

PAN TADEUSZ

Adam Mickiewicz

PAN TADEUSZ

lektura z opracowaniem

Opracowanie:
Dorota Nosowska

Korekta:
Justyna Kubacka

Opracowanie graficzne okładek:
Magdalena Ałtunin

ISBN 978-83-7738-398-8

Wszystkie prawa zastrzeżone.
Żadna część niniejszej publikacji nie może być reprodukowana
lub przedrukowywana bez pisemnej zgody Wydawnictwa **IBIS**.

Wydawnictwo **IBIS**
www.wydawnictwoibis.pl

Poznań 2013

Drukowano w UE

PAN TADEUSZ

KSIEGA PIERWSZA

GOSPODARSTWO

Treść: Powrót panicza – Spotkanie się najpierwsze w pokoiku, drugie u stołu – Ważna Sędziego nauka o grzeczności – Podkomorzego uwagi polityczne nad modami – Początek sporu o Kusego i Sokoła – Żale Wojskiego – Ostatni Wózny Trybunału – Rzut oka na ówczesny stan polityczny Litwy i Europy.

Litwo! Ojczyzno moja! ty jesteś jak zdrowie;
Ile cię trzeba cenić, ten tylko się dowie,
Kto cię stracił. Dziś piękność twą w całej ozdobie
Widzę i opisuję, bo tęsknię po tobie.

Panno Święta, co jasnej bronisz Częstochowy
I w Ostrej świecisz Bramie! Ty, co gród zamkowy
Nowogródzki ochraniasz z jego wiernym ludem!
Jak mnie dziecko do zdrowia powróciłaś cudem
(Gdy od płaczącej matki pod Twoją opiekę
[10] Ofiarowany, martwą podniosłem powiekę
I zaraz mogłem pieszo do Twych świątyń progu
Iść za wrócone życie podziękować Bogu),
Tak nas powrócisz cudem na Ojczyzny łono.
Tymczasem przenoś moję duszę utęsknioną
Do tych pagórków leśnych, do tych łąk zielonych,
Szeroko nad błękitnym Niemnem rozciągnionych;
Do tych pól malowanych zbożem rozmaitem,
Wyzłaczanych pszenicą, posrebrzanych żytem;
Gdzie bursztynowy świerzop, gryka jak śnieg biała,
[20] Gdzie panieńskim rumieńcem dzięcielina¹ pała,
A wszystko przepasane jakby wstęgą, miedzą
Zieloną, na niej z rzadka ciche grusze siedzą.

Śród takich pól przed laty, nad brzegiem ruczaju,

Najbardziej znany fragment *Inwokacji* wyrażający tęsknotę za ojczyzną i miłość do niej.

Kult maryjny, motywy autobiograficzne.

Tęsknota za ojczyzną; terapeutyczna funkcja utworu dla utęsknionego poety; opis przyrody litewskiej; idealizacja, animizacja, personifikacja; przywiązanie do detali.

Opis typowego dworu szlacheckiego, elementy sielanki, motyw Arkadii.

Opis Soplicowa, zamożność dostatek, porządek, harmonia, elementy sielanki, staropolska gościnność.

Na pagórku niewielkim, we brzozowym gaju,
Stał dwór szlachecki, z drzewa, lecz podmurowany;
Świeciły się z daleka pobielane ściany,
Tem bielsze, że odbite od ciemnej zieleni
Topoli, co go bronią od wiatrów jesieni.
Dom mieszkalny niewielki, lecz zewsząd chędogi,
[30] I stodołę miał wielką, i przy niej trzy stogi

Użątku, co pod strzechą zmieścić się nie może;
Widać, że okolica obfita we zboże,
I widać z liczby kopic, co wzdłuż i wszerz smugów
Świecą gęsto jak gwiazdy, widać z liczby pługów
Orzących wcześniej łany ogromne ugoru,
Czarnoziemne, zapewne należne do dworu,
Uprawne dobrze na kształt ogrodowych grządek:
Że w tym domu dostatek mieszka i porządek.
Brama na wciąż otwarta przechodniom ogłasza,
[40] Że gościnna i wszystkich w gościnę zaprasza.

Właśnie dwukonną bryką wjechał młody panek
I obiegłszy dziedziniec zawrócił przed ganek,
Wysiadł z powozu; konie porzucone same,
Szczypiąc trawę ciągnęły powoli pod bramę.
We dworze pusto, bo drzwi od ganku zamknięto
Zaszczepkami i kołkiem zaszczepki przetknięto.
Podróżny do folwarku nie biegł sług zapytać;
Odemknął, wbiegł do domu, pragnął go powitać.
Dawno domu nie widział, bo w dalekim mieście
[50] Kończył nauki, końca doczekał nareszcie.
Wbiega i okiem chciwie ściany starodawne
Ogląda czule, jako swe znajome dawne.
Też same widzi sprzęty, też same obicia,
Z którymi się zabawiać lubił od powicia;
Lecz mniej wielkie, mniej piękne, niż się dawniej zdały
I też same portrety na ścianach wisały.
Tu Kościuszko w czamarce krakowskiej, z oczyma
Podniesionymi w niebo, miecz oburącz trzyma:
Takim był, gdy przysięgał na stopniach ołtarzów,
[60] Że tym mieczem wypędzi z Polski trzech mocarzów

Albo sam na nim padnie. Dalej w polskiej szacie
 Siedzi Rejtan żałośny po wolności stracie,
 W rękę trzyma nóż, ostrzem zwrócony do łona,
 A przed nim leży *Fedon* i żywot Katona.
 Dalej Jasiński², młodzian piękny i posępny,
 Obok Korsak, towarzysz jego nieodstępny,
 Stoją na szanicach Pragi, na stosach Moskali,
 Siekąc wrogów, a Praga już się wkoło pali.
 Nawet stary stojący zegar kurantowy

[70] W drewnianej szafie poznał u wniścia alkowy
 I z dziecinną radością pociągnął za sznurek,
 By stary Dąbrowskiego usłyszeć mazurek.

Powrót Tadeusza do domu;
 tradycje i patriotyzm domu
 Sopliców.

Biegał po całym domu i szukał komnaty,
 Gdzie mieszkał dzieckiem będąc, przed dziesięciu laty.
 Wchodzi, cofnął się, toczył zdumione źrenice
 Po ścianach: w tej komnacie mieszkanie kobiece?
 Któż by tu mieszkał? Stary stryj nie był żonaty,
 A ciotka w Petersburgu mieszkała przed laty.
 To nie był ochmistrzyni pokój! Fortepiano?

[80] Na niem nuty i książki; wszystko porzucano
 Niedbale i bezładnie; nieporządek miły!
 Niestare były rączki, co je tak rzuciły.
 Tuż i sukienka biała, świeżo z kołka zdjęta
 Do ubrania, na krzesła poręczu rozpięta.
 A na oknach donice z pachnącymi ziołki,
 Geranium, lewkonija, astry i fijołki.

Podróżny stanął w jednym z okien – nowe dziwo:
 W sadzie, na brzegu niegdyś zarosłym pokrzywą,
 Był maleńki ogródek, ścieżkami porznięty,

[90] Pełen bukietów trawy angielskiej i mięty.
 Drewniany, drobny, w cyfrę powiązany płótek
 Połyskał się wstążkami jaskrawych stokrotek.
 Grządkki widać, że były świeżo polewane;
 Tuż stało wody pełne naczynie blaszane,
 Ale nigdzie nie widać było ogrodniczki;
 Tylko co wyszła; jeszcze kołyszą się drzwiczki
 Świeżo trącone; blisko drzwi ślad widać nóżki

- Na piasku: bez trzewika była i pończoszki;
 Na piasku drobnym, suchym, białym na kształt śniegu,
 [100] Ślad wyraźny, lecz lekki; odgadniesz, że w biegu
 Chybkim był zostawiony nożkami drobnymi
 Od kogoś, co zaledwie dotykał się ziemi.
 Podróżny długo w oknie stał patrząc, dumając,
 Wonnemi powiewami kwiatów oddychając,
 Oblicze aż na krzaki fijołkowe skłonił,
 Oczyma ciekawemi po drożynach gonił
 I znowu je na drobnych śladach zatrzymywał,
 Myślał o nich i, czyje były, odgadywał.
 Przypadkiem oczy podniósł, i tuż na parkanie
 [110] Stała młoda dziewczyna. – Białe jej ubranie
 Wysmukłą postać tylko aż do piersi kryje,
 Odślaniając ramiona i łabędzią szyję.
 W takim Litwinka tylko chodzić zwykła z rana,
 W takim nigdy nie bywa od mężczyzn widziana;
 Więc choć świadka nie miała, założyła ręce
 Na piersiach, przydawając zasłony sukience.
 Włos w pukle nie rozwity, lecz w węzélki małe
 Pokręcony, schowany w drobne strączki białe,
 Dziwnie ozdabiał głowę, bo od słońca blasku
 [120] Świecił się jak korona na świętych obrazku.
 Twarzy nie było widać. Zwrócona na pole
 Szukała kogoś okiem, daleko, na dole;
 Ujrzała, zaśmiała się i klasnęła w dłonie,
 Jak biały ptak zleciała z parkanu na błonie
 I wionęła ogrodem przez płotki, przez kwiaty,
 I po desce opartej o ścianę komnaty,
 Nim spostrzegł się, wleciała przez okno, świecą,
 Nagła, cicha i lekka jak światłość miesiąca.
 Nucąc chwyciła suknie, biegła do zwierciadła;
 [130] Wtem ujrzała młodzieńca i z rąk jej wypadła
 Suknia, a twarz od strachu i dziwu pobladła.
 Twarz podróżnego barwą spłoneęła rumianą,
 Jak obłok, gdy z jutrzeńką napotka się ranną;
 Skromny młodzieniec oczy zmrużył i przysłonił,
 Chciał coś mówić, przeproszać, tylko się uklonił

Zosia:

Uroda, skrom-
 ność, młodość;
 pierwsze wra-
 żenie Tadeusza
 po spotkaniu
 z dziewczyną.

I cofnął się; dziewica krzyknęła boleśnie,
 Niewyraźnie, jak dziecko przestraszone we śnie;
 Podróżny zląkł się, spojrzął, lecz już jej nie było,
 Wyszedł zmieszany i czuł, że serce mu biło
 [140] Głośno, i sam nie wiedział, czy go miało śmieszyć
 To dziwaczne spotkanie, czy wstydzić, czy cieszyć.

Tymczasem na folwarku nie uszło baczności,
 Że przed ganek zajechał któryś z nowych gości.
 Już konie w stajnię wzięto, już im hojnie dano,
 Jako w porządnym domu, i obrok, i siano;
 Bo Sędzia nigdy nie chciał, według nowej mody,
 Odsyłać konie gości Żydom do gospody.
 Słudzy nie wyszli witać, ale nie myśl wcale,
 Aby w domu Sędziego służono niedbale;
 [150] Słudzy czekają, nim się pan Wojski ubierze,
 Który teraz za domem urządził wieczerzę.
 On Pana zastępuje i on, w niebytności
 Pana, zwykł sam przyjmować i zabawiać gości.
 (Daleki krewny pański i przyjaciel domu).
 Widząc gościa, na folwark dążył po kryjomu
 (Bo nie mógł wyjść spotykać w tkackim pudermanie);
 Wdziął więc, jak mógł najprędzej, niedzielne ubranie
 Nagotowane z rana, bo od rana wiedział,
 Że u wieczerzy będzie z mnóstwem gości siedział.

[160] Pan Wojski poznał z dala, ręce rozkrzyżował
 I z krzykiem podróznego ścisnął i całował;
 Zaczęła się ta prędką, zmieszana rozmowa,
 W której lat kilku dzieje chciano zamknąć w słowa
 Krótkie i poplątane, w ciąg powieści, pytań,
 Wykrzykników i westchnień, i nowych powitań.
 Gdy się pan Wojski dosyć napytał, nabadał,
 Na samym końcu dzieje tego dnia powiadał:

„Dobrze, mój Tadeuszu (bo tak nazywano
 Młodzieńca, który nosił Kościuszkowskie miano
 [170] Na pamiątkę, że w czasie wojny się urodził),
 Dobrze, mój Tadeuszu, żeś się dziś nagodził

Soplicowo – wspianole, świetnie zorganizowane gospodarstwo.

Sędzia:
 Świetny i gościnny gospodarz.

Do domu, właśnie kiedy mamy panien wiele.
 Stryjaszek myśli wkrótce sprawić ci wesele;
 Jest z czego wybrać; u nas towarzystwo liczne
 Od dni kilku zbiera się na sądy graniczne
 Dla skończenia dawnego z panem Hrabią sporu;
 I pan Hrabia ma jutro sam zjechać do dworu;
 Podkomorzy już zjechał z żoną i córkami.
 Młodzież poszła do lasu bawić się strzelbami,
 A starzy i kobiety żniwo oglądają
 Pod lasem, i tam pewnie na młodzież czekają.
 Pójdziemy, jeśli zechcesz, i wkrótce spotkamy
 Stryjaszka, Podkomorstwo i szanowne damy”.

[180]

Słynne rozbudowane porównanie personifikujące świat przyrody i przez to osławiające ją; słońce porównane do oblicza wiejskiego gospodarza stwarza poczucie bezpieczeństwa, wytworza w czytelniku silne przekonanie, że nic złego się w Soplicowie stać nie może, że dobrze, spokojnie i bezpiecznie się tu żyje.

Sędzia:
 Świątny gospodarz, niewykształcony chłop, dobry pan.

Pan Wojski z Tadeuszem idą pod las drogą
 I jeszcze się do woli nagadać nie mogą.
 Słońce ostatnich kresów nieba dochodziło,
 Mniej silnie, ale szerzej niż we dnie świeciło,
 Całe zaczerwienione, jak zdrowe oblicze
 Gospodarza, gdy prace skończywszy rolnicze,
 Na spoczynek powraca. Już krąg promienisty
 Spuszcza się na wierzch boru i już pomrok mglisty,
 Napętniając wierzchołki i gałęzie drzewa,
 Cały las wiąże w jedno i jakoby zlewa;
 I bór czernił się na kształt ogromnego gmachu,
 Słońce nad nim czerwone jak pożar na dachu;
 Wtem zapadło do głębi; jeszcze przez konary
 Błysnęło jako świeca przez okienic szpary
 I zgasło. I wnet sierpy, gromadnie dzwoniące
 We zbożach, i grabliska suwane po łące
 Ucichły i stanęły: tak pan Sędzia każe,
 U niego ze dniem kończą pracę gospodarze.
 „Pan świata wie, jak długo pracować potrzeba;
 Słońce, Jego robotnik, kiedy zniknie z nieba,
 Czas i ziemianinowi ustępować z pola”.
 Tak zwykł mawiać pan Sędzia, a Sędziego wola
 Była ekonomowi pocziwemu świętą;
 Bo nawet wozy, w które już składać zaczęto
 Kopę żyta, niepełne jadą do stodoły;

[190]

[200]

Cieszą się z niezwykłej ich lekkości woły.

- [210] Właśnie z lasu wracało towarzystwo całe
Wesoło, lecz w porządku; naprzód dzieci małe
Z dozorcą, potem Sędzia szedł z Podkomorzyną,
Obok pan Podkomorzy otoczony rodziną;
Panny tuż za starszymi, a młodzież na boku;
Panny szły przed młodzieżą o jakie pół kroku
(Tak każe przyzwoitość); nikt tam nie rozprawał
O porządku, nikt mężczyzn i dam nie ustawiał,
A każdy mimowolnie porządku pilnował.
Bo Sędzia w domu dawne obyczaje chował
- [220] I nigdy nie dozwalał, by chybiano względu
Dla wieku, urodzenia, rozumu, urzędu.
„Tym ładem – mawiał – domy i narody słyną,
Z jego upadkiem domy i narody giną”.
Więc do porządku wykli domowi i słudzy;
I przyjezdny gość, krewny albo człowiek cudzy,
Gdy Sędziogo nawiedził, skoro pobył mało,
Przejmował zwyczaj, którym wszystko oddychało.

Krótkie były Sędziogo z synowcem witania:
Dał mu poważnie rękę do pocałowania

- [230] I w skroń ucałowawszy, uprzejmie pozdrowił;
A choć przez wzgląd na gości niewiele z nim mówił,
Widać było z łez, które wylotem kontusza³
Otarł prędko, jak kochał pana Tadeusza.

W ślad gospodarza wszystko ze żniwa i z boru,
I z łąk, i z pastwisk razem wracało do dworu.
Tu owiec trzoda becząc w ulicę się tłoczy
I wznosi chmurę pyłu; dalej z wolna kroczy
Stado cielie tyrolskich z mosiężnymi dzwonkami;
Tam konie rżące lecą ze skoszonej łąki;

[240] Wszystko bieży ku studni; której ramię z drzewa
Raz w raz skrzypi i napój w koryta rozlewa.

Sędzia, choć utrudzony, chociaż w gronie gości,
Nie chybił gospodarskiej ważnej powinności:

Porządek, po-
szanowanie oby-
czajów w domu
Sędziogo.

Powitanie Sę-
dziogo z panem
Tadeuszem, po-
wściągliwość
ze względu na
obecnych go-
ści; obyczaje
w Soplicowie.

Sędzia:
Dobry go-
spodarz.

Udał się sam ku studni: najlepiej z wieczora
Gospodarz widzi, w jakim stanie jest obora;
Dozoru tego nigdy sługom nie poruczy,
Bo Sędzia wie, że oko pańskie konia tuczy.

- Wojski z woźnym Protazym ze świecami w sieni
Stali i rozprawiali, nieco poróżnieni;
- [250] Bo w niebytność Wojskiego Woźny po kryjomu
Kazał stoły z wieczerzą powynosić z domu
I ustawić co prędzej w pośrodku zamczyska,
Którego widne były pod lasem zwaliska.
Po cóż te przenosiny? Pan Wojski się krzywił
I przepraszał Sędziego; Sędzia się zadziwił,
Lecz stało się; już późno i trudno zaradzić,
Wolał gości przeprosić i w pustki prowadzić.
Po drodze Woźny ciągle Sędziemu tłumaczył,
Dlaczego urządzenie pańskie przeinaczył:
- [260] We dworze żadna izba nie ma obszerności
Dostatecznej dla tylu, tak szanownych gości;
W zamku sień wielka, jeszcze dobrze zachowana,
Sklepienie całe – wprawdzie pękła jedna ściana,
Okna bez szyb, lecz latem nic to nie zawadzi;
Bliskość piwnic wygodna służącej czeladzi.
Tak mówiąc na Sędziego mrugał; widać z miny,
Że miał i taił inne, ważniejsze przyczyny.

Zamek Ho-
reszków.

- O dwa tysiące kroków zamek stał za domem,
Okazały budową, poważny ogromem,
- [270] Dziedzictwo starożytnej rodziny Horeszków;
Dziedzic zginął był w czasie krajowych zamieszeków.
Dobra, całe zniszczone sekwestrami rządu,
Bezladnością opieki, wyrokami sądu,
W częście spadły dalekim krewnym po kądzieli,
A resztę rozdzielono między wierzycieli.
Zamku żaden wziąć nie chciał, bo w szlacheckim stanie
Trudno było wyłożyć koszt na utrzymanie;
Lecz Hrabia, sąsiad bliski, gdy wyszedł z opieki,
Panicz bogaty, krewny Horeszków daleki,
- [280] Przyjechawszy z wojażu upodobał mury,

Tłumacząc, że gotyckiej są architektury;
 Choć Sędzia z dokumentów przekonywał o tem,
 Że architekt był majstrem z Wilna, nie zaś Gotem.
 Dość, że Hrabia chciał zamku, właśnie i Sędziemu
 Przyszła nagle też chętka, nie wiadomo czemu.
 Zaczęli proces w ziemstwie, potem w głównym sądzie,
 W senacie, znowu w ziemstwie i w guberskim rządzie;
 Wreszcie po wielu kosztach i ukazach licznych
 Sprawa wróciła znowu do sądów granicznych.

[290] Słusznie Woźny powiadał, że w zamkowej sieni
 Zmieści się i palestra, i goście proszeni.
 Sień wielka jak refektarz, z wypukłym sklepieniem
 Na filarach, podłoga wysłana kamieniem,
 Ściany bez żadnych ozdób, ale mur chędogi;
 Sterczały wkoło sarnie i jelenie rogi
 Z napisami: gdzie, kiedy te łupy zdobyte;
 Tuż myśliwców herbowne klejnoty wyryte
 I stoi wypisany każdy po imieniu;
 Herb Horeszków, Półkozic, jaśniał na sklepieniu.

Grzeczność,
 uprzejmość, po-
 rządek, etykieta.

[300] Goście weszli w porządku i stanęli kołem;
 Podkomorzy najwyższe brał miejsce za stołem;
 Z wieku mu i z urzędu ten zaszczyt należy.
 Idąc kłaniał się damom, starcom i młodzieży.
 Przy nim stał kwestarz, Sędzia tuż przy Bernardynie,
 Bernardyn zmówił krótki pacierz po łacinie.
 Mężczyznom dano wódkę; wtenczas wszyscy siedli
 I chołodziec litewski milcząc żwawo jedli.

Pan Tadeusz, choć młodzik, ale prawem gościa
 Wysoko siadł przy damach obok Jegomościa;
 [310] Między nim i stryjaszkiem jedno pozostało
 Puste miejsce, jak gdyby na kogoś czekało.
 Stryj nieraz na to miejsce i na drzwi poglądał,
 Jakby czyjegoś przyjścia był pewny i żądał.
 I Tadeusz wzrok stryja ku drzwiom odprowadzał,
 I z nim na miejscu pustym oczy swe osadzał.
 Dziwna rzecz! miejsca wkoło są siedzeniem dziewic,

Na które mógłby spojrzeć bez wstydu królewic,
Wszystkie zacnie zrodzone, każda młoda, ładna;
Tadeusz tam pogląda, gdzie nie siedzi żadna.

- [320] To miejsce jest zagadką, młódź lubi zagadki;
Roztargniony, do swojej nadobnej sąsiadki
Ledwo słów kilka wyrzekł, do Podkomorzanki;
Nie zmienia jej talerzów, nie nalewa szklanki.
I panien nie zabawia przez rozmowy grzeczne,
Z których by wychowanie poznano stołeczne;
To jedno puste miejsce nęci go i mami...
Już nie puste, bo on je nappełnił myślami.
Po tym miejscu biegało domysłów tysiące,
Jako po deszczu żabki po samotnej łące;
[330] Śród nich jedna króluje postać, jak w pogodę
Lilia jezior skroń białą wznosząca nad wodę.

Dano trzecią potrawę. Wtem pan Podkomorzy,
Wławszy kropelkę wina w szklankę panny Róży,
A młodszej przysunawszy z talerzem ogórki,
Rzekł: „Muszę ja wam służyć, moje panny córki,
Choć stary i niezgrabny”. Zatem się rzuciło
Kilku młodych od stołu i pannom służyło.
Sędzia, z boku rzuciwszy wzrok na Tadeusza
I poprawiwszy nieco wylotów kontusza,
[340] Nalał węgryzna i rzekł:

Słynna nauka
Sędziego
o grzeczności.

- „Dziś, nowym zwyczajem,
My na naukę młodzieź do stolicy dajem
I nie przeczym, że nasi synowie i wnuki
Mają od starych więcej książkowej nauki;
Ale co dzień postrzegam, jak młódź cierpi na tem,
Że nie ma szkół uczących żyć z ludźmi i światem.
Dawniej na dwory pańskie jechał szlachcic młody,
Ja sam lat dziesięć byłem dworskim Wojewody,
Ojca Podkomorzego, Mościwego Pana
(Mówiąc, Podkomorzemu ścisnął za kolana);
[350] On mnie radą do usług publicznych sposobił,
Z opieki nie wypuścił, aż człowiekiem zrobił.
W mym domu wiecznie będzie jego pamięć droga,

Co dzień za duszę jego proszę Pana Boga.
 Jeślim tyle na jego nie korzystał dworze
 Jak drudzy, i wróciwszy w domu ziemię orzę,
 Gdy inni, więcej godni Wojewody względów,
 Doszli potem najwyższych krajowych urzędów,
 Przynajmniej tom skorzystał, że mi w moim domu
 Nikt nigdy nie zarzuci, bym uchybił komu
 [360] W uczciwości, w grzeczności; a ja powiem śmiało:
 Grzeczność nie jest nauką łatwą ani małą.
 Niełatwą, bo nie na tem kończy się, jak nogą
 Zręcznie wierzgnać, z uśmiechem witać lada kogo;
 Bo taka grzeczność modna zda mi się kupiecka,
 Ale nie staropolska ani też szlachecka.
 Grzeczność wszystkim należy, lecz każdemu inna;
 Bo nie jest bez grzeczności i miłość dziecinna,
 I względ męża dla żony przy ludziach, i pana
 Dla sług swoich, a w każdej jest pewna odmiana.
 [370] Trzeba się długo uczyć, ażeby nie zbłądzić
 I każdemu powinna uczciwość wyrządzić.
 I starzy się uczyli; u panów rozmowa
 Była to historyja żyjąca krajowa,
 A między szlachtą dzieje domowe powiatu:
 Dawano przez to poznać szlachcicowi bratu,
 Że wszyscy o nim wiedzą, lekce go nie wążą;
 Więc szlachcic obyczaje swe trzymał pod strażą.
 Dziś człowieka nie pytaj: co zacz? kto go rodzi?
 Z kim on żył, co porabiał? Każdy, gdzie chce, wchodzi,
 [380] Byle nie szpieg rządowy i byle nie w nędzy.
 Jak ów Wespazyjanus nie wahał pieniędzy
 I nie chciał wiedzieć, skąd są, z jakich rąk i krajów,
 Tak nie chcą znać człowieka rodu, obyczajów!
 Dość, że ważny i że się stempel na nim widzi,
 Więc szanują przyjaciół jak pieniądze Żydzi”.

To mówiąc Sędzia gości obejrzał porządkiem;
 Bo choć zawsze i płynnie mówił, i z rozsądkiem,
 Wiedział, że niecierpliwa młodzież terazniejsza,
 Że ją nudzi rzecz długa, choć najwymowniejsza.

[390] Ale wszyscy słuchali w milczeniu głębokiem;
Sędzia Podkomorzego zdał się radzić okiem,
Podkomorzy pochwałą rzeczy nie przerywał,
Ale częstem skinieniem głowy potakiwał.
Sędzia milczał, on jeszcze skinieniem przyzywał;
Więc Sędzia jego puchar i swój kielich nalał
I dalej mówił:

„Grzeczność nie jest rzeczą małą;
Kiedy się człowiek uczy ważyć, jak przystało,
Drugich wiek, urodzenie, cnoty, obyczaje,
Wtenczas i swoją ważność zarazem poznaje;
[400] Jak na szalach żebyśmy nasz ciężar poznali,
Musim kogoś posadzić na przeciwnej szali.
Zaś godna jest Waszmościów uwagi osobnej
Grzeczność, którą powinna młódź dla płci nadobnej;
Zwłaszcza gdy zacność domu, fortuny szczodroty
Objaśniają wrodzone wdzięki i przymioty.
Stąd droga do afektów i stąd się kojarzy
Wspaniały domów sojusz – tak myśleli starzy.
A zatem...”

Tu Pan Sędzia nagle zwrotem głowy
Skinął na Tadeusza, rzucił wzrok surowy,
[410] Znać było, że przychodził już do wniosków mowy.

Wtem brząknął w tabakierę złotą Podkomorzy
I rzekł:

„Mój Sędzio, dawniej było jeszcze gorzej!
Teraz nie wiem, czy moda i nas starych zmienia,
Czy młodzież lepsza, ale widzę mniej zgorszenia.
Ach, ja pamiętam czasy, kiedy do Ojczyzny
Pierwszy raz zawitała moda francuszczyzny!
Gdy raptem paniczyki młode z cudzych krajów
Wtargnęli do nas hordą gorszą od Nogajów,
Prześladując w Ojczyźnie Boga, przodków wiarę,
[420] Prawa i obyczaje, nawet suknie stare.
Żałośnie było widzieć wyżółkłych młokosów,
Gadających przez nosy, a często bez nosów,
Opatrzonych w broszurki i w różne gazety,

Mowa Podko-
morzego – kry-
tycznie o daw-
nej modzie na
francuszczyźnie.

Głoszących nowe wiary, prawa, toalety.
 Miała nad umysłami wielką moc ta tłuszcza;
 Bo Pan Bóg, kiedy karę na naród przepuszcza,
 Odbiera naprzód rozum od obywateli.
 I tak mędrsi fircykom oprzeć się nie śmieli;
 I złąkł ich się jak dzумы jakiej cały naród,
 [430] Bo już sam wewnątrz siebie czuł choroby zaród.
 Krzyczano na modnisiów, a brano z nich wzory:
 Zmieniano wiarę, mowę, prawa i ubiory.
 Była to maszkarada, zapustna swawola,
 Po której miał przyjść wkrótce wielki post – niewola!

Pamiętam, chociaż byłem wtenczas małe dziecie,
 Kiedy do ojca mego w oszmiańskim powiecie
 Przyjechał pan Podczaszyc na francuskim wózku,
 Pierwszy człowiek, co w Litwie chodził po francusku.
 Biegali wszyscy za nim jakby za rarogiem,
 [440] Zazdroszczono domowi, przed którego progiem
 Staęła Podczaszyca dwukolna dryndulka,
 Która się po francusku zwała karyjulka.
 Zamiast lokajów w kielni siedziały dwa piesiki;
 A na kozłach niemczysko chude na kształt deski;
 Nogi miał długie, cienkie, jak od chmielu tyki,
 W pończochach, ze srebrnymi klamrami trzewiki,
 Peruka z harbajtelem zawiązanym w miechu.
 Starzy na on ekwipaż parskali ze śmiechu,
 A chłopci żegnali się mówiąc, że po świecie
 [450] Jeździ wenecki diabeł w niemieckiej karecie.
 Sam Podczaszyc jaki był, opisywać długo;
 Dosyć, że się nam zdawał małpą lub papugą,
 W wielkiej peruce, którą do złotego runa
 On lubił porównywać, a my do kołtuna.
 Jeśli kto i czuł wtenczas, że polskie ubranie
 Piękniejsze jest niż obcej mody małpowanie,
 Milczał; boby krzyczała młodzież, że przeszkadza
 Kulturze, że tamuje progresy, że zdradza!
 Taka była przesądów owoczesnych władza!
 [460] Podczaszyc zapowiedział, że nas reformować,

Cywilizować będzie i konstytuować;
Ogłosił nam, że jacyś Francuzi wymowni
Zrobili wynalazek, iż ludzie są równi;
Choć o tym dawno w Pańskim pisano zakonie
I każdy ksiądz toż samo gada na ambonie.
Nauka dawną była, szło o jej pełnienie!
Lecz wtenczas panowało takie oślepienie,
Że nie wierzono rzeczom najdawniejszym w świecie,

Jeśli ich nie czytano w francuskiej gazecie.

[470] Podczaszyc, mimo równość, wziął tytuł markiza;
Wiadomo, że tytuły przychodzą z Paryża,
A natenczas tam w modzie był tytuł markiza.
Jakoż, kiedy się moda odmieniła z laty,
Tenże sam markiż przybrał tytuł demokraty;
Wreszcie z odmienną modą, pod Napoleonem⁴,
Demokrata przyjechał z Paryża baronem;
Gdyby żył dłużej, może nową alternatą
Z barona przechrzciłby się kiedyś demokratą.

Bo Paryż częstą mody odmianą się chlubi,

[480] A co Francuz wymyśli, to Polak polubi.

Chwała Bogu, że teraz jeśli nasza młodzież
Wyjeżdża za granicę, to już nie po odzież,
Nie szukać prawodawstwa w drukarskich kramarniach
Lub wymowy uczyć się w paryskich kawiarniach.
Bo teraz Napoleon, człek mądry a prędkie,
Nie daje czasu szukać mody i gawędki.

Teraz grzmi oręż, a nam starym serca rosną,
Że znowu o Polakach tak na świecie głośno;

Jest sława, a więc będzie i Rzeczpospolita!

[490] Zawszy z wawrzynów drzewo wolności wykwita.
Tylko smutno, że nam, ach! tak się lata wleką
W nieczynności! a oni tak zawsze daleko!
Tak długo czekać! Nawet tak rzadka nowina!
Ojcie Robaku (ciszej rzekł do Bernardyna),
Słyszałem, żeś z za Niemna odebrał wiadomość;
Może też co o naszym wojsku wie Jegomość?"
„Nic a nic – odpowiedział Robak obojętnie

(Widać było, że słuchał rozmowy niechętnie) –

Mnie polityka nudzi; jeżeli z Warszawy

- [500] Mam list, to rzecz zakonna, to są nasze sprawy
Bernardyńskie; cóż o tem gadać u wieczerzy?
Są tu świeccy, do których nic to nie należy”.

Tak mówiąc spojrzął zyzem, gdzie wśród biesiadników

Siedział gość Moskał; był to pan kapitan Ryków;

Stary żołnierz, stał w bliskiej wiosce na kwaterze,

Pan Sędzia go przez grzeczność prosił na wieczerzę.

Ryków jadł smaczno, mało wdawał się w rozmowę,

Lecz na wzmiankę Warszawy rzekł podniosłszy głowę:

„Pan Podkomorzy! Oj, wy! Pan zawsze ciekawy

- [510] O Bonaparta, zawsze Wam tam do Warszawy!

He! Ojczyzna! Ja nie szpieg, a po polsku umiem –

Ojczyzna! Ja to czuję wszystko, ja rozumiem!

Wy Polaki, ja Ruski, teraz się nie bijem,

Jest armistycjum, to my razem jemy, pijem.

Często na awanpostach nasz z Francuzem gada,

Pije wódkę; jak krzykną: ura! – kanonada.

Ruskie przysłowie: Z kim się biję, tego lubię;

Gładź družkę jak po duszy, a bij jak po szubie.

Ja mówię, będzie wojna u nas. Do majora

- [520] Płuta adiutanta sztabu przyjechał zawczora:

Gotować się do marszu! Pójdziem, czy pod Turka,

Czy na Francuza; oj, ten Bonapart figurka!

Bez Suwarowa to on może nas wytuza.

U nas w pułku gadano, jak szli na Francuza,

Że Bonapart czarował, no, tak i Suwarów

Czarował; tak i były czary przeciw czarów.

Raz w bitwie, gdzie podział się? szukać Bonaparta –

A on zmienił się w lisa, tak Suwarów w charta;

Tak Bonaparte znowu w kota się przerzuca,

- [530] Dalej drzeć pazurami, a Suwarów⁵ w kuca.

Obaczcież, co się stało w końcu z Bonapartą...”

Tu Ryków przerwał i jadł; wtem z potrawą czwartą

Wszedł służący i raptem boczne drzwi otwarto.

Rosjanin, kapitan Ryków, o swych stosunkach z Polakami i ich tęsknocie za niepodległością.

Telimena:

Kokieteria, uroda,
wrażenie,
które uczyniła.

Weszła nowa osoba, przystojna i młoda;
Jej zjawienie się nagłe, jej wzrost i uroda,
Jej ubior zwrócił oczy; wszyscy ją witali;
Prócz Tadeusza, widać, że ją wszyscy znali.
Kibić miała wysmukłą, kształtną, pierś powabną,

Suknię materyjalną, różową, jedwabną,
[540] Gors wycięty, kołnierzyk z koronek, rękawki
Krótkie, w rękę kręciła wachlarz dla zabawki
(Bo nie było gorąca); wachlarz pozłocisty
Powiewając rozlewał deszcz iskier rzęsisy.
Głowa do włosów, włosy pozwijane w kręgi,
W pukle i przeplatane różowymi wstęgi,
Pośród nich brylant, niby zakryty od oczu,
Świecił się jako gwiazda w komety warkoczu –
Słowem, ubior galowy; szeptali niejedni,
Że zbyt wykwintny na wieś i na dzień powszedni.

[550] Nożek, choć suknia krótka, oko nie zobaczy,
Bo biegła bardzo szybko, suwała się raczej,
Jako osóbkki, które na trzykrólskie święta
Przesuwają w jasełkach ukryte chłopięta.
Biegła i wszystkich lekkim witając ukłonem,
Chciała usieść na miejscu sobie zostawionem.
Trudno było; bo krzeseł dla gości nie stało:
Na czterech ławach cztery ich rzędy siedziało,
Trzeba było rząd ruszyć lub ławę przeskoczyć;
Zręcznie między dwie ławy umiała się wtłoczyć,

[560] A potem między rzędem siedzących i stołem
Jak bilardowa kula toczyła się kołem.
W biegu dotknęła blisko naszego młodziana;
Uczepiwszy falbaną o czyjeś kolana,
Pośliznęła się nieco i w tem roztargnieniu
Na pana Tadeusza wsparła się ramieniu.
Przeprosiwszy go grzecznie, na miejscu swem siadła
Pomiędzy nim i stryjem, ale nic nie jadła,
Tylko się wachlowała, to wachlarza trzonek

Kręciła, to kołnierzyk z brabantkich koronek
[570] Poprawiała, to lekkim dotknięciem się ręki
Muskąła włosów pukle i wstąg jasnych pęki.

Ta przerwa rozmów trwała już minut ze cztery.
Tymczasem w końcu stoła naprzód ciche szmery,
A potem się zaczęły wpółgłosne rozmowy:
Mężczyźni rozsądzali swe dzisiejsze łowy.
Asesora z Rejentem wzmogła się uparta,
Coraz głośniejsza kłótnia o kusego charta,
Którego posiadaniem pan Rejent się szczycił
I utrzymywał, że on jąca pochwycił;
[580] Asesor zaś dowodził na złość Rejentowi,
Że ta chwała należy chartu Sokołowi.
Pytano zdania innych; więc wszyscy dokoła
Brali stronę Kusego albo też Sokoła,
Ci jak znawcy, ci znowu jak naoczne świadki.

Sędzia na drugim końcu do nowej sąsiadki
Rzekł półgłosem: „Przepraszam, musieliśmy siadać,
Niepodobna wiesz na później odkładać:
Goście głodni, chodzili daleko na pole;
Myślałem, że dziś z nami nie będziesz przy stole”.
[590] To rzekłszy, z Podkomorzym przy pełnym kielichu
O politycznych sprawach rozmawiał po cichu.

Gdy tak były zajęte stołu strony obie,
Tadeusz przyglądał się nieznanej osobie;
Przypomniał, że za pierwszym na miejsce wejściem
Odgadnął zaraz, czym miało być siedzeniem.
Rumienił się, serce mu biło nadzwyczajnie;
Więc rozwiązane widział swych domysłów tajnie!
Więc było przeznaczono, by przy jego boku
Usiadła owa piękność widziana w pomroku.

[600] Wprawdzie zdała się teraz wzrostem dorodniejsza,
Bo ubrana, a ubiór powiększa i zmniejsza.
I włos u tamtej widział krótki, jasnozłoty,
A u tej krucze, długie zwiły się sploty.
Kolor musiał pochodzić od słońca promieni,
Którymi przy zachodzie wszystko się czerwieni.
Twarzy wówczas nie dostrzegł, nazbyt rychło znikła,
Ale myśl twarz nadobną odgadywać zwykła;

Myślił, że pewnie miała czarniutkie oczęta,
Białą twarz, usta krasne jak wiśnie bliźnięta;
[610] U tej znalazł podobne oczy, usta, lica;
W wieku może by była największa różnica:
Ogrodniczka dziewczynką zdawała się małą,
A pani ta niewiastą już w latach dojrzałą;
Lecz młodzieź o piękności metrykę nie pyta,
Bo młodzieńcowi młodą jest każda kobieta,
Chłopcowi każda piękność zda się rowiennicą,
A niewinnemu każda kochanka dziewicą.

Tadeusz: [620]
Lata mło-
dzieńcze.

Tadeusz, chociaż liczył lat blisko dwadzieście
I od dzieciństwa mieszkał w Wilnie, wielkiem mieście,
Miał za dozorcę księdza, który go pilnował
I w dawnej surowości prawidłał wychował.
Tadeusz zatem przywiozł w strony swe rodzinne
Duszę czystą, myśl żywą i serce niewinne,
Ale razem niemałą chętkę do swywoli.
Z góry już robił projekt, że sobie pozwoli
Używać na wsi długo wzbronionej swobody;
Wiedział, że był przystojny, czuł się rześki, młody.
A w spadku po rodzicach wziął czerstwość i zdrowie.
Nazywał się Soplica; wszyscy Soplicowie
[630] Są, jak wiadomo, krzepcy, otyli i silni,
Do żołnierki jedyńi, w naukach mniej pilni.

Tadeusz się od przodków swoich nie odrodził:
Dobrze na koniu jeździł, pieszo dzielnie chodził,
Tępy nie był, lecz mało w naukach postąpił,
Choć stryj na wychowanie niczego nie skąpił.
On wołał z flinty strzelać albo szablą robić;
Wiedział, że go myślano do wojska sposobić,
Że ojciec w testamencie wyrzekł taką wolę;

Ustawicznie do bębna tęsknił, siedząc w szkole.
[640] Ale stryj nagle pierwsze zamiary odmienił,
Kazał, aby przyjechał i aby się żenił,
I objął gospodarstwo; przyrzekł na początek
Dać małą wieś, a potem cały swój majątek.

Te wszystkie Tadeusza cnoty i zalety
Ściągnęły wzrok sąsiadki, uważnej kobiety.
Zmierzyła jego postać kształtną i wysoką,
Jego ramiona silne, jego pierś szeroką,
I w twarz spojrzała, z której wytryskał rumieniec,
Ileć z jej oczyma spotkał się młodzieniec:
[650] Bo z pierwszej lęklivosti całkiem już ochłonał
I patrzył wzrokiem śmiałym, w którym ogień płonął.
Również patrzyła ona i cztery źrenice
Gorzały przeciw sobie jak roratne świeće.

Pierwsza z nim po francusku zaczęła rozmowę;
Wracał z miasta, ze szkoły: więc o książki nowe,
O autorów pytała Tadeusza zdania
I ze zdań wyciągała na nowo pytania;
Cóż, gdy potem zaczęła mówić o malarstwie,
O muzyce, o tańcach, nawet o rzeźbiarstwie!
[660] Dowiodła, że zna równie pędzel, nuty, druki;
Aż osłupiał Tadeusz na tyle nauki,
Lękał się, by nie zostać pośmiewiska celem,
I jękał się jak żaczek przed nauczycielem.
Szczęściem, że nauczyciel ładny i niesrogi;
Odgadnęła sąsiadka powód jego trwogi,
Wszczęła rzecz o mniej trudnych i mądrych przedmiotach:
O wiejskiego pożycia nudach i kłopotach,
I jak bawić się trzeba, i jak czas podzielić,
By życie uprzyjemnić i wieś rozweselić.

[670] Tadeusz odpowiadał śmieiej, szła rzecz dalej,
W pół godziny już byli z sobą poufali;
Zaczęli nawet małe żarciki i sprzeczki.
W końcu, stawiała przed nim trzy z chleba gałeczki:
Trzy osoby na wybór; wziął najbliższą sobie;
Podkomorzanki na to zmarszczyły się obie,
Sąsiadka zaśmiała się, lecz nie powiedziała,
Kogo owa szczęśliwa gałka oznaczała.

Inaczej bawiono się w drugim końcu stoła,
Bo tam, wzmógłszy się nagle, stronnicy Sokola

- [680] Na partyję Kusego bez litości wsiedli:
 Spór był wielki, już potraw ostatnich nie jedli.
 Stojąc i pijąc, obie kłóciły się strony,
 A najstraszniej pan Rejent był zacierzewiony:
 Jak raz zaczął, bez przerwy rzecz swoją tokował
 I gestami ją bardzo dobitnie malował
 (Był dawniej adwokatem pan rejent Bolesta,
 Zwano go kaznodzieją, że zbyt lubił gesta).
 Teraz ręce przy boku miał, w tył wygiął łokcie,
 Spod ramion wytknął palce i długie paznokcie,
 [690] Przedstawiając dwa smycze chartów tym obrazem.
 Właśnie rzecz kończył: „Wyczha! puściliśmy razem
 Ja i Asesor, razem, jakoby dwa kurki
 Jednym palcem spuszczone u jednej dwururki;
 Wyczha! poszli, a zając jak struna – smyk w pole,
 Psy tuż (to mówiąc, ręce ciągnął wzdłuż po stole
 I palcami ruch chartów przedziwnie udawał),
 Psy tuż, i hec! od lasu odsadzili kawał;
 Sokoł smyk naprzód! rączy pies, lecz zagorzalec,
 Wysadził się przed Kusym, o tyle, o palec;
 [700] Wiedziałem, że spudłuje; szarak, gracz nie lada,
 Czcha! niby prosto w pole, za nim psów gromada;
 Gracz szarak! skoro poczuł wszystkie charty w kupie,
 Pstręk na prawo, koziołka, z nim w prawo psy głupie,
 A on znowu fajt w lewo, jak wytnie dwa susy,
 Psy za nim fajt na lewo, on w las, a mój Kusy
 Cap!!” – tak krzycząc pan Rejent, na stół pochyłony,
 Z palcami swymi zabiegł aż do drugiej strony
 I „cap!” – Tadeuszowi wrzasnął tuż nad uchem.
 Tadeusz i sąsiadka, tym głosu wybuchem
 [710] Znienacka przestraszeni właśnie w pół rozmowy,
 Odstrychnęli od siebie mimowolnie głowy,
 Jako wierzchołki drzewa powiązane społem,
 Gdy je wichur rozerwie; i ręce pod stołem
 Blisko siebie leżące wstecz nagle uciekły,
 I dwie twarze w jeden się rumieniec oblekły.

Tadeusz, by nie zdradzić swego roztargnienia:

„Prawda – rzekł – mój Rejencie, prawda, bez wątpienia,
Kusy piękny chart z kształtu, jeśli równie chwytny...”
„Chwytny? – krzyknął pan Rejent. – „Mój pies faworytny
[720] Żeby nie miał być chwytny?” – Więc Tadeusz znowu
Cieszył się, że tak piękny pies nie ma narowu,
Żałował, że go tylko widział idąc z lasu
I że przymiotów jego poznać nie miał czasu.

Na to zadrżał Asesor, puścił z rąk kieliszek,
Utopił w Tadeusza wzrok jak bazyliisek.
Asesor mniej krzykliwy i mniej był ruchawy
Od Rejenta, szczuplejszy i mały z postawy,
Lecz straszny na reducie, balu i sejmiku,
Bo powiadano o nim: ma żądło w języku.
[730] Tak dowcipne żarciki umiał komponować,
Iżby je w kalendarzu można wydrukować:
Wszystkie złośliwe, ostre. Dawniej człek dostatni,
Schedę ojca swojego i majątek bratni,
Wszystko strwonił, na wielkim figurując świecie;
Teraz wszedł w służbę rządu, by znaczyć w powiecie.
Lubił bardzo myślistwo, już to dla zabawy,
Już to że odgłos trąbki i widok obławy
Przypominał mu jego lata młodociane,
Kiedy miał strzelców licznych i psy zawołane;
[740] Teraz mu z całej psiarni dwa charty zostały,
I jeszcze z tych jednemu chciano przeczyć chwały.
Więc zbliżył się i, z wolna gładząc faworyty,
Rzekł z uśmiechem, a był to uśmiech jadowity:

„Chart bez ogona jest jak szlachcic bez urzędu...
Ogon też znacznie chartom pomaga do pędu,
A pan kusość uważasz za dowód dobroci?
Zresztą zdać się możemy na sąd Pańskiej cioci.
Choć pani Telimena mieszkała w stolicy
I bawi się niedawno w naszej okolicy,
[750] Lepiej zna się na łowach niż myśliwi młodzi:
Tak to nauka sama z latami przychodzi”.

Tadeusz, na którego niespodzianie spadał

Grom taki, wstał zmieszany, chwilę nic nie gadał,
Lecz patrzył na rywala coraz straszniej, srożej...
Wtem, wielkim szczęściem, dwakroć kichnął Podkomorzy.
„Wiwat!” – krzyknęli wszyscy; on się wszystkim skłonił
I z wolna w tabakierę palcami zadzwonił:
Tabakiera ze złota, z brylantów oprawa,
A w środku jej był portret króla Stanisława.
[760] Ojcu Podkomorzego sam król ją darował,
Po ojcu Podkomorzy godnie ją piastował;
Gdy w nią dzwonił, znak dawał, że miał głos zabierać;
Umilkli wszyscy i ust nie śmieli otwierać.
On rzekł:

„Wielmożni Szlachta, Bracia Dobrodzieje!
Forum myśliwskim tylko są łąki i knieje,
Więc ja w domu podobnych spraw nie decyduję
I posiedzenie nasze na jutro solwuję,
I dalszych replik stronom dzisiaj nie dozwolę.
Woźny! odwołaj sprawę na jutro na pole.
[770] Jutro i Hrabia z całem myślistwem tu zjedzie,
I Waszec z nami ruszysz, Sędzio, mój sąsiedzie,
I pani Telimena, i panny, i panie,
Słowem, zrobim na urząd wielkie polowanie;
I Wojski towarzystwa nam też nie odmówi”.
To mówiąc tabakierę podawał starcowi.

Wojski o bez-
sensowno-
ści organizo-
wania polowa-
nia na zajęcie.

Wojski na ostrym końcu śród myśliwych siedział,
Słuchał, zmrużywszy oczy, słowa nie powiedział,
Choć młodzież nieraz jego zasięgała zdania,
Bo nikt lepiej nad niego nie znał polowania.
[780] On milczał, szczyptę wziętą z tabakiery ważył
W palcach i długo dumał, nim ją w końcu zażył;
Kichnął, aż cała izba rozległa się echem,
I potrząsając głową rzekł z gorzkim uśmiechem:

„O, jak mnie to starego i smuci, i dziwi!
Cóż by to o tym starzy mówili myśliwi,
Widząc, że w tyłu szlachty, w tyłu panów gronie
Mają sądzić się spory o charcim ogonie;

- Cóż by rzekł na to stary Rejtan, gdyby ożył?
Wróciłby do Lachowicz i w grób się położył!
- [790] Co by rzekł wojewoda Niesiołowski stary,
Który ma dotąd pierwsze na świecie ogary
I dwiestu strzelców trzyma obyczajem pańskim,
I ma sto wozów sieci w zamku worończańskim,
A od tylu lat siedzi jak mnich na swym dworze.
Nikt go na polowanie uprosić nie może,
Białopiotrowiczowi samemu odmówił!
Bo cóż by on na waszych polowaniach łowił?
Piękna byłaby sława, ażeby pan taki
Wedle dzisiejszej mody jeździł na szarak!
- [800] Za moich, panie, czasów, w języku strzeleckim
Dzik, niedźwiedź, łos, wilk, zwany był zwierzem szlacheckim,
A zwierzę nie mające kłów, rogów, pazurów
Zostawiano dla płatnych sług i dworskich ciurów;
Żaden pan nigdy przyjąć nie chciałby do ręki
Strzelby, którą zhańbiono sypiąc w nią śrut cienki!
Trzymano wprawdzie chartów, bo z łowów wracając,
Trafia się, że spod konia mknie się biedak zając;
Puszczano wtenczas za nim dla zabawki smycze
I na konikach małe goniły panicze
- [810] Przed oczyma rodziców, którzy te pogonie
Ledwie raczyli widzieć, cóż kłócić się o nie!
Więc niech Jaśnie Wielmożny Podkomorzy raczy
Odwołać swe rozkazy i niech mi wybacz,
Że nie mogę na takie jechać polowanie
I nigdy na niem noga moja nie postanie!
Nazywam się Hreczecha, a od króla Lecha
Żaden za zającami nie jeździł Hreczecha”.

- Tu śmiech młodzieży mowę Wojskiego zagłuszył,
Wstano od stołu; pierwszy Podkomorzy ruszył;
- [820] Z wieku mu i z urzędu ten zaszczyt należy;
Idąc kłaniał się damom, starcom i młodzieży;
Za nim szedł kwestarz, Sędzia tuż przy Bernardynie,
Sędzia u progu rękę dał Podkomorzynie,
Tadeusz Telimienie, Asesor Krajczance,

A pan Rejent na końcu Wojskiej Hreczeszance.

Tadeusz z kilku gośćmi poszedł do stodoły,
A czuł się pomieszany, zły i niewesoły,
Rozbierał myślą wszystkie dzisiejsze wypadki:
Spotkanie się, wieczerzę przy boku sąsiadki,
[830] A szczególniej mu słowo «ciocia» koło ucha
Brzęczało ciągle jako naprzykrzona mucha.
Pragnąłby u Woźnego lepiej się wypytać
O pani Telimienie, lecz go nie mógł schwytać;
Wojskiego też nie widział, bo zaraz z wieczerzy
Wszyscy poszli za gośćmi, jak sługom należy,
Urządzając we dworze izby do spoczynku.
Starsi i damy spały we dworskim budynku,
Młodzież Tadeuszowi prowadzić kazano,
W zastępstwie gospodarza, w stodołę na siano.

[840] W pół godziny tak było głucho w całym dworze
Jako po zadzwonieniu na pacierz w klasztorze;
Ciszę przerywał tylko głos nocnego stróża.
Usnęli wszyscy. Sędzia sam oczu nie zmruża:
Jako wódz gospodarstwa obmyśla wyprawę
W pole i w domu przyszłą urzęda zabawę.
Dał rozkaz ekonomom, wójtom i gumiennym,
Pisarzom, ochmistrzyni, strzelcom i stajennym,
I musiał wszystkie dzienne rachunki przezierać,
Nareszcie rzekł Woźnemu, że się chce rozbierać.

Sędzia:
Opis jedno-
go z elemen-
tów stroju szla-
checkiego
– pasa słuc-
kiego.

[850] Woźny pas mu odwiązał, pas słucki⁶, pas lity,
Przy którym świecą gęste kutasy jak kity,
Z jednej strony złotogłów w purpurowe kwiaty,
Na wywrót jedwab czarny, posrebrzany w kraty;
Pas taki można równie kłaść na strony obie:
Złotą na dzień galowy, a czarną w żałobie.
Sam Woźny umiał pas ten odwiązywać, składać;
Właśnie tym się zatrudniał i kończył tak gadać:

„Cóż złego, że przeniosłem stoły do zamczyska?
Nikt na tym nic nie stracił, a Pan może zyska,

[860] Bo przecież o ten zamek dziś toczy się sprawa.
My od dzisiaj do zamku nabyliśmy prawa,
I mimo całą strony przeciwnej zajądłość
Dowiodę, że zamczysko wzięliśmy w posiadłość.
Wszakże kto gości prosi w zamek na wieczerzę,
Dowodzi, że posiadłość tam ma albo bierze;
Nawet strony przeciwne weźmiemy na świadki:
Pamiętam za mych czasów podobne wypadki”.

Już Sędzia spał. Więc Woźny cicho wszedł do sieni,
Siadł przy świecy i dobył książeczkę z kieszeni,
[870] Która mu jak *Ołtarzyk złoty* zawsze służy,
Której nigdy nie rzuca w domu i w podróż.
Była to trybunalska wokanda: tam rzędem
Stały spisane sprawy, które przed urzędem
Woźny sam głosem swoim przed laty wywołał
Albo o których później dowiedzieć się zdołał.
Prostym ludziom wokanda zda się imion spisem,
Woźnemu jest obrazów wspaniałych zarysem.
Czytał więc i rozmyślał: Ogiński z Wizgirdem,
Dominikanie z Rymszą, Rymsza z Wysogierdem,
[880] Radziwiłł z Wereszczaką, Giedrojc z Rodułtowskim,
Obuchowicz z kahałem, Juracha z Piotrowskim,
Maleski z Mickiewiczem, a na koniec Hrabia
Z Soplicą: i czytając, z tych imion wywabia
Pamięć spraw wielkich, wszystkie procesu wypadki,
I stają mu przed oczy sąd, strony i świadki;
I ogląda sam siebie, jak w żupanie białym,
W granatowym kontuszu stał przed trybunałem;
Jedna ręka na szabli, a drugą do stoła
Przywoławszy dwie strony: „Uciszcie się!” – woła.
[890] Marząc i kończąc pacierz wieczorny, pomału
Usnął ostatni w Litwie Woźny trybunału.

Kontrast spokojnej wsi litewskiej i niespokojnego świata; motyw napoleoński; Napoleon jak bóg wojny.

Takie były zabawy, spory w one lata
Śród cichej wsi litewskiej, kiedy reszta świata
We łzach i krwi tonęła, gdy ów mąż, bóg wojny,
Otoczon chmurą pułków, tysiącem dział zbrojny,
Wprzągłszy w swój rydwan orły złote obok srebrnych,

Od puszczy libijskich latał do Alpów podniebnych,
Ciskając grom po gromie: w Piramidy, w Tabor,
W Marengo, w Ulm, w Austerlitz. Zwycięstwo i Zabor

[900] Biegły przed nim i za nim. Sława czynów tyłu,
Brzemienna imionami rycerzy, od Nilu
Szła hucząc ku północy, aż u Niemna brzegów
Odbiła się, jak od skał, od Moskwy szeregów,
Które broniły Litwę murami żelaza
Przed wieścią, dla Rosyi straszną jak zaraza.

Przecież nieraz nowina, niby kamień z nieba,
Spadała w Litwę; nieraz dziad żebrzący chleba,
Bez ręki lub bez nogi, przyjąwszy jałmużnę,
Stanął i oczy wkoło obracał ostróżne.

[910] Gdy nie widział we dworze rosyjskich żołnierzy
Ani jarmułek, ani czerwonych kołnierzy,
Wtenczas, kim był, wyznawał: był legjonistą,
Przynosił kości stare na ziemię ojczystą,
Której już bronić nie mógł... Jak go wtenczas cała
Rodzina pańska, jak go czeladka ścisłała,
Zanosząc się od płaczu! On za stołem siadał
I dziwniejsze od baśni historyje gadał.

On opowiadał, jako jenerał Dąbrowski
Z ziemi włoskiej stara się przyciągnąć do Polski,
[920] Jak on rodaków zbiera na lombardzkim polu;
Jak Kniaziewicz rozkazy daje z Kapitolu
I, zwycięzca, wydartych potomkom Cezarów
Rzucił w oczy Francuzów sto krwawych sztandarów;
Jak Jabłonowski zabiegł, aż kędy pieprz rośnie,
Gdzie się cukier wytapia i gdzie w wiecznej wiośnie
Pachnące kwitną lasy; z legiją Dunaju
Tam wódz Murzyny gromi, a wzdycha do kraju.

Mowy starca krążyły we wsi po kryjomu;
Chłopiec, co je posłyszał, znikał nagle z domu,
[930] Lasami i bagnami skradał się tajemnie,
Ścigany od Moskali, skakał kryć się w Niemnie
I nurkiem płynął na brzeg Księstwa Warszawskiego,

Gdzie usłyszał głos miły: „Witaj nam, kolego!”
Lecz nim odszedł, wyskoczył na wzgórek z kamienia
I Moskalom przez Niemen rzekł: „Do zobaczenia!”
Tak przekradł się Gorecki, Pac i Obuchowicz,
Piotrowski, Obolewski, Rożycki, Janowicz,
Mirzejewscy, Brochocki i Bernatowicze,
Kupść, Gedymin i inni, których nie policzę;
[940] Opuszczali rodziców i ziemię kochaną,
I dobra, które na skarb carski zabierano.

Czasem do Litwy kwestarz z obcego klasztoru
Przyszedł i kiedy bliżej poznał panów dworu,
Gazetę im pokazał wyprutą z szkaplerza;
Tam stała wypisana i liczba żołnierza,
I nazwisko każdego wodza legijonu,
I każdego z nich opis zwycięstwa lub zgonu.
Po wielu latach pierwszy raz miała rodzina
Wieść o życiu, o chwale i o śmierci syna;
[950] Brał dom żalobę, ale powiedzieć nie śmiano,
Po kim była żaloba, tylko zgadywano
W okolicy; i tylko cichy smutek panów
Lub cicha radość była gazetą ziemianów.

Takim kwestarzem tajnym był Robak podobno:
Często on z panem Sędzią rozmawiał osobno;
Po tych rozmowach zawsze jakowaś nowina
Rozeszła się w sąsiedztwie. Postać bernardyna
Wydawała, że mnich ten nie zawsze w kapturze
Chodził i nie w klasztornym zestarzał się murze.
[960] Miał on nad prawym uchem, nieco wyżej skroni,
Bliznę wyciętej skóry na szerokość dłoni
I w brodzie ślad niedawny lancy lub postrzału;
Ran tych nie dostał pewnie przy czytaniu mszału.
Ale nie tylko groźne wejrzenie i blizny,
Lecz sam ruch i głos jego miał coś żołnierszczyzny.

Przy mszy, gdy z wzniesionymi zwracał się rękami
Od ołtarza do ludu, by mówić: „Pan z wami”,
To nieraz tak się zręcznie skręcił jednym razem,

O misji księ-
dza Robaka.

O księdzu
Robaku.

Jakby „prawo w tył” robił za wodza rozkazem,
[970] I słowa liturgiji takim wyrzekł tonem
Do ludu, jak oficer stojąc przed szwadronem;
Postrzegali to chłopcy służący mu do mszy.
Spraw także politycznych był Robak świadomszy
Niżli żywotów świętych, a jeżdżąc po kweście,
Często zastanawiał się w powiatowem mieście;
Miał pełno interesów: to listy odbierał,
Których nigdy przy obcych ludziach nie otwierał,
To wysyłał posłańców, ale gdzie i po co,
Nie powiadał; częstokroć wymykał się nocą
[980] Do dworów pańskich, z szlachtą ustawicznie szeptał
I okoliczne wioski dokoła wydeptał,
I w karczmach z wieśniakami rozprawiał niemało,
A zawsze o tym, co się w cudzych krajach działo.

Teraz Sędziego, który już spał od godziny,
Przychodzi budzić; pewnie ma jakieś nowiny.

KSIEGA DRUGA

ZAMEK

Treść: Polowanie z chartami na upatrzonego – Gość w zamku – Ostatni z dworzan opowiada historię ostatniego z Horeszków – Rzut oka w sad – Dziewczyna w ogórkach – Śniadanie – Pani Telimeny anegdota petersburska – Nowy wybuch sporów o Kusego i Sokoła – Interwencja Robaka – Rzecz Wojskiego – Zakład – Dalej w grzyby!

Kto z nas tych lat nie pomni, gdy, młode pacholę,
Ze strzelbą na ramieniu świszcząc szedł na pole,
Gdzie żaden wał, płot żaden nogi nie utrudza,
Gdzie przestępując miedzę nie poznasz, że cudza!
Bo na Litwie myśliwiec, jak okręt na morzu,
Gdzie chcesz, jaką chcesz drogą, buja po przestworzu!
Czyli jak prorok patrzy w niebo, gdzie w obłoku
Wiele jest znaków widnych strzeleckiemu oku,
Czy jak czarownik gada z ziemią, która, głucha
Dla mieszczan, mnóstwem głosów szepce mu do ucha.

[10]

Pochwała przyrody, polowania i dzieciństwa.

Tam derkacz¹ wrzasnął z łąki, szukać go daremnie,
Bo on szybuje w trawie jako szczupak w Niemnie;
Tam ozwał się nad głową ranny wiosny dzwonek:
Również głęboko w niebie schowany skowronek;
Ówdzie orzeł szerokim skrzydłem przez obszary
Zaszumiał, strasząc wróble jak kometa cary;
Zaś jastrząb, pod jasnymi wiszący błękity,
Trzepie skrzydłem jak motyl na szpilce przybity.
Aż ujrawszy wśród łąki ptaka lub zająca,
Runie nań z góry jako gwiazda spadająca.

[20]

Kiedyż nam Pan Bóg wrócić z wędrówki dozwoli
I znowu dom zamieszkać na ojczystej roli,
I służyć w jeździe, która wojuje szaraki,
Albo w piechocie, która nosi broń na ptaki;
Nie znać innych prócz kosy i sierpa rynsztunków
I innych gazet oprócz domowych rachunków!

Nad Soplicowem słońce weszło, i już padło
Na strzechy, i przez szpary w stodołę się wkradło:
I po ciemnozielonem, świeżem, wonnem sianie,
[30] Z którego młodzież sobie zrobiła posłanie,
Rozpływały się złote, migające pręgi
Z otworu czarnej strzechy, jak z warkocza wstęgi;
I słońce usta sennych promykiem poranka
Drażni, jak dziewczę kłosem budzące kochanka.
Już wróble skacząc świerkać zaczęły pod strzechą,
Już trzykroć gęgnął gęsior, a za nim jak echo
Odezwały się chórem kaczk i indyki,
I słyhać bydła w pole idącego ryki.

Wstała młodzież. Tadeusz jeszcze senny leży,
[40] Bo też najpóźniej zasnął; z wczorajszej wieszery
Wrócił tak niespokojny, że o kurów pianiu
Jeszcze oczu nie zmrużył, a na swym posłaniu
Tak kręcił się, że w siano jak w wodę utonął,
I spał twardo, aż zimny wiatr w oczy mu wionął,
Gdy skrzypiące stodoły drzwi otwarto z trzaskiem
I bernardyn ksiądz Robak wszedł z węzlastym paskiem,
„Surge, puer!”² wołając i ponad barkami
Rubasznie wywijając pasek z ogórkami.

Już na dziedzińcu słyhać myśliwskie okrzyki,
[50] Wyprowadzają konie, zajeżdżają bryki,
Ledwie dziedziniec taką gromadę ogarnie;
Odezwały się trąby, otworzono psiarnie;
Zgraja chartów, wypadłszy, wesoło skowycze;
Widząc rumaki szczwaczów, dojeżdżaczów smycze,
Psy jak szalone cwałem śmigają po dworze,
Potem biega i kładą szyje na obroże.

Wszystko to bardzo dobre polowanie wróży.
Nareszcie Podkomorzy dał rozkaz podróży.

Ruszyli szczwacze z wolna, jeden tuż za drugim,
[60] Ale za bramą rzędem rozbiegli się długi;
W środku jechali obok Asesor z Rejentem,
A choć na siebie czasem patrzyli ze wstrętem,
Rozmawiali przyjaźnie, jak ludzie honoru
Idąc na rozstrzygnięcie śmiertelnego sporu;
Nikt ze słów zawziętości ich poznać nie zdoła;
Pan Rejent wiodł Kusego, Asesor Sokoła.
Z tyłu damy w pojazdach, młodzieńcy stronami,
Czwałując tuż przy kołach, gadali z damami.

Książd Robak po dziedzińcu wolnym chodził krokiem
[70] Kończąc ranne pacierze; ale rzucał okiem
Na pana Tadeusza, marszczył się, uśmiechał,
Wreście kiwnął nań palcem, Tadeusz podjechał;
Robak palcem po nosie dawał mu znak groźby;
Lecz mimo Tadeusza pytania i prośby,
Ażeby mu wyraźnie, co chce, wytłumaczył,
Bernardyn odpowiedzieć ni spojrzeć nie raczył,
Kaptur tylko nasunął i pacierz swój kończył;
Więc Tadeusz odjechał i z gośćmi się złączył.

Właśnie wtenczas myśliwi smycze zatrzymali
[80] I wszyscy nieruchomi w miejscach swoich stali;
Jeden drugiemu ręką dawał znak milczenia,
A wszyscy obrócili oczy do kamienia,
Nad którym stał pan Sędzia; on zwierza obaczył
I ręką skinieniem swoje rozkazy tłumaczył.
Pojęli wszyscy, stoją, a środkiem po roli
Asesor i pan Rejent kłusują powoli;
Tadeusz, będąc bliższy, obudwu wyprzedził,
Stanął obok Sędziego i oczyma śledził.
Dawno już nie był w polu; na szarej przestrzeni
[90] Trudno dojrzeć szaraka, zwłaszcza wśród kamieni.
Pokazał mu pan Sędzia; siedział biedny zając,
Płaszcząc się pod kamieniem, uszy nadstawiając,

Okiem czerwonym spotkał myśliwców wejrzenie
I, jakby urzeczony, czując przeznaczenie,
Ze strachu od ich oczu nie mógł zwrócić oka
I pod opoką siedział martwy jak opoka.
Tymczasem kurz na roli rośnie coraz bliżej,
Pędzi na smyczy Kusy, za nim Sokoł chyży,
Tuż Asesor z Rejentem, razem wrzaśli z tyłu:
[100] „Wyczha! wyczha!” i z psami znikli w kłębach pyłu.

Kiedy tak za szarakiem goniono, tymczasem
Ukazał się pan Hrabia pod zamkowym lasem.
Wiedziano w okolicy, że ten pan nie może
Nigdy nigdzie stawić się w naznaczonej porze.
I dziś zasnął poranek, więc na sługi zrzędził;
Widząc myśliwców w polu, czwałem do nich pędził;
Surdut swój angielskiego kroju, biały, długi,
Połami na wiatr puścił; z tyłu konno sługi
W kapeluszach jak grzybki, czarnych, lśniących, małych,
[110] W kurtkach, w butach stryflastych, w pantalonach białych³;
Sługi, które pan Hrabia tym kształtem odzieje,
Nazywają się w jego pałacu dżokeje.

Czwałująca czereda zleciała na błonia,
Gdy Hrabia ujrzał zamek i zatrzymał konia.
Pierwszy raz widział zamek z rana i nie wierzył,
Że to były też same mury, tak odświeżył
I upięknił poranek zarysy budowy;
Zadziwił się pan Hrabia na widok tak nowy.
Wieża zdała się dwakroć wyższa, bo stercząca
[120] Nad mgłą ranną; dach z blachy złocił się od słońca,
Pod nim błyszcząca w kratkach reszta szyb wybitych,
Łamiąc promienie wschodu w tęczach rozmaitych;
Niższe piętra oblała tumanu powłoka,
Rozpadliny i szczyby zakryła od oka.
Krzyk dalekich myśliwców wiatrami przygnany,
Odbijał się kilkakroć o zamkowe ściany:
Przysięgłbyś, że krzyk z zamku, że pod mgłą zasłoną
Mury odbudowano i znów zaludniono.

Hrabia:
Charakterystyka.

- Hrabia lubił widoki niezwykle i nowe,
[130] Zwał je romansowemi; mawiał, że ma głowę
Romansową; w istocie był wielkim dziwakiem.
Nieraz, pędząc za lisem albo za szarakiem,
Nagle stawiał i w niebo poglądał żałośnie
Jak kot, gdy ujrzy wróble na wysokiej sośnie;
Często bez psa, bez strzelby błakał się po gaju
Jak rekrut zbiegły; często siadał przy ruczaju
Nieruchomy, schyliwszy głowę nad potokiem,
Jak czapla wszystkie ryby chcącą poزرzec okiem.
Takie były Hrabiego dziwne obyczaje;
[140] Wszyscy mówili, że mu czegoś nie dostaje.
Szanowano go przecież, bo pan z prapradziadów,
Bogacz, dobry dla chłopów, ludzki dla sąsiadów,
Nawet dla Żydów.

- Hrabski koń, zwrócony z drogi,
Prosto kłusował polem aż pod zamku progi.
Hrabia samotny wzdychał, poglądał na mury,
Wyjął papier, ołówek i kreślił figury.
Wtem, spojrzawszy w bok, ujrział o dwadzieścia kroków
Człowieka, który, równie miłośnik widoków,
Z głową zadartą, ręce włożywszy w kieszenie,
[150] Zdawało się, że liczył oczyma kamienie.
Poznał go zaraz, ale musiał kilka razy
Krzyknąć, nim głos Hrabiego usłyszał Gerwazy.

- Szlachcic to był, służący dawnych zamku panów,
Pozostały ostatni z Horeszki dworzanów;
Starzec wysoki, siwy, twarz miał czerstwą, zdrową.
Marszczkami pooraną, posępną, surową.
Dawniej pomiędzy szlachtą z wesołości słynął;
Ale od bitwy, w której dziedzic zamku zginął,
Gerwazy się odmienił i już od lat wielu
[160] Ani był na kiermaszu, ani na weselu;
Odtąd jego dowcipnych żartów nie słyszano
I uśmiechu na jego twarzy nie widziano.

Zawsze nosił Horeszków liberyją dawną,
Kurtę z połami żółtą, galonem oprawną,

Który, dziś żółty, dawniej zapewne był złoty.
Wkoło szyte jedwabiem herbowne klejnoty,
Półkożice, i stąd też cała okolica
„Półkożicem” przezwała starego szlachcica.
Czasem też od przysłowia, które bez ustanku
^[170] Powtarzał, nazywano go także „Mopanku”;
Czasem „Szczercbem”, że całą łysinę miał w szczercbach;
Lecz on zwał się Rębajło, a o jego herbach
Nie wiadomo. Klucznikiem siebie tytułował,
Iż ten urząd na zamku przed laty piastował.
I dotąd nosił wielki pęk kluczków za pasem,
Uwiązany na taśmie ze srebrnym kutasem.
Choć nie miał co otwierać, bo zamku podwoje
Stały otworem, przecież wynalazł drzwi dwoje,
Sam je własnym nakładem naprawił i wstawił,
^[180] I drzwi tych odmykaniem codziennie się bawił.
W jednej z izb pustych obrał mieszkanie dla siebie;
Mogąc żyć u Hrabiego na łaskawym chlebie,
Nie chciał, bo wszędzie tęsknił i czuł się niezdrowym,
Jeżeli nie oddychał powietrzem zamkowym.

Skoro ujrzał Hrabiego, czapkę z głowy schwycił
I krewnego swych panów ukłonem zaszczycił,
Chyląc łysinę wielką, świecącą z daleka
I naciętą od licznych kordów jak nasieka;
Głodził ją ręką, podszedł i jeszcze raz nisko
^[190] Skłoniwszy się, rzekł smutnie: „Mopanku, Panisko,
Daruj mnie, że tak mówię, Jaśnie Grafie Panie,
To jest mój zwyczaj, nie zaś nieuszanowanie:
«Mopanku» powiadli wszyscy Horeszkowie;
Ostatni Stolnik, pan mój, miał takie przysłowie.
Czyż to prawda, Mopanku, że Pan grosza skąpisz
Na proces i ten zamek Soplicom ustąpisz?
Nie wierzyłem, lecz w całym powiecie tak słyhać”.
Tu, poglądając w zamek, nie przestawał wzdychać.

^[200] „Cóż dziwnego? – rzekł Hrabia. – Koszt wielki, a nuda
Jeszcze większa; chcę skończyć, lecz szlachcic maruda
Upiera się; przewidział, że mię znudzić może.

Dłużej też nie wytrzymam i dzisiaj broń złożę,
Przyjmę warunki zgody, jakie mi sąd poda”.

„Zgody? – krzyknął Gerwazy. – Z Soplicami zgoda?
Z Soplicami, Mopanku?” – To mówiąc wykrzywił
Usta, jakby nad własną mową się zadziwił.

„Zgoda i Soplicowie! Mopanku Panisko,
Pan żartuje, co? Zamek, Horeszków siedlisko,
Ma pójść w ręce Sopliców? Niech Pan tylko raczy

[210] Zsiąść z konia, pódźmy w zamek, niech no Pan obaczy,
Pan sam nie wie, co robi; niech się Pan nie wzbrania,
Zsiadaj Pan!” – i przytrzymał strzemień do zsiadania.

Weszli w zamek; Gerwazy stanął w progu sieni:
„Tu – rzekł – dawni panowie, dworem otoczeni,
Często siadali w krzesłach, w poobiedniej porze.
Pan godził spory włościan lub w dobrym humorze
Gościom różne ciekawe historyje prawił
Albo ich powieściami i żarty się bawił,
A młodzież na dziedzińcu biła się w palcaty

[220] Lub ujeżdżała pańskie tureckie bachmaty”.

Weszli w sien. – Rzekł Gerwazy: „W tej ogromnej sieni
Brukowanej nie znajdziesz Pan tyle kamieni,
Ile tu pękło beczek wina w dobrych czasach;
Szlachta ciągnęła kufy z piwnicy na pasach,
Sproszona na sejm albo sejmik powiatowy,
Albo na imieniny pańskie, lub na łowy.

Podczas uczty na chorze tym kapela stała
I w organ i w rozliczne instrumenta grała;
A gdy wnoszono zdrowie, trąby jak w dniu sądnym
[230] Grzmiały z choru; wiwaty szły ciągiem porządnym:

Pierwszy wiwat za zdrowie króla Jegomości,
Potem prymasa, potem królowej Jejomości,
Potem szlachty i całej Rzeczypospolitej,
A na koniec, po piątej szklanicy wypitej,
Wnoszono: Kochajmy się! wiwat! bez przestanku,
Który, dniem okrzykniony, brzmiał aż do poranku;
A już gotowe stały cugi i podwody,
Aby każdego odwieźć do jego gospody”.

Nienawiść Gerwazego do Sopliców, podgrzewanie konfliktu.

- Przeszli już kilka komnat; Gerwazy w milczeniu
 [240] Tu wzrok na ścianie wstrzymał, ówdzie na sklepieniu,
 Przywołując pamiętkę tu smutną, tam miłą;
 Czasem, jakby chciał mówić: „Wszystko się skończyło”,
 Kiwnął żałośnie głową; czasem machnął ręką.
 Widać, że mu wspomnienie samo było męką
 I że je chciał odpędzić; aż się zatrzymali
 Na górze, w wielkiej, niegdyś zwierciadlanej sali;
 Dziś wydartych zwierciadeł stały puste ramy,
 Okna bez szyb, z krużgankiem wprost naprzeciw bramy.
 Tu wszedłszy, starzec głowę zadumaną skłonił
 [250] I twarz zakrył rękami, a gdy ją odsłonił,
 Miała wyraz żalości wielkiej i rozpaczny.

Nienawiść Gerwazego do Sopliców, podgrzewanie konfliktu. Gerwazy uświadamia Hrabiemu przemożność rodu Horeszków i wartość zamku.

Gerwazy o Stolniku i Ewie.

Gerwazy o Jaku Soplicy.

- Hrabia, chociaż nie wiedział, co to wszystko znaczy,
 Poglądając w twarz starca, czuł jakieś wzruszenie,
 Rękę mu ścisnął; chwilę trwało to milczenie.
 Przerwał je starzec, trzęsąc wzniesioną prawicą:
 „Nie masz zgody, Mopanku, pomiędzy Soplicą
 I krwią Horeszków! W Panu krew Horeszków płynie,
 Jesteś krewnym Stolnika po matce Łowczynie,
 Która się rodzi z drugiej córki Kasztelana,
 [260] Który był, jak wiadomo, wujem mego Pana.
 Słuchaj Pan historii swej własnej rodzinnej,
 Która się stała właśnie w tej izbie, nie innej.
- Nieboszczyk pan mój, Stolnik, pierwszy pan w powiecie
 Bogacz i familijant, miał jedyne dziecię,
 Córkę piękną jak anioł; więc się zalecało
 Stolnikównie i szlachty, i paniąt niemało.
 Między szlachtą był jeden wielki paliwoda,
 Kłótnik, Jacek Soplica, zwany «Wojewoda»
 Przez żart; w istocie wiele znaczył w województwie,
 [270] Bo rodzinę Sopliców miał jakby w dowództwie
 I trzystu ich kreskami rządził wedle woli,
 Choć sam nic nie posiadał prócz kawałka roli,
 Szabli i wielkich wąsów od ucha do ucha.
 Owoż pan Stolnik nieraz wzywał tego zucha
 I ugaszczwał w pałacu, zwłaszcza w czas sejmików,

Popularny dla jego krewnych i stronników.
 Wąsał tak wzbijał się w dumę łaskawym przyjęciem,
 Że mu się uroiło zostać Pańskim zięciem.
 Do zamku nieproszony coraz częściej jeździł,
 [280] W końcu u nas jak w swoim domu się zagnieździł
 I już miał się oświadczać, lecz pomiarkowano
 I czarną mu polewkę⁴ do stołu podano.
 Podobno Stolnikównie wpadł Soplica w oko,
 Ale przed rodzicami tała głęboko.

Miłość Jacka do
 Ewy i odrzuce-
 nie konkurów
 Jacka (według
 Gerwazego).

Gerwazy o uczu-
 ciach Ewy.

Gerwazy o pa-
 triotyzmie
 Stolnika.

Było to za Kościuszki czasów; Pan popierał
 Prawo trzeciego maja i już szlachtę zbierał,
 Aby konfederatom ciągnąć ku pomocy,
 Gdy nagle Moskwa zamek opasała w nocy:
 Ledwie był czas z moździerza na trwogę wypalić,
 [290] Podwoje dolne zamknąć i rygłem zawalić.
 W zamku całym był tylko Pan Stolnik, ja, Pani,
 Kuchmistrz i dwóch kuchcików, wszyscy trzej pijani,
 Proboszcz, lokaj, hajducy czterej, ludzie śmiali;
 Więc za strzelby, do okien; aż tu tłum Moskali,
 Krzycząc: «ura!» – od bramy wali po tarasie;
 My im ze strzelb dziesięciu palnęli: «a zasie!».
 Nic tam nie było widać; słudzy bez ustanku
 Strzelali z dolnych pięter, a ja i Pan z ganku.
 Wszystko szło pięknym ładem, choć w tak wielkiej trwodze:
 [300] Dwadzieścia strzelb leżało tu, na tej podłodze,
 Wystrzeliliśmy jedną, podawano drugą;
 Książd proboszcz zatrudniał się czynnie tą usługą
 I Pani, i Panienka, i nadworne panny;
 Trzech było strzelców, a szedł ogień nieustanny;
 Grad kul sypały z dołu moskiewskie piechury,
 My z rzadka, ale celniej dogrzewali z góry.
 Trzy razy aż pode drzwi to chłopstwo się wparło,
 Ale za każdym razem trzech nogi zadarło.
 Więc uciekli pod lamus; a już był poranek.
 [310] Pan Stolnik wesół wyszedł ze strzelbą na ganek
 I skoro spod lamusa Moskal łeb wychylił,
 On dawał zaraz ognia, a nigdy nie mylił;

Za każdym razem czarny kaszkiet w trawę padał
I już się rzadko który zza ściany wykradał.

Śmierć Stol-
nika według
Gerwazego.

[320]

Stolnik, widząc strwożone swe nieprzyjaciele,
Myślił zrobić wycieczkę, porwał karabelę
I z ganku krzycząc sługom wydawał rozkazy;
Obróciwszy się do mnie rzekł: «Za mną, Gerwazy!».
Wtem strzelono spod bramy, Stolnik się zająknął,
Zaczerwienił się, zbladnął, chciał mówić, krwią chrząknął;
Postrzegłem wtenczas kulę, wpadła w piersi same;
Pan, słaniając się, palcem ukazał na bramę.
Poznałem tego łotra Soplicę! Poznałem!
Po wzroście i po wąsach! Jego to postrzałem
Zginął Stolnik, widziałem! Łotr jeszcze do góry
Wzniesioną trzymał strzelbę, jeszcze dym szedł z rury!
Wziąłem go na cel, zbójca stał jak skamieniały!
Dwa razy dałem ognia, i oba wystrzały
Chybiły; czym ze złości, czy z żalu źle mierzył...
[330] Usłyszałem wrzask kobiet, spójrzałem – Pan nie żył”.

Gerwazy
o Stolniku.

Gerwazy
– zemsta.

[340]

Tu Gerwazy umilknął i łzami się zalał;
Potem rzekł kończąc: „Moskal już wrota wywalał;
Bo po śmierci Stolnika stałem bezprzytomnie
I nie wiedziałem, co się działo wokoło mnie;
Szczęściem, na odsiecz przyszedł nam Paraftanowicz,
Przywiódłszy Mickiewiczów dwiestu z Horbatowicz,
Którzy są szlachta liczna i dzielna, człek w człeka,
A nienawidzą rodu Sopliców od wieka.

Tak zginął pan potężny, pobożny i prawy,
Który miał w domu krzesła, wstęgi i buławy,
Ojciec włościan, brat szlachty; i nie miał po sobie
Syna, który by zemstę poprzysiągł na grobie!
Ale miał sługi wierne; ja w krew jego rany
Obmoczyłem mój rapier, Scyzorykiem zwany
(Zapewne Pan o moim słyszał Scyzoryku,
Sławnym na każdym sejmie, targu i sejmiku).
Przysięgałem wyszczerbić go na Sopliców karkach;
Ścigałem ich na sejmach, zajazdach, jarmarkach;

- Dwóch zarąbałem w kłótni, dwóch na pojedyнку;
 [350] Jednego podpaliłem w drewnianym budynku,
 Kiedyśmy zajeżdżali z Rymszą Korelicze;
 Upiekl się tam jak piskorz; a tych nie policzę,
 Którym uszy obciąłem. Jeden tylko został,
 Który dotąd ode mnie pamiątki nie dostał!
 Rodzoniutki braciszek owego wąsala,
 Żyje dotąd i z swoich bogactw się przechwala,
 Zamku Horeszków tyka swych kopców krawędzią,
 Szanowany w powiecie, ma urząd, jest sędzią!
 I Pan mu zamek oddasz? Niecne jego nogi
 [360] Mają krew Pana mego zetrzeć z tej podłogi?
 O, nie! Póki Gerwazy ma choć za grosz duszy
 I tyle sił, że jednym małym palcem ruszy
 Scyzoryk swój, wiszący dotychczas na ścianie,
 Póty Soplica tego zamku nie dostanie!”

- „O! – krzyknął Hrabia, ręce podnosząc do góry –
 Dobrze miałem przeczucie, że m lubił te mury!
 Choć nie wiedziałem, że w nich taki skarb się mieści,
 Tyle scen dramatycznych i tyle powieści!
 Skoro zamek mych przodków Soplicom zagrabie,
 [370] Ciebie osadzę w murach jak mego burgrabie;
 Twoja powieść, Gerwazy, zajęła mię mocno.
 Szkoda, żeś mię nie przywiódł tu w godzinę nocną;
 Udrapowany płaszczem siadłbym na ruinach,
 A ty byś mi o krwawych rozpowiadał czynach;
 Szkoda, że masz niewielki dar opowiadania!
 Nieraz takie słyszałem i czytam podania;
 W Angliji i w Szkocyi każdy zamek lordów,
 W Niemczech każdy dwór grafów był teatrem mordów!
 W każdej dawnej, szlacheckiej, potężnej rodzinie
 [380] Jest wieść o jakimś krwawym lub zdradzieckim czynie,
 Po którym zemsta spływa na dziedziców w spadku:
 W Polsce pierwszy raz słyszę o takim wypadku.
 Czuję, że we mnie męźnych krew Horeszków płynie!
 Wiem, co winienem sławie i mojej rodzinie.
 Tak! muszę zerwać wszelkie z Soplicą układy,

Gerwazy – niechęć do Sędziego, pragnienie zemsty na Soplicach, wpływanie na decyzję Hrabiego, gra na emocjach.

Hrabia:
 Artystyczna poza, sentymentalizm, dziwactwo, emocjonalność, kosmopolityzm, zapamiętanie w zagrańcze wzorce.

Hrabia:
 Emocjonalna decyzja, honor.

Hrabia:
Sentymen-
talizm, poza, ule-
ganie wzor-
com literackim.

Choćby do pistoletów przyszło lub do szpady!
Honor każe”. Rzekł, ruszył uroczystym krokiem,
A Gerwazy szedł z tyłu w milczeniu głębokiem.
Przed bramą stanął Hrabia, sam do siebie gadał,
[390] Poglądając na zamek prędko na koń wsiadał,
Tak samotną rozmowę kończąc roztargniony:
„Szkoda, że ten Soplica stary nie ma żony
Lub córki pięknej, której ubóstwiałbym wdzięki;
Kochając i nie mogąc otrzymać jej ręki,
Nowa by się w powieści zrobiła zawiałość:
Tu serce, tam powinność! tu zemsta, tam miłość!”

Tak szepcąc spał ostrogi; koń leciał do dworu,
Gdy z drugiej strony strzelcy wyjeżdżali z boru;
Hrabia lubił myślistwo, ledwie strzelców zoczył,
[400] Zapomniawszy o wszystkim, prosto ku nim skoczył,
Mijając bramę, ogród, płoty, gdy w zawrocie
Obejrzał się i konia zatrzymał przy płocie.
Był sad. Drzewa owocne, zasadzone w rzędy,
Ocieniały szerokie pole; spodem grzędy.
Tu kapusta, sędziwie schylając łysiny,
Siedzi i zda się dumać o losach jarzyn;
Tam, płacząc strąki w marchwi zielonej warkoczu,
Wysmukły bob obraca na nią tyśiąc oczu;
Owdzie podnosi złotą kitę kukuruza;
[410] Gdzieniegdzie otyłego widać brzuch harbuza,
Który od swej łodygi aż w daleką stronę
Wtoczył się jak gość między buraki czerwone.
Grzędy rozjęte międzą; na każdym przykopie
Stoją jakby na straży w szeregach konopie,
Cyprysy jarzyn; ciche, proste i zielone.
Ich liście i woń służą grzędom za obronę,
Bo przez ich liście nie śmie przecisnąć się żmija,
A ich woń gąsienice i owad zabija.
Dalej maków białawe górują badyle;
[420] Na nich, myślisz, iż rojem usiadły motyle,
Trzepiecąc skrzydełkami, na których się mieni
Z różnaitością tęczy blask drogich kamieni;

Tylą farb żywych, różnych mak zrzenicę mami.
W środku kwiatów, jak pełnia pomiędzy gwiazdami,
Krały słonecznik licem wielkiem, gorejącem,
Od wschodu do zachodu kręci się za słońcem.

Pod płotem wąskie, długie, wypukłe pagórki,
Bez drzew, krzewów i kwiatów: ogród na ogórki.
Pięknie wyrosły; liściem wielkim, rozłożystym,
[430] Okryły grzędy jakby kobiercem fałdzistym.
Pośrodku szła dziewczyna, w bieliznę ubrana,
W majowej zieloności tonąc po kolana;
Z grząd zniżając się w bruzdy, zdała się nie stąpać,
Ale pływać po liściach, w ich barwie się kąpać.
Słomianym kapeluszem osłoniła głowę,
Od skroni powiewały dwie wstążki różowe
I kilka puklów światłych, rozwitych warkoczy;
Na rękę miała koszyk, w dół spuściła oczy,
Prawą rękę podniosła, niby do chwytania;
[440] Jako dziewczę, gdy rybki w kąpieli ugania
Bawiące się z jej nożką, tak ona co chwila
Z rękami i koszykiem po owoc się schyla,
Który stopą nadtrąci lub dostrzeże okiem.

Pan Hrabia, zachwycony tak cudnym widokiem,
Stał cicho. Słyszając tętent towarzyszków w dali,
Ręką dał znak, ażeby wstrzymać konie; stali.
On patrzył z wyciągniętą szyją, jak dziobaty
Żuraw, z dala od stada gdy odprawia czaty,
Stojąc na jednej nodze, z czujnymi oczyma,
[450] I, by nie zasnąć, kamień w drugiej nodze trzyma.

Zbudził Hrabiego szelest na plecach i skroni;
Był to bernardyn, kwestarz Robak, a miał w dłoni
Podniesione do góry węzłowate sznurki:
„Ogórków chcesz Waść? – krzyknął – oto masz ogórki.
Wara, Panie, od szkody na tutejszej grzędzie
Nie dla Waszечи owoc, nic z tego nie będzie”.
Potem palcem pogroził, kaptura poprawił
I odszedł. Hrabia jeszcze chwilę w miejscu bawił,

Hrabia po raz pierwszy widzi Zosię.

Śmiejąc się i klnąc razem tej nagłej przeszkodzie;
 [460] Okiem powrócił w ogród; ale już w ogrodzie
 Nie było jej; mignęła tylko wśród okienka
 Jej różowa wstążeczka i biała sukienka.
 Widać na grzędach, jaką przeleciała drogą,
 Bo liść zielony, w biegu potracony nogą,
 Podnosił się, drżał chwilę, aż się uspokoił,
 Jak woda, którą ptaszek skrzydłami rozkroił.
 A na miejscu, gdzie stała, tylko porzucony
 Koszyk mały z rokity, denkiem wyrwcony,
 Pogubiwszy owoce, na liściach zawisał
 [470] I wśród fali zielonej jeszcze się kołysał.

Po chwili wszędzie było samotnie i głucho.
 Hrabia oczy w dom utkwiał i natężył ucho,
 Zawsze dumał, a strzelcy zawsze nieruchomie
 Za nim stali. – Aż w cichym i samotnym domie
 Wszczął się naprzód szmer, potem gwar i krzyk wesoły,
 Jak w ulu pustym, kiedy węń wlatują pszczoły:
 Był to znak, że wracali goście z polowania
 I krzątała się służba około śniadania.

Śniadanie
 w Soplicowie,
 m.in. opis pa-
 rzenia kawy.

Jakoż po wszystkich izbach panował ruch wielki,
 [480] Roznoszono potrawy, sztucce i butelki;
 Mężczyźni, tak jak weszli, w swych zielonych strojach,
 Z talerzami, z szklankami chodząc po pokojach,
 Jedli, pili lub wsparci na okien uszakach,
 Rozprawiali o flintach, chartach i szarakach;
 Podkomorstwo i Sędzia przy stole; a w kątku
 Panny szeptały z sobą; nie było porządku,
 Jaki się przy obiadach i wieczarach chowa.
 Była to w staropolskim domie moda nowa;
 Przy śniadaniach pan Sędzia, choć nierad, pozwalał
 [490] Na taki nieporządek, lecz go nie pochwalał.

Różne też były dla dam i mężczyzn potrawy:
 Tu roznoszono tace z całą służbą kawy,
 Tace ogromne, w kwiaty ślicznie malowane,
 Na nich kurzące wonnie imbryki blaszane

I z porcelany saskiej złote filiżanki;
Przy każdej garnuszek mały do śmietanki.
Takiej kawy jak w Polsce nie ma w żadnym kraju:
W Polsce, w domu porządnym, z dawnego zwyczaju,
Jest do robienia kawy osobna niewiasta,
[500] Nazywa się kawiarka; ta sprowadza z miasta
Lub z wicin bierze ziarna w najlepszym gatunku
I zna tajne sposoby gotowania trunku,
Który ma czarność węgla, przejrzystość bursztynu,
Zapach moki i gęstość miodowego płynu.
Wiadomo, czem dla kawy jest dobra śmietana;
Na wsi nie trudno o nią: bo kawiarka z rana,
Przystawiwszy imbryki, odwiedza mleczarnie
I sama lekko świeży nabiału kwiat garnie
Do każdej filiżanki w osobny garnuszek,
[510] Aby każdą z nich ubrać w osobny kożuszek.

Panie starsze już wcześniej wstawszy piły kawę,
Teraz drugą dla siebie zrobiły potrawę:
Z gorącego, śmietaną bielonego piwa,
W którym twarog gruzłami posiekany pływa.

Zaś dla mężczyzn wędliny leżą do wyboru:
Półgęski tłuste, kumpia, skrzydliki ozoru,
Wszystkie wyborne, wszystkie sposobem domowym
Uwędzone w kominie dymem jałowcowym;
W końcu wniesiono zrazy na ostatnie danie:
[520] Takie bywało w domu Sędziego śniadanie.

We dwóch izbach dwa różne skupiły się grona:
Starszyzna, przy stoliku małym zgromadzona,
Mówiła o sposobach nowych gospodarskich,
O nowych, coraz sroższych ukazach cesarskich;
Podkomorzy krążące o wojnie pogłoski
Oceniał i wyciągał polityczne wnioski.
Panna Wojska, włożywszy okulary sine,
Zabawiała kabałą z kart Podkomorzynę.
W drugiej izbie toczyła młodzież rzecz o łowach,
[530] W spokojniejszych i cichszych niż zwykle rozmowach:

Bo Asesor i Rejent, oba mówcy wielcy,
Pierwsi znawcy myślistwa i najlepsi strzelcy,
Siedzieli przeciw sobie mrukliwi i gniewni;
Oba dobrze poszczuli, oba byli pewni
Zwycięstwa swoich chartów, gdy pośród równiny
Znalazł się zagon chłopskiej nie zżętej jarzyny;
Tam wpadł zając: już Kusy, już go Sokoł imał,
Gdy Sędzia dojeżdżaczy na miedzy zatrzymał;
Musieli być posłuszni, chociaż w wielkim gniewie;
[540] Psy powróciły same: i nikt pewnie nie wie,
Czy zwierz uszedł, czy wzięty; nikt zgadnąć nie zdoła,
Czy wpadł w paszczę Kusego, czyli też Sokoła,
Czyli obódwu razem: różnie sądzą strony
I spór na dalsze czasy trwał nie rozstrzygniony.

Wojski stary od izby do izby przechodził,
Po obu stronach oczy roztargnione wodził,
Nie mieszał się w myśliwych ni w starców rozmowę
I widać, że czym innym zajęta miał głowę;
Nosił skórzaną plackę: czasem w miejscu stanie,
[550] Duma długo i - muchę zabije na ścianie.

Tadeusz z Telimeną, pomiędzy izbami
Stojąc we drzwiach na progu, rozmawiali sami;
Niewielki oddzielał ich od słuchaczy przedział,
Więc szeptali; Tadeusz teraz się dowiedział:
Że ciocia Telimena jest bogata pani,
Że nie są kanonicznie z sobą powiązani
Zbyt bliskiem pokrewieństwem; i nawet niepewno,
Czy ciocia Telimena jest synowca krewną,
Choć ją stryj zowie siostrą, bo wspólni rodzice
[560] Tak ich kiedyś nazwali mimo lat różnicę;
Że potem ona, żyjąc w stolicy czas długi,
Wyrządziła niezmierne Sędziemu usługi;
Stąd ją Sędzia szanował bardzo i przed światem
Lubił, może z próżności, nazywać się bratem,
Czego mu Telimena przez przyjaźń nie wzbrania.
Ulżyły Tadeusza sercu te wyznania.
Wiele też innych rzeczy sobie oświadczyli;

A wszystko to się stało w jednej krótkiej chwili.

Ale w izbie na prawo, kusząc Asesora,
[570] Rzekł Rejent mimojazdem: „Ja mówiłem wczora,
Że polowanie nasze udać się nie może:
Jeszcze zbyt wcześnie, jeszcze na pniu stoi zboże
I mnóstwo sznurów chłopskiej nie zżętej jarzyny;
Stąd i Hrabia nie przybył mimo zaprosiny.
Hrabia na polowaniu bardzo dobrze zna się,
Nieraz gadał o łowów i miejscu, i czasie;
Hrabia chował się w obcych krajach od dzieciństwa
I powiada, że to jest znakiem barbarzyństwa
Polować tak jak u nas, bez żadnego względu
[580] Na artykuły ustaw, przepisy urzędu,
Nie szanując niczych kopców ani miedzy,
Jeździć po cudzym gruncie bez dziedzica wiedzy;
Wiosną równie jak latem zbiegać pola, knieje,
Zabijać nieraz lisa, właśnie gdy linieje,
Albo cierpieć, iż kotną samicę zajęczą
Charty w runi uszczują, a raczej zamęczą,
Z wielką szkodą zwierzyny. Stąd się Hrabia żali,
Że cywilizacja większa u Moskali,
Bo tam o polowaniu są ukazy cara
[590] I dozor policyi, i na winnych kara”.

Telimena, ku lewej izbie obrócona,
Wachlując batystową chusteczką ramiona:
„Jak mamę kocham – rzekła – Hrabia się nie myli.
Znam ja dobrze Rosyją. Państwo nie wierzyli,
Gdy im nieraz mówiłam, jak tam z wielu względów
Godna pochwały czujność i srogość urzędów.
Byłam ja w Peterburku nie raz, nie dwa razy!
Miłe wspomnienia! Wdzięczne przeszłości obrazy!
Co za miasto! Nikt z Panów nie był w Peterburku?
[600] Chcecie może plan widzieć? Mam plan miasta w biurku.

Latem świat petersburski zwykł mieszkać na dacy,
To jest w pałacach wiejskich (dacza wioskę znaczy).
Mieszkałam w pałacyku tuż nad Newą rzeką,

Telimena:
O przygodzie
petersburskiej.

Niezbyt blisko od miasta i niezbyt daleko,
 Na niewielkim, umyślnie sypanym pagórku.
 Ach, co to był za domek! plan mam dotąd w biurku.
 Otóż na me nieszczęście, najął dom w sąsiedztwie
 Jakiś mały czynownik siedzący na śledztwie;
 Trzymał kilkoro chartów; co to za męczarnie,
^[610] Gdy blisko mieszka mały czynownik i psiarnie!
 Ilekroć z książką wyszłam sobie do ogrodu
 Użyć księżycy blasku, wieczornego chłodu,
 Zaraz i pies przyleciał i kręcił ogonem,
 I strzygł uszami, właśnie jakby był szalonym.
 Nieraz się nałękałam. Serce mi wróżyło
 Z tych psów jakieś nieszczęście: tak się też zdarzyło.
 Bo gdym szła do ogrodu pewnego poranka,
 Chart u nóg mych zadławił mojego kochanka
 Bonończyka! Ach, była to rozkoszna psina!
^[620] Miałam ją w podarunku od księcia Sukina
 Na pamiątkę; rozumna, żywa jak wiewiórka,
 Mam jej portrecik, tylko nie chcę iść do biurka.
 Widząc ją zadławioną, z wielkiej alteracji
 Dostałam mdłości, spazmów, serca palpacji.

Może by gorzej jeszcze z mojem zdrowiem było;
 Szczęściem, nadjechał właśnie z wizytą Kiriło
 Gawrylicz Kozodusin, Wielki Łowczy Dworu,
 Pyta się o przyczynę tak złego humoru.
 Każe wnet urzędnika przyciągnąć za uszy;
^[630] Staje poblądły, drżący i prawie bez duszy.
 «Jak śmiesz – krzyknął Kiriło piorunowym głosem –
 Szczuć wiosną łanię kotną tuż pod carskim nosem?»
 Oślupiały czynownik darmo się zaklinał,
 Że polowania dotąd jeszcze nie zaczynał.
 Że z Wielkiego Łowczego wielkim pozwoleniem
 Zwierz uszczuty zda mu się być psem, nie jeleniem.
 «Jak to? – krzyknął Kiriło – to śmiałybyś, hultaju,
 Znać się lepiej na łowach i zwierząt rodzaju
 Niżli ja, Kozodusin, Carski Jegermajster?
^[640] Niechajże nas rozsądzi zaraz policmajster!»

Wołają policmajstra, każą spisać śledztwo:
 «Ja – rzecze Kozodusin – wydam świadectwo,
 Że to łania; on plecie, że to pies domowy.
 Rozsądź nas, kto zna lepiej zwierzynę i łowy!»
 Policmajster powinność służby swej rozumiał,
 Bardzo się nad zuchwalstwem czynownika zdumiał
 I odwiódłszy na stronę, po bratersku radził,
 By przyznał się do winy i tym grzech swój zgładził.
 Łowczy udobruchany przyrzekł, że się wstawi
 [650] Do cesarza i wyrok nieco ułaskawi;
 Skończyło się, że charty poszły na powrozy,
 A czynownik na cztery tygodnie do kozy.
 Zabawiła nas cały wieczór ta pustota;
 Zrobiła się nazajutrz z tego anegdota,
 Że w sądy o mym piesku Wielki Łowczy wdał się;
 I nawet wiem z pewnością, że sam Cesarz śmiał się”.

Śmiech powstał w obu izbach. Sędzia z Bernardynem
 Grał w mariasza i właśnie z wyświeconym winem
 Miał coś ważnego zadać; już ksiądz ledwo dyszał,
 [660] Kiedy Sędzia początek powieści posłyszał
 I tak nią był zajęty, że z zadartą głową
 I z kartą podniesioną, do bicia gotową,
 Siedział cicho i tylko Bernardyna trwożył,
 Aż gdy skończono powieść, pamfila położył
 I rzekł, śmiejąc się:

„Niech tam sobie, kto chce, chwali
 Niemców cywilizacją, porządek Moskali;
 Niechaj Wielkopoleanie uczą się od Szwabów
 Prawować się o lisa i przyzywać drabów,
 By wziąć w areszt ogara, że wpadł w cudze gaje;
 [670] Na Litwie, chwała Bogu, stare obyczaje:
 Mamy dosyć zwierzyny dla nas i sąsiedztwa
 I nie będziemy nigdy o to robić śledztwa;
 I zboża mamy dosyć, psy nas nie ogłodzą,
 Że po jarzynach albo po życie pochodzą;
 Na morgach chłopskich bronię robić polowanie”.

Ekonom z lewej izby rzekł: „Nie dziw, Mospanie,

Sędzia:
 O obyczajach.

Bo też Pan drogo płaci za taką zwierzynę.
Chłopy i radzi temu, kiedy w ich jarzynie
Wskoczy chart; niech otrząśnie dziesięć kłosów żyta,
[680] To Pan mu kopę oddasz, i jeszcze nie kwita,
Często chłopi talara w przydatku dostali;
Wierz mi Pan, że się chłopstwo bardzo rozzuchwali,
Jeśli...”.

Resztę dowodów pana ekonoma
Nie mógł usłyszeć Sędzia, bo pomiędzy dwoma
Rozprawami wszczęło się dziesięć rozmówców,
Anegdota, opowiadań, i na koniec sporów.

Tadeusz z Telimeną, całkiem zapomniani,
Pamiętali o sobie. – Rada była pani,
Że jej dowcip tak bardzo Tadeusza bawił;
[690] Młodzieniec jej nawzajem komplementy prawił.
Telimena mówiła coraz wolniej, ciszej
I Tadeusz udawał, że jej nie dosłyszysz
W tłumie rozmów: więc szepcąc, tak zbliżył się do niej,
Że uczył twarzą lubą gorącość jej skroni;
Wstrzymując oddech, usta chwytał jej westchnienie
I okiem łowił wszystkie jej wzroku promienie.

Wtem pomiędzy ich usta mignęła zniechacka
Naprzód mucha, a za nią tuż Wojskiego placka.

Na Litwie much dostatek. Jest pomiędzy niemi
[700] Gatunek much osobny, zwanych szlacheckimi;
Barwą i kształtem całkiem podobne do innych,
Ale pierś mają szerszą, brzuch większy od gminnych.
Latając bardzo huczą i nieznośnie brzęczą,
A tak silnie, że tkankę przebiją pajęczą
Lub jeśli która wpadnie, trzy dni będzie bzykać,
Bo z pajakiem sam na sam może się borykać.
Wszystko to Wojski zbadał i jeszcze dowodził,
Że się z tych much szlacheckich pomniejszy lud rodził,
Że one tym są muchom, czym dla roju matki,
[710] Że z ich wybiciem zginą owadów ostatki.
Prawda, że ochmistrzyni ani pleban wioski

Nie uwierzyli nigdy w te Wojskiego wnioski
I trzymali inaczej o muszym rodzaju;
Lecz Wojski nie odstąpił dawnego zwyczaju:
Ledwo dostrzegł takową muchę, wnet ją gonił.
Właśnie mu teraz szlachcic nad uchem zadzwonił;
Po dwakroć Wojski machnął, zdziwił się, że chybił,
Trzeci raz machnął, tylko co okna nie wybił;
Aż mucha, odurzona od tyła łoskotu,
[720] Widząc dwóch ludzi w progu broniących odwrotu,
Rzuciła się z rozpaczą pomiędzy ich lica;
I tam za nią mignęła Wojskiego prawica.
Raz tak był tęgi, że dwie odskoczyły głowy,
Jak rozdarte piorunem dwie drzewa połowy;
Uderzyły się mocno oboje w uszaki,
Tak że obojgu sine zostały się znaki.

Szczęściem, nikt nie uważał, bo dotychczasowa
Żywa, głośna, lecz dosyć porządna rozmowa
Zakończyła się nagłym wybuchem hałasu.
[730] Jak strzelcy gdy na lisa zaciągną do lasu,
Słysząc gdzieniegdzie trzask drzew, strzały, psiarni granie,
A wtem dojeżdżacz dzika ruszył niespodzianie,
Dał znak, i wrzask powstaje w strzelców i psów tłuszczy,
Jak gdyby się ozwały wszystkie drzewa puszczy;
Tak dzieje się z rozmową: z wolna się pomyka,
Aż natrafi na przedmiot wielki, jak na dzika.
Dzikiem rozmów strzeleckich był ów spór zażarty
Rejenta z Asesorem o sławne ich charty.
Krótco trwał, lecz zrobili wiele w jedną chwilę;
[740] Bo razem wyrzucili słów i obelg tyle,
Że wyczerpnęli sporu zwyczajne trzy części:
Przycinki, gniew, wyzwanie – i szło już do pięści.

Więc ku nim z drugiej izby wszyscy się porwali
I tocząc się przeze drzwi na kształt bystrej fali,
Unieśli młodą parę stojącą na progu,
Podobną Janusowi, dwulicemu bogu.

Tadeusz z Telimeną nim na skroniach włosy

Jacek Soplica:
Charaktery-
styka postaci.

Poprawili, już groźne ucichły odgłosy,
Szmer zmieszany ze śmiechem wśród ciżby się szerzył;
[750] Nastąpił rozejm kłótni, Kwestarz ją uśmierzył:
Człowiek stary, lecz krępy i bardzo pleczysty.
Właśnie kiedy Asesor podbiegł do Jurysty,
Gdy już sobie gestami grozili szermierze,
On raptem porwał obu z tyłu za kołnierze
I dwakroć uderzywszy głowy obie mocne
Jedną o drugą jako jaja wielkanocne,
Rozkrzyżował ramiona na kształt drogoskazu
I we dwa kąty izby rzucił ich od razu;
Chwilę z rozciągniętymi stał w miejscu rękami
[760] I „*Pax, pax, pax vobiscum!* – krzyczał – pokój z wami!”.

Zdziwiły się, zaśmiały nawet strony obie:
Przez szacunek należny duchownej osobie
Nie śmiano łąać mnicha; a po takiej probie
Nikt też nie miał ochoty zaczynać z nim zwadę.
Zaś kwestarz Robak, skoro uciszył gromadę,
Widać było, że wcale tryumfu nie szukał,
Ani groził kłótnikom więcej, ani fukał;
Tylko poprawił kaptur i ręce za pasem
Zatkanąwszy, wyszedł cicho z pokoju. Tymczasem
[770] Podkomorzy i Sędzia między dwiema stroną
Plac zajęli. Pan Wojski, jakby przebudzony
Z głębokiego dumania, na środek wystąpił,
Obiegał zgromadzenie ognistą żrenicą
I gdzie szmer jeszcze słyszał, jak ksiądz kropielnicą,
Tam uciszając machał swą placką ze skóry;
Wreszcie podniosłszy trzonek z powagą do góry
Jak łaskę marszałkowską, nakazał milczenie.

„Uciszenie się!” – powtarzał – „Miejcie też baczenie,
Wy, co jesteście pierwsi myśliwi w powiecie,
[780] Z gorszącej kłótni waszej co będzie? czy wiecie?
Oto młodzież, na której Ojczyzny nadzieje,
Która ma wślawiać nasze ostępy i knieje,
Która, niestety, i tak zaniedbuje łowy,
Może do ich wzgardzenia weźmie pochop nowy!

Widząc, że ci, co innym mają dać przykłady,
 Z łowów przynoszą tylko poswarki i zwady.
 Mieście też wzgląd powinny dla mych włosów siwych;
 Bo znałem większych dawniej niżli wy myśliwych,
 A sądziłem ich nieraz sądem polubownym.
 [790] Któż był w lasach litewskich Rejtanowi równym?
 Czy obławę zaciągnąć, czy spotkać się z zwierzem,
 Kto z Białopiotrowiczem porówna się Jerzym?
 Gdzie jest dziś taki strzelec jak szlachcic Żegota,
 Co kulą z pistoletu w biegu trafiał kota?
 Terajewicza znałem, co idąc na dziki,
 Nie brał nigdy innego oręża prócz piki!
 Budrewicza, co chodził z niedźwiedziem w zapasy:
 Takich mężów widziały niegdyś nasze lasy!
 Jeśli do sporu przyszło, jakże spór godzili?
 [800] Oto obrali sędziów i zakład stawili.
 Ogiński sto włók lasu raz przegrał o wilka;
 Niesiołowskiemu borsuk kosztował wsi kilka!
 I wy, Panowie, pójdźcie za starych przykładem
 I rozstrzygnijcie spór wasz choć mniejszym zakładem.
 Słowo wiatr, w sporach słownych nigdy nie masz końca,
 Szkoda ust dłużej suszyć kłótnią o zającą;
 Więc polubownych sędziów najpierwej obierzcie,
 A co wyrzekną, temu sumiennie zawiercie.
 Ja uproszę Sędziego, ażeby nie bronił
 [810] Dojeżdżaczowi, choćby po pszenicy goił;
 I tuszę, że tę łaskę otrzymam od Pana”.
 To wyrzekłszy, Sędziego ścisnął za kolana.

„Konia – zawołał Rejent – stawię konia z rzędem
 I opiszę się jeszcze przed ziemskim urzędem,
 Iż ten pierścień sędziemu w salarjusz złożę”.
 „Ja – rzekł Asesor - stawię me złote obroże,
 Jaszczurem wykładane, z kółkami ze złota,
 I smycz tkany, jedwabny, którego robota
 Równie cudna jak kamień, co się na nim świeci.
 [820] Chciałem ten sprzęt zostawić w dziedzictwie dla dzieci,
 Jeślibym się ożenił: ten sprzęt mnie darował

Książę Dominik, kiedym z nim razem polował
I z marszałkiem Sanguszką księciem, z jenerałem
Mejenem, i gdy wszystkich na charty wyzwałem.
Tam – bezprzykładną w dziejach polowania sztuką
Uszczułem sześć zajęcy pojedynczą suką.
Polowaliśmy wtenczas na kupiskim błoniu;
Książę Radziwiłł nie mógł dosiedzieć na koniu;
Zsiadł i objąwszy sławną mą charcicę Kanię,
[830] Trzykroć jej w samą głowę dał pocałowanie,
A potem trzykroć ręką klasnąwszy po pysku,
Rzekł: «Mianuję cię odtąd Księżną na Kupisku».
Tak Napoleon daje wodzom swoim księstwa
Od miejsc, na których wielkie odnieśli zwycięstwa”.

Telimena, znudzona zbyt długimi swary,
Chciała wyjść na dziedziniec, lecz szukała pary;
Wzięła koszyczek z kołka: „Panowie, jak widzę,
Chcecie zostać w pokoju, ja idę na rydze;
[840] Kto łaska, proszę za mną” – rzekła, koło głowy
Obwijając czerwony szal kaszemirowy;
Córeczkę Podkomorstwa wzięła w jedną rękę,
A drugą podchyliła do kostek sukienkę.
Tadeusz milczkiem za nią na grzyby pośpieszył.
Zamiar przechadzki bardzo Sędziego ucieszył,
Widział sposób rozjęcia krzykliwego sporu,
A więc krzyknął: „Panowie, po grzyby do boru!
Kto z najpiękniejszym rydzem do stołu przybędzie,
Ten obok najpiękniejszej panienki usiedzie;
Sam ją sobie wybierze. Jeśli znajdzie dama,
[850] Najpiękniejszego chłopca weźmie sobie sama”.

KSIĘGA TRZECIA

UMIZGI

Treść: Wyprawa Hrabi na sad – Tajemnicza nimfa gęsi pasie – Podobieństwo grzybobrania do przechadzki cieniów elizejskich – Gatunki grzybów – Telimena w Świątyni dumania – Narady dotyczące się postanowienia Tadeusza – Hrabia pejzażysta – Tadeusza uwagi malarskie nad drzewami i obłokami – Hrabiego myśli o sztuce – Dzwon – Bilecik – Niedźwiedź, Mospanie!

Hrabia wracał do siebie, lecz konia wstrzymywał,
Głową coraz w tył kręcił, w ogród się wpatrywał;
I raz mu się zdawało, że znowu z okienka
Błysnęła tajemnicza, bieluchna sukienka
I coś lekkiego znowu upadło z wysoka,
I przeleciawszy cały ogród w mgnieniu oka,
Pomiędzy zielonemi świeciło ogórki:
Jako promień słoneczny, wykradłszy się z chmurki,
Kiedy wśród roli padnie na krzemienia skibę
[10] Lub wśród zielonej łąki w drobną wody szybę.

Hrabia zsiadł z konia, sługi odprawił do domu,
A sam ku ogrodowi ruszył po kryjomu;
Dobiegł wkrótce parkanu, znalazł w nim otwory
I wcisnął się po cichu, jak wilk do obory;
Nieszczęściem, trącił krzaki suchego agrestu.
Ogrodniczka, jak gdyby zlekła się szelestu,
Oglądała się wkoło, lecz nic nie spostrzegła;
Przecież ku drugiej stronie ogrodu pobiegła.
A Hrabia bokiem, między wielkie końskie szczawie,
[20] Między liście łopuchu, na rękach, po trawie,
Skacząc jak żaba, cicho, przyczołgał się blisko,
Wytknął głowę – i ujrzał cudne widowisko.

W tej części sadu rosły tu i ówdzie wiśnie,
Śród nich zboże, w gatunkach zmieszanych umyślnie:
Pszenica, kukuruza, bob, jęczmień wąsaty,
Proso, groszek, a nawet krzewiny i kwiaty.
Domowemu to ptastwu taki ochmistrzyni
Wymyśliła ogródek: sławna gospodyni.
Zwała się Kokosznicka, z domu Jendykowi-
[30] czówna; jej wynalazek epokę stanowi
W domowym gospodarstwie; dziś powszechnie znany
Lecz w owych czasach jeszcze za nowość podany,
Przyjęty pod sekretem od niewielu osób,
Nim go wydał kalendarz pod tytułem: *Sposób
Na jastrzębie i kanie albo nowy środek
Wychowywania drobiu* – był to ów ogródek.

Jakoż zaledwie kogut, co odprawia warty,
Stanie i nieruchomie dzierżąc dziób zadarty
I głowę grzebieniastą pochyliwszy bokiem,
[40] Aby tym łacniej w niebo mógł celować okiem,
Dostrzeże wiszącego jastrzębia śród chmury,
Krzyknie – zaraz w ten ogród chowają się kury,
Nawet gęsi i pawie, i w nagłym przestrachu
Gołębie, gdy nie mogą schronić się na dachu.

Teraz w niebie żadnego nie widziano wroga,
Tylko skwarzyła słońca letniego pożoga;
Od niej ptaki w zbożowym ukryły się lasku;
Tamte leżą w murawie, te kąpią się w piasku.

Śród ptaszych głów sterczały główki ludzkie małe,
[50] Odkryte; włosy na nich krótkie, jak len białe;
Szyje nagie do ramion, a pomiędzy nimi
Dziewczyna głową wyższa, z włosami dłuższemi;
Tuż za dziećmi paw siedział i piór swych obręcz
Szeroko rozprzestrzenił w różnofarbną tęczę,
Na której główki białe, jak na tle obrazku,
Rzucone w ciemny błękit, nabierały blasku,
Obrysowane wkoło kręgiem pawich oczu
Jak wiankiem gwiazd, świeciły w zbożu jak w przezroczu,

Pomiędzy kukuruzy złocistemi laski
[60] I angielską trawicą posrebrzaną w paski,
I szczyrem koralowym, i zielonym ślazem,
Których kształty i barwy mieszały się razem
Niby krata ze srebra i złota pleciona,
A powiewna od wiatru jak lekka zasłona.

Nad gęstwą różnofarbnych kłosów i badyłów
Wisiąca jak baldakim jasna mgła motylów
Zwanych babkami, których poczwórne skrzydełka,
Lekkie jak pajęczyna, przejrzyste jak szkiełka,
Gdy w powietrzu zawisną, zaledwo widome,
[70] I chociaż brzęczą, myślisz, że są nieruchome.

Dziewczyna powiewała podniesioną w rękę
Szara kitką, podobną do piór strusich pęku;
Nią zdała się oganiać główki niemowlęce
Od złotego motylów deszczu. W drugiej ręce
Coś u niej rogatego, złocistego świeci,
Zdaje się, że naczynie do karmienia dzieci:
Bo je zbliżała dzieciom do ust po kolei,
Miało zaś kształt złotego rogu Amaltei.

Tak zatrudniona, przecież obracała głowę
[80] Na pamiętne szelestem krzaki agrestowe,
Nie wiedząc, że napastnik już z przeciwnej strony
Zbliżył się, czołgając się jak wąż przez zagony;
Aż wyskoczył z łopucha. Spojrzała – stał blisko,
O cztery grzędy od niej, i kłaniał się nisko.
Już głowę odwróciła i wzniosła ramiona,
I zrywała się lecieć jak kraska spłoszona,
I już lekkie jej stopy wionęły nad liściem,
Kiedy dzieci, przełękłe podróżnego wniściem
I ucieczką dziewczyny, wrzasnęły okropnie;
[90] Posłyszała, uczuła, że jest nieroztropnie
Dziatwę małą, przełękłą i samą porzucić:
Wracała wstrzymując się, lecz musiała wrócić,
Jak niechętny duch, wróżka przyzwany zaklęciem;
Przybiegła z najkrzykliwszym bawić się dziecięciem,

Siadła przy niem na ziemi, wzięła je na łono,
Drugie głaskała ręką i mową pieszczoną;
Aż się uspokoiły, objąwszy w rączęta
Jej kolana i tuląc główki jak pisklęta
Pod skrzydło matki. Ona rzekła: „Czy to pięknie
[100] Tak krzyczeć? czy to grzecznie? Ten pan was się złęknie.
Ten pan nie przyszedł straszyć; to nie dziad szkaradny,
To gość, dobry pan, patrzcie tylko, jaki ładny”.

Sama spojrzała: Hrabia uśmiechnął się mile
I widocznie był wdzięczny jej za pochwał tyle;
Postrzegła się, umilkła, oczy opuściła
I jako róży pączek cała się spłoniła.

W istocie był to piękny pan: słusznej urody,
Twarz miał pociągłą, blade, lecz świeże jagody,
Oczy modre, łagodne, włos długi, białawy;
[110] Na włosach listki ziela i kosmyki trawy,
Które Hrabia oberwał pełznąć przez zagony,
Zieleniły się jako wieniec rozpleciony.

Hrabia do Zosi:
teatralizacja rzeczywistości.

„O ty! – rzekł – jakimkolwiek uczczę cię imieniem,
Bóstwem jesteś czy nimfą, duchem czy widzeniem!
Mów! własna-li cię wola na ziemię sprowadza,
Obca-li więzi ciebie na padole władza?
Ach, domyślam się – pewnie wzgardzony miłośnik,
Jaki pan możny albo opiekun zazdrośnik
W tym cię parku zamkowym jak zaklętą strzeże!
[120] Godna, by o cię bronią walczyli rycerze,
Byś została romansów heroiną smutnych!
Odkryj mi, Piękna, tajnie twych losów okrutnych!
Znajdziesz wybawiciela – odtąd twym skinieniem,
Jak rządysz sercem moim, tak rządź mym ramieniem”.
Wyciągnął ramię.

Ona z rumieńcem dziewiczym,
Ale z rozweselonem słuchała obliczem.
Jak dziecię lubi widzieć obrazki jaskrawe
I w liczmanach błyszczących znajduje zabawę,
Nim rozezna ich wartość, tak się słuch jej pięści

- [130] Z dźwięcznymi słowy, których nie pojęła treści.
Na koniec zapytała: „Skąd tu Pan przychodzi?
I czego tu po grzędach szuka Pan Dobrodziej?”

Hrabia oczy roztworzył, zmieszany, zdziwiony,
Milczał, wreszcie zniżając swej rozmowy tony:
„Przepraszam – rzekł – Panienko! Widzę, że pomieszał
Zabawy! Ach, przepraszam, jam właśnie pośpieszał
Na śniadanie; już późno, chciałem na czas zdążyć;
Panienska wie, że drogą trzeba wkoło krążyć.
Przez ogród, zdaje mi się, jest do dworu prościej”.

- [140] Dziewczyna rzekła: „Tędy droga Jegomości;
Tylko grząd psuć nie trzeba; tam między murawą
Ścieżka”. – „W lewo – zapytał Hrabia - czy na prawo?”
Ogrodniczka, podniosłszy błękitne oczęta,
Zdawała się go badać, ciekawością zdjęta:
Bo dom o tysiąc kroków widny jak na dłoni,
A Hrabia drogi pyta? Ale Hrabia do niej
Chciał koniecznie coś mówić i szukał powodu
Rozmowy.

„Panna mieszka tu? blisko ogrodu?

Czy na wsi? jak to było, że Panny we dworze

- [150] Nie widział? czy niedawno tu? przyjezdna może?”
Dziewczę wstrząsnęło głową. – „Przepraszam, Panienko,
Czy nie tam pokój Panny, gdzie owe okienko?”

Myślił zaś w duchu: jeśli nie jest heroiną
Romansów, jest młodzieuchną, prześliczną dziewczyną.
Zbyt często wielka dusza, myśl wielka, ukryta
W samotności, jak róża wśród lasów rozkwita;
Dosyć ją wynieść na świat, postawić przed słońcem,
Aby widzów zdziwiła jasnych barw tysiącem!

Hrabia o Zosi,
konfrontacja li-
terackich wy-
obrażeń z rze-
czywistością.

- Ogrodniczka tymczasem powstała w milczeniu,
[160] Podniosła jedno dziecię żwiste na ramieniu,
Drugie wzięła za rękę, a kilkoro przodem
Zaganiając jak gąski, szła dalej ogrodem.

Kontrast be-
pośredniej, pro-
stej Zosi i po-
tocznego spo-
sobu wysławia-
nia się dziew-
czyny z wyobra-
żeniami i marze-
niami skłonne-
go do teatrali-
zacji Hrabiego.

Hrabia o Zosi,
czar pryska.

Odwrociwszy się, rzekła: „Czy też Pan nie może
Rozbiegłe moje ptastwo wpędzić nazad w zboże?”
„Ja ptastwo pędzać?” – krzyknął Hrabia z zadziwieniem.
Ona tymczasem znikła zakryta drzew cieniem.
Chwilę jeszcze z szpaleru przez majowe zwoje
Przeświecało coś na wskrós, jakby oczu dwoje.

Samotny Hrabia długo jeszcze stał w ogrodzie;
[170] Dusza jego, jak ziemia po słońca zachodzie,
Ostygała powoli, barwy brała ciemne;
Zaczął marzyć, lecz sny miał bardzo nieprzyjemne.
Zbudził się, sam nie wiedząc, na kogo się gniewał;
Niestety, mało znalazł! nadto się spodziewał!
Bo gdy zagonem pełznął ku owej pasterce,
Paliło mu się w głowie, skakało w nim serce;
Tyle wdzięków w tajemnej nimfie upatrywał,
W tyle ją cudów ubrał, tyle odgadywał!
Wszystko znalazł inaczej. Prawda, że twarz ładną,
[180] Kibić miała wysmukłą, ale jak nieskładną!
A owa pulchność liców i rumieńców żywość,
Malująca zbytęcną, prostacką szczęśliwość!
Znak, że myśl jeszcze drzemie, że serce nieczynne.
I owe odpowiedzi, tak wiejskie, tak gminne!
„Po cóż się łudzić? – krzyknął – zgaduję po czasie!
Moja nimfa tajemna pono gęsi pasie!”

Z nimfy zniknięciem całe czarowne przezrocze
Zmieniło się: te wstęgi, te kraty urocze,
Złote, srebrne, niestety! więc to była słoma?

[190] Hrabia z załamanymi poglądał rękoma
Na snopek uwiązanej trawami mietlicy,
Którą brał za pęk strusich piór w ręku dziewczycy.
Nie zapomniał naczynia: złocista konewka,
Ów rozek Amaltei, była to marchewka!
Widział ją w ustach dziecka pożeraną chciwie:
Więc było po uroku! po czarach! po dziwie!

Tak chłopiec, kiedy ujrzy cykoryi kwiaty,

Wabiące dłoń miękkimi, lekkimi bławaty,
Chce je pieścić, zbliża się, dmuchnie, i z podmuchem
[200] Cały kwiat na powietrzu rozleci się puchem,
A w ręku widzi tylko badacz zbyt ciekawy
Nagą łodygę szarozielonawej trawy.

Hrabia wcisnął na oczy kapelusz i wracał
Tamtędy, kędy przyszedł, ale drogę skracał,
Stąpając po jarzynach, kwiatach i agreście,
Aż przeskoczywszy parkan odetchnął nareście!
Przypomniał, że dziewczynie mówił o śniadaniu;
Może już wszyscy wiedzą o jego spotkaniu;
W ogrodzie, blisko domu? może szukać wysłą?
[210] Postrzegli, że uciekał? kto wie, co pomyślał?
Więc wypadało wrócić.

Chyląc się u płotów,
Około miedz i zielska, po tysiącach zwrotów
Rad był przecież, że wyszedł w końcu na gościniec,
Który prosto prowadził na dworski dziedziniec.
Szedł przy płocie, a głowę odwracał od sadu,
Jak złodziej od śpichlerza, aby nie dać śladu,
Że go myśli nawiedzić albo już nawiedził.
Tak Hrabia był ostrożny, choć go nikt nie śledził;
Patrzył w stronę przeciwną ogrodu, na prawo.

[220] Był gaj, z rzadka zarosły, wysłany murawą;
Po jej kobiercach, na wskroś białych pniów brzozowych,
Pod namiotem obwisłych gałęzi majowych,
Snuło się mnóstwo kształtów, których dziwne ruchy,
Niby tańce, i dziwny ubiór: istne duchy
Błądzące po księżycu. Tamci w czarnych, ciasnych,
Ci w długich, rozpuszczonych szatach jak śnieg jasnych;
Tamten pod kapeluszem jak obręcz szerokim,
Ten z gołą głową; inni, jak gdyby obłokiem
Obwiani, idąc, na wiatr puszczaają zasłony,
[230] Ciągące się za głową jak komet ogony.
Każdy w innej postawie: ten przyrósł do ziemi,
Tylko oczyma kręci na dół spuszczone;
Ów, patrząc wprost przed siebie, niby senny kroczy

Opis grzy-
bobrania.

Złudzenia Hrabiego, teatralizacja rzeczywistości, Hrabia o grzybobraniu.

Jak po linie, ni w prawo, ni w lewo nie zboczy;
Wszyscy zaś ciągle w różne schylają się strony
Aż do ziemi, jak gdyby wybijać pokłony.
Jeżeli się przybliżą albo się spotkają,
Ani mówią do siebie, ani się witają,
Głęboko zadumani, w sobie pogrążeni.

[240] Hrabia widział w nich obraz elizejskich cieni¹,
Które chociaż boleściom, troskom niedostępne,
Błąkają się spokojne, ciche, lecz posępne.

Któż by zgadnął, że owi tak mało ruchomi,
Owi milczący ludzie – są nasi znajomi?
Sędziowscy towarzysze! Z hucznego śniadania
Wyszli na uroczysty obrzęd grzybobrania.
Jako ludzie rozsądni, umieją miarkować
Mowy i ruchy swoje, aby je stosować
W każdej okoliczności do miejsca i czasu.

[250] Dlatego, nim ruszyli za Sędzią do lasu,
Wzięli postawy tudzież ubiory odmienne:
Służące do przechadzki opończe płócienne,
Któreми osłaniają po wierzchu kontusze,
A na głowy słomiane wdziali kapelusze,
Stąd biali wyglądają jak czyscowe dusze.
Młodzież także przebrana oprócz Telimeny
I kilku po francusku chodzących.

Tej sceny

Hrabia nie pojął, nie znał wiejskiego zwyczaju,
Więc zdziwiony niezmiernie biegł pędem do gaju.

Przyroda: opis grzybobrania, gatunki grzybów.

[260] Grzybów było w bród: chłopcy biorą krasnolice,
Tyle w pieśniach litewskich sławione l i s i c e,
Co są godłem panieństwa, bo czerw ich nie zjada,
I dziwna: żaden owad na nich nie usiada.
Panienki za wysmukłym gonią borowikiem,
Którego pieśń nazywa grzybów pułkownikiem.
Wszyscy dybią na r y d z a; ten wzrostem skromniejszy
I mniej sławny w piosenkach, za to najsmaczniejszy,
Czy świeży, czy solony, czy jesiennej pory,

Czy zimą. Ale Wojski zbierał m u c h o m o r y.

- [270] Inne pospólstwo grzybów pogardzone w braku
Dla szkodliwości albo niedobrego smaku,
Lecz nie są bez użytku: one zwierza pasą
I gniazdem są owadów i gajów okrasą.
Na zielonym obrusie łąk, jako szeregi
Naczyń stołowych sterczą: tu z kragłami brzegi
Surojadki srebrzyste, żółte i czerwone,
Niby czareczki różnem winem napełnione;
K o ż l a k, jak przewrócone kubka dno wypukłe;
L e j k i, jako szampańskie kieliszki wysmukłe;
[280] B i e l a k i kragłe, białe, szerokie i płaskie,
Jakby mlekiem nalane filiżanki saskie,
I kulista, czarniawym pyłkiem napełniona
P u r c h a w k a, jak pieprzniczka – zaś innych imiona
Znane tylko w zajęczym lub wilczym języku,
Od ludzi nie ochrzczone; a jest ich bez liku.
Ni wilczych, ni zajęczych nikt dotknąć nie raczy,
A kto schyla się ku nim, gdy błąd swój obaczy,
Zagniewany, grzyb złamie albo nogą kopnie;
Tak spećać trawę, czyni bardzo nieroztropnie.

- [290] Telimena ni wilczych, ni ludzkich nie zbiera,
Roztargniona, znudzona, dokoła spoziera
Z głową w górę zadartą. Więc pan Rejent w gniewie
Mówił o niej, że grzybów szukała na drzewie;
Asesor ją złośliwiej równał do samicy,
Która miejsca na gniazdo szuka w okolicy.

„Zadumanie”
Telimeny.

- Jakoż zdała się szukać samotności, ciszy,
Oddalała się z wolna od swych towarzyszy
I szła lasem na wzgórek pochyło wyniosły,
Ocieniony, bo drzewa gęściej na nim rosły.
[300] W środku szarzał się kamień; strumień spod kamienia
Szumiał, tryskał i zaraz, jakby szukał cienia,
Chował się między gęste i wysokie zioła,
Które wodą pojone bujały dokoła;
Tam ów bystry swawolnik, spowijany w trawy

Telimena:
Sentymental-
ność, poza.

[310] I liściem podesłany, bez ruchu, bez wrzawy,
Niewidzialny i ledwie dosłyszany szepce,
Jako dziecię krzykliwe złożone w kolebce,
Gdy matka nad nim zwiąże firanki majowe
I liścia makowego nasypie pod głowę.
[310] Miejsce piękne i ciche, tu się często schrania
Telimena, zowiąc je Świątynią d u m a n i a.

Stanąwszy nad strumieniem, rzuciła na trawnik
Z ramion swój szal powiewny, czerwony jak krwawnik,
I podobna pływaczce, która do kąpieli
Zimnej schyla się, nim się zanurzyć ośmieli,
Klęknęła i powoli chyliła się bokiem;
Wreszcie, jakby porwana koralu potokiem,
Upadła nań i cała wzdłuż się rozpostarła,
Łokcie na trawie, skronie na dłoniach oparła,
[320] Z głową na dół skłonioną; na dole, u głowy,
Błysnął francuskiej książki papier welinowy;
Nad alabastrowymi stronicami księgi
Wiły się czarne pukle i różowe wstęgi.

Telimena:
Humorystycz-
ne porówna-
nie Telimeny
do gąsienicy.

W szmaragdzie bujnych traw, na krwawnikowym szalu,
W sukni długiej, jak gdyby w powłoce koralu,
Od której odbijał się włos z jednego końca,
Z drugiego czarny trzewik, po bokach błyszcząca
Śnieżną pończoszką, chustką, białością rąk, lica,
Wydawała się z dala jak pstra gąsienica,
[330] Gdy wpełźnie na zielony liść klonu.

Niestety!

Wszystkie tego obrazu wdzięki i zalety
Darmo czekały znawców; nikt nie zważał na nie,
Tak mocno zajmowało wszystkich grzybobranie.
Tadeusz przecież zważał i w bok strzelał okiem,
I nie śmiejąc iść prosto, przysuwał się bokiem.
Jak strzelec, gdy w ruchomej gałęzistej szopie,
Usiadłszy na dwóch kołach, podjeżdża na dropie,
Albo na siewki idąc, przy koniu się kryje,
Strzelbę złoży na siodle lub pod końską szyję,

- [340] Niby to bronę włóczy, niby wiedzie miedzą,
A coraz się przybliża, kędy ptaki siedzą;
Tak skradał się Tadeusz. Sędzia czaty zmieszał
I przeciąwszy mu drogę, do źródła pośpieszał.
Z wiatrem igrały białe poły szarafana
I wielka chustka w pasie końcem uwiązana;
Słomiany, podwiązany kapelusz od ruchu
Nagłego chwiał się z wiatrem jako liść łopuchu,
Spadając to na barki, to znowu na oczy;
W ręku ogromna laska: tak pan Sędzia kroczy.
- [350] Schyliwszy się i ręce obmywszy w strumieniu,
Usiadł przed Telimeną na wielkim kamieniu
I wsparłszy się oburącz na gałkę słoniową
Trzciny ogromnej, z taką ozwał się przemową:

- „Widzi Aścka, od czasu jak tu u nas gości
Tadeuszek, niemało mam niespokojności;
Jestem bezdzietny, stary; ten dobry chłopczyzna
Wszak to moja na świecie pociecha jedyna,
Przyszły dziedzic fortunki mojej. Z łaski nieba
Zostawię mu kęs niezły szlacheckiego chleba;
- [360] Już mu też czas obmyśleć los, postanowienie;
Ale zważaj no, Aścka, moje utrapienie!
Wiesz, że pan Jacek, brat mój, Tadeusza ociec,
Dziwny człowiek, zamiarów jego trudno dociec,
Nie chce wracać do kraju, Bóg wie gdzie się kryje,
Nawet nie chce synowi oznajmić, że żyje,
A ciągle nim zarządza. Naprzód w legijony
Chciał go posyłać; byłem okropnie zmartwiony.
Potem zgodził się przecie, by w domu pozostał
I żeby się ożenił. Jużbyć żony dostał;
- [370] Partyję upatrzyłem; nikt z obywateli
Nie wyrówna z imienia ani z parenteli
Podkomorzemu; jego starsza córka Anna
Jest na wydaniu, piękna i posażna panna.
Chciałem zagaić.”

Na to Telimena zbladła,
Złożyła książkę, wstała nieco i usiadła.

Jacek Soplica na
temat przyszło-
ści Tadeusza.

„Jak mamę kocham – rzekła – czy to, Panie Bracie,
 Jest w tem sens jaki? czy wy Boga w sercu macie?
 To myślisz Tadeusza zostać dobrodziejem,
 Jeśli młodego chłopca zrobisz grykosiejem!
 [380] Świat mu zawiązesz! wierz mi, kłąć was kiedyś będzie!
 Zakopać taki talent w lasach i na grzędzie!
 Wierz mi, ile poznałam, pojętne to dziecię,
 Warto, żeby na wielkim przetarło się świecie;
 Dobrze Brat robi, gdy go do stolicy wyśle;
 Na przykład do Warszawy? lub wie Brat, co myślę?
 Żeby do Peterburka? Ja pewnie tej zimy
 Pojadę tam dla sprawy; razem ułożymy,
 Co zrobić z Tadeuszem; znam tam wiele osób,
 Mam wpływy: to najlepszy kreacyi sposób.
 [390] Za mą pomocą znajdzie wstęp w najpierwsze domy,
 A kiedy będzie ważnym osobom znajomy,
 Dostanie urząd, order; wtenczas niech porzuci
 Służbę, jeżeli zechce, niech do domu wróci,
 Mając już i znaczenie, i znajomość świata.
 I cóż Brat myśli o tem?” „Jużci, w młode lata –
 Rzekł Sędzia – nieźle chłopcu trochę się przewietrzyć,
 Obejrzeć się na świecie, między ludźmi przetrzeć.
 Ja za młodu niemało świata objechałem:
 Byłem w Piotrkowie, w Dubnie, to za trybunałem
 [400] Jadąc jako palestrant, to własne swe sprawy
 Forytując, jeździłem nawet do Warszawy.
 Człek niemało skorzystał! Chciałbym i synowca
 Wysłać pomiędzy ludzie, prosto jak wędrowca,
 Jak czeladnika, który terminuje lata,
 Ażeby nabył trochę znajomości świata.
 Nie dla rang ni orderów! Proszę uniżenie,
 Ranga moskiewska, order, cóż to za znaczenie?
 Któryż to z dawnych panów, ba, nawet dzisiejszych,
 Między szlachtą w powiecie nieco zamożniejszych,
 [410] Dbą o podobne fraszki? Przecież są w estymie²
 U ludzi, bo szanujem w nich ród, dobre imię
 Albo urząd, lecz ziemski, przyznany wyborem
 Obywatelskim, nie zaś czymś tam faworem”.

Telimena przerwała: „Jeśli Brat tak myśli,
 Tym lepiej, więc go jako wojażera wyślij”.
 „Widzi Siostra – rzekł Sędzia skrobiąc smutnie głowę –
 Chciałbym bardzo, cóż, kiedy mam trudności nowe!
 Pan Jacek nie wypuszcza z opieki swej syna
 I przysłał mi tu właśnie na kark bernardyna
 [420] Robaka, który przybył z tamtej strony Wisły;
 Przyjaciół brata, wszystkie wie jego zamysły;
 A więc o Tadeusza już wyrzekli losie
 I chcą, by się ożenił, aby pojął Zosię,
 Wychowankę Wać Pani; oboje dostaną,
 Oprocz fortunki mojej, z łaski Jacka wiano
 W kapitałach; wiesz Aśka, że ma kapitały,
 I z łaski jego mam też fundusz prawie cały,
 Ma więc prawo rozrządzać. – Aśka pomyśl o tem,
 Żeby się to zrobiło najmniejszym kłopotem.
 [430] Trzeba ich z sobą poznać. Prawda, bardzo młodzi,
 Szczególnie Zosia mała, lecz to nic nie szkodzi;
 Czas by już Zośkę wreszcie wydobyć z zamknięcia,
 Bo wszakci to już pono wyrasta z dziecięcia”.

Telimena, zdziwiona i prawie wylękła,
 Podnosiła się coraz, na szalu uklękała;
 Zrazu słuchała pilnie, potem dłoni ruchem
 Przeczyła, ręką żwawo wstrząsając nad uchem,
 Odpędzając jak owad nieprzyjemne słowa
 Na powrót w usta mówcy. „A! a! to rzecz nowa!
 [440] Czy to Tadeuszowi szkodzi, czy nie szkodzi –
 Rzekła z gniewem – sądz o tym sam Wać Pan Dobrodzień!
 Mnie nic do Tadeusza; sami o nim radźcie,
 Zróbcie go ekonomem lub w karczmie posadźcie,
 Niech szynkuje lub z lasu niech zwierzynę znosi;
 Z nim sobie, co zechcecie, zróbcie; lecz do Zosi?
 Co Wać Państwu do Zosi? Ja jej ręką rządę,
 Ja sama! Że pan Jacek dawał był pieniądze
 Na wychowanie Zosi i że jej wyznaczył
 Małą pensyjkę roczną, więcej przyrzec raczył,
 [450] Toć jej jeszcze nie kupił. Zresztą, Państwo wiecie,

I dotąd jeszcze o tym wiadomo na świecie,
Że hojność Państwa dla nas nie jest bez powodu...
Winni coś Soplicowie dla Horeszków rodu”.

(Tej części mowy Sędzia słuchał z niepojętem
Pomieszaniem, żalością i widocznym wstrętem;
Jakby lękał się reszty mowy, głowę skłonił
I ręką potakując, mocno się zapłonił.)

Telimena kończyła: „Byłam jej piastunką,
Jestem krewną, jedyną Zosi opiekunką.
[460] Nikt oprócz mnie nie będzie myślał o jej szczęściu”.
„A jeśli ona szczęście znajdzie w tym zamęściu?” –
Rzekł Sędzia, wzrok podnosząc. – „Jeśli Tadeuszka
Podoba?” – „Czy podoba? to na wierzbie gruszka;
Podoba, nie podoba, a to mi rzecz ważna!
Zosia nie będzie, prawda, partyja posażna;
Ale też nie jest z lada wsi, lada szlachcianka,
Idzie z Jaśnie Wielmożnych, jest Wojewodzianka,
Rodzi się z Horeszkówny; małżonka dostanie!
Staraliśmy się tyle o jej wychowanie!
[470] Chybaby tu zdziczała”.

Sędzia pilnie słuchał,
Patrząc w oczy; zdało się, że się udobruchał,
Bo rzekł dosyć wesoło: „No, to i cóż robić!
Bóg widzi, szczerze chciałem interesu dobić;
Tylko bez gniewu; jeśli Aśka się nie zgodzi,
Aśka ma prawo; smutno – gniewać się nie godzi.
Radziłem, bo brat kazał; nikt tu nie przymusza;
Gdy Aśka rekuzuje³ pana Tadeusza,
Odpisuję Jackowi, że nie z mojej winy
Nie dojdą Tadeusza z Zosią zaręczyny.
[480] Teraz sam będę radzić; pono z Podkomorzym
Zagaimy swatostwo i resztę ułożym”.

Przez ten czas Telimena ostygła z zapału:
„Ja nic nie rekuzuję, Braciszku, pomału!
Sam mówiłeś, że jeszcze za wcześnie, zbyt młodzi –
Rozpatrzymy się, czekajmy, nic to nie zaszkodzi,

Poznajmy z sobą państwa młodych, będziem zważać;
Nie można szczęścia drugich tak na traf narażać.
Ostrzegam tylko wcześniej: niech Brat Tadeusza
Nie namawia, kochać się w Zosi nie przymusza,
[490] Bo serce nie jest sługa, nie zna, co to pany,
I nie da się przemocą okuwać w kajdany”.

Zaczem Sędzia, powstawszy, odszedł zamyślony;
Pan Tadeusz z przeciwnej przybliżył się strony
Udając, że szukanie grzybów tam go zwabia;
W tymże kierunku z wolna posuwa się Hrabia.

Hrabia podczas Sędziego sporów z Telimeną
Stał za drzewami, mocno zdziwiony tą sceną;
Dobyl z kieszeni papier i ołówek, sprzęty,
Które zawsze miał z sobą, i na pień wygięty
[500] Rozpiąwszy kartkę, widać, że obraz malował:
Mówiąc sam z sobą: „Jakbyś umyślnie grupował:
Ten na głązie, ta w trawie, grupa malownicza!
Głowy charakterowe! Z kontrastem oblicza.”
Podchodził, wstrzymywał się, lornetkę przecierał,
Oczy chustką obwiewał i coraz spozierał:
„Miałożby to cudowne, śliczne widowisko
Zginać albo zmienić się, gdy podejdę blisko?
Ten aksamit traw będziez to mak i botwinie?
W nimfie tej czyż obaczę jaką ochmistrzynię?”

[510] Choć Hrabia Telimenę już dawniej widywał
W domu Sędziego, w którym dosyć często bywał,
Lecz mało ją uważał; zadziwił się zrazu,
Rozpoznając w niej model swojego obrazu.
Miejsca piękność, postawy wdziek i gust ubrania
Zmieniły ją, zaledwo była do poznania.
W oczach świeciły jeszcze nie zagasłe gniewy;
Twarz ożywiona wiatru świeżemi powiewy,
Sporem z Sędzią i nagłym przybyciem młodzieńców,
Nabrała mocnych, żywszych niż zwykle rumieńców.

[520] „Pani – rzekł Hrabia – racz mej śmiałości darować,

Telimena do Sędziego w sprawie swatania Tadeusza z Zosią: przeciwna ze względu na własny romans z młodzieńcem.

Umizgi hrabiego
do Telimeny.

Przychodzę i przeproszać, i razem dziękować.
Przeproszać, że jej kroków śledziłem ukradkiem,
I dziękować, że byłem jej dumania świadkiem;
Tyle ją obraziłem! winienem jej tyle!
Przerwałem chwilę dumań: winienem ci chwile
Natchnienia! chwile błogie! Potępiaj człowieka,
Ale sztukmistrz twojego przebaczenia czeka!
Na wiele się odważył, na więcej odważyć!
Sądź!” – tu ukląkł i podał swoje peizaże.

[530] Telimena sądziła malowania próby
Tonem grzecznej, lecz sztukę znającej osoby;
Skąpa w pochwały, lecz nie szczędziła zachętu:
„Brawo – rzekła – winszuję, niemało talentu.
Tylko Pan nie zaniedbuj; szczególnie potrzeba
Szukać pięknej natury! O, szczyśliwe nieba
Krajów włoskich! różowe Cezarów ogrody!
Wy, klasyczne Tyburu spadające wody
I straszne Pauzylipu skaliste wydroże!
To, Hrabio, kraj malarzów! U nas, żal się Boże!
[540] Dziecko muz, w Soplicowie oddane na mamki,
Umrze pewnie. Mój Hrabio, oprawię to w ramki
Albo w album umieszczę do rysunków zbioru,
Które zewsząd skupiałam: mam ich dosyć w biurku”.

Telimena do
Hrabiego, za-
chwyt nad ob-
cymi ziemiami
i obcym malar-
stwem, pogarda
dla Soplicowa.

Zaczęli więc rozmowę o niebios błękitach,
Morskich szumach i wiatrach wonnych, i skał szczytach,
Mieszając tu i ówdzie, podróżnych zwyczajem,
Śmiech i urąganie się nad ojczystym krajem.

A przecież wokoło nich ciągnęły się lasy
Litewskie! tak poważne i tak pełne krasy! –
[550] Czeremchy opłatane dzikich chmielów wieńcem,
Jarzębiny ze świeżym pasterskim rumieńcem,
Leszczyna jak menada⁴ z zielonymi berły,
Ubranemi jak w grona, w orzechowe perły;
A niżej dziatwa leśna: głóg w objęciu kalin,
Ożyna czarne usta tuląca do malin.
Drzewa i krzewy liśćmi wzięły się za ręce

Pochwała przy-
rody ojczystej
przez narratora.

Jak do tańca stające panny i młodzieńce
Wkoło pary małżonków. Stoi pośród grona
Para, nad całą leśną gromadą wzniesiona
[560] Wysmukłością kibici i barwy powabem:
Brzoza biała, kochanka, z małżonkiem swym grabem.
A dalej, jakby starce na dzieci i wnuki,
Patrzą siedząc w milczeniu: tu sędziwe buki,
Tam matrony topole i mchami brodaty
Dąb, włożywszy pięć wieków na swój kark garbaty,
Wspiera się, jak na grobów połamanych słupach,
Na dębów, przodków swoich, skamieniałych trupach.

Pan Tadeusz kręcił się, nudząc niepomału
Długą rozmową, w której nie mógł brać udziału;
[570] Aż gdy zaczęto sławić cudzoziemskie gaje
I wyliczać z kolei wszystkich drzew rodzaje:
Pomarańcze, cyprysy, oliwki, migdały,
Kaktusy, aloesy, mahonie, sandały,
Cytryny, bluszcz, orzechy włoskie, nawet figi,
Wysławiając ich kształty, kwiaty i łodygi –
Tadeusz nie przestawał dąsać się i zżymać,
Na koniec nie mógł dłużej od gniewu wytrzymać.

Był on prostak, lecz umiał czuć wdzięk przyrodzenia
I patrząc w las ojczysty, rzekł pełen natchnienia:
[580] „Widziałem w botanicznym wileńskim ogrodzie
Owe sławione drzewa rosnące na wschodzie
I na południu, w owej pięknej włoskiej ziemi;
Któż równać się może z drzewami naszymi?
Czy aloes z długimi jak konduktor pałki?
Czy cytryna karlica z złocistymi gałki,
Z liściem lakierowanym, krótka i pękata,
Jako kobieta mała, brzydka, lecz bogata?
Czy zachwalony cyprys, długi, cienki, chudy,
Co zdaje się być drzewem nie smutku, lecz nudy?
[590] Mówią, że bardzo smutnie wygląda na grobie:
Jest to jak lokaj Niemiec we dworskiej żałobie,
Nie śmiejący rąk podnieść ani głowy skrzywić,
Aby się etykietki niczym nie sprzeciwić.

Tadeusz do Hrabiego o pięknie rodzinnego krajobrazu.

[600]

Czyż nie piękniejsza nasza pocziwa brzezina,
Która jako wieśniaczka, kiedy płacze syna,
Lub wdowa męża, ręce załamie, roztoczy
Po ramionach do ziemi strumienie warkoczy!
Niema z żalu, postawą jak wymownie szłocha!
Czemuż pan Hrabia, jeśli w malarstwie się kocha,
Nie maluje drzew naszych, pośród których siedzi?
Prawdziwie, będą z Pana żartować sąsiedzi,
Że mieszkając na żyznej litewskiej równinie,
Malujesz tylko jakieś skały i pustynie”.

Hrabia – pochwała obcych pejzaży.

[610]

„Przyjacielu! – rzekł Hrabia – piękne przyrodzenie
Jest formą, tłem, materią, a duszą natchnienie,
Które na wyobraźni unosi się skrzydłach,
Poleruje się gustem, wspiera na prawidłach.
Nie dość jest przyrodzenia, nie dosyć zapachu,
Sztukmistrz musi ulecieć w sfery ideału!
Nie wszystko, co jest piękne, wymalować da się!
Dowiesz się o tym wszystkim z książek w swoim czasie.
Co się tycze malarstwa: do obrazu trzeba
Punktów widzenia, grupy, ansamblu i nieba,
Nieba włoskiego! Stąd też w kunszcie pejzażów
Włochy były, są, będą, ojczyzną malarzów.
Stąd też oprócz Brejgela, lecz nie Van der Helle,
Ale pejzażyści (bo są dwaj Brejgele),
I oprócz Ruisdala, na całej północy
Gdzież był pejzażysta który pierwszej mocy?

[620]

Niebios, niebios potrzeba!”
„Nasz malarz Orłowski –
Przerwała Telimena – miał gust Soplicowski.
(Trzeba wiedzieć, że to jest Sopliców choroba,
Że im oprócz Ojczyzny nic się nie podoba.)
Orłowski, który życie strawił w Peterburku,
Sławny malarz (mam jego kilka szkiców w biurku),
Mieszkał tuż przy cesarzu, na dworze, jak w raju,
A nie uwierzy Hrabia, jak tęsknił po kraju!
Lubił ciągle wspominać swej młodości czasy,
Wysławiał wszystko w Polszcze: ziemię, niebo, lasy...”

Telimena o Soplicach – patriotyzm, a zarazem zaściankowość Sopliców.

- [630] „I miał rozum! – zawołał Tadeusz z zapalem –
 Te Państwa niebo włoskie, jak o nim słyszałem,
 Błękitne, czyste, wszak to jak zamarzła woda!
 Czyż nie piękniejsze stokroć wiatr i niepogoda?
 U nas dość głowę podnieść: ileż to widoków!
 Ileż scen i obrazów z samej gry obłoków!
 Bo każda chmura inna: na przykład jesienna
 Pełźnie jak żółw leniwa, ulewą brzemienna,
 I z nieba aż do ziemi spuszcza długie smugi
 Jak rozwite warkocze, to są deszczu strugi;
 [640] Chmura z gradem, jak balon, szybko z wiatrem leci,
 Kragła, ciemnobłękitna, w środku żółto świeci,
 Szum wielki słychać wkoło. Nawet te codzienne,
 Patrzenie Państwo, te białe chmurki, jak odmienne!
 Zrazu jak stada dzikich gęsi lub łabędzi,
 A z tyłu wiatr jak sokół do kupy je pędzi;
 Ścisną się, grubieją, rosną, nowe dziwy!
 Dostają krzywych karków, rozpuszczają grzywy,
 Wysuwają nóg rzędy i po niebios sklepie
 Przelatują jak tabun rumaków po stepie:
 [650] Wszystkie białe jak srebro, mieszały się – nagle
 Z ich karków rosną maszty, z grzyw szerokie żagle,
 Tabun zmienia się w okręt i wspaniale płynie
 Cicho, z wolna, po niebios błękitnej równinie!”

Tadeusz o pej-
 zażach obcych
 i ojczystych.

- Hrabia i Telimena poglądali w górę;
 Tadeusz jedną ręką pokazał im chmurę,
 A drugą ścisnął z lekka rączkę Telimeny.
 Kilka już upłynęło minut cichej sceny;
 Hrabia rozłożył papier na swym kapeluszu
 I wydobył ołówek. Wtem przykry dla uszu
 [660] Odezwał się dzwon dworski i zaraz śród lasu
 Cichego pełno było krzyku i hałasu.

Hrabia kiwnąwszy głową rzekł poważnym tonem:
 „Tak to na świecie wszystko los zwykł kończyć dzwonem.
 Rachunki myśli wielkiej, plany wyobraźni,
 Zabawki niewinności, uciechy przyjaźni,
 Wyłania się serc czułych! – gdy spiż z dała ryknie,

**Hrabia i Teli-
 men:**
 Sentymen-
 talizm.

Wszystko miesza się, zrywa, mąci się i niknie!”.
Tu obróciwszy czuły wzrok ku Telimenie:
„Cóż zostaje?” – a ona mu rzekła: „Wspomnienie!”

- [670] I chcąc Hrabiego nieco ułagodzić smutek,
Podała mu urwany kwiatek niezabudek.
Hrabia go ucałował i na pierś przyszpilał;
Tadeusz z drugiej strony krzak ziela rozchyłał,
Widząc, że się ku niemu tym zieleń przewija
Coś białego, była to rączka jak lilija;
Pochwycił ją, całował i usta po cichu
Utonął w niej jak pszczoła w liliji kielichu;
Uczuł na ustach zimno; znalazł klucz i białą
Papier: w trąbkę zwiniony, był to listek mały;
[680] Porwał, schował w kieszenie, nie wie, co klucz znaczy,
Lecz mu to owa biała kartka wytłumaczy.

- Dzwon wciąż dzwonił, i echem z głębi cichych lasów
Odezwało się tysiąc krzyków i hałasów;
Odgłos to był szukania i nawoływania,
Hasło zakończonego na dziś grzybobrania.
Odgłos nie smutny wcale ani pogrzebowy,
Jak się Hrabiemu zdało, owszem, obiadowy.
Dzwon ten, w każde południe krzyczący z poddasza,
Gości i czeladź domu na obiad zaprasza:
[690] Tak było w dawnych licznych dworach we zwyczaju
I zostało się w domu Sędziego.

Węc z gaju
Wychodziła gromada niosąca krobeczki,
Koszyki, uwiązane końcami chusteczki,
Pełne grzybów; a panny w jednym ręku niosły,
Jako wachlarz zwiniony, b o r o w i k rozrosły,
W drugim związane razem, jakby polne kwiatki,
O p i e ń k i i rozlicznej barwy surojadki.
Wojski miał m u c h o m o r a. Z próżnymi przychodził
Rękami Telimena, z nią panicze młodzi.

- [700] Goście weszli w porządku i stanęli kołem.
Podkomorzy najwyższe brał miejsce za stołem;
Z wieku mu i z urzędu ten zaszczyt należy.

Idąc, kłaniał się starcom, damom i młodzieży;
Obok stał Kwestarz; Sędzia tuż przy Bernardynie.
Bernardyn zmówił krótki pacierz po łacinie,
Podano w kolej wódkę, zaczęli wszyscy siedli
I chołódziec litewski milczkiem żwawo jedli.

Obiadowano ciszej, niż się zwykle zdarza;
Nikt nie gadał pomimo wezwań gospodarza.
[710] Strony biorące udział w wielkiej o psów zwadzie
Myśliły o jutrzejszej walce i zakładzie;
Myśl wielka zwykle usta do milczenia zmusza.
Telimena, mówiąca wciąż do Tadeusza,
Musiała ku Hrabiemu nieraz się odwrócić,
Nawet na Asesora nieraz okiem rzucić:
Tak ptasznik patrzy w sidło, kędy szczygły zwabia,
I razem w pastkę wróbla. Tadeusz i Hrabia,
Obadwa radzi z siebie, obadwa szczęśliwi,
Oba pełni nadziei, więc nie gadatliwi.
[720] Hrabia na kwiatek dumne opuszczał wejrzenie,
A Tadeusz ukradkiem spozierał w kieszenie,
Czy ów kluczyk nie uciekł; ręką nawet chwycił
I kręcił kartkę, której dotąd nie przeczytał.
Sędzia Podkomorzemu węgrzyna, szampana
Dolewał, służył pilnie, ścisnął za kolana,
Ale do rozmawiania z nim nie miał ochoty
I widać, że czuł jakieś tajemne kłopoty.

Przemijały w milczeniu talerze i dania;
Przerwał nareszcie nudny tok obiadowania
[730] Gość niespodziany, szybko wpadając, gajowy;
Nie zważał nawet, że czas właśnie obiadowy,
Podbiegł do Pana; widać z postawy i z miny,
Że ważnej i niezwyklej jest posłem nowiny.
Ku niemu oczy całe zwróciło zebranie,
On, odetchnąwszy nieco, rzekł: „Niedźwiedź, Mospanie!”
Resztę wszyscy odgadli, że zwierz z mateczніка
Wyszedł, że w Zaniemeńską Puszcze się przemyka,
Że go trzeba wnet ścigać, wszyscy wraz uznali,
Choć ani się radzili, ani namyślali.

[740] Spólną myśl widać było z uciętych wyrazów,
Z gestów żywych, z wydanych rozlicznych rozkazów,
Które, wychodząc tłumnie, razem z ust tak wielu,
Dążyły przecież wszystkie do jednego celu.

„Na wieś! – zawołał Sędzia – hej! konno, setnika!
Jutro na brzask obława, lecz na ochotnika;
Kto wystąpi z oszczepem, temu z robocizny
Wytrącić dwa szarwarki i pięć dni pańszczyzny”.

„W skok – krzyknął Podkomorzy – okulbaczyć siwą,
Dobiec w cwał do mojego dworu; wziąć co żywo
[750] Dwie pjawki, które w całej okolicy słyną:
Pies zowie się Sprawnikiem, a suka Strapczyną;
Zakneblować im pyski, zawiązać je w miechu
I przystawić je tutaj konno dla pośpiechu”.
„Wańka!” – krzyknął na chłopca Asesor po rusku –
Tasak mój Sanguszkowski pociągnąć na bruku
Wiesz, tasak, co od Księcia miałem w podarunku;
Pas opatrzyć, czy kula jest w każdym ładunku”.
„Strzelby – krzyknęli wszyscy – mieć na pogotowiu!”
Asesor wołał ciągle: „Ołowiu, ołowiu!”

[760] Formę do kul mam w torbie”. „Do księdza plebana
Dać znać – dodał pan Sędzia – żeby jutro z rana
Mszę miał w kaplicy leśnej; króciuchna oferta
Za myśliwych, msza zwykła świętego Huberta”.

Po wydanych rozkazach nastąpiło milczenie;
Każdy dumał i rzucił dokoła wejrzenie,
Jak gdyby kogoś szukał; z wolna wszystkich oczy
Sędziwa twarz Wojskiego ciągnie i jednoczy:
Znak to był, że szukają na przyszłą wyprawę
Wodza i że Wojskiemu oddają buławę.
[770] Wojski powstał, zrozumiał towarzyszków wolę
I uderzywszy ręką poważnie po stole,
Pociągnął złocistego z zanadru łańcuszka,
Na którym wisiał gruby zegarek jak gruszka.
„Jutro – rzekł – pół do piątej, przy leśnej kaplicy
Stawia się bracia strzelcy, wiara obławniczy”.

Rzekł i ruszył od stołu, za nim szedł gajowy;
Oni obmyślić mają i urządzić łowy.

Tak wodze gdy na jutro bitwę zapowiedzą,
Żołnierze po obozie broń czyszczą i jedzą
[780] Lub na płaszcach i siodłach śpią próżni kłopotu,
A wodze wśród cichego dumają namiotu.

Przerwał się obiad, dzień zszedł na kowaniu koni,
Karmieniu psów, zbieraniu i czyszczeniu broni;
U wieczerzy za ledwo kto przysiadł do stoła;
Nawet strona Kusego z partyją Sokoła
Przystała dawnym wielkim zatrudniać się sporem:
Pobrawszy się pod ręce Rejent z Asesorem
Wyszukują ołowiu. Reszta, spracowana,
Szła spać wcześniej, ażeby przebudzić się z rana.

KSIĘGA CZWARTA

DYPLOMATYKA I ŁOWY

Treść: Zjawisko w papilotach budzi Tadeusza – Za późne postrzeżenie omyłki — Karczma — Emisariusz — Zręczne użycie tabakiery zwraca dyskusję na właściwą drogę — Matecznik — Niedźwiedź – Niebezpieczeństwo Tadeusza i Hrabiego — Trzy strzały — Spór Sagalasówki z Sanguszkówką, rozstrzygnięty na stronę jednorurki Horeszkowskiej — Bigos — Wojskiego powieść o pojedynku Dowejki z Domejką, przerwana szczuciem kota — Koniec powieści o Dowejce i Domejce.

Rowienniki litewskich wielkich kniaziów, drzewa
Białowieży, Świtezi, Ponar, Kuszelewa!
Których cień spadał niegdyś na koronne głowy
Groźnego Witenesa, wielkiego Mindowy
I Giedymina, kiedy na Ponarskiej Górze,
Przy ognisku myśliwskim, na niedźwiedziej skórze
Leżał, słuchając pieśni mądrego Lizdejki,
A Wiliji widokiem i szumem Wilejki
Ukołysany, marzył o wilku żelaznym¹;
[10] I zbudzony, za bogów rozkazem wyraźnym
Zbudował miasto Wilno, które w lasach siedzi
Jak wilk pośrodku żubrów, dzików i niedźwiedzi.
Z tego to miasta Wilna, jak z rzymskiej wilczycy,
Wyszedł Kiejstut i Olgierd, i Olgierdowicy,
Równie myśliwi wielcy jak sławni rycerze,
Czyli wroga ścigali, czyli dzikie zwierze.
Sen myśliwski nam odkrył tajnie przyszłych czasów,
Że Litwie trzeba zawsze żelaza i lasów.

Knieje! do was ostatni przyjeżdżał na łowy,
[20] Ostatni król, co nosił kołpak Witoldowy²,
Ostatni z Jagiellonów wojownik szczęśliwy

I ostatni na Litwie monarcha myśliwy.
Drzewa moje ojczyste! jeśli Niebo zdarzy,
Bym wrócił was oglądać, przyjaciele starzy,
Czyli was znajdę jeszcze? czy dotąd życie?
Wy, koło których niegdyś pęzałem jak dziecię...
Czy żyje wielki Baublis, w którego ogromie
Wiekami wydrążonym, jakby w dobrym domu,
Dwunastu ludzi mogło wieczerzać za stołem?

[30] Czy kwitnie gaj Mendoga pod farnym kościołem?
I tam na Ukrainie czy się dotąd wznosi
Przed Hołowińskich domem, nad brzegami Rosi,
Lipa tak rozrośniona, że pod jej cieniami
Sto młodzieńców, sto panien szło w taniec parami?

Pomniki nasze! ileż co rok was pożera
Kupiecka lub rządowa, moskiewska siekiera!
Nie zostawia przytułku ni leśnym śpiewakom,
Ni wieszczom, którym cień wasz tak miły jak ptakom.
Wszak lipa czarnolaska, na głos Jana czuła,
[40] Tyle rymów natchnęła! Wszak ów dąb gaduła
Kozackiemu wieszczowi tyle cudów śpiewa!

Zachwyt narratora nad ojczyzną przyrodą.

Ja ileż wam winienem, o domowe drzewa!
Błądy strzelec, uchodząc szyderstw towarzyszy
Za chybioną zwierzynę, ileż w waszej ciszy
Upolowałem dumań, gdy w dzikim ostępie,
Zapomniawszy o łowach usiadłem na kępie,
A koło mnie srebrzył się tu mech siwobrody,
Zlany granatem czarnej zgniecionej jagody,
A tam się czerwieniły wrzosiste pagórki,
[50] Strojne w brusznice jakby w koralów paciorki –
Wokoło była ciemność; gałęzie u góry
Wisały jak zielone, gęste, niskie chmury;
Wicher kędyś nad sklepem szalał nieruchomym,
Jękiem, szumami, wyciem, łoskotami, gromem:
Dziwny, odurzający hałas! Mnie się zdało,
Że tam nad głową morze wiszące szalało.

Na dole jak ruiny miast: tu wywrot dębu

Wysterka z ziemi na kształt ogromnego zrębu;
Na nim oparte, jak ścian i kolumn obłamy:
[60] Tam gałęziste kłody, tu wpół zgniłe tramy,
Ogrodzone parkanem traw; w środek tarasu
Zajrzeć straszno, tam siedzą gospodarze lasu:
Dziki, niedźwiedzie, wilki; u wrót leżą kości
Na pół zgryzione jakichś nieostrożnych gości.
Czasem wymkną się w górę przez trawy zielenie,
Jakby dwa wodotryski, dwa rogi jelenie
I mignie między drzewa zwierz żółtawym pasem,
Jak promień, kiedy wpadłszy gaśnie między lasem.

I znowu cichość w dole. Dzięki! na jedlinie
[70] Stuka z lekka i dalej odlatuje, ginie,
Schował się, ale dziobem nie przestaje pukać,
Jak dziecko, gdy schowane woła, by go szukać.
Bliżej siedzi wiewiórka, orzech w łapkach trzyma,
Gryzie go; zawiesiła kitkę nad oczyma,
Jak piórko nad szyszakiem u kirasyjera;
Chociaż tak osłonięta, dokoła spoziera;
Dostregłszy gościa skacze gajów tanecznicą
Z drzew na drzewa, miga się jako błyskawica;
Na koniec w niewidzialny otwór pnia przepada
[80] Jak wracająca w drzewo rodzime dryjada³.
Znowu cicho.

Wtem gałąź wstrzęsła się trącona
I pomiędzy jarzębin rozsunione grona
Krańsze od jarzębin zajaśniały lica:
To jagód lub orzechów zbieraczka, dziewczica;
W krobeczce z prostej kory podaje zebrane
Bruśnice świeże jako jej usta rumiane;
Obok młodzieniec idzie, leszczynę nagina,
Chwyta w lot migające orzechy dziewczyna.

Wtem usłyszeli odgłos rogów i psów granie:
[90] Zgadują, że się ku nim zbliża polowanie,
I pomiędzy gałęzi gęstwę, pełni trwogi,
Zniknęli nagle z oczu jako leśne bogi.

W Soplicowie ruch wielki; lecz ni psów hałasy,
Ani rżące rumaki, skrzypiące kolasy,
Ni ogłos trąb dających hasło polowania
Nie mogły Tadeusza wyciągnąć z posłania;
Ubrany padłszy w łóżko, spał jak bobak w norze.
Nikt z młodzieży nie myślił szukać go po dworze;
Każdy sobą zajęty śpieszył, gdzie kazano;
[100] O towarzyszu sennym całkiem zapomniano.

On chrapał. Słońce w otwór, co śród okienicy
Wyrznięty był w kształt serca, wpadło do ciemnicy
Śłupem ognistym, prosto sennemu na czoło;
On jeszcze chciał zadrzemać i kręcił się wkoło,
Chroniąc się blasku: nagle usłyszał stuknienie,
Przebudził się; wesołe było przebudzenie.
Czuł się rześwym jak ptaszek, z lekkością oddychał,
Czuł się szczęśliwym, sam się do siebie uśmiechał:
Myśląc o wszystkim, co mu wczora się zdarzyło,
[110] Rumienił się i wzdychał, i serce mu biło.

Spojrzał w okno, o dziwy! w promieni przezroczu,
W owem sercu, błyszczało dwoje jasnych oczu,
Szeroko otworzonych, jak zwykle wejrzenie,
Kiedy z jasności dziennej przedziera się w cienie;
Ujrzał i małą rączkę, niby wachlarz z boku
Nadstawioną ku słońcu dla ochrony wzroku;
Palce drobne, zwrócone na światło różowe,
Czerwieniły się na wskrós jakby rubinowe;
Usta widział ciekawe, roztulone nieco,
[120] I ząbki, co jak perły śród koralów świecą,
I lica, choć od słońca zasłaniane dłonią
Różową, same całe jak róże się płonią.

Tadeusz spał pod oknem; sam ukryty w cieniu,
Leżąc na wznak, cudnemu dziwił się zjawieniu
I miał je tuż nad sobą, ledwie nie na twarzy,
Nie wiedział, czy to jawa, czyli mu się marzy
Jedna z tych miłych, jasnych twarzyczek dziecinnych,
Które pomnim widziane we śnie lat niewinnych.

Twarzyczka schyliła się — ujrzał, drżąc z bojaźni
[130] I radości, niestety! ujrzał najwyraźniej,
Przypomniał, poznał włos ów krótki, jasnozłoty,
W drobne, jako śnieg białe, zwity papiloty,
Niby srebrzyste strączki, co od słońca blasku
Świeciły jak korona na świętym obrazku.

Zerwał się; i widzenie zaraz uleciało,
Przestraszone łoskotem; czekał, nie wracało!
Tylko usłyszał znowu trzykrotne stukanie
I słowa: „Niech Pan wstaje, czas na polowanie,
Pan zaspal”. Skoczył z łóżka i obu rękami
[140] Pchnął okienicę, że aż trzasła zawiasami
I rozwarłszy się w obie uderzyła ściany;
Wyskoczył, patrzył, wkoło zdumiony, zmieszany,
Nic nie widział, nie dostrzegł niczyjego śladu.
Niedaleko od okna był parkan od sadu,
Na nim chmielowe liście i kwieciste wieńce
Chwiały się; czy je lekkie potrąciły ręce?
Czy wiatr ruszył? Tadeusz długo patrzył na nie,
Nie śmiał iść w ogród; tylko wsparł się na parkanie,
Oczy podniósł i palcem do ust przyciśnionym
[150] Kazał sam sobie milczeć, by słowem kwapioném
Nie rozerwał myślenia; potem w czoło stukał,
Niby do wspomnień dawnych, uśpionych w nim, pukał,
Na koniec, gryząc palce, do krwi się zadrasnął
I na cały głos: „Dobrze, dobrze mi tak!” wrzasnął.

We dworze, gdzie przed chwilą tyle było krzyku,
Teraz pusto i głucho jak na mogilniku:
Wszyscy ruszyli w pole; Tadeusz nadstawił
Uszu i ręce do nich jak trąbki przypawił,
Słuchał, aż mu wiatr przyniosł, wiejący od puszczy,
[160] Odgłosy trąb i wrzaski polującej tłuszczy.

Koń Tadeusza w stajni czekał osiodłany,
Wziął więc flintę, skoczył nań i jak opętany
Pędził ku karczmom, które stały przy kaplicy,
Kędy mieli się rankiem zebrać obławnicy.

Dwie chyliły się karczmy po dwóch stronach drogi,
Oknami wzajem sobie grożące jak wrogi;
Stara należy z prawa do zamku dziedzica,
Nową na złość zamkowi postawił Soplica.
W tamtej, jak w swym dziedzictwie, rej wodził Gerwazy,
[170] W tej najwyższe za stołem brał miejsce Protazy.

Opis karczmy.

Nowa karczma nie była ciekawa z pozoru.
Stara, wedle dawnego zbudowana wzoru,
Który był wymyślony od tyryjskich cieśli,
A potem go Żydowie po świecie roznieśli:
Rodzaj architektury, obcym budowniczym
Wcale nie znany; my go od Żydów dziedziczym.

Karczma z przodu jak korab, z tyłu jak świątynia:
Korab, istna Noego czworogranna skrzynia,
Znany dziś pod prostackim nazwiskiem stodoły;
[180] Tam różne są zwierzęta, konie, krowy, woły,
Kozy brodate; w górze zaś ptastwa gromady
I płazów choć po parze, są też i owady.
Część tylnia, na kształt dziwnej świątyni stawiona,
Przypomina z pozoru ów gmach Salomona,
Który pierwsi ćwiczeni w budowań rzemieśle
Hiramscy na Syjonie wystawili cieśle.
Żydzi go naśladują dotąd we swych szkołach,
A szkół rysunek widny w karczmach i stodołach.
Dach z dranic i ze słomy, śpiczasty, zadarty,
[190] Pogięty jako kołpak żydowski podarty.
Ze szczytu wytryskują krużganku krawędzie,
Oparte na drewnianym licznych kolumn rzędzie;
Kolumny, co jest wielkie architektów dziwo,
Trwałe, chociaż wpół zgniłe i stawione krzywo
Jako w wieży pizańskiej, nie podług modeli
Greckich, bo są bez podstaw i bez kapitelów.
Nad kolumnami biegną wpółokrągłe łuki,
Także z drzewa, gotyckiej naśladowstwo sztuki.
Z wierzchu ozdoby sztuczne, nie rylcem, nie dłutem,
[200] Ale zręcznie ciesielskim wyrzezane skłutem,
Krzywe jak szabasowych ramiona świeczników;

Na końcu wiszą gałki, coś na kształt guzików,
 Które Żydzi modląc się na łbach zawieszają
 I które po swojemu „cyces” nazywają.
 Słowem, z daleka karczma chwiejąca się, krzywa,
 Podobna jest do Żyda, gdy się modląc kiwa:
 Dach jak czapka, jak broda strzecha rozstrzęsniona.
 Ściany dymne i brudne jak czarna opona,
 A z przodu rzeźba sterczy jak cyces na czole.

[210] W środku karczmy jest podział jak w żydowskiej szkole:
 Jedna część, pełna izbic ciasnych i podłużnych,
 Służy dla dam wyłącznie i panów podróżnych;
 W drugiej ogromna sala. Koło każdej ściany
 Ciągnie się wielonożny stół wąski, drewniany.
 Przy nim stołki, choć niższe, podobne do stoła
 Jako dzieci do ojca.

Na stołkach dokoła
 Siedziały chłopcy, chłopki, tudzież szlachta drobna,
 Wszyscy rzędem; ekonom sam siedział z osobna.
 Po rannej mszy z kaplicy, że była niedziela,
 Zabawić się i wypić przyszli do Jankiela.
 Przy każdym już szumiała siwą wódką czarka,
 Ponad wszystkimi z butlą biegła szynkarka.
 W środku arendarz⁴ Jankiel, w drugim aż do ziemi
 Szarafanie, zapiętym haftkami srebrnymi,
 Rękę jedną za czarny pas jedwabny wsadził,
 Drugą poważnie sobie siwą brodę gładził;
 Rzucając wkoło okiem, rozkazy wydawał,
 Witał wchodzących gości, przy siedzących stawał,
 Zagajając rozmowę, kłótliwych zagadzał.

[230] Lecz nie służył nikomu, tylko się przechadzał.
 Żyd stary i powszechnie znany z poczciwości,
 Od lat wielu dzierżawił karczmę, a nikt z włości,
 Nikt ze szlachty nie zaniósł nań skargi do dworu:
 O cóż skarżyć? Miał trunki dobre do wyboru,
 Rachował się ostrożnie, lecz bez oszukaństwa,
 Ochoty nie zabraniał, nie cierpiał pijaństwa,
 Zabaw wielki miłośnik: u niego wesele

Jankiel:
 Prezentacja postaci.

I chrzciny obchodzono; on w każdą niedzielę
Kazał do siebie ze wsi przychodzić muzyce,
[240] Przy której i basetla była, i kozice.

Muzykę znał, sam słynał muzycznym talentem;
Z cymbałami, narodu swego instrumentem,
Chadzał niegdyś po dworach i graniem zdumiewał,
I pieśniami, bo biegle i uczenie śpiewał.
Chociaż Żyd, dosyć czystą miał polską wymowę,
Szczególniej zaś polubił pieśni narodowe;
Przywoził mnóstwo z każdej za Niemen wyprawy
Kołomyjek z Halicza, mazurów z Warszawy;
Wieść, nie wiem, czyli pewna, w całej okolicy
[250] Głosiła, że on pierwszy przywiózł z zagranicy
I upowszechnił wówczas w tamecznym powiecie
Ową piosenkę, sławną dziś na całym świecie,
A którą po raz pierwszy na ziemi Auzonów
Wygrały Włochom polskie trąby legijonów.
Talent śpiewania bardzo na Litwie popłaca,
Jedna miłość u ludzi, wślawia i wzbogaca:
Jankiel zrobił majątek; syt zysków i chwały
Zawiesił dźwięcznostrunne na ścianie cymbały;
Osiedłszy z dziećmi w karczmie, zatrudniał się szynkiem,
[260] Przy tym w pobliskim mieście był też podrabinkiem,
A zawsze miłym wszędzie gościem i domowym
Doradcą; znał się dobrze na handlu zbożowym,
Na wicinnym: potrzebna jest znajomość taka
Na wsi. – Miał także sławę dobrego Polaka.

On pierwszy zgodził kłótnie, często nawet krwawe,
Między dwiema karczmami: obie wziął w dzierżawę;
Szanowali go równie i starzy stronnicy
Horeszkowscy, i śludzy sędziego Soplicy.
On sam powagę umiał utrzymać nad groźnym
[270] Klucznikiem Horeszkowskim i kłótliwym Woźnym;
Przed Jankielem tłumili dawne swe urazy,
Gerwazy groźny ręką, językiem Protazy.

Gerwazego nie było; ruszył na obławę,

Nie chcąc, aby tak ważną i trudną wyprawę
Odbił sam Hrabia, młody i niedoświadczony;
Poszedł więc z nim dla rady tudzież dla obrony.

Dziś miejsce Gerwazego, najdalsze od progu,
Między dwiema ławami, w samym karczmym rogu,
Zwane p o k u c i e m, kwestarz ksiądz Robak zajmował;
[280] Jankiel go tam posadził; widać, że szanował
Wysoko Bernardyna, bo skoro dostrzegął
Ubytek w jego szklance, natychmiast podbiegał
I rozkazał dolewać lipcowego miodu.
Słysząc, że z Bernardynem znali się za młodu
Kędyś tam w cudzych krajach. Robak często chadzał
Nocą do karczmy, tajnie z Żydem się naradzał
O ważnych rzeczach; słysząc było, że towary
Ksiądz przemyczał, lecz potwarz ta niegodna wiary.

Narada
w karczmie.

[290] Robak wsparty na stole wpółgłęboko rozprawiał,
Tłum szlachty go otaczał i uszy nadstawiał,
I nosy ku księdzowskiej chylił tabakierze;
Brano z niej, i kichała szlachta jak moździerz.

Reverendissime⁵ – rzekł kichnąwszy Skołuba –
To mi tabaka, co to idzie aż do czuba;
Od czasu jak nos dźwigam (tu głasnął nos długi),
Takiej nie zażywałem (tu kichnął raz drugi);
Prawdziwa bernardynka, pewnie z Kowna rodem,
Miasta sławnego w świecie tabaką i miodem.
Byłem tam lat już...” Robak przerwał mu: „Na zdrowie
[300] Wszystkim Waszmościom, moi Mościwi Panowie!
Co się tabaki tyczy, hem, ona pochodzi
Z dalszej strony, niż myśli Skołuba dobrodziej;
Pochodzi z Jasnej Góry; księża paulinowie
Tabakę taką robią w mieście Częstochowie,
Kędy jest obraz tyłu cudami wślawiony
Bogarodzicy Panny, Królowej Korony
Polskiej; zowią ją dotąd i Księżną Litewską!
Koronęć jeszcze dotąd piastuje królewską,
Lecz na Litewskim Księstwie teraz szyma siedzi!”

- [310] „Z Częstochowy? – rzekł Wilbik. – Byłem tam w spowiedzi,
Kiedym na odpust chodził lat temu trzydzieście;
Czy to prawda, że Francuz gości teraz w mieście,
Że chce kościół rozwalać i skarbiec zabierze,
Bo to wszystko w *Litewskim* stoi *Kuryjerze*?”
„Nieprawda – rzekł Bernardyn – nie! Pan Najjaśniejszy
Napoleon, katolik jest najprzykładniejszy;
Wszak go papież namaścił, żyją z sobą w zgodzie
I nawracają ludzi w francuskim narodzie,
Który się trochę popsuł; prawda, z Częstochowy
- [320] Oddano wiele srebra na skarb narodowy
Dla Ojczyzny, dla Polski; sam Pan Bóg tak każe.
Skarbcem Ojczyzny zawsze są Jego ołtarze;
Wszakże w Warszawskim Księstwie mamy sto tysięcy
Wojska polskiego, może wkrótce będzie więcej,
A któż wojsko opłaci? Czy nie wy, Litwini!
Wy tylko grosz dajecie do moskiewskiej skrzyni”.
„Kat by dał! – krzyknął Wilbik – gwałtem od nas biorą” „Oj, Do-
brodzieju!” – chłopiek ozwał się z pokorą,
Pokłoniwszy się księdzu i skrobiąc się w głowę –
- [330] Już to szlachcie, to jeszcze bieda przez połowę,
Lecz nas drą jak na łyka”. – „Cham! – Skołuba krzyknął –
Głupi, tobiec to lepiej, tyś, chłopie, przywyknął
Jak węgorz do odarcia; lecz nam urodzonym,
Nam wielmożnym, do złotych swobód zwyczajonym!
Ach, bracia!, wszak to dawniej szlachcic na zagrodzie...
(»Tak, tak – krzyknęli wszyscy – równy wojewodzie!»)
Dziś nam szlachectwa przeczą, każą nam drabować
Papierę i szlachectwa papierem probować”.
„Jeszcze Waszeci mniejsza – zawołał Juraha. –
- [340] Waszec z pradziadów chłopów uszlachcony szlachą;
Ale ja, z kniaziów! pytać u mnie o patenta,
Kiedym został szlachcicem? sam Bóg to pamięta!
Niechaj Moskal w las idzie pytać się dębiny,
Kto jej dał patent rosnąć nad wszystkie krzewiny”.
„Kniaziau! – rzekł Żagiel – świeć Waś baki lada komu,
Tu znajdziesz pono mitry i w niejednym domu”.
„Waś ma krzyż w herbie – wołał Podhajski – to skryta

Aluzyja, że w rodzie bywał neofita”.

„Fałsz! – przerwał Birbasz. – Przecież ja z tatarskich hrabiów
[350] Pochodzę, a mam krzyże nad herbem Korabiów”.

„Poraj – krzyknął Mickiewicz – z mitrą w polu złotym,
Herb książęcy; Strykowski gęsto pisze o tem”.

Za czym wielkie powstały w całej karczmie szmery;
Ksiądz Bernardyn uciekł się do swej tabakiery,
W kolej częstował mówców; gwar zaraz ucichnął,
Każdy zażył przez grzeczność i kilkakroć kichnął;
Bernardyn korzystając z przerwy mówił dalej:

„Oj, wielcy ludzie od tej tabaki kichali!
Czy uwierzycie Państwo, że z tej tabakiery;
[360] Pan jenerał Dąbrowski zażył razy cztery?”
„Dąbrowski?” – zawołali – „Tak, tak, on, jenerał;
Byłem w obozie, gdy on Gdańsk Niemcom odbierał;
Miał coś pisać; bojąc się, ażeby nie zasnął,
Zażył, kichnął, dwakroć mię po ramieniu klasnął:
«Księżę Robaku – mówił – Księżę Bernardynie,
Obaczmy się w Litwie, może nim rok minie;
Powiedz Litwinom, niech mię czekają z tabaką
Częstochowską, nie biorę innej, tylko taką»”.

Mowa księdza wzbudziła takie zadziwienie,
[370] Taką radość, że całe huczne zgromadzenie
Milczało chwilę; potem na pół ciche słowa
Powtarzano: „Tabaka z Polski? Częstochowa?
Dąbrowski? Z ziemi włoskiej?” – aż na koniec razem,
Jakby myśl z myślą, wyraz sam zbiegł się z wyrazem,
Wszyscy jedynogłośnie, jak na dane hasło,
Krzyknęli: „Dąbrowskiego!” Wszystko razem wrzało,
Wszystko się uściśnęło: chłop z tatarskim hrabią,
Mitra z Krzyżem, Poraje z Gryfem i z Korabią;
Zapomnieli wszystkiego, nawet Bernardyna,
[380] Tylko śpiewali krzycząc: „Wódki, miodu, wina!”

Długo się przysłuchiwał ksiądz Robak piosence,
Na koniec chciał ją przerwać; wziął w obiedwie ręce

Tabakierkę, kichaniem melodyję zmieszał
 I nim się nastroili, tak mówić pośpieszał:
 „Chwalicie mą tabakę, Mości Dobrodzieje,
 Obaczcież, co się wewnątrz tabakierki dzieje”.
 Tu, wycierając chustką zabrudzone denko,
 Pokazał malowaną armiją, malenką
 Jak rój much; w środku jeden człowiek na rumaku,
 [390] Wielki jako chrząszcz, siedział, pewnie wódz orszaku;
 Spinał konia, jak gdyby chciał skakać w niebiosy,
 Jedną rękę na cugłach, drugą miał u nosa.
 „Przypatrzcie się – rzekł Robak – tej groźnej postawie;
 Zgadnijcie, czyja? – Wszyscy patrzyli ciekawie. –
 Wielki to człowiek, cesarz, ale nie Moskali,
 Ich carowie tabaki nigdy nie bierali”.
 „Wielki człowiek – zawołał Cydzik – a w kapocie?
 Ja myślałem, że wielcy ludzie chodzą w złocie,
 Bo u Moskalów lada generał, Mospanie,
 [400] To tak świeci się w złocie jak szczupak w szafranie”.
 „Ba – przerwał Rymsza – przecież widziałem za młodu
 Kościuszkę, Naczelnika naszego narodu:
 Wielki człowiek! A chodził w krakowskiej sukmanie,
 To jest czamarce”. – „W jakiej czamarce, Mospanie? –
 Odparł Wilbik. – To przecież zwano taratatką”.
 „Ale tamta z frędzlami, ta jest całkiem gładką” –
 Krzyknął Mickiewicz. Zatem wszczynwały się swary
 O różnych taratatkach i czamary.

Przemyślny Robak widząc, że się tak rozpryska
 [410] Rozmowa, jął ją znowu zbierać do ogniska,
 Do swojej tabakiery; częstował, kichali,
 Życzyli sobie zdrowia, on rzecz ciągnął dalej:
 „Gdy cesarz Napoleon w potyczce zażywa
 Raz po raz, to znak pewny, że bitwę wygrywa;
 Na przykład pod Austerlic: Francuzi tak stali
 Z armatami, a na nich biegła ćma Moskali;
 Cesarz patrzył i milczał; co Francuzi strzelą,
 To Moskale pułkami jak trawa się ścielą.
 Pułk za pułkiem cwałował i spadał z kulbaki;

[420] Co pułk spadnie, to Cesarz zażyje tabaki;
Aż w końcu Aleksander, ze swoim braciszkiem
Konstantym i z niemieckim cesarzem Franciszkiem,
W nogi z pola; więc Cesarz, widząc, że po walce,
Spojrzał na nich, zaśmiał się i otrząsnął palce.
Otóż, jeśli kto z Panów, coście tu przytomni,
Będzie w wojsku Cesarza, niech to sobie wspomni”.

„Ach! – zawołał Skołuba. – Mój Księżę Kwestarzu!
Kiedyż to będzie! Wszak to ile w kalendarzu
Jest świąt, na każde święto Francuzów nam wróżą!

[430] Wygląda człek, wygląda, aż się oczy mrużą,
A Moskal jak nas trzymał, tak trzyma za szyję;
Pono nim słońce wnidzie, rosa oczy wyje”.

„Mospanie – rzekł Bernardyn – babska rzecz narzekać,
A żydowska rzecz ręce założywszy czekać,
Nim kto w karczmę zajedzie i do drzwi zapuka.
Z Napoleonem pobić Moskalów nie sztuka.
Juści on Szwabom skórę trzy razy wymłócił,
Brzydkie Prusactwo zdeptał, Anglików wyrzucił
Het za morze, Moskałom zapewne wygodzi;

[440] Ale co stąd wyniknie, wie Asan Dobrodziej?
Oto szlachta litewska wtenczas na koń wsiedzie
I szable weźmie, kiedy bić się z kim nie będzie;
Napoleon, sam wszystkich pobiwszy, nareszcie
Powie: «Obejdę się ja bez was, kto jesteście?
Więc nie dość gościa czekać, nie dość i zaprosić,
Trzeba czeladkę zebrać i stoły pownosić,
A przed ucztą potrzeba dom oczyścić z śmieci;
Oczyścić dom, powtarzam, oczyścić dom, dzieci!”»

Ksiądz Robak
o planach
powstania
na Litwie.

Nastąpiło milczenie, potem głosy w tłumie:
[450] „Jakże to dom oczyścić? Jak to Ksiądz rozumie?
Jużci my wszystko zrobim, na wszystko gotowi,
Tylko niech Ksiądz Dobrodziej jaśniej się wysłowi”.

Ksiądz poglądał za okno, przerwawszy rozmowę;
Ujrzał coś ciekawego, z okna wytknął głowę,

Po chwili rzekł powstając: „Dziś czasu nie mamy,
Potem o tym obszerniej z sobą pogadamy;
Jutro będę dla sprawy w powiatowym mieście
I do Waszmościów z drogi zajadę po kweście”.

„Niech też do Niehrymowa Ksiądz na nocleg zdąży –
[460] Rzekł Ekonom – rad będzie Księdzu pan Chorąży;
Wszakże na Litwie stare powiada przysłowie:
Szczęśliwy człowiek, jako kwestarz w Niehrymowie!”
„I do nas – rzekł Zubkowski – wstąp, jeżeli łaska;
Znajdzie się tam półsztuczek płótna, masła faska,
Baran lub krówka; wspomnij, Księżu, na te słowa:
Szczęśliwy człowiek, trafił jak ksiądz do Zubkowa”.
„I do nas” – rzekł Skołuba. – „Do nas” – Terajewicz,
„Żaden bernardyn głodny nie wyszedł z Pucewicz”.
Tak cała szlachta prośbą i obietnicami
[470] Przeprowadzała Księdza; on już był za drzwiami.

On już pierwszej przez okno ujrzał Tadeusza,
Który leciał gościńcem w cwał, bez kapelusza,
Z głową schyloną, bładym, posępnym obliczem,
A konia ustawicznie bódł i kropił biczem.
Ten widok bardzo księdza Bernardyna zmieszał,
Więc za młodzieńcem kroki szybkimi pośpieszał
Do wielkiej puszczy, która, jako oko sięga,
Czerniła się na całym brzegu widnokręga.

Któż zbadał puszcz litewskich przepastne krainy
[480] Aż do samego środka, do jądra gęstwiny?
Rybak ledwie u brzegów nawiedza dno morza;
Myśliwiec krąży koło puszcz litewskich łoża,
Zna je ledwie po wierzchu, ich postać, ich lice,
Lecz obce mu ich wewnętrzne serca tajemnice;
Wieść tylko albo bajka wie, co się w nich dzieje.
Bo gdybyś przeszedł bory i podszyte knieje,
Trafiśz w głębi na wielki wał pniów, kłód, korzeni,
Obronny trzęsawicą, tysiącem strumieni
I siecią zielsk zarosłych, i kopcami mrowisk,
[490] Gniazdami os, szerszeńców, kłębami wężowisk.

Gdybyś i te zapory zmógł nadludzkim męstwem,
 Dalej spotkać się z większym masz niebezpieczeństwem:
 Dalej co krok czyhają, niby wilcze doły,
 Małe jeziora trawą zarosłe na poły,
 Tak głębokie, że ludzie dna ich nie dosłedzą
 (Wielkie jest podobieństwo, że diabły tam siedzą).
 Woda tych studni skłni się, plamista rdzą krwawą,
 A z wnętrza ciągle dymi zionąc woń plugawą,
 Od której drzewa wkoło tracą liść i korę;
 [500] Łyse, skarłowaciałe, robaczliwe, chore,
 Pochyliwszy konary mchem kołtunowate
 I pnie garbiąc brzydkimi grzybami brodate,
 Siedzą wokoło wody, jak czarownic kupa
 Grzejąca się nad kotłem, w którym warzą trupa.

Opis przyrody
 – macecznik.

Za temi jeziorami już nie tylko krokiem,
 Ale daremnie nawet zapuszczać się okiem,
 Bo tam już wszystko mglistym zakryte obłokiem,
 Co się wiecznie ze trzęskich oparzelisk wznosi.
 A za tą mgłą na koniec (jak wieść gminna głosi)
 [510] Ciągnie się bardzo piękna, żyzna okolica:
 Główna królestwa zwierząt i roślin stolica.
 W niej są złożone wszystkich drzew i ziół nasiona,
 Z których się rozrastają na świat ich plemiona;
 W niej, jak w arce Noego, z wszelkich zwierząt rodu
 Jedna przynajmniej para chowa się dla płodu.
 W samym środku (jak słyhać) mają swoje dwory:
 Dawny Tur, Żubr i Niedźwiedź, puszczy imperatory.
 Około nich na drzewach gnieździ się Ryś bystry
 I żarłoczny Rosomak, jak czujne ministry;
 [520] Dalej zaś, jak podwładni szlachetni wasale,
 Mieszkają Dziki, Wilki i Łosie rogale.
 Nad głowami Sokoły i Orłowie dzicy,
 Żyjący z pańskich stołów, dworscy zauszniczy.
 Te pary zwierząt główne i patryjarchalne,
 Ukryte w jądrze puszczy, światu niewidzialne,
 Dzieci swe ślą dla osad za granicę lasu,
 A sami we stolicy używają wczasu;

Nie giną nigdy bronią sieczną ani palną,
 Lecz, starzy, umierają śmiercią naturalną.
 [530] Mają też i swój smętarz, kędy, bliscy śmierci,
 Ptaki składają pióra, czworonogi sierci.
 Niedźwiedź, gdy zjadłszy zęby, strawy nie przeżuwa,
 Jeleń zgrzybiały, gdy już ledwie nogi suwa,
 Zając sędziwy, gdy mu już krew w żyłach krzepnie,
 Kruk, gdy już posiwieje, sokoł, gdy oślepnie,
 Orzeł, gdy mu dziob stary tak się w kabłąk skrzywi,
 Że zamknięty na wieki już gardła nie żywi,
 Idą na smętarz. Nawet mniejszy zwierz, raniony
 Lub chory, bieży umrzeć w swe ojczyste strony.
 [540] Stąd to w miejscach dostępnych, kędy człowiek gości,
 Nie znajdują się nigdy martwych zwierząt kości.

Słysząc, że tam w stolicy między zwierzętami
 Dobre są obyczaje, bo rządzią się sami;
 Jeszcze cywilizacją ludzką nie popsuci,
 Nie znają praw własności, która świat nasz kłóci,
 Nie znają pojedynków ni wojennej sztuki.
 Jak ojce żyły w raju, tak dziś żyją wnuki,
 Dzikię i swojskie razem, w miłości i zgodzie,
 Nigdy jeden drugiego nie kąsa ni bodzie.

[550] Nawet gdyby tam człowiek wpadł, chociaż niezbrojny,
 Toby środkiem bestyi przechodził spokojny;
 One by nań patrzyły tym wzrokiem zdziwienia,
 Jakim w owym ostatnim, szóstym dniu stworzenia
 Ojce ich pierwsze, co się w ogródcu gnieździły,
 Patrzyły na Adama, nim się z nim skłóciły.
 Szczęściem, człowiek nie zbłądzi do tego ostępu,
 Bo Trud i Trwoga, i Śmierć bronią mu przystępu.

Czasem tylko w pogoni zaciekle ogary,
 Wpadłszy niebacznie między bagna, mchy i jary,
 [560] Wnętrznej ich okropności rażone widokiem,
 Uciekają skowycząc, z obłąkanym wzrokiem;
 I długo potem, ręką pana już głaskane,
 Drżą jeszcze u nóg jego, strachem opętane.

Te puszcze stołeczne, ludziom nie znane tajniki
W języku swoim strzelcy zowią: mateczniki.

Głupi niedźwiedziu! gdybyś w mateczniku siedział,
Nigdy by się o tobie Wojski nie dowiedział;
Ale czyli pasieki zwabiła cię wonność,
Czy uczułeś do owsa dojrzałego skłonność,
[570] Wyszedłeś na brzeg puszczy, gdzie się las przerzedził,
I tam zaraz leśniczy bytność twą wysledził,
I zaraz obsaczniki, chytre naślął szpiegi,
By poznać, gdzie popasasz i gdzie masz noclegi;
Teraz Wojski z obławą, już od matecznika
Postawiwszy szeregi, odwrót ci zamyka.

Tadeusz się dowiedział, że niemało czasu
Już przeszło, jak ogary wpadły w otchłań lasu.

Cicho – próżno myśliwi natężają ucha;
Próżno, jak najciekawszej mowy, każdy słucha
[580] Milczenia, długo w miejscu nieruchomy czeka;
Tylko muzyka puszczy gra do nich z daleka.
Psy nurtują po puszczy jak pod morzem nurki,
A strzelcy, obróciwszy do lasu dwururki,
Patrzą Wojskiego: ukląkł, ziemię uchem pyta;
Jako w twarzy lekarza wzrok przyjaciół czyta
Wyrok życia lub zgonu miłej im osoby,
Tak strzelcy, ufni w sztuki Wojskiego sposoby,
Topili w nim spójrzenia nadziei i trwogi.
„Jest! jest!” – wyrzekł półgłosem, zerwał się na nogi.
[590] On słyszał! Oni jeszcze słuchali – nareszcie
Słyszą: jeden pies wrzasnął, potem dwa, dwadzieście,
Wszystkie razem ogary rozpierzchnioną zgają
Doławiają się, wrzeszczą, wpadli na trop, grają,
Ujadają: już nie jest to powolne granie
Psów goniących zająca, lisa albo łanie,
Lecz wciąż wrzask krótki, częsty, ucinany, zjadły;
To nie na ślad daleki ogary napadły,
Na oko gonią – nagle ustał krzyk pogoni,
Doszli zwierza – wrzask znowu, skowyt; zwierz się broni

Polowanie.

[600] I zapewne kaleczy: wśród ogarów grania
Słychać coraz to częściej jęk psiego konania.

Strzelcy stali i każdy ze strzelbą gotową
Wygiął się jak łuk naprzód, z wciśnioną w las głową.
Nie mogą dłużej czekać! Już ze stanowiska
Jeden za drugim zmyka i w puszcę się wciska;
Chcą pierwsi spotkać zwierza; choć Wojski ostrzegał,
Choć Wojski stanowiska na koniu obiegał,
Krzycząc, że czy kto prostym chłopem, czy paniczem,
Jeżeli z miejsca zejdzie, dostanie w grzbiet smyczem,
[610] Nie było rady! Wszyscy pomimo zakazu
W las pobiegli, trzy strzelby huknęły od razu;
Potem wciąż kanonada, aż głośniejsze nad strzały
Ryknął niedźwiedź i echem napełnił las cały.
Ryk okropny! boleści, wściekłości, rozpacz;
Za nim wrzask psów, krzyk strzelców, trąby dojeżdżaczy
Grzmiały ze środka puszczy; strzelcy – ci w las śpieszą,
Tamci kurki odwodzą, a wszyscy się cieszą,
Jeden Wojski w żalości, krzyczy, że chybiono.
Strzelcy i obławnicy poszli jedną stroną
[620] Na przełaj zwierza, między ostępem i puszczą;
A niedźwiedź, odstraszonego psów i ludzi tłuszcza,
Zwrócił się nazad w miejsca mniej pilnie strzeżone,
Ku polom, skąd już zeszły strzelcy rozstawione,
Gdzie tylko pozostali z mnogich łowczych szyków
Wojski, Tadeusz, Hrabia, z kilką obławników.

Tu las był rzadszy; słysząc z głębi ryk, trzask łomu,
Aż z gęstwy, jak z chmur, wypadł niedźwiedź na kształt gromu;
Wkoło psy gonia, straszą, rwą; on wstał na nogi
Tylne i spojrzał wkoło, rykiem strasząc wrogi,
[630] I przednimi łapami to drzewa korzenie,
To pniaki osmalone, to wrosłe kamienie
Rwał, waląc w psów i w ludzi; aż wyłamał drzewo,
Kręcąc nim jak maczugą na prawo, na lewo,
Runął wprost na ostatnich strażników obławy,
Hrabię i Tadeusza.

Oni bez obawy

Stoją w kroku, na zwierza wytknęli flint rury
 Jako dwa konduktory w łono ciemnej chmury;
 Aż oba jednym razem pociągnęli kurki
 (Niedoświadczeni!), razem zagrzmiały dwururki;
 [640] Chybili. Niedźwiedź skoczył, oni tuż utkwiony
 Oszczęp jeden chwycili czterema ramiony.
 Wydzierali go sobie; spojrzą, aż tu z pyska
 Wielkiego, czerwonego, dwa rzędy kłów błyska.
 I łapa z pazurami już się na łby spuszcza;
 Pobledli, w tył skoczyli i, gdzie rzadnie puszcza,
 Zmykali; zwierz za nimi wspiął się, już pazury
 Zahaczał, chybił, podbiegł, wspiął się znów do góry
 I czarną łapą sięgał Hrabiego włos płowy.
 Zdarłby mu czaszkę z mózgow jak kapelus z głowy,
 [650] Gdy Asesor z Rejentem wyskoczyli z boków,
 A Gerwazy biegł z przodu o jakie sto kroków,
 Z nim Robak, choć bez strzelby – i trzej w jednej chwili
 Jak gdyby na komendę razem wystrzelili.
 Niedźwiedź wyskoczył w górę jak kot przed chartami
 I głową na dół runął, i czterma łapami
 Przewróciwszy się młyniec, cielska krwawe brzemię
 Walać tuż pod Hrabiego, zbił go z nóg na ziemię.
 Jeszcze ryczał, chciał jeszcze powstać, gdy nań wsiadły
 Rozjuszona Strapczyna i Sprawnik zajadły.

Słynny koncert
 Wojskiego.

[660] Natenczas Wojski chwycił na taśmie przypięty
 Swój róg bawoli, długi, cętkowany, kręty
 Jak wąż boa, oburącz do ust go przycisnął,
 Wzdął policzki jak banię, w oczach krwią zabłysnął,
 Zasunął wpół powieki, wciągnął w głąb pół brzucha
 I do płuc wysłał z niego cały zapas ducha.
 I zagrał: róg jak wicher niewstrzymanym dechem
 Niesie w puszcę muzykę i podwaja echem.
 Umilkli strzelce, stali szczerwacz zadziwieni
 Mocą, czystością, dziwną harmoniją pieni.
 [670] Starzec cały kunszt, którym niegdyś w lasach słynął,
 Jeszcze raz przed uszami myśliwców rozwinął;
 Napełnił wnet, ożywił knieje i dąbrowy,

Jakby psiarnię w nie wpuścił i rozpoczął łowy.
Bo w graniu była łowów historia krótka:
Zrazu odzew dźwięczący, rześki – to pobudka;
Potem jęki po jękach skomlą – to psów granie;
A gdzieniegdzie ton twardszy jak grzmot – to strzelanie.

Tu przerwał, lecz róg trzymał; wszystkim się zdawało,
Że Wojski wciąż gra jeszcze, a to echo grało.

[680] Zadał znowu; myśliłbyś, że róg kształty zmieniał
I że w ustach Wojskiego to grubiał, to cieniał,
Udając głosy zwierząt: to raz w wilczą szyję
Przeciągając się, długo, przeraźliwie wyje;
Znowu, jakby w niedźwiedzie rozwarłszy się garło,
Ryknął; potem beczenie żubra wiatr rozdarło.

Tu przerwał, lecz róg trzymał; wszystkim się zdawało,
Że Wojski wciąż gra jeszcze, a to echo grało.
Wysłuchawszy rogowej arcydzieła sztuki,
Powtarzały je dęby dębom, bukom buki.

[690] Dmie znowu: jakby w rogu były setne rogi,
Słychać zmieszane wrzaski szczwania, gniewu, trwogi,
Strzelców, psiarni i zwierząt; aż Wojski do góry
Podniósł róg, i tryumfu hymn uderzył w chmury.

Tu przerwał, lecz róg trzymał; wszystkim się zdawało,
Że Wojski wciąż gra jeszcze, a to echo grało.
Ile drzew, tyle rogów znalazło się w boru,
Jedne drugim pieśń niosą jak z choru do choru.
I szła muzyka coraz szersza, coraz dalsza,
Coraz cichsza i coraz czystsza, doskonalsza,

[700] Aż znikła gdzieś daleko, gdzieś na niebios progu!

Wojski obiedwie ręce odjąwszy od rogu
Rozkrzyżował; róg opadł, na pasie rzemiennym
Chwiał się. Wojski, z obliczem nabrzmiałym, promiennym,
Z oczyma wzniesionymi, stał jakby natchniony,
Łowiąc uchem ostatnie znikające tony.

A tymczasem zagrzmiało tysiące oklasków,
Tysiące powinszowań i wiwatnych wrzasków.

Uciszone się z wolna i oczy gawiedzi
Zwróciły się na wielki, świeży trup niedźwiedzi:
[710] Leżał krwią opryskany, kulami przeszyty,
Piersiami w gęszczę trawy wplątany i wbity,
Rozprzestrzenił szeroko przednie krzyżem łapy,
Dyszał jeszcze, wylewał strumień krwi przez chrapy,
Otwierał jeszcze oczy, lecz głowy nie ruszy;
Pjawki Podkomorzego dzierżą go pod uszy,
Z lewej strony Strapczyna, a z prawej zawisał
Sprawnik i dusząc gardziel, krew czarną wysysał.

Zaczem Wojski rozkazał kij żelazny włożyć
Psom między zęby i tak paszczęki roztworzyć.
[720] Kolbami przewrócono na wznak zwierza zwłoki
I znów trzykrotny wiwat uderzył w obłoki.

„A co? – krzyknął Asesor, kręcąc strzelby rurą –
A co, fuzyjka moja? górą nasi, górą!
A co, fuzyjka moja? niewielka ptaszyna,
A jak się popisała? To jej nie nowina.
Nie puści ona na wiatr żadnego ładunku.
Od księżęcia Sanguszki mam ją w podarunku”.
Tu pokazywał strzelbę przedziwnej roboty,
Choć maleńką, i zaczął wyliczać jej cnoty.

[730] „Ja biegłem – przerwał Rejent, otarłszy pot z czoła –
Biegłem tuż za niedźwiedziem; a pan Wojski woła:
«Stój na miejscu!» Jak tam stać? Niedźwiedź w pole wali,
Rwąc z kopyta jak zając, coraz dalej, dalej,
Aż mi ducha nie stało, dobiec ni nadziei,
Aż spojrzę w prawo: sady, a tu rzadko w kniei...
Jak też wziąłem na oko; postójże, marucha!
Pomyślałem, i basta: ot, leży bez ducha;
Tęga strzelba, prawdziwa to Sagalasówka,
Napis: «Sagalas London í Bałabanówka».

[740] (Sławny tam mieszkał ślusarz Polak, który robił

Polskie strzelby, ale je po angielsku zdobył”.

„Jak to – parsknął Asesor – do kroćset niedźwiedzi!
To to niby Pan zabił! co też to Pan bredzi?”

„Słuchaj no – odparł Rejent – tu, Panie, nie śledztwo,
Tu obława; tu wszystkich weźmiem na świadectwo”.

Wień kłótnia między zgrają wszczęła się zawzięta,
Ci stronę Asesora, ci brali Rejenta;
O Gerwazym nie wspomniał nikt, bo wszyscy biegli
Z boków i, co się z przodu działo, nie postrzegli.
[750] Wojski głos zabrał: „Teraz jest przynajmniej za co,
Bo to, Panowie, nie jest ów szarak ładaco,
To niedźwiedź, tu już nie żal poszukać odwetu,
Czy szarparentyną, czyli nawet z pistoletu;
Spór wasz trudno pogodzić, więc dawnym zwyczajem
Na pojedynek nasze pozwolenie dajem.

Pamiętam, za mych czasów żyło dwóch sąsiadów,
Oba ludzie uczciwi, szlachta z prapradziadów,
Mieszkali po dwóch stronach nad rzeką Wilejką.
Jeden zwał się Domejko, a drugi Dowejko.
[760] Do niedźwiedzicy oba razem wystrzelili:
Kto zabił, trudno dociec, strasznie się kłócili
I przysięgli strzelać się przez niedźwiedzią skórę:
To mi to po szlachecku, prawie rura w rurę.
Pojedynek ten wiele narobił hałasu;
Pieśni o nim śpiewano za owego czasu.
Ja byłem sekundantem; jak się wszystko działo,
Opowiem od początku historję całą”.

Opowieść
o Domejce
i Dowejce.

Nim Wojski zaczął mówić, Gerwazy spór zgodził;
On niedźwiedzia z uwagą dokoła obchodził,
[770] Nareszcie dobył tasak, rozciął pysk na dwoje
I w tyłcu głowy, mózgu rozkroiwszy słoje,
Znalazł kulę, wydobył, suknią ochędożył,
Przymierzył do ładunku, do flinty przyłożył;
A potem, dłoń podnosząc i kulę na dłoni:
„Panowie – rzekł – ta kula nie jest z waszej broni;

Ona z tej Horeszkowskiej wyszła jednorurki
(Tu podniósł flintę starą, obwiązaną w sznurki),
Lecz nie ja wystrzeliłem. O, trzeba tam było
Odwagi; straszno wspomnieć, w oczach mi się ćmiło!

- [780] Bo prosto biegli ku mnie oba paniczowie,
A niedźwiedź z tyłu już, już na Hrabiego głowie,
Ostatniego z Horeszków! chociaż po kądzieli.
«Jezus Maria!» krzyknąłem; i Pańscy anieli
Zesłali mi na pomoc księdza Bernardyna.
On nas wszystkich zawstydził; oj, dzielny księżyna!
Gdym drżał, gdym się do cyngla dotknąć nie ośmielił,
On mi z rąk flintę wyrwał, wycelił, wystrzelił:
Między dwie głowy strzelić! Sto kroków! Nie chybić!
I w sam środek paszczęki! Tak mu zęby wybić!
- [790] Panowie! Długo żyję, jednego widziałem
Człowieka, co mógł takim popisać się strzałem.
Ów głośny niegdyś u nas z tyłu pojedynków,
Ów, co korki kobietom wystrzelał z patynków,
Ów łotr nad łotry, sławny w czasy wiekopomne,
Ów Jacek, *vulgo* Wąsał; nazwiska nie wspomnę.
Ale mu nie czas teraz dojeżdżać niedźwiedzi;
Pewnie po same wąsy hultaj w piekle siedzi.
Chwała Księdzu! Dwom ludziom on życie ocalił,
Może i trzem; Gerwazy nie będzie się chwalił,
- [800] Ale gdyby ostatnie z krwi Horeszków dziecię
Wpadło w bestyi paszczę, nie byłbym na świecie,
I moje by tam stare pogryzł niedźwiedź kości;
Pójdź, Księżu, wypijemy zdrowie Jegomości”.

Gerwazy z uznaniem o celnym strzale księdza Robaka, wspomnienie Jaka Soplicy.

Próżno szukano Księdza; wiedzą tylko tyle,
Że po zabiciu zwierza zjawił się na chwilę,
Podsłoczył ku Hrabiemu i Tadeuszowi,
A widząc, że obadwa cali są i zdrowi,
Podniósł ku niebu oczy, cicho pacierz zmówił
I pobiegł w pole szybko, jakby go kto łowił.

- [810] Tymczasem na Wojskiego rozkaz pęki wrzosu,
Suche chrusty i pniaki rzucono do stosu;
Bucha ogień, wyrasta szara sosna dymu

I rozszerza się w górze na kształt baldakimu.
Nad płomieniem oszczepy złożono w koziołki,
Na grotach zawieszono brzuchate kociołki;
Z wozów niosą jarzyny, mąki i piecyste,
I chleb.

Sędzia otworzył puzderko zamczyste,
W którym rzędami flaszek białe sterczą głowy;
Wybiera z nich największy kufel kryształowy
[820] (Dostał go Sędzia w darze od księdza Robaka),
Wódka to gdańska, napój miły dla Polaka.
„Niech żyje! – krzyknął Sędzia, w górę wznosząc flaszę –
Miasto Gdańsk, niegdyś nasze, będzie znowu nasze!”
I łał srebrzysty likwor w kolej, aż na końcu
Zaczęło złoto kapać i błyskać na słońcu.

W kociołkach bigos grzano; w słowach wydać trudno
Bigosu smak przedziwny, kolor i woń cudną;
Słów tylko brzęk usłyszysz i rymów porządek,
Ale treści ich miejski nie pojmie żołądek.
[830] Aby cenić litewskie pieśni i potrawy,
Trzeba mieć zdrowie, na wsi żyć, wracać z obławy.

Charakterystyka
staropolskich
potraw, obyczajów (m.in. opis
przygotowywania
bigosu).

Przecież i bez tych przypraw potrawą nie lada
Jest bigos, bo się z jarzyn dobrych sztucznie składa.
Bierze się doń siekana, kwaszona kapusta,
Która, wedle przysłowia, sama idzie w usta;
Zamknięta w kotle, łonem wilgotnym okrywa
Wyszukanego cząstki najlepsze mięsiwa;
I praży się, aż ogień wszystkie z niej wycisnie
Soki żywne, aż z brzegów naczynia war pryśnie
[840] I powietrze dokoła zionie aromatem.

Bigos już gotów. Strzelcy z trzykrotnym wiwatem,
Zbrojni łyżkami, biegną i bodą naczynie,
Miedź grzmi, dym bucha, bigos jak kamfora ginie,
Zniknął, uleciał; tylko w czeluściach saganów
Wre para jak w kraterze zagasłych wulkanów.

Kiedy już się do woli napili, najedli,
Zwierz na wóz włożyli, sami na koń siedli,
Radzi wszyscy, rozmowni, oprócz Asesora
I Rejenta; ci byli gniewliwsi niż wczora,
[850] Kłócąc się o zalety, ten swej Sanguszkówki,
A ten – bałabanowskiej swej Sagalasówki.
Hrabia też i Tadeusz jadą nieweseli,
Wstydząc się, że chybili i że się cofnęli:
Bo na Litwie – kto zwierza wypuści z obławy,
Długo musi pracować, nim poprawi sławy.

Hrabia mówił, że pierwszy do oszczepu godził
I że spotkaniu z zwierzem Tadeusz przeszkodził;
Tadeusz utrzymywał, że będąc silniejszy
I do robienia ciężkim oszczepem zręczniejszy,
[860] Chciał wyręczyć Hrabiego: tak sobie niekiedy
Przymawiali wśród gwaru i wrzasku czeredy.

Wojski jechał pośrodku; staruszek szanowny
Wesoły był nadzwyczaj i bardzo rozmowny;
Chcąc kłótników zabawić i do zgody dowieść,
Kończył im o Dowejce i Domejce powieść:
„Asesorze, jeżeli chciałem, byś z Rejentem
Pojedynkował, nie myśl, że jestem zawziętym
Na krew ludzką; broń Boże! chciałem was zabawić,
Chciałem wam komedię niby to wyprawić,
[870] Wznović concept, który ja, lat temu czterdzieście
Wymyśliłem – przedziwny! Wy młodzi jesteście,
Nie pamiętacie o nim, lecz za moich czasów
Głośny był od tej puszczy do poleskich lasów.

Domejki i Dowejki wszystkie sprzeciwieństwa
Pochodziły, rzecz dziwna, z nazwisk podobieństwa
Bardzo niewygodnego. Bo gdy w czas sejmików
Przyjaciele Dowejki skarbili stronników,
Szepnął ktoś do szlachcica: „Daj kreskę Dowejce!”,
A ten nie dosłyszawszy dał kreskę Domejce.
[880] Gdy na uczcie wznosił zdrowie marszałek Rupejko:
«Wiwat Dowejko» – drudzy krzyknęli: «Domejko!»

Ciąg dalszy opo-
wieści o Domej-
ce i Dowejce.

A kto siedział w pośrodku, nie trafił do ładu,
Zwłaszcza przy niewyraźnej mowie w czas obiadu.

Gorzej było; raz w Wilnie jakiś szlachcic pijany
Bił się w szable z Domejką i dostał dwie rany;
Potem ów szlachcic, z Wilna wracając do domu,
Dziwnym trafem z Dowejką zjechał się u promu;
Gdy więc na jednym promie płynęli Wilejką,
Pyta sąsiada: kto on? – Odpowie: Dowejko;
[890] Nie czekając, dobywa rapier spod kirejki:
Czach, czach! i za Domejkę podciął wąs Dowejki.

Wreszcie, jak na dobitkę, trzeba jeszcze było,
Żeby na polowaniu tak się wydarzyło,
Że stali blisko siebie oba imiennicy
I do jednej strzelili razem niedźwiedzicy.
Prawda, że po ich strzale upadła bez ducha,
Ale już pierwszej niosła z dziesiątek kul w brzuchu;
Strzelby z jednym kalibrem miało wiele osób,
Kto zabił niedźwiedzicę? dojdźże! jaki sposób?

[900] Tu już krzyknęli: «Dosyć! trzeba raz rzecz skończyć.
Bóg nas czy diabeł złączył, trzeba się rozłączyć:
Dwóch nas, jak dwóch słońc, pono zanadto na świecie!»
A więc do szerpentynek i stają na mecie.
Oba szanowni ludzie; co ich szlachta godzą,
To oni na się jeszcze zapalczywiej godzą.
Zmienili broń; od szabel szło na pistolety.
Stają, krzyczym, że nadto przybliżyli mety;
Oni na złość, przysięgli przez niedźwiedzią skórę
Strzelać się, śmierć niechybna! prawie rura w rurę.
[910] Oba tego strzelali. – «Sekunduj, Hreczecha!»
«Zgoda – rzekłem – niech zaraz dół wykopie klecha:
Bo taki spór nie może skończyć się na niczym;
Lecz bijcie się szlacheckim trybem, nie rzeźniczym,
Dosyć już mety zbliżać, widzę, żeście zuchy;
Chcecie strzelać się rury oparłszy na brzuchy?
Ja nie pozwolę; zgoda, że na pistolety;
Lecz strzelać się nie z dalszej ani z bliższej mety

Jak przez skórę niedźwiedzią; ja rękami memi
Jako sekundant skórę rozciągnę na ziemi
[920] I ja sam was ustawię. Waść po jednej stronie
Stanie na końcu pyska, a Waść na ogonie”
«Zgoda!» – wrzaśli.
Czas? – jutro; miejsce? – karczma Usza.
Rozjechali się. Ja zaś do Wirgiliusza...

Tu Wojskiemu przerwał krzyk: « Wyczha!» Tuż spod koni
Smyknął szarak; już Kusy, już go Sokół goni.
Psy wzięto na obławę wiedząc, że z powrotem
Na polu łatwo można napotkać się z kotem;
Bez smyczy szły przy koniach; gdy kota spostrzegły,
Wprzód nim strzelcy poszczuli, już za nim pobiegły.
[930] Rejent też i Asesor chcieli końmi natrzeć,
Lecz Wojski wstrzymał krzycząc: „Wiara! stać i patrzeć,
Nikomu krokiem ruszyć z miejsca nie dozwolę,
Stąd widzimy wszyscy dobrze, zając idzie w pole”.

W istocie, kot czuł z tyłu myśliwych i psiarnie,
Rwał w pole, słuchy wytknął jak dwa różki sarnie,
Sam szarzał się nad rolą długi, wyciągnięty,
Skoki pod nim sterczały, jakby cztery pręty,
Rzekłbyś, że ich nie rusza, tylko ziemię trąca
Po wierzchu, jak jaskółka wodę całująca.
[940] Pył za nim, psy za pyłem; z daleka się zdało,
Że zając, pył i charty jedne tworzą ciało:
Jakby jakaś przez pole suwała się żmija,
Kot jak głowa, pył z tyłu jakby modra szyja,
A psami jak podwójnym ogonem wywija.

Rejent, Asesor patrzą, otworzyli usta,
Dech wstrzymali; wtem Rejent pobladnął jak chusta,
Zbladł i Asesor, widzą – fatalnie się dzieje,
Owa żmija im dalej, tem bardziej dłuższe,
Już rwie się wpół, już znikła owa szyja pyłu,
[950] Głowa już blisko lasu, ogony – gdzie z tyłu!
Głowa niknie, raz jeszcze jakby kto kutasem

Mignął: w las wpadła; ogon urwał się pod lasem.

Biedne psy, ogłupiałe biegały pod gajem,
Zdawały się naradzać, oskarżać nawzajem;
Wreszcie wracają, z wolna skacząc przez zagony,
Spuścili uszy, tulą do brzucha ogony
I przybiegłszy, ze wstydu nie śmieją wzniesić oczu,
I zamiast iść do panów, stały na uboczu.

Rejent spuścił ku piersiom zasępione czoło,
[960] Asesor rzucał okiem, ale niewesoło,
Potem zaczęli oba słuchaczom wywodzić:
Jak ich charty bez smycza nie nawykły chodzić,
Jak kot znienacka wypadł, jak źle był poszczuty
Na roli, gdzie psom chyba trzeba by wdziąć buty,
Tak pełno wszędzie głazów i ostrych kamieni.
Mądrze rzecz wyłuszczali szczwacze doświadczeni;
Myśliwi z tych mów wiele mogliby korzystać,
Lecz nie słuchali pilnie; ci zaczęli świstać,
Ci śmiać się w głos, ci, mając niedźwiedzia w pamięci,
[970] Gadali o nim, świeżą obławą zajęci.

Wojski ledwie raz okiem za zającem rzucił;
Widząc, że uciekł, głowę obojętnie zwrócił
I kończył rzecz przerwana:

„Na czym więc stanąłem?

Aha! na tym, że obu za słowo ująłem,
Iż będą strzelali się przez niedźwiedzią skórę.
Szlachta w krzyk: «To śmierć pewna! prawie rura w rurę!»
A ja w śmiech, bo mnie uczył mój przyjaciel Maro,
Że skóra zwierza nie jest lada jaką miarą.
Wszak wiecie, Wacpanowie, jak królowa Dydo⁶
[980] Przyłynęła do Libów i tam z wielką biedą
Wytargowała sobie taki ziemi kawał,
Który by się wołową skórą nakryć dawał;
Na tym kawałku ziemi stanęła Kartago!
Więc ja to sobie w nocy rozbieram z uwagą.

Ledwie dniało, już z jednej strony taradejką

Jedzie Dowejko, z drugiej na koniu Domejko.
Patrzą, aż tu przez rzekę leży most kosmaty,
Pas ze skóry niedźwiedziej porzniętej na szmaty.
Postawiłem Dowejkę na zwierza ogonie
[990] Z jednej strony, Domejkę zaś po drugiej stronie.
«Pukajcie teraz – rzekłem – choć przez całe życie,
Lecz póty was nie spuszczę, aż się pogodzicie».
Oni w złość; a tu szlachta kładnie się na ziemi
Od śmiechu, a ja z księdzem słowy poważnemi
Nuż im z Ewangeliji, z statutów dowodzić;
Nie ma rady: – śmieli się i musieli zgodzić.

Spór ich potem w dozgonną przyjaźń się zamienił,
I Dowejko się z siostrą Domejki ożenił,
Domejko pojął siostrę szwagra, Dowejkównę,
[1000] Podzielili majątek na dwie części równe,
A w miejscu, gdzie się zdarzył tak dziwny przypadek,
Pobudowawszy karczmę nazwali Niedźwiadek”.

KSIEGA PIĄTA

KŁÓTNIA

Treść: Plany myśliwskie Telimeny – Ogrodniczka wybiera się na wielki świat i słucha nauk opiekunki – Strzelcy wracają – Wielkie zadziwienie Tadeusza – Spotkanie się powtórne w Świątyni dumania i zgoda, ułatwiona za pośrednictwem mrówek – U stołu wytacza się rzecz o łowach – Powieść Wojskiego o Rejtanie i księciu Denassów, przerywana – Zagajenie układów między stronami, także przerywane – Zjawisko z kluczem – Kłótnia – Hrabia z Gerwazym odbywają radę wojenną.

Wojski, chlubnie skończywszy łowy, wraca z boru,
A Telimena w głębi samotnego dworu
Zaczyna polowanie. Wprawdzie nieruchoma
Siedzi z założonemi na piersiach rękoma,
Lecz myślą goni zwierzków dwóch; szuka sposobu,
Jak by razem obsaczyć i ułować obu:
Hrabię i Tadeusza. Hrabia, panicz młody,
Wielkiego domu dziedzic, powabnej urody;
Już trochę zakochany! Cóż? może się zmienić!
[10] Potem, czy szczerze kocha? czy się zechce żenić?
Z kobietą kilku laty starszą! niebogata!
Czy mu krewni pozwolą? co świat powie na to?

Telimena, tak myśląc, z sofy się podniosła
I stanęła na palcach; rzekłbyś, że podrosła;
Odkryła nieco piersi, wygięła się bokiem
I sama siebie pilnem obejrzała okiem.
I znowu zapytała o radę zwierciadła;
Po chwili wzrok spuściła, westchnęła i siadła.

Hrabia pan! zmienni w gustach są ludzie majątni!
[20] Hrabia blondyn! blondyni nie są zbyt namiętni!

A Tadeusz? prostaczek! pocziwy chłopczyna!
 Prawie dziecko! raz pierwszy kochać się zaczyna!
 Pilnowany, niełacno zerwie pierwsze związki,
 Przy tem dla Telimeny ma już obowiązki,
 Mężczyźni, póki młodzi, chociaż w myślach zmienni,
 W uczuciach są od dziadów stalsi, bo sumienni.
 Długo serce młodzieńca proste i dziewicze
 Chowa wdzięczność za pierwsze miłości słodycze!
 Ono rozkosz i wita, i żegna z weselem,
 [30] Jak skromną ucztę, którą dzielim z przyjacielem
 Tylko stary pjanica, gdy już spali trzewa,
 Brzydzi się trunkiem, którym nazbyt się zalewa.
 Wszystko to Telimena dokładnie wiedziała,
 Bo i rozum, i wielkie doświadczenie miała.

Plany Telimeny. [40]

Lecz co powiedzą ludzie? Można im zejść z oczu,
 W inne strony wyjechać, mieszkać na uboczu
 Lub, co lepsza, wynieść się całkiem z okolicy,
 Na przykład zrobić małą podróż do stolicy,
 Młodego chłopca na świat wielki wyprowadzić,
 Kroki jego kierować, pomagać mu, radzić,
 Serce mu kształcić, mieć w nim przyjaciela, brata!
 Nareszcie – użyć świata, póki służą lata!

Tak myśląc, po alkowie śmiało i wesoło
 Przeszła się kilka razy – znów spuściła czoło.

Warto by też pomyśleć o Hrabiego losie –
 Czyby się nie udało podsunąć mu Zosię?
 Niebogata, lecz za to urodzeniem równa,
 Z domu senatorskiego, jest dygnitarzówna.
 Jeżeliby do skutku przyszło ożenienie,
 [50] Telimena w ich domu miałaby schronienie
 Na przyszłość; krewna Zosi i Hrabiego swatka,
 Dla młodego małżeństwa byłaby jak matka.

Po tej z sobą odbytej, stanowczej naradzie
 Woła przez okno Zosię, bawiącą się w sadzie.

Zosia w porannym stroju i z głową odkrytą
 Stała, trzymając w ręku podniesione sito;
 Do nóg jej biegło ptastwo; stąd kury szurpate
 Toczą się kłębkami, stamtąd kogutki czubate,
 Wstrząsając koralowe na głowach szyszaki
 [60] I wiosłując skrzydłami przez bruzdy i krzaki,
 Szeroko wyciągają ostrożaste pięty;
 Za nimi z wolna indyk sunie się odęty,
 Sarkając na trzpiotalstwo swej krzykliwej żony;
 Owdzie pawie jak tratwy długimi ogony
 Sterują się po łące, a gdzieś tam z góry
 Upada jak kiść śniegu gołąb srebrnopióry.
 W pośrodku zielonego okręgu murawy
 Ściska się okrąg ptastwa krzykliwy, ruchawy,
 Opasany gołębi sznurem na kształt wstęgi
 [70] Białej, środkiem pstrokaty w gwiazdy, w cętki, w pręgi.
 Tu dzioby bursztynowe, tam czubki z koralu
 Wznoszą się z gęstwi pierza jak ryby spod fali.
 Wysuwają się szyje i w ruchach łagodnych
 Chwieją się ciągle na kształt tulipanów wodnych;
 Tysiące oczu jak gwiazd błyskają ku Zosi.

Ona w środku wysoko nad ptastwem się wznosi,
 Sama biała i w długą bieliznę ubrana,
 Kręci się jak bijąca wśród kwiatów fontanna;
 Czerpie z sita i sypie na skrzydła i głowy
 [80] Ręką jak perły białą gęsty grad perłowy
 Krup jęczmiennych: to ziarno, godne pańskich stołów,
 Robi się dla zaprawy litewskich rosółów;
 Zosia je wykradając z szafy ochmistrzyni
 Dla swego drobiu, szkodę w gospodarstwie czyni.

Usłyszała wołanie: «Zosiu!» To głos cioci!
 Sypnęła razem ptastwu ostatek łakoci,
 A sama kręcąc sito, jako tanecznicza
 Bębenek, i w takt bijąc, swawolna dziewczica
 Jęła skakać przez pawie, gołębie i kury:
 [90] Zmieszane ptastwo tłumnie furknęło do góry.
 Zosia, stopami ledwie dotykając ziemi,

Zdawała się najwyżej bujać między niemi;
Przodem gołębie białe, które w biegu płoszy,
Leciały jak przed wozem bogini rozkoszy.

Zosia przez okno z krzykiem do alkowy wpadła
I na kolanach ciotki zadyszana siadła;
Telimena, całując i głaszcząc pod brodę,
Z radością zważa dziecka żywość i urodę
(Bo prawdziwie kochała swą wychowanicę).

[100] Ale znowu poważnie nastroiła lice,
Wstała i przechodząc się wszerek i wzdłuż alkowy,
Dzierżąc palec przy ustach, tymi rzekła słowa:

**Charaktery-
styka postaci:**

Zosia oczyma
Telimeny (wiek,
pouczenia do-
tyczące wyglą-
du, sposobu za-
chowywania
się, manier).

[110]

„Kochana Zosiu, już też całkiem zapominasz
I na stan, i na wiek twój; wszak to dziś zaczynasz
Rok czternasty, czas rzucić indyki i kurki;
Fi! to godna zabawka dygnitarskiej córki!
I z umurzaną dziatwą chłopską już do woli
Napieściłaś się! Zosiu! patrząc, serce boli;
Opaliłaś okropnie płeć, czysta Cyganka,
A chodzisz i ruszasz się jak parafijanka.
Już ja temu wszystkiemu na przyszłość zaradzę,
Od dziś zacznę, dziś ciebie na świat wyprowadzę,
Do salonu, do gości – gości mamy siłą,
Patrzajżeż, ażebyś mnie wstydu nie zrobiła”.

[120]

Zosia skoczyła z miejsca i klasnęła w dłonie,
I ciotce zawisnąwszy oburącz na łonie,
Płakała i śmiała się na przemian z radości.
„Ach, Ciociu! już tak dawno nie widziałam gości!
Od czasu jak tu żyję z kury i indyki,
Jeden gość, co widziałam, to był gołąb dziki;
Już mi troszeczkę nudno tak siedzieć w alkowie;
Pan Sędzia nawet mówi, że to źle na zdrowie”.

„Sędzia – przerwała ciotka – ciągle mi dokuczał,
Żeby cię na świat wywieść, ciągle pod nos mruczał,
Że już jesteś dorosłą; sam nie wie, co plecie,
Dziaduś, nigdy na wielkim nie bywały świecie.

- Ja wiem lepiej, jak długo trzeba się sposobić
 Panience, by wyszedłszy na świat, efekt zrobić,
 Wiedz, Zosiu, że kto rośnie na widoku ludzi,
 [130] Choć piękny, choć rozumny, efektów nie wzbudzi,
 Gdy go wszyscy przywykną widzieć od małego.
 Lecz niechaj ukształcona, dorosła panienka
 Nagle ni stąd, ni zowąd przed światem zabłyśnie,
 Wtenczas każdy się do niej przez ciekawość ciśnie,
 Wszystkie jej ruchy, rzuty oczu jej uważa,
 Słowa jej podsłuchiwa i drugim powtarza;
 A kiedy wejdzie w modę raz młoda osoba,
 Każdy ją chwalić musi, choć i nie podoba.
 Znaleźć się, spodziewam się, że umiesz; w stolicy
 [140] Urosłaś. Choć dwa lata mieszkasz w okolicy,
 Nie zapomniałaś jeszcze całkiem Peterburka.
 No, Zosiu, toaletę rób, dostań tam z biurka,
 Nagotowane znajdziesz wszystko do ubrania.
 Spiesz się, bo lada chwila wrócą z polowania”.

**Charaktery-
styka postaci:**
 Telimena
 o przeszłości
 Zosi.

- Wezwano pokojowę i służącą dziewczkę;
 W naczynie srebrne wody wylano konewkę;
 Zosia, jak wróbel w piasku, trzepioce się, myje
 Z pomocą sługi ręce, oblicze i szyję.
 Telimena otwiera petersburskie składy,
 [150] Dobywa flaszki perfum, słoiki pomady,
 Pokrapia Zosię wkoło wyborną perfumą
 (Woń napełniła izbę), włos namaszcza gumą.
 Zosia kładnie pończoszki białe, ażurowe,
 I trzewiczki warszawskie białe, aksamitne;
 Tymczasem pokojowa sznurowała stanik,
 Potem rzuciła na gors pannie pudermanik¹;
 Zaczęto przypieczzone zbierać papiloty,
 Pukle, że nazbyt krótkie, uwito w dwa splety,
 Zostawując na czole i skroniach włos gładki;
 [160] Pokojowa zaś świeżo zebrane bławatki
 Uwiązawszy w plecionkę, daje Telimenie;
 Ta ją do głowy Zosi przyszpila uczenie,
 Z prawej strony na lewo: kwiat od białych włosów

Odbijał bardzo pięknie, jak od zboża kłosów!
Zdjęto puderman, całe ubranie gotowe.
Zosia białą sukienkę wrzuciła przez głowę,
Chusteczkę batystową białą w ręku zwiја
I tak cała wygląda biała jak lilija.

Poprawiwszy raz jeszcze i włosów, i stroju,
[170] Kazano jej wzdłuż i wszerz przejść się po pokoju;
Telimena uważa znawczyni oczyma,
Musztruje siostrzenicę, gniewa się i żżyma;
Aż na dygnienie Zosi krzyknęła z rozpaczы:
„Ja nieszczęśliwa! Zosiu, widzisz, co to znaczy
Żyć z gęśmi, z pastuchami! Tak nogi rozszerzasz,
Jak chłopiec, okiem w prawo i w lewo uderzasz,
Czysta rozwódka! – Dygnij, patrz, jaka niezwinnal”

„Ach, Ciociu! – rzekła smutnie Zosia - cóż ja winna,
Ciotka mnie zamykała; nie było z kim tańczyć,
[180] Lubiłam z nudy ptastwo paść i dzieci niańczyć;
Ale poczekaj, Ciociu, niech no się pobawię
Trochę z ludźmi, obaczysz, jak się ja poprawię”.

„Już – rzekła ciotka – z dwojga złego lepiej z ptastwem
Niż z tym, co u nas dotąd gościło, plugastwem;
Przypomnij tylko sobie, kto tu u nas bywał:
Pleban, co pacierz mruczał lub w warcaby grywał,
I palestra z fajkami! to mi kawalery!
Nabrałabyś się od nich pięknej manijery.
Teraz to pokazać się jest przynajmniej komu,
[190] Mamy przecież uczciwe towarzystwo w domu.
Uważaj dobrze, Zosiu, jest tu Hrabia młody,
Pan, dobrze wychowany, krewny Wojewody,
Pamiętaj być mu grzeczną...”

Słysząc rżenie koni

I gwar myśliwców; już są pod bramą: to oni!
Wziąwszy Zosię pod rękę, pobięła do sali.
Myśliwi na pokoje jeszcze nie wchadzali,
Musieli po komnatach odmienić swą odzież,

Nie chcąc wnieść do dam w kurtkach.

Pierwsza wpadła młodzież,

Pan Tadeusz i Hrabia, co żywo przebrani.

- [200] Telimena sprawuje obowiązki pani,
Wita wchodzących, sadza, rozmową zabawia
I siostrzenicę wszystkim z kolei przedstawia:
Naprzód Tadeuszowi, jako krewną bliską;
Zosia grzecznie dygnęła, on skłonił się nisko,
Chciał coś do niej przemówić, już usta otworzył,
Ale spojrzawszy w oczy Zosi, tak się strwożył,
Że stojąc niemy przed nią, to płonął, to bladnął;
Co było w jego sercu, on sam nie odgadnął.
Uczuł się nieszczęśliwym bardzo – poznał Zosię!
[210] Po wzroście i po włosach światłych, i po głosie;
Tę kibić i tę główkę widział na parkanie,
Ten wdzięczny głos zbudził go dziś na polowanie.

Spotkanie
Tadeusza i Zosi,
oczarowanie
Tadeusza
dziewczyną.

- Aż Wojski Tadeusza wyrwał z zamięszania;
Widząc, że bladnie i że na nogach się ślania,
Radził mu odejść do swej izby dla spoczynku;
Tadeusz stanął w kącie, wsparł się na kominku,
Nic nie mówiąc – szerokie, obłędne źrenice
Obracał to na ciotkę, to na siostrzenicę.
Dostrzegła Telimena, iż pierwsze spojrzenie
[220] Zosi tak wielkie na nim zrobiło wrażenie;
Nie odgadła wszystkiego, przecież pomieszana
Bawi gości, a z oczu nie spuszcza młodziana.
Wreszcie czas upatrzywszy, ku niemu podbiega:
Czy zdrow? dlaczego smutny? pyta się, nalega.
Napomyka o Zosi, zaczyna z nim żarty;
Tadeusz nieruchomy, na łokciu oparty,
Nic nie gadając, marszczył brwi i usta krzywił:
Tem bardziej Telimenę pomieszał i zdziwił.
Zmieniała więc natychmiast twarz i ton rozmowy,
[230] Powstała zagniewana i ostrymi słowy
Poczęła nań przymówki sypać i wyrzuty;
Porwał się i Tadeusz jak żądłem ukłuty;
Sporzrał krzywo, nie mówiąc ani słowa splunął,

Krzesło nogą odepchnął i z pokoju runął,
Trzasnąwszy drzwi za sobą.

Szczęściem, że tej sceny
Nikt z gości nie uważał oprócz Telimeny.

Wyleciawszy przez bramę, biegł prosto na pole;
Jak szczupak, gdy mu ościń skróś piersi przekole,
Pluska się i nurtuje myśląc, że uciecze,
[240] Ale wszędzie żelazo i sznur z sobą wlecze:
Tak i Tadeusz ciągnął za sobą zgryzoty,
Suwając się przez rowy i skacząc przez płoty,
Bez celu i bez drogi: aż niemało czasu
Nabłąkawszy się, w końcu wszedł w głębinę lasu
I trafił, czy umyślnie, czyli też przypadkiem,
Na wzgórek, co był wczora szczęścia jego świadkiem,
Gdzie dostał ów bilecik, zadatek kochania,
Miejsce, jak wiemy, zwane Świątynią dumania.

Gdy okiem wkoło rzuca, postrzega: to ona!
[250] Telimena, samotna, w myślach pogrążona,
Od wczorajszej postacią i strojem odmienna,
W białiznie, na kamieniu, sama jak kamienna;
Twarz schyloną w otwarte utuliła dłonie,
Choć nie słyszysz szlochania, znać, że we łzach tonie.

Daremnie broniło się serce Tadeusza;
Ulitował się, uczuł, że go żal porusza,
Długo poglądał niemy, ukryty za drzewem,
Na koniec westchnął i rzekł sam do siebie z gniewem:
„Głupi! cóż ona winna, że się ja pomylił!”
[260] Więc z wolną głowę ku niej zza drzewa wychylił,
Gdy nagle Telimena zrywa się z siedzenia,
Rzuca się w prawo, w lewo, skacze skróś strumienia,
Rozkrzyżowana, z włosom rozpuszczonym, błada,
Pędzi w las, podskakuje, przykłęka, upada
I nie mogąc już powstać, kręci się po darni.
Widać z jej ruchów, w jakiej strasznej jest męczarni;
Chwyta się za pierś, szyję, za stopy, kolana.

Skoczył Tadeusz, myśląc, że jest pomieszana
 Lub ma wielką chorobę. Lecz z innej przyczyny
 [270] Pochodziły te ruchy. U bliskiej brzeziny
 Było wielkie mrowisko, owad gospodarny
 Snuł się wkoło po trawie, ruchawy i czarny;
 Nie wiedzieć, czy z potrzeby, czy z upodobania
 Lubił szczególnie zwiedzać Świątynię dumania;
 Od stołecznego wzgórka aż po źródła brzegi
 Wydeptał drogę, którą wiódł swoje szeregi.
 Niestety, Telimena siedziała wśród drożki;
 Mrówki, znęcone blaskiem bieluchnej pończoszki,
 Wbiegły, gęsto zaczęły łaskotać i kasać,
 [280] Telimena musiała uciekać, otrząsać,
 Na koniec na murawie sięść i owad łowić.

Nie mógł jej swej pomocy Tadeusz odmówić;
 Oczyszczając sukienkę, aż do nóg się zniżył,
 Usta trafem ku skroniom Telimeny zbliżył –
 W tak przyjaźnej postawie, choć nic nie mówili
 O rannych kłótniach swoich, przecież się zgodzili;
 I nie wiedzieć, jak długo trwałaby rozmowa,
 Gdyby ich nie przebudził dzwonek z Soplicowa –

Hasło wieczery. Pora powracać do domu,
 [290] Zwłaszcza że słysząc było opodał trzask łomu.
 Może szukają? razem wracać nie wypada;
 Więc Telimena w prawo pod ogród się skrada,
 A Tadeusz na lewo biegł do wielkiej drogi;
 Oboje w tym odwrocie mieli nieco trwogi:
 Telimenie zdało się, że raz spoza krzaka
 Błysła zakapturzona, chuda twarz Robaka,
 Tadeusz widział dobrze, jak mu raz i drugi
 Pokazał się na lewo cień biały i długi.
 Co to było, nie wiedział, ale miał przeczucie,
 [300] Że to był Hrabia w długim, angielskim surducie.

Wieczorzano w zamczysku. Uparty Protazy,
 Nie dbając na wyraźne Sędziego zakazy,
 W niebytność państwa znowu do zamku szturmował

I kredens doń (jak mówił) zaintromitował.

Goście weszli w porządku i stanęli kołem;
Podkomorzy najwyższe brał miejsce za stołem;
Z wieku mu i z urzędu ten zaszczyt należy.
Idąc kłaniał się damom, starcom i młodzieży.
Kwestarz nie był u stołu; miejsce Bernardyna
[310] Po prawej stronie męża ma Podkomorzyna.
Sędzia, kiedy już gości jak trzeba ustawił,
Żegnając po łacinie, stół pobłogosławił;
Mężczyznom dano wódkę; za czym wszyscy siedli
I chłodnik zabielały milcząc żwawo jedli.

Po chłodniku szły raki, kurczęta, szparagi,
W towarzystwie kielichów węgrzyna, malagi;
Jedzą, piją, a milczą wszyscy. Nigdy pono,
Od czasu jako mury zamku podźwigniono;
Który uraczał hojnie tylu szlachty bratów,
[320] Tyle wesołych słyszał i odbił wiwatów,
Nie pamiętano takiej posępnej wieczery;
Tylko pukanie korków i brzęki talerzy
Odbijała zamkowa sień wielka i pusta:
Rzekłbyś, iż zły duch gościom zasnuował usta.

Mnogie były powody milczenia: myśliwi
Powrócili z ostępu dosyć gadatliwi;
Lecz gdy zapał ochłonął, myśląc nad obławą,
Postrzegają, że wyszli z niej nie z wielką sławą:
Trzebaż było, ażeby jeden kaptur popi,
[330] Wyrwawszy się Bóg wie skąd, jak Filip z konopi,
Przepisał wszystkich strzelców powiatu? O wstydzie!
Cóż o tym będą gadać w Oszmianie i Lidzie,
Które od wieków walczą z tutejszym powiatem
O pierwszeństwo w strzelectwie; myśleli więc nad tem.

Zaś Asesor i Rejent, prócz wspólnych niechęci,
Świeżą hańbę swych chartów mieli na pamięci.
W oczach im stoi niecny kot, skoki wyciąga
I omykiem spod gaju kiwając, uraga,

I tym omykiem ćwicz po sercach jak biczem.
[340] Siedzieli z pochylonem ku misie obliczem.
Asesor nowe jeszcze miał powody żalów,
Patrząc na Telimenę i na swych rywalów.

Do Tadeusza siedzi Telimena bokiem,
Pomięszana, zaledwie śmie nań rzucić okiem.
Chciała zasępionego Hrabiego zabawić,
Wyzwać w dłuższą rozmowę, w lepszy humor wprawić,
Bo Hrabia dziwnie kwaśny powrócił z przechadzki,
A raczej, jako myślił Tadeusz, z zasadzki;
Słuchając Telimeny, czoło podniósł hardo,
[350] Brwi zmarszczył, spójrzał na nią ledwo nie z pogardą;
Potem przysiadł się, jak mógł najbliżej, do Zosi,
Nalewa jej do szklanki, talerze przynosi,
Prawi tysiąc grzeczności, kłania się, uśmiecha,
Czasem oczy wywraca i głęboko wzdycha.
Widać przecież, pomimo tak zręczne łudzenie,
Że umizgał się tylko na złość Telimenie;
Bo głowę odwracając niby nieumyślnie,
Coraz ku Telimenie groźnym okiem błysnie.

Telimena nie mogła pojąć, co to znaczy:
[360] Ruszywszy ramionami, myśliła: dziwaczy.
Wreszcie, nowym zalotom Hrabiego dość rada,
Zwróciła się do swego drugiego sąsiada.

Tadeusz, też posępny, nic nie jadł, nic nie pił,
Zdawał się słuchać rozmów, oczy w talerz wlepił;
Telimena mu leje wino, on się gniewa
Na natrętność; pytany o zdrowie – poziewa.
Ma za złe (tak się zmienił jednego wieczora),
Że Telimena zbyt do zalotów skora;
Gorszy się, że jej suknia tak wcięta głęboko,
[370] Nieskromnie – a dopiero, kiedy podniósł oko!
Aż przeląkł się; bystrzejsze teraz miał źrenice:
Ledwie spojrział w rumiane Telimeny lice,
Odkrył od razu wielką, straszną tajemnicę!
Przebóg, naróżowana! Czy róż w złym gatunku,

Czy jakoś na obliczu przetarł się z trefunku:
Gdzieniegdzie żrzedniał, na wskrós grubszą płeć odslania.
Może to sam Tadeusz, w Świątyni dumania
Rozmawiając za blisko, omusknął z bielidła
Karmin, lżejszy od pyłków motylego skrzydła.

[380] Telimena wracała nazbyt śpieszno z lasu
I poprawić kolory swe nie miała czasu;
Około ust szczególniej widne były piegi.
Nuż oczy Tadeusza, jako chytre szpiegi,
Odkrywszy jedną zdradę, poczną w kolej zwiedzać
Resztę wdzięków i wszędzie jakiś fałsz wyśledzać:
Dwóch zębów braknie w ustach; na czole, na skroni
Zmarszczki; tysiące zmarszczków pod brodą się chroni!

Niestety! Czuł Tadeusz, jak jest niepotrzebnie
Rzecz piękną nazbyt ściśle zważać; jak haniebnie
[390] Być szpiegiem swej kochanki; nawet jak szkaradnie
Odmieniać smak i serce – lecz ktoż sercem władnie?
Darmo chce brak miłości zastąpić sumnieniem,
Chłód duszy ogrzać znowu jej wzroku promieniem:
Już ten wzrok, jako księżyc światły a bez ciepła,
Błyskał po wierzchu duszy, która do dna krzepła...
Takie robiąc sam sobie wyrzuty i skargi,
Pochylił w talerz głowę, milczał i gryzł wargi.

Tymczasem zły duch nową pokusą go wabi:
Podsłuchiwać, co Zosia mówiła do Hrabi.
[400] Dziewczyna, uprzejmością Hrabiego ujęta,
Zrazu rumieniła się, spuściwszy oczęta,
Potem śmiać się zaczęli, w końcu rozmawiali
O jakimś niespodzianym w ogrodzie spotkaniu,
O jakimś po łopuchach i grzędach stąpaniu.

Tadeusz, wyciągnąwszy co najdłużej uszy,
Połykał gorzkie słowa i przetrawiał w duszy;
Okropną miał biesiadę. Jak w ogrodzie żmija
Dwoistem żądłem zioło zatrute wypija,
Potem skręci się w kłębek i na drodze legnie,
[410] Grożąc stopie, co na nią nieostroźnie biegnie,

Tak Tadeusz, opity trucizną zazdrości,
Zdawał się obojętny, a pękał ze złości.

W najweselszem zebraniu niech się kilku gniewa,
Zaraz się ich ponurość na resztę rozlewa.
Strzelcy dawniej milczeli, druga stołu strona
Umilkła, Tadeusza żółcią zarażona.

Nawet pan Podkomorzy, nadzwyczaj ponury,
Nie miał ochoty gadać, widząc swoje córy,
Posażne i nadobne panny, w wieku kwiecie,
[420] Zdaniem wszystkich najpierwsze partyje w powiecie,
Milczące, zaniedbane od milczącej młodzie,
Gościnnego Sędziego również to obchodzi;
Wojski zaś uważając, że tak wszyscy milczą,
Nazywał tę wieczerzę nie polską, lecz wilczą.

Hreczecha na milczenie miał słuch bardzo czuły,
Sam gawęda, i lubił niezmiennie gaduły.
Nie dziw! ze szlachtą strawił życie na biesiadach,
Na polowaniach, zjazdach, sejmikowych radach;
Przywykł, żeby mu zawsze coś bębniło w uchu,
[430] Nawet wtenczas, gdy milczał lub z placką za muchą
Skradał się, lub zamknąwszy oczy siadał marzyć;
W dzień szukał rozmów, w nocy musiano mu gwarzyć
Pacierze różańcowe albo gadać bajki;
Stąd też nieprzyjacielem zabitym był fajki,
Wymyślonej przez Niemców, by nas scudzoziemczyć;
Mawiał: „Polskę oniemić – jest to Polskę zniemczyć”.
Starzec, wiek przegwarzywszy, chciał spoczywać w gwarze; Milczenie
go budziło ze snu: tak młynarze,
Uśpieni kół tarkotem, ledwie staną osie,
[440] Budzą się krzycząc z trwogą: „A Słowo stało się...”

Wojski ukłonem dawał znak Podkomorzemu,
A ręką od ust lekko skinął ku Sędziemu,
Prosząc o głos; panowie na ten ukłon niemy
Odkłonili się oba, co znaczy: – „prosiemy”.
Wojski zagał: „Śmiałbym upraszać młodzieży,

Ażeby po staremu bawić u wieczerzy,
 Nie milczeć i żuć: czy my ojce kapucyni?
 Kto milczy między szlachtą, to właśnie tak czyni
 Jako myśliwiec, który nabój rdzawi w strzelbie;
 [450] Dlatego ja rozmowność naszych przodków wielbię.
 Po łowach szli do stołu, nie tylko by jadać,
 Ale aby nawzajem mogli się wygadać,
 Co każdy miał na sercu; nagany, pochwały
 Strzelców i obławników, ogary, wystrzały
 Wywoływano na plac; powstawała wrzawa,
 Miła uchu myśliwców, jak druga obława.
 Wiem, wiem, o co wam idzie: ta czarnych trosk chmura
 Pono z Robakowego wzniosła się kaptura!
 Wstydzicie się swych pudeł! Niech was wstyd nie pali,
 [460] Znałem myśliwych lepszych od was, a chybiałi;
 Trafiać, chybiać, poprawiać, to kolej strzelecka.
 Ja sam, chociaż ze strzelbą włoczę się od dziecka,
 Chybiałem; chybiał sławny ów strzelec Tułoszyk,
 Nawet nie zawsze trafiał pan Rejtan nieboszчыk.
 O Rejtanie opowiem później. Co się tycze
 Wypuszczenia z obławy, że oba panicze
 Zwierzowi jak należy kroku nie dostali,
 Choć mieli oszczep w ręku, tego nikt nie chwali
 Ani gani: bo zmykać, mając naboje w rurze,
 [470] Znaczyło po staremu: być tchórzem nad tchórze;
 Toż wystrzelić na oślep (jak to robi wielu),
 Nie przypuściwszy zwierza, nie wzięwszy do celu,
 Jest rzecz haniebna; ale kto dobrze wymierzy,
 Kto przypuści do siebie zwierza jak należy,
 Jeśli chybił, cofnąć się może bez sromoty,
 Albo walczyć oszczepem, lecz z własnej ochoty,
 A nie z musu: gdyż oszczep strzelcom poruczony
 Nie dla natarcia, ale tylko dla obrony.
 Tak było po staremu; a więc mnie zawierzcie
 [480] I waszej rejterady do serca nie bierzcie,
 Kochany Tadeuszu i Wielmożny Grafie!
 Ilekroć zaś wspomnicie o dzisiejszym trafie,
 Wspomnijcie też starego Wojskiego przestroge:

Nigdy jeden drugiemu nie zachodzić w drogę,
Nigdy we dwóch nie strzelać do jednej zwierzyny”.

Właśnie Wojski wymawiał to słowo: „zwierzyny”,
Gdy Asesor półgębkiem podszeptnął: „dziewczyny”;
„Brawo!” krzyknęła młodzież, powstał szmer i śmiechy,
Powtarzano z kolei przestrogę Hreczechy,
[490] Mianowicie ostatnie słowo, ci: „zwierzyny”,
A drudzy, w głos śmiejąc się, krzyczeli: „dziewczyny”;
Rejent szepnął: „kobiety”, Asesor: „kokiety”,
Utkwiwszy w Telimenie oczy jak sztylety.

Nie myślił wcale Wojski przymawiać nikomu
Ani uważał, co tam szepcą po kryjomu;
Rad bardzo, że mógł damy i młodzież rozśmieszyć,
Zwrócił się ku myśliwcom, chcąc i tych pocieszyć.
I zaczął, nalewając sobie kielich wina:

„Nadaremnie oczyma szukam Bernardyna;
[500] Chciałbym mu opowiedzieć wypadek ciekawy,
Podobny do zdarzenia dzisiejszej obławy.
Klucznik mówił, że tylko znał jednego ciekła,
Co tak celnie jak Robak mógł strzelić z daleka;
Ja zaś znałem drugiego; równie trafnym strzałem
Ocalił on dwóch panów; sam ja to widziałem,
Kiedy do nalibockich zaciągnęli lasów
Tadeusz poseł i ksiązę Denassów²
Nie zazdrościli sławie szlachcica panowie,
Owszem u stołu pierwsi wnieśli jego zdrowie,
[510] Nadawali mu wielkich prezentów bez liku
I skórę zabitego dzika; o tym dziku
I o strzale powiem wam jak naoczny świadek,
Bo to był dzisiejszemu podobny przypadek,
A zdarzył się największym strzelcom za mych czasów:
Posłowi Rejtanowi i księciu Denassów”.

Kolejna
opowieść
Wojskiego:
o Rejtanie
i księciu
Denassów.

A wtem ozwał się Sędzia, nalewając czaszę:
„Piję zdrowie Robaka, Wojski, w ręce wasze!
Jeśli datkiem nie możem Kwestarza zbogacić,

Postaramy się przecież za proch mu zapłacić;
[520] Uręczamy, że niedźwiedź zabity dziś w boru
Przez dwa lata wystarczy na kuchnię klasztoru.
Lecz skóry Księdzu nie dam; lub gwałtem zabiorę,
Albo ją mnich ustąpić musi przez pokorę,
Albo ją kupię choćby dziesiątkiem soboli.
Skórą tą rozrządzimy wedle naszej woli;
Pierwszy wieniec i sławę już wziął sługa boży,
Skórę Jaśnie Wielmożny Pan nasz Podkomorzy
Temu da, kto na drugą nagrodę zasłużył”.

Podkomorzy pogładził czoło i brwi zmrużył;
[530] Strzelcy zaczęli szemrać, każdy coś powiadał,
Tamten – jak zwierza znalazł, ten – jak ranę zadał,
Tamten psiarnię nawołał, ów zwierza nawrócił
Znowu w ostęp. Asesor z Rejentem się kłócił,
Jeden wielbiąc przymioty swojej Sanguszkówki,
Drugi bałabanowskiej swej Sagalasówki.

„Sędzio sąsiedzie – wreszcie wyrzekł Podkomorzy –
Pierwszą nagrodę słusznie zyskał sługa boży;
Lecz niełacno rozsądzić, kto jest po nim drugi,
Bo wszyscy zdają mi się mieć równe zasługi,
[540] Wszyscy równi zręcznością, biegłością i męstwem.
Przecież dwóch dziś odznaczył los niebezpieczeństwem.
Dwaj byli niedźwiedziego najbliżsi pazura:
Tadeusz i pan Hrabia; im należy skóra.
Pan Tadeusz ustąpi (jestem tego pewny),
Jako młodszy i jako gospodarza krewny;
Więc spolija opima² weźmiesz, Mości Hrabia.
Niech ten łup twą strzelecką komnatę ozdabia,
Niechaj pamiątką będzie dzisiejszej zabawy,
Godłem szczęścia łowczego, bodźcem przysłej sławy”.

[550] Umilknął wesół, myśląc, że Hrabie ucieszył;
Nie wiedział, jak boleśnie serce jego przeszył.
Bo Hrabia na strzeleckiej komnaty wspomnienie
Mimowolnie wzrok podniósł; a te łby jelenie,
Te gałęziste rogi, jakby las wawrzynów

Zasiany ręką ojców na wieńce dla synów,
Te rzędami portretów zdobione filary,
Ten w sklepieniu błyszczący herb Półkozic stary,
Ozwały się doń zewsząd głosami przeszłości;
Zbudził się z marzeń, wspomniął, gdzie, u kogo gości:
[560] Dziedzic Horeszków gościem wśród swych własnych progów,
Biesiadnikiem Sopliców, swych odwiecznych wrogów!
A przy tem zawiść, którą czuł dla Tadeusza,
Tym mocniej Hrabie przeciw Soplicom porusza.

Rzekł więc z gorzkim uśmiechem: „Mój domek zbyt mały
Nie ma godnego miejsca na dar tak wspaniały;
Niech lepiej niedźwiedź czeka pośród tych rogaczy,
Aż mi go Sędzia razem z zamkiem oddać raczy”.

Podkomorzy zgadując, na co się zanosi,
Zadzwonił w tabakierę złotą, o głos prosi.

[570] „Godzienieś pochwał – rzeczy – Hrabio, mój sąsiedzie,
Że dbasz o interesa nawet przy obiedzie;
Nie tak jak modni wieku twojego panicze,
Żyjący bez rachunku. Ja tuszę i życzę
Zgodą zakończyć moje sądy podkomorskie;
Dotąd jedyna trudność jest o fundum dworskie.
Mam już projekt zamiany, fundum wynagrodzić
Ziemią, w sposób następny...” – Tu zaczął wywodzić
Porządnie (jak zwykł zawsze) plan przyszłej zamiany:
Już był w połowie rzeczy, gdy ruch niespodziany
[580] Wszczął się na końcu stoła: jedni coś postrzegli,
Wskazując palcem, drudzy oczyma tam biegli,
Aż wreszcie wszystkie głowy, jak kłosa schylone
Wstecznym wiatrem, w przeciwną zwróciły się stronę,
W kąt. Z kąta, kędy wisiał portret nieboszczyka,
Ostatniego z rodziny Horeszków, Stolnika,
Z małych drzwiczek, ukrytych pomiędzy filary,
Wysunęła się cicho postać na kształt mary.
Gerwazy! Poznano go po wzroście, po licach,
Po srebrzystych na żółtej kurcie Półkozicach.
[590] Stał jako słup prosto, niemy i surowy,

Nie zdjawszy czapki, nawet nie schyliwszy głowy;
W rękę trzymał błyszczący klucz, jakby pugiwał,
Odemknął szafę i w niej coś kręcić zaczynał.

Stały w dwóch kątach sieni, wsparte o filary,
Dwa kurantowe, w szafach zamknięte zegary;
Dziwaki stare, dawno ze słońcem w niezgodzie,
Południe wskazywały często o zachodzie;
Gerwazy nie przybrał się maszyny naprawić,
Ale bez nakręcenia nie chciał jej zostawić,
[600] Dręczył kluczem zegary każdego wieczora;
Właśnie teraz przypadła nakręcania pora.
Gdy Podkomorzy sprawą zajmował uwagę
Stron interesowanych, on pociągnął wagę:
Zgrzytnęły wyszczerbionym zębem koła rdzawe,
Wzdrygnął się Podkomorzy i przerwał rozprawę.
„Bracie – rzekł – odłóż nieco twą pilną robotę!”
I kończył plan zamiany; lecz Klucznik na psotę
Jeszcze silniej pociągnął drugiego ciężaru;
I wnet gil, który siedział na wierzchu zegaru,
[610] Trzepiocąc skrzydłem zaczął ciąć kurantów nuty.
Ptak sztucznie wyrobiony, szkoda, że popsuty,
Zająkał się i piszczał, im dalej, tym gorzej.
Goście w śmiech; musiał przerwać znowu Podkomorzy.
„Mości Kluczniku – krzyknął – lub raczej puszczyku.
Jeśli dziób twój szanujesz, dość mi tego krzyku!”

Ale Gerwazy groźbą wcale się nie strwożył,
Prawą rękę poważnie na zegar położył,
A lewą wziął się pod bok; tak oburącz wsparty,
„Podkomorzeńku! – krzyknął – wolne pańskie żarty,
[620] Wróbel mniejszy niż puszczyk, a na swoich wiorach
Śmielszy jest aniżeli puszczyk w cudzych dworach:
Co klucznik, to nie puszczyk; kto w cudze poddasze
Nocą włazi, ten puszczyk, i ja go wystraszę”.

„Za drzwi z nim!” – Podkomorzy krzyknął.

„Panie Hrabia! —

Zawołał Klucznik. – Widzisz Pan, co się wyrabia?
Czy nie dosyć się jeszcze Pański honor plami,
Że Pan jadasz i pijasz z temi Soplicami?
Trzebaż jeszcze, aby mnie, zamku urzędnika,
Gerwazego Rębajłę, Horeszków klucznika,
[630] Lżyć w domu Panów moich? I Panże to zniesie?”

Wtem Protazy zawołał trzykroć: „Uciszcie się!
Na ustęp! Ja, Protazy Baltazar Brzechalski,
Dwojga imion, generał niegdyś trybunalski,
Vulgo woźny, woźnieńską obdukcją robię
I wizyją formalną, zamawiając sobie
Urodzonych tu wszystkich obecnych świadectwo
I pana Asesora wzywając na śledztwo
Z powodu Wielmożnego Sędziego Soplicy:
O inkursyją, to jest o najazd granicy,
[640] Gwałt zamku, w którym Sędzia dotąd prawnie włada,
Czego dowodem jawnym jest, że w zamku jada”.
„Brzechaczu! – wrzasnął Klucznik. – Ja cię wnet nauczę!”
I dobywszy zza pasa swe żelazne klucze,
Okręcił wkoło głowy, puścił z całej mocy;
Pęk żelaza wyleciał jako kamień z procy.
Pewnie łeb Protazemu rozbiłby na ćwierci;
Szczęściem, schylił się Woźny i wydarł się śmierci.

Porwali się z miejsc wszyscy, chwilę była głucha
Cichość, aż Sędzia krzyknął: „W dyby tego zucha!
[650] Hola, chłopcy!” – i czeladź rzuciła się żwawo
Ciasnym przejściem pomiędzy ścianami i ławą.
Lecz Hrabia krzesłem w środku zagroził im drogę
I na tym szańcu słabym utwierdziwszy nogę:
„Wara! – zawołał – Sędzio! nie wolno nikomu
Krzywdzić sługę mojego w moim własnym domu;
Kto ma na starca skargę, niech mi ją przełoży”.

Zyżem w oczy Hrabiemu spojrzął Podkomorzy:
„Bez Wacinej pomocy ukarać potrafię
Zuchwałego szlachetkę; a Waść, Mości Grafie,
[660] Przed dekretem ten zamek za wcześniej przywłaszczasz;

Nie Wać tu jesteś panem, nie Wać nas ugaszczasz;
Siedź cicho, jakeś siedział; jeśli siwej głowy
Nie czcisz, to szanuj pierwszy urząd powiatowy”.

„Co mi? – odmruknął Hrabia. – dość już tej gawędy!
Nudźcie drugich waszymi względami i urzędami.
Dość już głupstwa zrobiłem wdając się z Waćpaństwem
W pijatyki, które się kończą grubijaństwem.
Zdacie mi sprawę z mego honoru obraży.
Do widzenia po trzeźwu – póđż za mną, Gerwazy!”

[670] Nigdy się odpowiedzi takiej nie spodziewał
Podkomorzy, właśnie swój kieliszek nalewał,
Gdy zuchwałstwem Hrabiego rażony jak gromem,
Oparłszy się o kielich butlem nieruchomym,
Głowę wyciągnął na bok i ucha przyłożył,
Oczy rozwarł szeroko, usta w pół otworzył;
Milczał, lecz kielich w ręku tak potężnie cisnął,
Że szkło, dźwięknąwszy pękło, płyn w oczy mu prysnął.
Rzekłbyś, że z winem ognia w duszę się nałało,
Tak oblicze spłonęło, tak oko pałało.

[680] Zerwał się mówić, pierwsze słowo niewyraźnie
Mleł w ustach, aż przez zęby wyleciało: „Błaźnie!
Grafیاتko! ja cię... Tomasz, karabelę! Ja tu
Nauczę ciebie mores, błaźnie! Daj go katu!
Względami, urzędami nudzą, uszko delikatne!
Ja cię tu zaraz po tych zauszniczkach płatnę!
Fora za drzwi! do korda! Tomasz, karabelę!”.

Wtem do Podkomorzego skoczą przyjaciele;
Sędzia porwał mu rękę: „Stój Pan, to rzecz nasza,
Mnie tu naprzód wyzwano; Protazy, pałasza!

[690] Puszcze go w taniec jako niedźwiadka na kiju”.
Lecz Tadeusz Sędziego wstrzymał: „Panie Stryju,
Wielmożny Podkomorzy, czyż się Państwu godzi
Wdawać się z tym fircykiem, czy tu nie ma młodzi?
Na mnie to zdajcie, ja go należycie skarczę;
A Waszeć, panie śmiałku, co wyzywasz starce,

Obaczym, czyli jesteś tak strasznym rycerzem;
 Rozprawimy się jutro, plac i broń wybierzem.
 Dziś uchodź, pókiś cały!" Dobra była rada;
 Klucznik i Hrabia wpadli w obroty nie ładu.
 [700] Przy wyższym końcu stoła wrzał tylko krzyk wielki,
 Ale z ostrego końca latały butelki
 Koło Hrabiego głowy. Strwożone kobiety
 W prośby, w płacz; Telimena, krzyknąwszy: „Niestety!”
 Wzniosła oczy, powstała i padła zemdlona,
 I przechyliwszy szyję przez Hrabi ramiona,
 Na pierś jego złożyła swe piersi łabędzie.
 Hrabia, choć zagniewany, wstrzymał się w zapędzie,
 Zaczął cucić, ocierać. Tymczasem Gerwazy,
 Wystawiony na stołków i butelek razy,
 [710] Już zachwiał się, już czeladź zakasawszy pięście,
 Rzucała się nań zewsząd hurmem, gdy na szczęście
 Zosia, widząc szturm, skoczy i litością zdjęta
 Zasłania starca, na krzyż rozpiąwszy rączęta. –
 Wstrzymali się. Gerwazy z wolna ustępował,
 Zniknął z oczu, szukano, gdzie się pod stół schował.
 Gdy nagle z drugiej strony wyszedł jak spod ziemi,
 Podniosłszy w górę ławę ramiony silnemi,
 Okręcił się jak wiatrak, oczyścił pół sieni,
 Wziął Hrabie, i tak oba ławą zasłonił
 [720] Cofali się ku drzwiczkom; już dochodzą progów,
 Gerwazy stanął, jeszcze raz spojrzął na wrogów,
 Dumął chwilę, niepewny, czy cofać się zbrojnie,
 Czyli z nowym orężem szukać szczęścia w wojnie.
 Obrął drugie; już ławę jak taran murowy
 W tył dźwignął dla zamachu, już ugiąwszy głowy,
 Z wypiętą naprzód piersią, z podniesioną nogą
 Miał wpaść... ujrzał Wojskiego, uczuł w sercu trwogę.

Wojski, cicho siedzący z przymrużonem okiem,
 Zdawał się pogrążony w dumaniu głębokiem;
 [730] Dopiero gdy się Hrabia z Podkomorzym skłócił
 I Sędziemu pogroził, Wojski głowę zwrócił,
 Zażył dwakroć tabaki i przetarł powieki.

Chociaż Wojski Sędziemu był krewny daleki,
 Ale w gościnnym jego domu zamieszkały,
 O zdrowie przyjaciela był niezmiernie dbały.
 Przypatrywał się zatem z ciekawością walce.
 Wyciągnął z lekka na stół rękę, dłoń i palce,
 Położył nóż na dłoni, trzonkiem do paznokcia
 Indeksu, a żelazem zwrócony do łokcia,
 [740] Potem ręką w tył nieco wychyloną kiwał,
 Niby bawiąc się, lecz się w Hrabiego wpatrywał.
 Sztuka rzucania nożów, straszna w ręcznej bitwie,
 Już była zaniechana podówczas na Litwie,
 Znajoma tylko starym; Klucznik jej próbował
 Nieraz w zwadach karczemnych. Wojski w niej celował,
 Widać z zamachu ręki, że silnie uderzy,
 A z oczu łącno zgadnąć, że w Hrabiego mierzy
 (Ostatniego z Horeszków, chociaż po kądzieli).
 Mniej baczni młodzi ruchów starca nie pojęli;
 [750] Gerwazy zbłądnął, ławą Hrabiego zakłada,
 Cofa się ku drzewom. „Łapaj!” – krzyknęła gromada.

Jako wilk, obskoczony znienacka przy ścierwie
 Rzuca się oślep w zgraję, co mu ucztę przerwie,
 Już goni, ma ją szarpać, wtem wśród psiego wrzasku
 Trzasło ciche półkurcze, wilk zna je po trzasku,
 Śledzi okiem, postrzega, że z tyłu za charty
 Myśliwiec wpół schylony, na kolanie wsparty,
 Rurą ku niemu wije i już cyngla tyka;
 Wilk uszy spuszcza, ogon podtuliwszy zmyka,
 [760] Psiarnia z tryumfującym rzuca się hałasem
 I skubie go po kudłach, zwierzę zwraca się czasem,
 Spojrzy, kłapnie paszczką, i białych kłów zgrzytem
 Ledwie pogrozi, psiarnia pierzcha ze skowytem:
 Tak i Gerwazy z groźną cofał się postawą,
 Wstrzymując napastników oczyma i ławą,
 Aż razem z Hrabią wpadli w głąb ciemnej framugi.

„Łapaj!” – krzykniono znowu; tryumf był niedługi:
 Bo nad głowami tłumu Klucznik niespodzianie
 Ukazał się na chórze przy starym organie

[770] I z trzaskiem jął wrywać ołowiane rury.
Wielką by klęskę zadał, uderzając z góry.
Ale już goście tłumnie wychodzili z sieni,
Nie śmieli kroku dostać słudzy potrwożeni
I chwytając naczynia, w ślad panów uciekli,
Nawet nakrycia z częścią sprzętów się wyrzekli.

Któż ostatni, nie dbając na groźby i razy,
Ustał z placu bitwy? Brzechalski Protazy.
On, za krzesłem Sędziego stojąc niewzruszenie,
Ciągnął woźnieńskim głosem swoje oświadczenie,
[780] Aż skończył i z pustego zszedł pobojuwiska,
Kędy zostały trupy, ranni i zwaliska.

W ludziach straty nie było; ale wszystkie ławy
Miały zwichnione nogi, stół także kulawy,
Obnażony z obrusa, poległ na talerzach
Zlanych winem, jak rycerz na krwawych puklerzach,
Między licznymi kurcząt i jendyków ciała,
W których piersi widelce świeżo wbite tkwiały.

Po chwili w Horeszkowskim samotnym budynku
Wszystko do zwyczajnego wracało spoczynku.
[790] Mrok zgęstniał; reszty pańskiej wspaniałej biesiady
Leżą, podobne uczcie nocnej, gdzie na Dziady
Zgromadzać się zakłète mają nieboszczyki.
Już na poddaszu trzykroć krzyknęły puszczyki,
Jak guślarze; zdają się witać wschód miesiąca,
Którego postać oknem spadła na stół, drżąc
Niby dusza czyscowa; z podziemu przez dziury
Wyskakiwały na kształt potępieńców szczury...
Gryzą, piją; czasami w kącie zapomniana
Puknie na toast duchom butelka szampana.

[800] Ale na drugim piętrze, w izbie, którą zwano,
Choć była bez zwierciadeł, izbą zwierciadlaną,
Stał Hrabia na krużganku zwróconym ku bramie;
Chłodził się wiatrem, surdut wdział na jedno ramię,
Drugi rękaw i poły u szyi sfałdował

I pierś surdudem jakby płaszczem udrapował.
Gerwazy chodził kroki wielkimi po sali;
Obadwa zamyśleni, do siebie gadali:
„Pistolety – rzekł Hrabia – lub gdy chcą, pałasze”.
„Zamek – rzekł Klucznik – i wieś, oboje to nasze”.

[810] „Stryja, synowca – wołał Hrabia – całe plemię
Wyzywaj!” – „Zamek – wołał Klucznik – wieś i ziemie
Zabieraj Pan!” To mówiąc, zwrócił się do Hrabi:
„Jeśli Pan chce mieć pokój, niech wszystko zagrabi.
Po co proces, Mopanku! sprawa jak dzień czysta:
Zamek w rękę Horeszków był przez lat czterysta;
Część gruntów oderwano w czasie Targowicy
I, jak Pan wie, oddano władaniu Soplicy.
Nie tylko tę część, wszystko zabrać im należy,
Za kosztą procesowe, za karę grabieży.

Gerwazy do
Hrabiego, tra-
dycja sarmac-
kich zajazdów.

[820] Mówiłem Panu zawsze: procesów zaniechać,
Mówiłem Panu zawsze: najechać, zajechać!
Tak było po dawnemu: kto raz grunt posiędzie,
Ten dziedzic; wygraj w polu, a wygrasz i w sądzie.
Co się tycze dawniejszych z Soplicami sprzeczek,
Jest na to od procesu lepszy Scyzoryczek;
A jeśli Maciej w pomoc da mi swą Rózczykę,
To my we dwóch Sopliców tych porznięm na sieczkę”.

Hrabia do Ger-
wazego, plan za-
jazdu, moty-
wacje Hrabie-
go – pozera
i fantasy; opo-
wieść Hrabie-
go o przygo-
dzie na Sycylii.

„Brawo! – rzekł Hrabia – plan twój gotycko-sarmacki,
Podoba się mi lepiej niż spór adwokacki.
[830] Wiesz co? Na całej Litwie narobim hałasu
Wyprawą niesłychaną od dawnego czasu.
I sami się zabawim. Dwa lata tu siedzę,
Jakaż bitwę widziałem? z chłopami o miedzę.
Nasza wyprawa przecież krwi rozlanie wróży;
Odbylem taką jedną w czasie mych podróży.
Gdym w Sycylii bawił u pewnego księcia,
Rozbójnicy porwali w górach jego zięcia
I okupu od krewnych żądali zuchwale;
My, zebrawszy naprędce sługi i wasale,
[840] Wpadliśmy; ja dwóch zbrojców ręką mą zabiłem,
Pierwszy wleciałem w tabor, więźnia uwolniłem.

Ach, mój Gerwazy! jaki to był tryumfalny,
Jaki piękny nasz powrót rycersko-feudalny!
Lud z kwiatami spotykał nas – córka księcia,
Wdzięczna zbawcy, ze łzami wpadła w me objęcia.
Gdym przybył do Palermo, wiedziano z gazety,
Palcami wskazywały mię wszystkie kobiety.
Nawet wydrukowano o całym zdarzeniu
Romans, gdzie wymieniony jestem po imieniu.

[850] Romans ma tytuł: *Hrabia, czyli tajemnice
Zamku Birbante-rokka*.

Czy są tu ciemnice
W tym zamku?” –

„Są – rzekł Klucznik – ogromne piwnice,
Ale puste! Bo wino wypili Soplice”.

„Dżokejów – dodał Hrabia – uzbroić we dworze,
Z włości wezwać wasalów!” – „Lokajów? broń Boże! –
Przerwał Gerwazy. – Czy to zajazd jest hultajstwem?
Kto widział zajazd robić z chłopstwem i z lokajstwem?
Mój Panie, na zajazdach nie znacie się wcale;
Wasalów – co innego, zdadzą się wasale.

[860] Nie we włości ich szukać, ale po zaściankach:
W Dobrzynie, w Rzezikowie, w Ciętyczach, w Rąbankach;
Szlachta odwieczna, w której krew rycerska płynie,
Wszyscy przychylni panów Horeszków rodzinie,
Wszyscy nieprzyjaciele zabici Sopliców!
Stamtąd zbiorę ze trzystu wśsatych szlachciców;
To rzecz moja. Pan niechaj do pałacu wraca
I wyśpi się, bo jutro będzie wielka praca;
Pan spać lubi, już późno, drugi kur już pieje;
Ja tu będę pilnować zamku, aż rozdnieje,
[870] A ze słoneczkiem stanę w Dobrzyńskim zaścianku”.

Na te słowa pan Hrabia ustąpił z krużganku;
Ale nim odszedł, spójrzył przez otwór strzelnicy
I widząc światła mnóstwo w domostwie Soplicy:
„Iluminujcie! – krzyknął. – Jutro o tej porze
Będzie jasno w tym zamku, ciemno w waszym dworze!”

Gerwazy siadł na ziemi, oparł się o ścianę
 I pochylił ku piersiom czoło zadumane;
 Światłość miesięczna padła na wierzch głowy łysy,
 Gerwazy po nim kryślił palcem różne rysy;
 [880] Widać, że przyszłych wypraw snuł plany wojenne.
 Ciężą mu coraz bardziej powieki brzemiennie,
 Bezwładną kiwnął szyją, czuł, że go sen bierze;
 Zaczął wedle zwyczaju wieczorne pacierze.
 Lecz między Ojczenaszem i Zdrowaś Maryją
 Dziwne stanęły mary, tłoczą się i wiją:
 Klucznik widzi Horeszki, swoje dawne pany,
 Ci niosą karabele, drudzy buzdygany,
 Każdy groźnie spoziera i pokręca wąsa,
 Składa się karabelą, buzdyganem wstrząsa –
 [890] Za nimi jeden cichy, posępny cień mignął,
 Z krwawą na piersi plamą. Gerwazy się wzdrygnął,
 Poznał Stolnika; zaczął wkoło siebie żegnać
 I ażeby tym pewniej straszne sny rozegnać,
 Odmawiał litaniją o czyscowych duszach.

Znowu wzrok mu skleił się, zadzwoniło w uszach –

Widzi tłum szlachty konnej, błyszczą karabele:
 Zajazd! zajazd Korelicz, i Rymsza na czele!
 I ogląda sam siebie, jak na koniu siwym,
 Z podniesionym nad głową rapierem straszliwym
 [900] Leci; rozpięta na wiatr szumi taratarka,
 Z lewego ucha spadła w tył konfederatka;
 Leci, jezdnych i pieszych po drodze obala
 I na koniec Soplicę w stodole podpala –

Znaczące dla interpretacji całej epopei słowo: ostatni. Zmierch pewnej epoki.

Wtem ciężka marzeniami na pierś spadła głowa
 I tak usnął ostatni Klucznik Horeszkowa.

KSIEGA SZÓSTA

ZAŚCIANEK

*Treść: Pierwsze ruchy wojenne zajazdu – Wyprawa Protazego – Robak z panem
Sędzią radzą o rzeczy publicznej – Dalszy ciąg wyprawy Protazego, bezskutecznej
– Ustąp o konopiach – Zaścianek szlachecki Dobrzym – Opisanie domostwa i osoby
Maćka Dobrzyńskiego.*

Nieznacznie z wilgotnego wykradał się mroku
Świt bez rumieńca, wiodąc dzień bez światła w oku.
Dawno wszedł dzień, a jeszcze ledwie jest widomy.
Mgła wisiała nad ziemią, jak strzecha ze słomy
Nad ubogą Litwina chatką; w stronie wschodu
Widać z bielszego nieco na niebie obwodu,
Że słońce wstało, tedy ma zstąpić na ziemię,
Lecz idzie niewesoło i po drodze drzemie.

Za przykładem niebieskim wszystko się spóźniło
[10] Na ziemi; było późno na paszę ruszyło
I zdybało zające przy późnym śniadaniu;
One zwykły do gajów wracać o świtanu,
Dziś, okryte tumanem, te mokrzyć chrupią,
Te, jatmki w roli kopiać, parami się kupią
I na wolnem powietrzu myślą użyć wczasu;
Ale przed bydłem muszą powracać do lasu.

I w lasach cisza. Ptaszek zbudzony nie śpiewa,
Otrząsnął pierze z rosy, tuli się do drzewa,
Głowę wciska w ramiona, oczy znowu mruży
[20] I czeka słońca. Kędyś u brzegów kałuży
Klekce bocian; na kopach siedzą wrony zmokłe,
Rozdziawiwszy się, ciągną gawędy rozwlokłe,

Obrzydłe gospodarzom jako wróżby słoty.
Gospodarze już dawno wyszli do roboty.

Już zaczęły żniwiarki swą piosnkę zwyczajną,
Jak dzień słotny ponurą, tęskną, jednostajną,
Tym smutniejszą, że dźwięk jej w mgłę bez echa wsiąka;
Chrzęsneły sierpy w zbożu, ozwała się łąka,
Rząd kosiarzy otawę siekących wciąż brząka,
[30] Pogwizdując piosenkę; z końcem każdej zwrotki
Stają, ostrzą żelazca i w takt kują w młotki.
Ludzi we mgle nie widać, tylko sierpy, kosy,
I pieśni brzmią jak muzyk niewidzialnych głosy.

W środku na snopie zboża ekonom usiadłszy,
Nudzi się, kręci głową, roboty nie patrzy,
Pogląda na gościniec, na drogi rozstajne,
Kędy działały się jakieś rzeczy nadzwyczajne.

Na gościńcu i drogach od samego ranka
Panuje ruch niezwykły; stąd chłopska furmanka
[40] Skrzypi, lecąc jak poczta, stąd szlachecka bryka
Czwałem tarkocze, drugą i trzecią spotyka;
Z lewej drogi posłaniec jak kurjer goni,
Z prawej przybiegło w zawód kilkanaście koni,
Wszyscy spieszą, ku różnym kierują się stronom.
Co to ma znaczyć? Powstał ze snopa ekonom,
Chciał przypatrzeć się, spytać; długo stał nad drogą,
Daremnie wołał, nie mógł zatrzymać nikogo
Ni poznać we mgle. Jezdni migają jak duchy,
Tylko słysząc raz po raz tętent kopyt głuchy
[50] I, co dziwniejsza jeszcze, szczekanie pałaszy:
Bardzo to ekonoma i cieszy, i straszy.
Bo choć na Litwie było naonczas spokojnie,
Dawno już wieści głuche biegały o wojnie,
O Francuzach, Dąbrowskim, o Napoleonie.
Miałoby wojnę wróżyć ci jezdzy? te bronie?
Ekonom pobiegł wszystko Sędziemu powiedzieć,
Spodziewając się i sam czegoś się dowiedzieć.

W Soplicowie domowi i goście po kłótni
Wczorajszej wstali z siebie nieradzi i smutni.
[60] Próżno Wojszczanka damy na kabałę sprasza,
Mężczyznom próżno karty dają do mariasza:
Nie chcą bawić się ni grać, siedzą cicho w kątkach,
Mężczyźni palą lulki, kobiety przy prątkach;
Nawet śpią muchy.

Wojski, rzuciwszy łopatkę,
Znudzony ciszą, idzie pomiędzy czeladkę.
Woli w kuchennej słuchać ochmistrzyni krzyków,
Gróźb i razów kucharza, hałasu kuchcików;
Aż go powoli wprowadził w przyjemne marzenie
Ruch jednostajny różnów kręcących pieczenie.

[70] Sędzia od rana pisał, zamknąwszy się w izbie,
Woźny od rana czekał pod oknem na przyzbie;
Sędzia, skończywszy pozew, Protazego wzywa,
Skargę przeciw Hrabiemu głośno odczytywa:
O skrzywdzenie honoru, zelżywe wyrazy,
Zaś przeciw Gerwazemu o gwałty i razy;
Obudwu o przechwałki, o koszta z powodu
Procesu - ciągnie w rejestr taktowy do grodu.
Pozew dziś trzeba wręczyć ustnie, oczywiście,
Nim zajdzie słońce. Woźny z miną uroczystą
[80] Wyciągnął słuch i rękę, skoro pozew zoczył;
Stał poważnie, a rad by z radości podskoczył.
Na samą myśl procesu czuł, że się odmłodził:
Wspominał na dawne lata, gdy z pozwami chodził
Po guzy, ale razem po zapłaty hojne.
Tak żołnierz, który strawił życie, tocząc wojnę,
A na starość w szpitalach spoczywa kaleki,
Skoro usłyszysz trąbę lub bęben daleki,
Chwyta się z łoża, krzyczy przez sen; „Bij Moskala!”
I na drewnianej nodze skacze ze szpitala
[90] Tak prędko, że go ledwie może złowić młodzież.

Protazy śpieszył włożyć swą woźnieńską odzież.
Przecież żupana ani kontusza nie kładzie,
One służą ku wielkiej sądowej paradzie;

Na podróż ma strój inny; szerokie rajtuzy
I kurtę, której poły podpięte na guzy,
Można zakasać albo spuścić na kolana;
Czapka z uszami, sznurkiem u wierzchu związana,
Wznosi się na pogodę, spuszcza się przed słotą.
Tak ubrany, wziął pałkę i ruszył piechotą.
[100] Bo woźni przed procesem, jak szpiegi przed bojem,
Muszą kryć się pod różną postacią i strojem.

Dobrze zrobił Protazy, że w drogę pośpieszył,
Bo niedługo by swoim pozwem się nacieszył.
W Soplicowie zmieniano kampaniji plany.
Do Sędziego wpadł nagle Robak zadumany
I rzekł: „Sędzio, to bieda nam z tą panią ciotką,
Z tą panią Telimeną, kokietką i trzpiotką!
Kiedy Zosia została dzieckiem w biednym stanie,
Jacek ją Telimienie dał na wychowanie,
[110] Słyszac, że jest osoba dobra, świat znająca,
A postrzegam, że ona coś tu nam zamąca.
Intryguje i pono Tadeuszka wabi;
Śledzę ją; albo może bierze się do Hrabi,
Może do obu razem. Obmyślmy więc środki,
Jak się jej pozbyć, bo stąd mogą urość plotki,
Zły przykład i pomiędzy młokosami zwady,
Które mogą pomieszać twe prawne układy”.
„Układy? - krzyknął Sędzia z niezwykłym zapalem –
Z układów kwita, już je skończyłem, zerwałem”.
[120] „A to co? – przerwał Robak. – Gdzie rozum? gdzie głowa?
Co tu mi Wasze bajasz, jaka burda nowa?”
„Nie z mej winy – rzekł Sędzia – proces to wyjaśni:
Hrabia pyszałek, głupiec, był przyczyną waśni,
I Gerwazy łotr; lecz to do sądu należy.
Szkoda, żeś nie był, Księżu, w zamku na wieczerzy,
Poświadczyłbyś, jak Hrabia srodze mnie obraził”.
„Po co Waś – krzyknął Robak – do tych ruin łąził?
Wiesz, jak zamku nie cierpię; odtąd moja noga
Tam nie postanie. Znowu kłótnia! kara Boga!
[130] Jakże tam było? powiedz; trzeba tę rzecz zatrzeć.

Już mię znudziło wreszcie na tyle głupstw patrzeć.
Ważniejsze ja mam sprawy, niż godzić pieniaczy,
Ale jeszcze raz zgodzę”.

„Zgodzić? Cóż to znaczy!

A idźże mi Waś wreszcie z tą zgodą do licha! –
Przerwał Sędzia, tupnąwszy nogą. – Patrzcie mnicha!
Że go przyjmuję grzecznie, chce mnie za nos wodzić.
Wiesz Wasze, że Soplice nie zwykli się godzić;
Gdy pozwą, muszą wygrać: nieraz w ich imieniu
Trwał proces, aż wygrali w szóstym pokoleniu.
[140] Dosyć zrobiłem głupstwa, z porady Waszeczci
Zwołując podkomorskie sądy po raz trzeci.
Od dzisiaj nie ma zgody; nie ma, nie ma, nie ma!
(I krzyząc chodził, tupał nogami obiema).
Prócz tego za wczorajszy niegrzeczny uczynek
Musi mnie deprekować¹, albo pojedynk!”

Sędzia do księdza Robaka; za-
wziętość Sopli-
ców, sarmackie
zwyczaje – pro-
cesowanie się
przez kilka po-
koleń; skłon-
ność do pieniac-
stwa i kłótni.

„Ale, Sędzio, cóż będzie, jak się Jacek dowie?
Wszak on umrze z rozpacz! Czyliż Soplicowie
Nie narobili jeszcze w tym zamku dość złego?
Bracie! wspominać nie chcę wypadku straszego.
[150] Wiesz także, że część gruntów od zamku dziedzica
Zabrała i Soplicom dała Targowica.
Jacek za grzech żałując musiał być ślubować
Pod absolucją dobra te restytuować.
Wziął więc Zosię, Horeszków dziedziczkę ubogą,
Hodować, wychowanie jej opłacał drogo.
Chciał ją Tadeuszkowi swojemu wyswatać
I tak dwa poróżnione domy znowu zbratać,
I dziedzicze bez wstydu ustąpić grabieży”.
„Lecz cóż to? – krzyknął Sędzia – co do mnie należy?
[160] Ja się nie znałem, nawet nie widziałem z Jackiem;
Ledwie słyszał o jego życiu hajdamackiem,
Siedząc wtenczas retorem w jezuickiej szkole,
Potem u wojewody służąc za pacholę.
Dano mi dobra, wziąłem; kazał przyjąć Zosię,
Przyjąłem, hodowałem, myślę o jej losie.
Dość mnie nudzi ta cała historia babia!

A potem, czegoż jeszcze wlaźł mi tu ten Hrabia?
Z jakim prawem do zamku? Wszak wiesz, przyjacielu,
On Horeszkom dziesiąta woda na kisielu!

[170] I ma mnie lżyć? a ja go zapraszać do zgody!”

Robak do Sędziego o zbliżającej się wojnie i nadchodzącym Napoleonie.

„Bracie! – rzekł ksiądz – ważne są do tego powody.
Pamiętasz, że Jacek chciał do wojska słać syna,
Potem w Litwie zostawił: cóż w tym za przyczyna?
Oto w domu Ojczyźnie potrzebniejszy będzie.
Słyszałeś pewnie, o czym już gadają wszędzie,
O czym ja wiadomości przynosiłem nieraz:
Teraz czas już powiedzieć wszystko, czas już teraz!
Ważne rzeczy, mój bracie! Wojna tuż nad nami!
Wojna o Polskę! bracie! Będziem Polakami!

[180] Wojna niechybna! Kiedy z poselstwem tajemnem
Tu biegłem, wojsk forpocząty już stały nad Niemnem;
Napoleon już zbiera armiję ogromną,
Jakiej człowiek nie widział i dzieje nie pomną;
Obok Francuzów ciągnie polskie wojsko całe,
Nasz Józef², nasz Dąbrowski, nasze orły białe!
Już są w drodze, na pierwszy znak Napoleona
Przejdą Niemen i – bracie! Ojczyzna wskrzeszona!”

Sędzia słuchając, z wolna okulary składał
I wpatrując się mocno w Księdza, nic nie gadał,
[190] Westchnął głęboko, w oczach łzy się zakręciły...
Wreszcie porwał za szyję Księdza z całej siły:
„Mój Robaku! – wołając – czy to tylko prawda?
Mój Robaku! – powtarzał – czy to tylko prawda?
Ileż razy zwodzono! Pamiętasz? gadali:
Napoleon już idzie! i my już czekali!
Gadano: już w Koronie, już Prusaka pobił,
Wkracza do nas! A on – co? Pokój w Tylży³ zrobił!
Czy tylko prawda? Czy ty nie zwodzisz sam siebie?”
„Prawda – zawołał Robak – jak Pan Bóg na niebie!”

[200] „Błogosławioneż niechaj będą usta, które
To zwiastują! – rzekł Sędzia wznosząc ręce w górę. –
Nie pożałujesz twego poselstwa, Robaku,
Nie pożałuje klasztor; dwieście owiec z braku

Daję na klasztor. Księżę, tyś się wczoraj palił
Do mojego kasztanka i gniadosza chwalił,
Dziś zaraz w twym kwestarskim wozie pójda oba;
Dziś proś mnie, o co zechcesz, co ci się podoba,
Nie odmówię! Lecz o tym interesie całym
Z Hrabia, daj pokój; skrzywdził mnie, już zapozwałem,
[210] Czyż wypada...”

Załamął ręce Książdz zdziwiony.

Wlepiwszy oczy w Sędzie, ruszywszy ramiony,
Rzekł: „To gdy Napoleon wolność Litwie niesie,
Gdy świat drży cały, to ty myślisz o procesie?
I jeszcze po tem wszystkiem, com tobie powiedział,
Będiesz spokojnie, ręce założywszy, siedział,
Gdy działać trzeba!” – „Działać? Cóż?” – Sędzia zapytał.
„Jeszcześ – rzekł Robak – z oczu moich nie wyczytał?
Jeszcze serce nic tobie nie gada? Ach, bracie!
Jeśli Soplicowskiej krwi kroplę w żyłach macie,
[220] Uważ tylko: Francuzi uderzają z przodu?...
A gdyby z tyłu zrobić powstanie narodu?
Co myślisz? Niech na Pogoń zarzy, niech na Żmudzi
Niedźwiedź ryknie! Ach, gdyby jakie tysiąc ludzi,
Gdyby choć z pięćset z tyłu na Moskwę natarło,
Powstanie jako pożar wkoło rozpostarło,
Gdybyśmy my, nabrawszy Moskwie harmat, znaków,
Zwycięzcy szli powitać wybawców rodaków?
Ciagniemy! Napoleon, widząc nasze lance,
Pyta: «Co to za wojsko?» My krzyczym: «Powstańce,
[230] Najjaśniejszy Cesarzu! Litwa, ochotnicy!»
Pyta: «Pod czyją wodzą?» – «Sędziego Soplicy!»
Ach, któż by potem pisać śmiał o Targowicy?
Bracie, póki Ponarom stać, Niemnowi płynąć,
Póty w Litwie Sopliców imieniowi słynąć;
Wnuków, prawnuków będzie Jagiełłów stolica
Wskazywać palcem, mówiąc: oto jest Soplica,
Z tych Sopliców, co pierwsi zrobili powstanie!”

Książdz Ro-
bak do Sędzie-
go; plany wznie-
szenia powsta-
nia na Litwie
i zmycia hań-
by z nazwi-
ska Sopliców.

A na to Sędzia: „Mniejsza o ludzkie gadanie,
Nigdy nie dbałem bardzo o pochwałę świata,

- [240] Bóg świadkiem, żem nie winien grzechów mego brata;
W politykę jam nigdy bardzo się nie wdawał,
Urządząc i orząc mojej ziemi kawał;
Lecz jestem szlachcic, rad bym płamę domu zmazać;
Jestem Polak, dla kraju rad bym coś dokazać,
Choć duszę oddać. W szable nie byłem zbyt tęgi,
Wszakże bierali ludzie i ode mnie cięgi;
Wie świat, że w czasie polskich ostatnich sejmików
Wyzwałem i zraniłem dwóch braci Buzwików,
Którzy... Ale to mniejsza. Jakże Wasze myśli?
- [250] Czy potrzeba, żebyśmy zaraz w pole wyszli?
Strzelców zebrać – rzecz łatwa; prochu mam dostatek,
W plebaniji u księdza jest kilka armatek;
Przypominam, iż Jankiel mówił, iż u siebie
Ma groty do lanc, że je mogę wziąć w potrzebie;
Te groty przywiózł w pakach gotowych z Królewca
Pod sekretem; weźmiem je, zaraz zrobim drzewca,
Szabel nam nie zabraknie, szlachta na koń wsiędzie,
Ja z synowcem na czele i? – jakoś to będzie!”

- „O polska krwi!” – zawołał Bernardyn wzruszony,
- [260] Z otwartemi skoczywszy na Sędzie ramiony. –
Prawe dziecię Sopliców! Tobie Bóg przeznacza
Oczyścić grzechy brata twojego, tułacza;
Zawszem ciebie szanował, ale od tej chwili
Kocham cię, jak gdybyśmy bracią sobie byli!
Przygotujemy wszystko, lecz wyjść nie czas jeszcze,
Ja sam wyznaczę miejsce i czas wam obwieszczę.
Wiem, że car wysłał gońców do Napoleona
Prosić o pokój; wojna nie jest ogłoszona;
Lecz książe Józef słyszał od pana Biniona,
- [270] Francuza, co należy do cesarskiej rady,
Że się na niczym skończą wszystkie te układy,
Że będzie wojna. Książe wysłał mnie na zwiady
Z rozkazem, żeby byli Litwini gotowi
Dowieść przychodzącemu Napoleonowi,
Że chcą złączyć się znowu z siostrą swą, Koroną,
I żądają, ażeby Polskę przywrócono.

Tymczasem, bracie, z Hrabią trzeba przyjść do zgody;
Jest to dziwak, fantastyk trochę, ale młody,
Pocziwy, dobry Polak; potrzebny nam taki;
[280] W rewolucjach bardzo potrzebne dziwaki,
Wiem z doświadczenia; nawet głupi się przydadzą,
Byle tylko pocziwi i pod mądrych władzą.
Hrabia pan, ma u szlachty wielkie zachowanie;
Cały powiat ruszy się, jeśli on powstanie;
Znając jego majątek, każdy szlachcic powie:
Musi to być rzecz pewna, gdy z nią są panowie.
Biegę do niego zaraz”. „Niech się pierwszy zgłosi -
Rzekł Sędzia – niech przyjedzie tu, niech mnie przeprosi;
Wszak jestem starszy wiekiem, jestem na urzędzie!
[290] Co się tycze procesu, sąd arbitrów będzie...”
Bernardyn trzasnął drzwiami. „No, szczęśliwa droga!” —
Rzekł Sędzia.

Ksiądz wpadł w powóz stojący u proga,
Tnie biczem konie, łechce lejcami po bokach;
Furknęła kałamaszka, ginie w mgły obłokach,
Tylko kiedy niekiedy kaptur mnicha bury
Wznosi się nad tumany jako sęp nad chmury.

Woźny już dawniej wyszedł ku domowi Hrabi.
Jak lis bywalec, gdy go woń słoniny wabi,
Bieży ku niej, a strzelców zna fortele skryte,
[300] Bieży, staje, przysiada coraz, wznosi kitę
I wiatr nią jak wachlarzem ku swym nozdrzom tuli,
Pyta wiatru, czy strzelcy jadła nie zatruli:
Protazy zeszedł z drogi i wzdłuż sianozęci
Krąży około domu; pałkę w rękę kręci,
Udaje, że obaczył kędyś bydło w szkodzie;
Tak zręcznie lawirując, stanął przy ogrodzie;
Schylił się, bieży, rzekłbyś, iż derkacza tropi,
Aż nagle skoczył przez płot i wpadł do konopi.

W tej zielonej, pachnącej i gęstej krzewinie,
[310] Koło domu, jest pewny przytułek zwierzynie
I ludziom. Nieraz zając zdybany w kapuście

Skacze skryć się w konopiach bezpieczniej niż w chruście,
Bo go dla gęstwi ziela ani chart nie zgoni,
Ani ogar wywietrzy dla zbyt tegiej woni.
W konopiach człowiek dworski, uchodząc kańczuka
Lub pięści, siedzi cicho, aż się pan wyfuka.
I nawet często zbiegli od rekruta chłopci,
Gdy ich rząd śledzi w lasach, siedzą wśród konopi.
I stąd to w czasie bitew, zajazdów, tradowań,
[320] Obie strony nie szczędzą wielkich usiłowań,
Ażeby stanowisko zająć konopiane,
Które z przodu ciągnie się aż pod dworską ścianę,
A z tyłu, pospolicie stykając się z chmielem,
Kryje atak i odwrót przed nieprzyjacielem.

Protazy, choć człek śmiały, uczuł nieco strachu,
Bo przypomniał z samego rośliny zapachu
Różne swoje dawniejsze woźnięńskie przypadki,
Jedne po drugich, biorąc konopie za świadki:
Jako raz zapozwany szlachcic z Telsz, Dzindolet,
[330] Rozkazał mu, oparłszy o piersi pistolet,
Wleźć pod stół i ów pozew psim głosem odszczekać,
Że Woźny musiał co tchu w konopie uciekać.
Jak później Wołodkowicz, pan dumny, zuchwały,
Co rozpędzał sejmiki, gwałcił trybunały,
Przyjawszy urzędowy pozew, zdarł na sztuki
I postawiwszy przy drzwiach z kijami hajduki,
Sam nad Woźnego głową trzymał goły rapier,
Krzycząc: „Albo cię zetnę, albo zjedz twój papier!”.
Woźny niby jeść zaczął, jak człowiek roztropny,
[340] Aż skradłszy się do okna, wpadł w ogród konopny.

Wprawdzie już wtenczas w Litwie nie było zwyczajem
Opędzać się od pozwów szablą lub nahajem
I ledwie woźny czasem usłyszał łajanie,
Ale Protazy o tej obyczajów zmianie
Wiedzieć nie mógł, bo dawno już pozwów nie naszał.
Choć zawsze gotów, choć się Sędziemu sam wpraszał,
Sędzia dotąd, przez winny wzgląd na lata stare,
Odmawiał jego prośbom; dziś przyjął ofiarę

Dla naglącej potrzeby. Woźny patrzy, czuwa –
[350] Cicho wszędzie – w konopie z wolna ręce wsuwa
I rozchylając gęstwę badylów, w jarzynie
Jako rybak pod wodą nurkujący płynie;
Wzniósł głowę – cicho wszędzie – do okien się skrada –
Cicho wszędzie – przez okna głąb pałacu bada –
Pusto wszędzie. – Na ganek wchodzi nie bez strachu,
Odmyka klamkę – pusto jak w zakętym gmachu;
Dobrywa pozew, czyta głośno oświadczenie.
A wtem usłyszał turkot, uczył serca drzenie,
Chciał uciec, gdy ode drzwi zaszła mu osoba –
[360] Szczęściem znajoma! Robak! Zdziwili się oba.

Widno, że Hrabia kędyś ruszył z całym dworem
I bardzo spieszył, bo drzwi zostawił otworem.
Widać, że się uzbrajał; leżały dwururki
I sztućce na podłodze, dalej sztenfle, kurki
I narzędzia ślusarskie, którymi rynsztunki
Poprawiano; proch, papier: robiono ładunki.
Czy Hrabia z całym dworem wyjechał na łowy?
Ale po cóż broń ręczna? Tu szabla bez głowy
Zardzewiała, tam leży szpada bez temlaku:
[370] Zapewne wybierano oręż z tego braku
I poruszono nawet stare broni składy.
Robak obejrzał pilnie rusznice i szpady,
A potem do folwarku wybrał się na zwiady,
Szukając sług, żeby się rozpytał o Hrabie;
W pustym folwarku ledwie wynalazł dwie babie,
Od których słyszy, że pan i dworska družyna
Ruszyli tłumnie, zbrojnie – drogą do Dobrzyna.

Słynie szeroko w Litwie Dobrzyński zaścianek
Męstwem swoich szlachciców, pięknością szlachcianek.
[380] Niegdyś możny i ludny; bo gdy król Jan Trzeci⁴
Obwołał pospolite ruszenie przez wici,
Chorąży województwa z samego Dobrzyna
Przywiódł mu sześćset zbrojnej szlachty. Dziś rodzina
Zmniejszona, zubożała; dawniej w pańskich dworach
Lub wojsku, na zajazdach, sejmikowych zborach,

Opis zaścianku
Dobrzyńskich.

Zwykli byli Dobrzyńscy żyć o łatwym chlebie.
Teraz zmuszeni sami pracować na siebie
Jako zaciężne chłopstwo! Tylko że siermięgi
Nie noszą, lecz kapoty białe w czarne pręgi,
[390] A w niedzielę kontusze. Strój także szlachcianek
Najuboższych różni się od chłopskich katanek:
Zwykle chodzą w drylichach albo perkaliczkach,
Bydło pasą nie w łapciach z kory, lecz w trzewiczkach,
I zną zboże, a nawet przędą w rękawiczkach.

Różnili się Dobrzyńscy między Litwą bracią
Językiem swoim, tudzież wzrostem i postacią.
Czysta krew lacka, wszyscy mieli czarne włosy,
Wysokie czoła, czarne oczy, orle nosy;
Z Dobrzyńskiej Ziemi ród swój starożytny wiedli.
[400] A choć od lat czterystu na Litwie osiedli,
Zachowali mazurską mowę i zwyczaje.
Jeśli który z nich dziecku imię na chrzcie daje,
Zawsze zwykł za patrona brać Koronijasa:
Świętego Bartłomieja albo Matyjasza.
Tak syn Macieja zawsze zwał się Bartłojem,
A znowu Bartłojem syn zwał się Maciejem;
Kobiety wszystkie chrzczono Kachny lub Maryny.

By rozeznąć się wpośród takiej mieszaniny,
Brali różne przydomki, od jakiej zalety
[410] Lub wady, tak mężczyźni jako i kobiety.
Mężczyznom czasem kilka dawano przydomków
Na znak pogardy albo szacunku spółziomków;
Czasem jedenże szlachcic inaczej w Dobrzymnie,
A pod innem nazwiskiem u sąsiadów słynie.
Dobrzyńskich naśladowując, inna szlachta bliska
Brała również przydomki, zwane imioniska.
Teraz ich każda prawie używa rodzina,
A rzadki wie, iż mają początek z Dobrzymna;
I były tam potrzebne, kiedy w reszcie kraju
[420] Głupim naśladownictwem weszły do zwyczaju.

Więc Matyjasz Dobrzyński, który stał na czele

Całej rodziny, zwan był Kurkiem na kościele.
Potem z siedemset dziewięćdziesiąt czwartym rokiem
Odmieniwszy przydomek, ochrzcił się Z a b o k i e m;
Toż K r ó l i k i e m Dobrzyńscy mianują go sami,
A Litwini nazwali Maćkiem nad Maćkami.

Jak on nad Dobrzyńskimi, dom jego nad siołem
Panował, stojąc między karczmą i kościołem.
Widać rzadko zwiedzany, mieszka w nim hołota,
[430] Bo brama sterczy bez wrot, ogrody bez płota,
Nie zasiane, na grzędach już porosły brzożki;
Przecież ten folwark zdał się być stolicą wioski,
Iż kształtniejszy od innych chat, bardziej rozległy,
I prawą stronę, gdzie jest świetlica, miał z cegły.
Obok lamus, spichrz, gumno, obora i stajnie,
Wszystko w kupie, jak bywa u szlachty zwyczajnie.

Wszystko nadzwyczaj stare, zgniłe; domu dachy
Świeciły się, jak gdyby od zielonej blachy,
Od mchu i trawy, która buja jak na łące.
[440] Po strzechach gumien – niby ogrody wiszące
Różnych roślin: pokrzywa i krokos czerwony,
Żółta dziewanna, szczyru barwiste ogony,
Gniazda ptastwa różnego, w strychach gołębniki,
W oknach gniazda jaskółcze, u progu króliki
Białe skaczą i ryją w niedeptanej darni.
Słowem, dwór na kształt klatki albo królikarni.

A dawniej był obronny! Pełno wszędzie śladów,
Że wielkich i że częstych doznawał napadów.
Pod bramą dotąd w trawie, jak dziecięca głowa,
[450] Wielka, leżała kula żelazna działowa
Od czasów szwedzkich; niegdyś skrzydło wrot otwarte
Bywało o tę kulę jak o głąz oparte.
Na dziedzińcu spomiędzy piołunu i chwastu
Wznoszą się stare szczęty krzyżów kilkunastu
Na ziemi nieświęconej; znak, że tu chowano
Poległych śmiercią nagłą i niespodziewaną.
Kto by uważał z bliska lamus, spichrz i chatę,

Ujrzy ściany od ziemi do szczytu pstrokate
Niby rojem owadów czarnych; w każdej plamie
[460] Siedzi we środku kula jak trzmiel w ziemnej jamie.

U drzwi domostwa wszystkie klamki, ćwieki, haki
Albo ucięte, albo noszą szabel znaki:
Pewnie tu probowano hartu zygmunówek,
Któremi można śmiało ćwieki obciąć z główek
Lub hak przerznąć, w brzeszczocie nie zrobiwszy szczyrby.
Nade drzwiami Dobrzyńskich widne były herby;
Lecz armaturę – serów zasłoniły półki
I zasklepiły gęsto gniazdami jaskółki.

Wewnątrz samego domu, w stajni i wozowni,
[470] Pełno znajdziesz ryszunków, jak w starej zbrojowni.
Pod dachem wiszą cztery ogromne szyszaki,
Ozdoby czół marsowych: dziś Wenery ptaki,
Gołębie, w nich gruchając karmią swe pisklęta.
W stajni kolczuga wielka nad żłobem rozpięta
I pierścieniasty pancerz służy za drabinę,
W którą chłopiec zarzuca żrebcem dziecielinę.
W kuchni kilka rapierów kucharka bezbożna
Odhartowała, kładąc je w piec zamiast rożna;
Buńczakiem, łupem z Wiednia, otrzepywa żarna:
[480] Słowem, wygnała Marsa Ceres gospodarna
i panuje z Pomoną, Florą i Wertumnem
Nad Dobrzyńskiego domem, stodołą i gumnem.

Ale dziś muszą znowu ustąpić boginie:
Mars powraca. O świecie zjawił się w Dobrzymie
Konny posłaniec; biega od chaty do chaty,
Budzi jak na pańszczyznę; wstają szlachta braty,
Napełniają się ciżbą zaścianku ulice,
Słychać krzyk w karczmie, widać w plebaniji świeće;
Biegą; jeden drugiego pyta, co to znaczy,
[490] Starzy składają radę, młódź konie kulbaczy,
Kobiety zatrzymują, chłopcy się szamocą,
Rwą się biec, bić się, ale nie wiedzą, z kim, o co?
Muszą chcąc nie chcąc zostać. W mieszkaniu plebana

Trwa rada długa, tłumna, strasznie zamieszana,
Aż nie mogąc zdań zgodzić, na koniec stanowi
Przełożyć całą sprawę ojcu Maciejowi.

Siedmdziesiąt dwa lat liczył Maciej, starzec dziarski,
Niskiego wzrostu, dawny konfederat barski⁵.

Pamiętają i swoi, i nieprzyjaciele

[500] Jego damaskowaną krzywą karabelę,
Którą piki i sztyki rzezał na kształt sieczki
I której żartem skromnie dał imię Rózczki.
Z konfederata stał się stronnikiem królewskim
I trzymał z Tyzenhauzem, podskarbin litewskim;
Lecz gdy król w Targowicy przyjął uczestnictwo,
Maciej opuścił znowu królewskie stronnictwo,
I stąd to, że przechodził partyi tak wiele,
Nazywany był dawniej Kurkiem na kościele,
Że jak kurek za wiatrem chorągiewkę zwracał.

[510] Przyczynę zmian tak częstych na próżno byś macał:
Może Maciej zbyt wojnę lubił, zwyciężony
W jednej stronie, znów bitwy szukał z drugiej strony?
Może bystry polityk, duch czasu zbadywał
I tam siedł, gdzie Ojczyzny dobro upatrywał?
Kto wie! To pewna, że go nigdy nie uwiodły
Ani chęć osobistej chwały, ni zysk podły,
I że nigdy z moskiewską partyją nie trzymał;
Na sam widok Moskala pienieł się i żymał.
By nie spotkać Moskala, po kraju zaborze
[520] Siedział w domu jak niedźwiedź, gdy ssie łapę w borze.

Ostatni raz wojował, poszedłszy z Ogińskim
Do Wilna, gdzie służyli oba pod Jasińskim.

I tam z Rózczką cudów dokazał odwagi.

Wiadomo, że sam jeden skoczył z wałów Pragi

Bronić pana Pocieja, który, odbieżany

Na placu boju, dostał dwadzieścia trzy rany.

Myślano długo w Litwie, że obu zabito;

Wrócili oba, każdy pokłuty jak sito.

Pan Pociej, zacy człowiek, chciał zaraz po wojnie

[530] Obrońcę Dobrzyńskiego wynagrodzić hojnie,

Sława Maćka
Dobrzyńskiego,
autorytet starca.

Dawał mu folwark pięciu dymów w dożywocie
 I wyznaczył mu rocznie tysiąc złotych w złocie.
 Lecz Dobrzyński odpisał: „Niech Pocięj Macieja,
 A nie Maciej Pocięja ma za dobrodzieja”.
 Odmówił więc folwarku i nie przyjął płacy;
 Sam wróciwszy do domu, żył z własnej rąk pracy,
 Sprawując ule dla pszczół, lekarstwa dla bydła,
 Szląc na targ kuropatwy, które łowił w sidła,
 I polując na zwierza. Było dość w Dobrzymie
 [540] Starych ludzi roztropnych, którzy po łacinie
 Umieili i w palestrze ćwiczyli się z młodu;
 Było dość majątniejszych; a z całego rodu
 Maciek, prostak ubogi, był najwięcej czczony,
 Nie tylko jako rębacz Rózcęzką wsławiony,
 Lecz jako człek mądrego i pewnego zdania,
 Znający dzieje kraju, rodziny podania,
 Zarówno świadom prawa, jak i gospodarstwa.
 Wiedział także sekreta strzelców i lekarstwa,
 Przyznawano mu nawet (czemu pleban przeczy)
 [550] Wiadomość nadzwyczajnych i nadludzkich rzeczy.
 To pewna, że powietrza zmiany zna dokładnie
 I częściej niż kalendarz gospodarski zgadnie.
 Nie dziw tedy, że czy to siejbę rozpoczynać,
 Czy wiciny wyprawiać, czy zboże zażywać,
 Czy procesować, czyli zawierać układy,
 Nie działało się w Dobrzymie nic bez Maćka rady.

Wpływu takiego starzec bynajmniej nie szukał,
 Owszem, chciał się go pozbyć, klientów swych fukał
 I najczęściej wypychał milczkiem za drzwi domu,
 [560] Rady rzadko udzielał i nie lada komu,
 Ledwie w niezmiernie ważnych sporach lub umowach
 Pytany, wyrzekł zdanie, i w niewielu słowach.
 Myślano, że dzisiejszej podejmie się sprawy
 I stanie swą osobą na czele wyprawy;
 Bo bijatykę lubił niezmiernie za młodu
 I był nieprzyjacielem moskiewskiego rodu.

Właśnie staruszek chodził po samotnym dworze,

Nucąc piosenkę: „Kiedy ranne wstają zorze”,
Rad, że się wypogadza; mgła nie szła do góry,
[570] Jak się dzieć zwykło, kiedy zbierają się chmury,
Ale coraz spadała; wiatr rozwinął dłonie
I mgłę muskał, wygładzał, rozścielał na błonie;
Tymczasem słońko z góry tysiącem promieni
Tło przetyka, posrebrza, wyzłaca, rumieni.
Jak para mistrzów w Słucku lity pas wyrabia:
Dziewica siedząc w dole krośny ujedwabia
I tło ręką wygładza, tymczasem tkacz z góry
Zrzuca jej nitki srebra, złota i purpury,
Tworząc barwy i kwiaty – tak dziś ziemię całą
[580] Wiatr tumanami osnuł; a słońce dzierzgało.

Maciej ogrzał się słońcem, zakończył pacierze
I już się do swojego gospodarstwa bierze.
Wyniósł traw, liścia; usiadł przed domem i świsnął:
Na ten świst rój królików spod ziemi wytrysnął.
Jako narcyzy nagle wykwitłe nad trawę,
Bielą się długie słuchy; pod nimi jaskrawe
Przeświecają się oczki jak krwawe rubiny
Gęsto wszyte w aksamit zielonej darniny.
Już króliki na łąpkach stają, każdy słucha,
[590] Patrzy, na koniec cała trzódka białopucha
Bieży do starca, liśćmi kapusty znęcona,
Do nóg mu, na kolana skacze, na ramiona;
On sam biały jak królik, lubi ich gromadzić
Wkoło siebie i ręką ciepły ich puch gładzić,
A drugą ręką z czapki proso w trawę miota
Dla wróblów; spada z dachów krzykliwa hołota.

Gdy się staruszek bawił widokiem biesiady,
Nagle króliki znikły w ziemi, a gromady
Wróblów na dach uciekły przed gośćmi nowymi,
[600] Którzy szli do folwarku krokami prędkimi.
Byli to z plebaniji przez szlachty gromadę
Posłowie wyprawieni do Maćka po radę.
Z dała witając starca niskimi ukłony,
Rzekli: „Niech będzie Jezus Chrystus pochwalony”.

„Na wieki wieków, amen” – starzec odpowiedział,
A gdy się o ważności poselstwa dowiedział,
Prosi do chaty; weszli, zasiadają ławę.
Pierwszy z posłów stał w środku i jął zdawać sprawę.

Tymczasem szlachty coraz gęściej przybywało.
[610] Dobrzyńscy prawie wszyscy; sąsiadów niemało
Z okolicznych zaścianków, zbrojni i bezbronni,
W kałamaszkach i bryczkach, i piesi, i konni,
Stawia wozy, podjezdki do brzezinek wiążą,
Ciekawi skutku narad koło domu krążą:
Już izbę napełnili, kupią się do sieni;
Inni słuchają, w okna głowami wciśnieni.

KSIEGA SIÓDMA

RADA

Treść: Zbawienne rady Bartka, zwanego Prusak – Głos żołnierski Maćka Chrzyciela – Głos polityczny pana Buchmana – Jankiel radzi ku zgodzie, którą Scyzoryk rozcina – Rzec Gerwazego, z której okazują się wielkie skutki wymowy sejmowej – Protestacja starego Maćka – Nagle przybycie posłków wojennych zrywa naradę – Hajże na Soplice!

Z kolei Bartek poseł rzecz swą wyprowadzał;
Ten, że często na strugach do Królewca chadzał,
Nazwany był Prusakiem od swych spółrodaków
Przez żart, bo nienawidził okropnie Prusaków,
Choć lubił o nich gadać; człek podeszły w lata,
W podróżach swych dalekich wiele zwiedził świata;
Gazet pilny czytelnik, polityki świadom,
Mógł więc niemało światła udzielić obradom:
Ten tak rzecz kończył: „Nie jest to, Panie Macieju,
[10] Bracie mój, a nas wszystkich Ojcie Dobrodzieju,
Nie jest to marna pomoc. Ja bym na Francuzów
Spuścił się w czasie wojny jak na czterech tuzów:
Lud bitny, a od czasów pana Tadeusza
Kościszki świat takiego nie miał geniusza
Wojennego, jak wielki Cesarz Bonaparte.

Charakterystyka postaci:
Bartek Prusak.

Pamiętam, kiedy przeszli Francuzi przez Wartę,
Bawiłem za granicą wtenczas, w roku Pańskim
Tysiącnym osimsetnym szóstym; właśnie z Gdańskiem
Handlowałem, a krewnych mam wiele w Poznańskim.
[20] Jeździłem ich odwiedzić; więc z panem Józefem
Grabowskim, który teraz jest rejmentu szefem,
A podówczas żył na wsi blisko Obiezierza,
Polowaliśmy sobie na małego zwierza.

Wspomnienie
bitwy pod Jeną.

Był pokój w Wielko-Polszcze, jak teraz na Litwie;
Wtem nagle rozeszła się wieść o strasznej bitwie;
Przybiegł do nas posłaniec od pana Todwena,
Grabowski list przeczytał, krzyknął: «Jena! Jena!»^[30]
Zbito Prusaków na łeb, na szyję, wygrana!
Ja, z konia zsiadłszy, zaraz padłem na kolana,
Dziękując Panu Bogu.

Do miasta jedziemy
Niby dla interesu, niby nic nie wiemy,
Aż tu widzimy: wszystkie landraty, hofraty,
Komisarze i wszystkie podobne psubraty
Kłaniają się nam nisko; każdy drży, blednieje,
Jako owad prusaczy, gdy wrzątkiem kto zleje.
My śmiejąc się, trąc ręce, prosim uniżenie
O nowinki? pytamy, co słyhać o Jenie?
Tu ich strach zdjął, dziwią się, że o klęsce owej
Już wiemy; krzyczą Niemcy: «Achary Got! o wej!»,^[40]
Spuściwszy nos, do domów, z domów dalej w nogi –
O, to był rwetes! Wszystkie wielkopolskie drogi
Pełne uciekających; niemczyska jak mrowie
Pełzną, ciągną pojazdy, które lud tam zowie
Wageny i fornalki; mężczyźni, kobiety,
Z fajkami, z imbryczkami, wleką pudła, bety;
Drapią, jak mogą; a my milczkiem wchodzim w radę:
Hejże na koń, pomieszać Niemcom rejteradę!
Nuż landratom tłuc w karki, z hofratów drzeć schaby,
A herów oficerów łowić za harcaby –
^[50] A generał Dąbrowski wpada do Poznania
I cesarski przynosi rozkaz: do powstania!
W tydzień jeden – tak lud nasz Prusaków wychłostał
I wygnał, na lekarstwo Niemca byś nie dostał!

Gdyby się tak obrócić i gracko, i raźnie,
I u nas w Litwie sprawić Moskwie taką łaźnię?
He? Co myślisz, Macieju? Jeśli z Bonapartem
Moskwa drze koty, to on wojuje nie żartem:
Bohater pierwszy w świecie, a wojsk ma bez liku!
He, cóż myślisz, Macieju, nasz ojczy Króliku?»

- [60] Skończył. Czekają wszyscy Macieja wyroku.
Maciej głowy nie ruszał ani podniósł wzroku,
Tylko ręką kilkakroć uderzył po boku,
Jak gdyby szabli szukał (od zaboru kraju
Szabli nie nosił; przecież z dawnego zwyczaju
Na wspomnienie Moskala zawsze rękę zwracał
Na lewy bok, zapewne Rózczyki swej macał;
I stąd był nazywany powszechnie Zabokiem).
Już wzniosł głowę, słuchają w milczeniu głębokiem.
Maciej oczekiwanie powszechne omylił,
[70] Nachmurzył brwi i znowu głowę na pierś schylił.
Na koniec odezwał się, z wolna każde słowo
Wymawiając z przyciskiem, a w takt kiwał głową:

„Cicho! skądże ta cała nowina pochodzi?
Jak daleko Francuzi? Kto nimi dowodzi?
Czy już wojnę zaczęli z Moskwą? gdzie i o co?
Którędy mają ciągnąć? z jaką idą mocą?
Wiele piechoty, jazdy? Kto wie, niechaj gada!”

- Milczała, patrząc na się kolejno, gromada.
„Radziłbym – rzecze Prusak – czekać bernardyna
[80] Robaka, bo od niego pochodzi nowina;
Tymczasem posłać pewnych szpiegów nad granicę
I po cichu uzbrajać całą okolicę,
A tymczasem ostrożnie całą rzecz prowadzić,
Aby Moskalom naszych zamiarów nie zdradzić”.
„He! czekać? szczekać? zwlekać?” –

– przerwał Maciej drugi,

- Ochrzczony Kropicielem od wielkiej maczugi,
Którą zwał Kropidełkiem; miał ją dziś przy sobie.
Stanął za nią, na gałce zwiesił ręce obie,
Na rękę oparł brodę, krzycząc: „Czekać! zwlekać!
[90] Sejmikować! Hem, trem, brem, a potem uciekać.
Ja w Prusach nie bywałem; rozum królewiecki
Dobry dla Prus, a u mnie jest rozum szlachecki.
To wiem, że kto chce bić się, niech Kropidło chwyta,
Kto umierać, ten księdza niech woła, i kwita!
Ja chcę żyć, bić! Bernardyn po co? czy my żaki?

**Charaktery-
styka postaci:**
Maciej Kro-
picieł.

Co mi tam Robak! otóż my będziemy robaki,
I dalej Moskwę toczyć! Trem, bdren, szpiegi, wzwiady;
Wiecie wy, co to znaczy? – Oto, że wy dziady,
Niedołęgi! He, Bracia, to wyzła rzecz tropić,
[100] Bernardyńska kwestować, a moja rzecz: kropić,
Kropić, kropić i kwita!” – Tu maczugę głośną,
Za nim cały tłum szlachty: „Kropić, kropić!” – wrzasnął.

Poparł stronę Chrzciela Bartek, zwan Brzytewka
Od szabli cienkiej, tudzież Maciej, zwan Konewka,
Od sztucca, który naszał, z gardłem tak szerokim,
Że zeń jak z konwi tuzin kulek lał potokiem;
Oba krzyczeli: „Wiwat Chrzciel z Kropidełkiem!”
Prusak chciał mówić, ale zgłuszono go zgiełkiem
I śmiechem: „Precz – wołano –precz Prusaki, tchórze!
[110] Kto tchórz, niech w bernardyńskim chowa się kapturze”.

Maciej roz-
poznaje Jac-
ka Soplicę.

Wtem znowu głowę z wolna podniósł Maciej stary
I zaczęły cokolwiek uciszać się gwary.
„Nie drwijcie – rzekł – z Robaka; znam go, to ćwik klecha,
Ten robaczek większego od was zgryzł orzecha;
Raz go tylko widziałem, ledwiem okiem rzucił,
Poznałem, co za ptaszek; ksiądz oczy odwrócił,
Lękając się, żebym go nie zaczął spowiadać;
Ale to rzecz nie moja, wiele o tym gadać!
On tu nie przyjdzie, próżno wzywać Bernardyna.
[120] Jeśli od niego wyszła ta cała nowina,
To kto wie, w jakim celu: bo to bies księżyna!
Jeśli prócz tej nowiny nic więcej nie wiecie,
Więc po cóście tu przyszli? i czego wy chcecie?”

„Wojny!” – krzyknęli. – „Jakiej?” – spytał. – Zawołali:
„Wojny z Moskałem! bić się! Hajże na Moskali!”

Głupota, za-
czepność Mać-
ka Kropiciela.

Prusak wciąż wołał, a głos coraz wyżej wznosił,
Aż posłuchanie częścią ukłodem wyprosił,
Częścią zdobył swą mową krzykliwą i cienką.
„I ja chcę bić się – wołał, tłukąc się w pierś ręką –
[130] Choć kropidła nie noszę, drągiem od wiciny

Sprawiłem raz Prusakom czterem dobre chrzciny,
Którzy mię po pjanemu chcieli w Preglu topić”.
„Toś zuch, Bartku – rzekł Chrzciel –

dobrze! kropić! kropić!”

„Ależ, najśłodszy Jezu! Trzeba pierwej wiedzieć,
Z kim wojna? o co? Trzeba to światu powiedzieć –
Wołał Prusak – bo jakże lud ruszy za nami?
Gdzie pójdzie, kiedy gdzie iść, my nie wiemy sami!
Bracia Szlachta! Panowie! potrzeba rozsądku!
Dobrodzieje! potrzeba ładu i porządku!

Bartek Prusak:
Mądrość, do-
świadczenie
życiowe.

[140] Chcecie wojny, więc zróbmy konfederację,
Obmyślmy, gdzie zawiązać i pod laską czyją?
Tak było w Wielko-Polszcze: widzimy rejteradę
Niemiecką, cóż my robimy! Wchodzimy tajnie w radę,
Uzbrajamy i szlachtę, i włościan gromadę,
Gotowi, Dąbrowskiego czekamy rozkazu,
Na koniec, hajże na koń! powstajemy od razu!”

„Proszę o głos!” – zawołał pan komisarz z Klecka,
Człowiek młody, przystojny, ubrany z niemiecką;
Zwał się Buchman, lecz Polak był, w Polszcze się rodził;

Buchmann:
Patriotyzm.

[150] Nie wiedzieć pewnie, czyli ze szlachty pochodził,
Lecz o to nie pytano; i wszyscy Buchmana
Szacowali, iż służył u wielkiego pana.
Był dobry patryjota i pełen nauki,
Z ksiąg obcych wyuczył się gospodarstwa sztuki
I dóbr administracją prowadził porządek;
O polityce także wnioskował rozsądnie,
Pięknie pisać i gładko umiał się wysławiać,
Zatem umilkli wszyscy, kiedy jął rozprawiać.
„Proszę o głos!” – powtórzył, po dwakroć odchrząknął,
[160] Ukłonił się i usta dźwięcznymi tak brząknął:

„Preopinanci moi w swych głosach wymownych
Dotknęli wszystkich punktów stanowczych i głównych,
Dyskusyjną na wyższe wzniesli stanowisko;
Mnie tylko pozostaje w jedno zjąć ognisko
Rzucone trafne myśli i rozumowania;
Mam nadzieję w ten sposób sprzeczne zgodzić zdania.

Dwie części w dyskusyi całej uważałem,
 Podział już jest zrobiony, idę tym podziałem.
 Naprzód: dlaczego mamy przedsiębrać powstanie?
 [170] W jakim duchu? To pierwsze żywotne pytanie;
 Drugie rewolucyjnej władzy się dotyczy;
 Podział jest trafny, tylko przewrócić go życzę.
 Naprzód zacząć od władzy; skoro pojmiem władzę,
 Z niej powstania istotę, duch, cel wyprowadzę.
 Co do władzy więc – kiedy oczyma przebiegam
 Dzieje całej ludzkości, i cóż w nich spostrzegam?
 Oto ród ludzki dziki, w lasach rozpiezchniony,
 Skupia się, zbiera, łączy dla wspólnej obrony,
 Obmyśla ją; i to jest najpierwsza obrada.
 [180] Potem każdy wolności własnej cząstkę składa
 Dla dobra powszechnego: to pierwsza ustawa,
 Z której jako ze źródła płyną wszystkie prawa.
 Widzimy tedy, że rząd umową się tworzy,
 Nie pochodząc, jak mylnie sądzą, z woli Bożej.
 Owoż, rząd na kontrakcie oparłszy społecznym,
 Podział władzy już tylko jest skutkiem koniecznym...”

„Otóż są i kontrakty! kijowskie czy mińskie? –
 Rzekł stary Maciej – owoż i rządy babińskie!
 Panie Buchman, czy Bóg nam chciał cara narzucić,
 [190] Czy diabeł, ja z Waszecią nie będę się kłócić;
 Panie Buchman, gadaj Waść, jakby cara zrucić”.

„Tu sęk! – krzyknął Kropidel –
 gdybym mógł podskoczyć
 Do tronu i Kropidłem, plusk, raz cara zmoczyć,
 To już by on nie wrócił ni kijowskim traktem,
 Ni mińskim, ni za żadnym Buchmana kontraktem,
 Aniby go wskrzesili z mocy Bożej popi,
 Ni z mocy Belzebuba – ten mi zuch, kto kropi.
 Panie Buchman, Waścina rzecz bardzo wymowna,
 Ale wymowa – szum, drum; kropić – to rzecz główna”.

[200] „To, to, to!” – pisał, ręce trąc, Bartek Brzytewka,
 Od Chrzyciela do Maćka biegając jak cewka,

Od jednej strony krosien przerzucana w drugą –
„Tylko ty, Maćku z Różgą, ty, Maćku z maczugą,
Tylko zgódźcie się, dalbóg, pobijem na druzgi
Moskała; Brzytew idzie pod komendą Różgi!”

„Komenda – przerwał Chrzyciel – dobra ku paradzie;
U nas była komenda w kowieńskiej brygadzie
Krótka a węzłowata: Strasz, sam się nie strachaj –
Bij, nie daj się – postępuj często, gęsto machaj:
[210] Szach, mach!”

„To – pisał Brzytwa – to mi regulament!
Po co tu pisać akta, po co psuć atrament?
Konfederacji trzeba? O to cała sprzeczka?
Jest marszałek nasz Maciej, a laska Różeczka”.
„Niech żyje – krzyknął Chrzyciel – Kurek na kościele!”
Szlachta odpowiedziała: „Wiwant Kropicielo!”

Ale w kątach szmer powstał, choć w środku tłumiony;
Widać, że się rozdziela rada na dwie strony.
Buchman krzyknął: „Ja zgody nigdy nie pochwalam!
To mój system!” – Ktoś drugi wrzasnął: „Nie pozwalam!”
[220] Inni z kątów wtórują. Nareszcie głos gruby
Ozwał się, przybyłego szlachcica Skołuby:

„Cóż to, Państwo Dobrzyńscy! a to co się święci?
A my, czy to będziemy spod prawa wyjęci?
Kiedy nas zapraszano z naszego zaścianku,
A zapraszał nas klucznik Rębajło Mopanku,
Mówiono nam, że wielkie rzeczy dziać się miały,
Że tu nie o Dobrzyńskich, lecz o powiat cały,
O całą szlachtę idzie; toż i Robak bąkał,
Choć nigdy nie dokończył i zawsze się jąkał,
[230] I ciemno się tłumaczył; wreszcie, koniec końców,
My zjechali, sąsiadów wezwali przez gońców.
Nie sami tu, Panowie Dobrzyńscy, jesteście;
Z różnych innych zaścianków jest tu nas ze dwieście;
Wszyscy więc radźmy. Jeśli potrzeba marszałka,
Głosujmy wszyscy; równa u każdego gałka.
Niech żyje równość!” Zatem dwaj Terajewicze

Przywary szlachty: warcholstwo, nadużywanie zasady *liberum veto*.

I czterej Stypułkowscy, i trzech Mickiewiczze
Krzyknęli: „Wiwat równość!” – stojąc za Skołubą.
Tymczasem Buchman wołał: „Zgoda będzie zgubą!”.
[240] Kropiciel krzyczał: „Bez was obejdzem się sami;
Niech żyje nasz marszałek, Maciek nad Maćkami!
Hej, do łaski!” – Dobrzyńscy krzyczą: „Zapraszamy!”
A obca szlachta woła w głos: „Nie pozwalamy!”
Rozstrycha się tłum na dwie kupy rozdzielony
I kiwając głowami w dwie przeciwne strony,
Tamci: „Nie pozwalamy!” – ci krzyczą: „Prosiemy!”

Maciek stary w pośrodku jeden siedział niemy
I jedna głowa jego była nieruchoma.
Przeciw niemu stał Chrzyciel, zwieszony rękoma
[250] Na maczudze, a głową na końcu maczugi
Wspartą kręcił, jak tykwą wbitą na kij długi
I na przemiany to w tył, to się na przód kiwał,
I ustawicznie: „Kropić, kropić!” wykrzykiwał.
Wzdłuż izby zaś przebiegał Brzytewka ruchawy
Ciągłe od Kropiciela do Macieja ławy.
Konewka zaś powoli wszecz izbę przechodził
Od Dobrzyńskich do szlachty, niby to ich godził;
Jeden wciąż wołał: „Golić!” – a drugi: „Zalewać!”
Maciek milczał, lecz widno, że się zaczął gniewać.

[260] Czwierć godziny wrzał hałas, gdy nad tłum wrzeszczący,
Ze środka głów, wyskoczył w górę słup błyszczący:
Był to rapier sążnistej długości, szeroki
Na całą piędź, a sieczny na obadwa boki.
Widocznie miecz teutoński, z norymberskiej stali
Ukuty; wszyscy milcząc na broń poglądali.
Kto ją podniósł? nie widać, lecz zaraz zgadniono:
„To Scyzoryk! niech żyje Scyzoryk! – krzykniono –
Wiwat Scyzoryk, klejnot Rębajłów zaścianku!
Wiwat Rębajło, Szczerbiec, Półkozic, Mopanku!”

[270] Wnet Gerwazy (to on był) przez tłum się przecisnął
Na środek izby, wkoło Scyzorykiem błysnął,
Potem, w dół chyląc ostrze na znak powitania

Przed Maćkiem, rzekł: „Rózcze Scyzoryk się kłania.
Bracia szlachta Dobrzyńscy! Ja nie będę radził
Nic a nic, powiem tylko, po com was zgromadził,
A co robić, jak robić, decydujcie sami.
Wiecie, słuch dawno chodzi między zaściankami,
Że się na wielkie rzeczy zanosi na świecie;
Książd Robak o tym gadał, wszakże wszyscy wiecie?”

[280] „Wiemy!” – krzyknęli. – „Dobrze. Owoż mądrej głowie –
Ciągnął mowca spojrzawszy bystro – dość dwie słowie,
Nieprawdaż?” – „Prawda!” – rzekli. – „Gdy cesarz francuski – Rzekł
Klucznik – stąd przyciąga, a stamtąd car ruski:
Więc wojna, car z cesarzem, królowie z królami
Pójdą za łby, jak zwykle między monarchami;
A nam czy siedzieć cicho? Gdy wielki wielkiego
Będzie dusić, my duśmy mniejszych, każdy swego.
Z góry i z dołu, wielcy wielkich, małych mali,
Jak zacznem ciąć, tak całe szelmostwo się zwali
[290] I tak zakwitnie szczęście i Rzeczpospolita.
Nieprawdaż?”

„Prawda! – rzekli – jakby z książki czyta”.
„Prawda! – powtórzył Chrzyciel – krop a krop, i kwita”.
„Ja zawsze gotów golić” – ozwał się Brzytewka.
„Tylko zgodźcie się – prosił uprzejmie Konewka –
Chrzycielu i Macieju, pod czyją iść wodzą”.
Ale mu przerwał Buchman: „Niech się głupi godzą,
Dyskusyje publicznej sprawie nie zaszkodzą.
Proszę milczeć! Słuchamy! Sprawa na tem zyska,
Pan Klucznik ją z nowego zważa stanowiska”.

[300] „Owszem – zawołał Klucznik – u mnie po staremu:
O wielkich rzeczach myśleć należy wielkiemu;
Jest na to cesarz, będzie król, senat, posłowie.
Takie rzeczy, Mopanku, robią się w Krakowie
Lub w Warszawie, nie u nas, w zaścianku, w Dobrzymie;
Aktów konfederackich nie piszą w kominie
Kredą, nie na wicinie, lecz na pargaminie:
Nie nam to pisać akta, ma Polska pisarzy
Koronnych i litewskich, tak robili starzy;

Moja rzecz Scyzorykiem wyrzynać”. – „Kropidłem
[310] Pluskać” – dodał Kropiciel. – „I wykalać Szydłem” –
Krzyknął Bartek Szydełko, dobywszy swej szpadki.

„Wszystkich was - kończył Klucznik – biorę tu na świadki,
Czy Robak nie powiadał, że wprzód nim przyjmiecie
W dom wasz Napoleona, trzeba wymieść śmiecie?
Słyszeliście to wszyscy, a czy rozumiecie?
Któż jest śmieciem powiatu? kto zdradziecko zabił
Najlepszego z Polaków, kto go okradł, zgrabił?
I jeszcze chce ostatki wydrzeć z rąk dziedzica?
Któż to? Mamże wam gadać?”

„A jużci Soplica –
[320] Przerwał Konewka – to łotr!” – „Oj, to ciemężyciel!” –
Pisnął Brzytewka. – „Więc go kropić!” – dodał Chrzyciciel.
„Jeśli zdrajca – rzekł Buchman – więc na szubienicę!”
„Hejże! – krzyknęli wszyscy – hajże na Soplicę!”

Lecz Prusak śmiał podjąć się Sędziego obrony
I wołał z wzniesionymi ku szlachcie ramiony:
„Panowie Bracia! aj! aj! a na boskie rany!
Co znowu? Panie Klucznik, czy Waść opętany?
Czy o tym była mowa? Że ktoś miał wariata,
Banita bratem, to co? karać go za brata!
[330] To mi po chrześcijańsku! Są tu w tym konszachty
Hrabiego. – Żeby Sędzia był ciężki dla szlachty,
Nieprawda! dalibógże! To wy tylko sami
Pozywacie go, a on zgody szuka z wami,
Ustępuje ze swego, jeszcze grzywny płaci,
Ma proces z Hrabią, cóż stąd? obadwa bogaci;
Niechaj pan drze się z panem, cóż to do nas braci?
Pan Sędzia ciemężyciel! On pierwszy zabraniał,
Ażebym się chłop przed nim do ziemi nie kłaniał,
Mówiąc, że to grzech. Nieraz u niego gromada
[340] Chłopska, ja sam widziałem, do stołu z nim siada;
Płacił za włosć podatki, a nie tak jak w Klecku,
Choć tam Waść, Panie Buchman, rządysz po niemiecku.
Sędzia zdrajca! – My się z nim od infimy znamy:
Pocziwe było dziecko i dziś taki samy;

Polskę kocha nad wszystko, polskie obyczaje
Chowa, modom moskiewskim przystępu nie daje.
Ilekróć z Prus powracam, chcąc zmyć się z niemczyzny,
Wpadam do Soplicowa jak w centrum polszczyzny:
Tam się człowiek napije, nadysze Ojczyzny!
[350] Dalbóg, Dobrzyńscy! ja wasz brat, ale Sędziego
Nie pozwolę pokrzywdzić, nie będzie nic z tego.
Nie tak, Panowie Bracia, w Wielko-Polszcze było:
Co za duch! co za zgoda! aż przypomnieć miło!
Nikt tam podobną fraszką nie śmiał rady mieszać!”
„To nie fraszka – zawołał Klucznik – łotrów wieszać!”

Szmer wzmagął się; wtem Jankiel posłuchania prosił,
Na ławę wskoczył, stanął i nad głowy wznosił
Brodę jak wiechę, co mu aż do pasa wisi;
Prawą ręką zdjął z wolna z głowy kołpak lisi,
[360] Lewą ręką jarmułkę zruszoną poprawił,
Potem lewicę za pas zatknął i tak prawił,
Kołpakiem lisim w kolej kłaniając się nisko:

„Nu, Panowie Dobrzyńscy, ja sobie żydzisko;
Mnie Sędzia ni brat, ni swat; szanuję Sopliców,
Jak panów bardzo dobrych i moich dziedziców;
Szanuję też Dobrzyńskich Bartków i Maciejów,
Jako dobrych sąsiadów, panów dobrodziejów;
A mówię tak: jeżeli Państwo chcą gwałt zrobić
Sędziemu, to bardzo źle; możecie się pobić,
[370] Zabić – a asesory? a sprawnik? a turma?
Bo w wiosce u Soplicy jest żołnierzy hurma,
Wszystko jegry! Asesor w domu; tylko świśnie,
Tak wraz przymaszerują, stoją jak umyślnie.
A co będzie? A jeśli czekacie Francuza,
To Francuz jest daleko jeszcze, droga duża.
Ja Żyd, o wojnach nie wiem, a byłem w Bielicy
I widziałem tam żydków od samej granicy;
Słysząc, że Francuz stoi nad rzeką Łososną,
A wojna jeśli będzie, to chyba aż wiosną.

[380] Nu, mówię tak: czekajcie! Wszak dwór Soplicowa

Wezwanie
do zajaz-
du, bezmysł-
ność, warchol-
stwo szlachty.

Nie budka kramna, co się rozbierze, w wóz schowa
I pojedzie – dwór, jak stał, do wiosny stać będzie;
A pan Sędzia to nie jest żydek na arendzie,
Nie uciecze, to jego można znaleźć wiosną;
A teraz rozejdźcie się, a nie gadać głośno
O tym, co było, bo to gadać, to daremno!
A czyja łaska Panów Szlachty, proszę ze mną.
Moja Siora powiła małego Jankielka,
Ja dziś traktuję wszystkich, a muzyka wielka!
[390] Każę przynieść kozicę, basetkę, dwie skrzypiec,
A pan Maciej Dobrodziej lubi stary lipiec
I nowego mazurka; mam nowe mazurki,
A wyuczyłem śpiewać fein moje bachurki”.

Wymowa lubionego powszechnie Jankiela
Trafiła do serc; powstał krzyk, oklask wesela,
Szmer przyzwolenia nawet za domem się szerzył,
Gdy Gerwazy w Jankiela Szczyorykiem zmierzył.
Żyd skoczył, wpadł w tłum;

Klucznik wołał: „Precz stąd, Żydzie!

Nie tkaj palców między drzwi, nie o ciebie idzie!
[400] Panie Prusak! że Waszec sędziowską handlujesz
Parą wicin mizernych, to już zań gardłujesz?
Zapomniałeś, Mopanku, że ojciec Waszecin
Spławił do Prus dwadzieścia Horeszkowskich wicin?
Stąd się z bogacił i on, i jego rodzina;
Ba, nawet wszyscy, ilu was tu jest z Dobrzymy.
Bo pamiętacie, starzy, słyszeliście, młodzi,
Że Stolnik był was wszystkich ojciec i dobrodziej:
Kogoż on komisarzem słał do swych dóbr pińskich?
Dobrzyńskiego! Rachmistrzów kogo miał? Dobrzyńskich!
[410] Marszałkostwa, kredensu nie zwierzał nikomu,
Tylko Dobrzyńskim: pełno Dobrzyńskich miał w domu!
On forytował wasze w trybunałach sprawy,
On wyrabiał u króla dla was chleb łaskawy,
Dzieci wasze kopami pomieszczał w konwikcie
Pijarskim, na swym koszczie, odzieży i wikcie;
Dorośłych promowował także swym nakładem.

A dlaczego to robił? Że wam był sąsiadem!
Dziś Soplica kopcami tyka waszych granic;
Cóż kiedy wam dobrego zrobił on? „Nic a nic! –
[420] Przerwał Konewka – bo to wyrosło z szlachciury,
A jak dmie się, phu phu phu, jak nos drze do góry!
Pamiętacie, prosiłem na córki wesele;
Poję, nie chce pić, mówi: «Nie piję tak wiele
Jak wy szlachta; wy szlachta ciągniecie jak baki!».
Ot, magnat! delikacik z marymonckiej mąki!
Nie pił, leliśmy w gardło; krzyczał: «Gwałt się dzieje!»
Czekaj no, niech no ja mu z Konewki naleję”.

„Filut – zawołał Chrzyciel – oj, i ja go kropnę
Za swoje. Mój syn – było to dziecko roztropne,
[430] Teraz tak zgłupiał, że go nazywają Sakiem,
A z przyczyny Sędziego został głupcem takim.
Mówiłem: „Po co tobie leżć do Soplicowa?
Jeżeli cię tam złowię, niech cię Bóg uchwala!”.
On znowu smyk do Zosi, dybie przez konopie;
Złowiłem go, a zatem za uszy i kropię;
A on beczy i beczy jak małeńkie chłopię:
«Ojczy, choć zabij, muszę tam iść» – a wciąż szlocha.
Co tobie? a on mówi, że tę Zosię kocha!
Chciałby popatrzeć na nią! Żal mi nieboraka;
[440] Mówię Sędziemu: «Sędzio, daj Zosię dla Saka!»
On mówi: «Jeszcze mała, czekaj ze trzy lata,
Jak sama zechce». Łotr! łże, już ją komuś swata.
Słyszałem; już ja się tam na wesele wkręcę,
Ja im łożę małżeńskie Kropidłem poświęcę”.

„I taki łotr – zawołał Klucznik – ma panować?
I dawnych panów, lepszych od siebie, rujnować?
A Horeszków i pamięć, i imię zaginie!
Gdzież jest wdzięczność na świecie?

– nie ma jej w Dobrzynie.

Bracia! chcecie bój z ruskim wieść imperatorem,
[450] A boicie się wojny z Soplicowskim dworem?
Strach wam turmy! czyż to ja wzywam na rozboje?
Broń Boże! Szlachta Bracia! ja przy prawie stoję.

Wszak Hrabia wygrał, zyskał dekretów niemało;
Tylko je egzekwować! tak dawniej bywało:
Trybunał pisał dekret, szlachta wypełniała,
A szczególnie Dobrzyńscy, i stąd wasza chwała
Urosła w Litwie!

Wszakże to Dobrzyńscy sami
Bili się na zajeździe myskim z Moskalami,
Których przywiódł generał ruski Wojniłowicz
[460] I łotr, przyjaciół jego, pan Wołk z Łogomowicz;
Pamiętacie, jak Wołkę wzięliśmy w niewolę,
Jak chcieliśmy go wieszać na belce w stodole,
Iż był tyran dla chłopstwa a sługa Moskali;
Ale się chłopci głupi nad nim zlitowali!
(Upiec go muszę kiedyś na tym Scyzoryku).
Nie wspomnę innych wielkich zajazdów bez liku,
Z których wyszliśmy zawsze, jak szlachcie przystało,
I z zyskiem, i aplauzem powszechnym, i z chwałą!

Po cóż o tem wspominać? dziś darmo pan Hrabia,
[470] Sąsiad wasz, sprawę toczy, dekrety wyrabia,
Już nikt z was pomóc nie chce biednemu sierocie!
Dziedzic Stolnika tego, który żywił krocie,
Dziś nie ma przyjaciela, oprócz mnie – Klucznika,
I ot, tego wiernego mego Scyzoryka!”

„I Kropidła! – rzekł Chrzyciel – gdzie ty, Gerwazeńku,
Tam i ja, póki ręka, póki plusk plask w rękę.
Co dwaj, to dwaj! Dalibóg, mój Gerwazy! ty miecz,
Ja mam Kropidło; dalibóg! ja kropię, a ty siecz,
I tak szach mach, plusk i plask; oni niech gawędzą!”

[480] „Toć i Bartka – rzekł Brzytwa – bracia nie odpędzą;
Już co wy namydlicie, to ja wszystko zgolę”.
„I ja – przydał Konewka – z wami ruszyć wolę,
Gdy ich nie można zgodzić na obiór marszałka;
Co mi tam głosy, gałki, u mnie insza gałka
(Tu wydobył z kieszeni garść kul, dzwonił niemi):
Ot, gałki! – krzyknął – w Sędzię gałkami wszystkimi!”
„Do was – wołał Skołuba – do was się łączymy!”

„Gdzie wy – krzyknęła szlachta – gdzie wy, to tam i my!
Niech żyją Horeszkowie! wiwant Półkozice!
[490] Wiwat Klucznik Rębańło! Hajże na Soplice!”

I tak wszystkich pociągnął wymowny Gerwazy;
Bo wszyscy ku Sędziemu mieli swe urazy,
Jak zwyczajnie w sąsiedztwie, to o szkodę skargi,
To o wyręby, to o granice zatargi:
Jednych gniew, drugich tylko podburzała zawiść
Bogactw Sędziego – wszystkich zgodziła nienawiść.
Cisną się do Klucznika, podnoszą do góry
Szable, pałki...

Aż Maciek, dotychczas ponury,
Nieruchomy, wstał z ławy i wolnymi krokami
[500] Wyszedł na środek izby i podparł się w boki;
I spojrzawszy przed siebie, i kiwając głową,
Zabrał głos, wymawiając z wolna każde słowo,
Z przestankiem i przyciskiem: „A głupi! a głupi!
A głupi wy! Na kim się mleło, na was skrupi.
To póki o wskrzeszeniu Polski była rada,
O dobru pospolitym, głupi, u was zwada?
Nie można było, głupi, ani się rozmówić,
Głupi, ani porządku, ani postanowić
Wodza nad wami, głupi! a niech no kto podda
Osobiste urazy, głupi, u was zgoda!

[510] Precz stąd! bo jakim Maciek, was, do milionów
Krośset kroci tysięcy fur beczek furgonów
Diabłów!!!!...”Ucichli wszyscy jak rażeni gromem!
Ale razem straszliwy powstał krzyk za domem:
„Wiwat Hrabia!” On wjeżdżał na folwark Maciejów,
Sam zbrojny, za nim zbrojnych dziesięciu dżokejów.
Hrabia siedział na dzielnym koniu, w czarnym stroju;
Na sukni orzechowy płaszcz włoskiego kroju,
Szeroki, bez rękawów, jak wielka opona,
[520] Śpięty klamrą u szyi, spadał przez ramiona;
Kapelusz miał okragły z piórem, w rękę szpadę,
Okręcił się i spadał powitał gromadę.

„Wiwat Hrabia! – krzyknęli – z nim żyć i umierać!”

Madrość Maćka
nad Maćkami.

Krytyka zachowania szlachty.

Szlachta zaczęła z chaty przez okna wyzierać
I za Klucznikiem coraz ku drzwiom się napierać;
Klucznik wyszedł, a za nim tłum przeze drzwi runął,
Maciek resztę wypędził, drzwi zamknął, zasunął
I przez okno wyrzawszy, raz jeszcze rzekł: „Głupi!”

A tymczasem się szlachta do Hrabiego kupi;
[530] Idą w karczmę, Gerwazy wspomniał dawne czasy,
Kazał sobie trzy podać od kontuszów pasy,
Na nich ze sklepu karczmy beczki wydobywa
Trzy: jedną miodu, drugą wódki, trzecią piwa.
Wyjął goździe, wnet z szumem trysnęły trzy strugi:
Jeden biały jak srebro, krwawnikowy drugi,
Trzeci żółty; troistą grają w górze tęczą,
A spadając w sto kubków, we sto szklanek brzęczą.
Wre szlachta, tamci piją, ci Hrabiemu życzą
Lat setnych, wszyscy: „Hajże na Soplice!” krzyczą.

[540] Jankiel wymknął się milczkiem, oklep; Prusak równie,
Nie słuchany, choć jeszcze rozprawiał wymownie,
Chciał zmykać, szlachta w pogoń, wołając, że zdradził.
Mickiewicz stał z daleka, ni krzyczał, ni radził,
Ale z miny poznano, że coś złego knuje,
Więc do kordów, i hajże! On się rejteruje,
Odcina się, już ranny, przyparty do płotów,
Gdy mu skoczył na odsiecz Zan i trzech Czczotów.
Zaczem rozjęto szlachtę, ale w tym rozruchu
Dwóch było ciętych w ręce, ktoś dostał po uchu.
[550] Reszta wsiadła na koń. Hrabia i Gerwazy
Porządkują, rozdają oręż, rozkazy.
W końcu wszyscy przez długą zaścianku ulicę
Puścili się w cwał, krzycząc: „Hajże na Soplice!”

KSIEGA ÓSMA

ZAJAZD

Treść: Astronomia Wojskiego – Uwaga Podkomorzego nad kometami – Tajemnicza scena w pokoju Sędziego – Tadeusz, chcąc zręcznie wypłatać się, wpada w wielkie kłopoty – Nowa Dydo – Zajazd – Ostatnia woźnińska protestacja – Hrabia zdobywa Soplicowo – Szturm i rzeź – Gerwazy piwnicznym – Uczta zajazdowa.

Przed burzą bywa chwila cicha i ponura,
Kiedy nad głowy ludzi przeleciawszy chmura
Stanie i grożąc twarzą, dech wiatrów zatrzyma,
Milczy, obiega ziemię błyskawic oczyma,
Znacząc te miejsca, gdzie wnet ciśnie grom po gromie:
Tej ciszy chwila była w Soplicowskim domu.
Myślałbyś, że przecucie nadzwyczajnych zdarzeń
Ścięło usta i wzniosło duchy w kraje marzeń.

Charakterystyka przyrody – przed burzą.

Po wieczerzy i Sędzia, i goście ze dworu
[10] Wychodzą na dziedziniec używać wieczoru;
Zasiadają na przyzbach wysłanych muraw;
Całe grono z posępną i cichą postawą
Pogląda w niebo, które zdawało się zniżać,
Ścieśniać i coraz bardziej ku ziemi przybliżać,
Aż oboje, skrywszy się pod zasłonę ciemną
Jak kochankowie, wszczęli rozmowę tajemną,
Tłumacząc swe uczucia w westchnieniach tłumionych,
Szepcąc, szmerach i słowach na wpół wymówionych,
Z których składa się dziwna muzyka wieczoru.

[20] Zaczął ją puszczyk, jęcząc na poddaszu dworu;
Szepnęły wiotkiem skrzydłem niedoperze, lecą
Pod dom, gdzie szyby okien, twarze ludzi świecą;

Bliżej zaś - niedoperzów siostrzyczki, ćmy, rojem
 Wiją się, przywabione białym kobiet strojem.
 Mianowicie przykrzą się Zosi, bijąc w lice
 I w jasne oczki, które biorą za dwie świece.
 Na powietrzu owadów wielki krąg się zbiera,
 Kręci się, grając jako harmoniki sfera;
 Ucho Zosi rozróżnia wśród tysiąca gwarów
 [30] Akord muszek i półton fałszywy komarów.

W polu koncert wieczorny ledwie jest zaczęty;
 Właśnie muzycy kończą stroić instrumenty,
 Już trzykroć wrzasnął derkacz, pierwszy skrzypak łąki,
 Już mu z dala wtórują z bagien basem bąki,
 Już bekasy do góry porwawszy się wiją
 I bekając raz po raz, jak w bębunki biją.

Charaktery-
 styka przyro-
 dy – literac-
 ki opis dwóch
 stawów. [40]

Na finał szmerów muszych i ptaszęcej wrzawy
 Odezwały się chórem podwójnym dwa stawy,
 Jako zaklęte w górach kaukaskich jeziora,
 Milczące przez dzień cały, grające z wieczora.
 Jeden staw, co toń jasną i brzeg miał piaszczysty,
 Modrą piersią jęk wydał cichy, uroczysty;
 Drugi staw, z dnem błotnistem i gardzielem mętным,
 Odpowiedział mu krzykiem żałośnie namiętnym;
 W obu stawach piałą żab niezliczone hordy,
 Oba chóry zgodzone w dwa wielkie akordy.
 Ten fortissimo¹ zabrzmiał, tamten nuci z cicha,
 Ten zdaje się wyrzekać, tamten tylko wzdycha;
 Tak dwa stawy gadały do siebie przez pola,
 [50] Jak grające na przemian dwie arfy Eola.

Mrok gęstniał; tylko w gaju i około rzeczki,
 W łożach, błyskały wilcze oczy jako świeczki,
 A dalej, u ścieśnionych widnokregu brzegów,
 Tu i ówdzie ogniska pastuszych noclegów.
 Nareszcie księżyc srebrną pochodnię zaniecił,
 Wyszedł z boru i niebo i ziemię oświecił.
 One teraz, z pomroku odkryte w połowie,
 Drzemały obok siebie, jako małżonkowie

Szczęśliwi: niebo w czyste objęło ramiona
[60] Ziemi pierś, co księżycem świeci posrebrzona.

Już naprzeciw księżycza gwiazda jedna, druga
Błysnęła; już ich tysiąc, już milion mruga.
Kastor z bratem Polluksem jaśnieli na czele,
Zwani niegdyś u Słowian: Lele i Polele;
Teraz ich w zodyjaku gminnym znów przechrzczono,
Jeden zowie się L i t w ą, a drugi K o r o n ą.

Dalej niebieskiej W a g i dwie szale błyskają;
Na nich Bóg w dniu stworzenia (starzy powiadają)
Ważył z kolei wszystkie planety i ziemie,
[70] Nim w przepaściach powietrza osadził ich brzemię;
Potem wagi złociste zawiesił na niebie:
Z nich to ludzie wag i szal wzór wzięli dla siebie.

Na północ świeci okrąg gwiazdzistego S i t a,
Przez które Bóg (jak mówią) przesiał ziarnka żyta,
Kiedy je z nieba zrzucił dla Adama ojca,
Wygnanego za grzechy z rozkoszy ogrojca.

Nieco wyżej D a w i d a w ó z, gotów do jazdy,
Długi dyszel kieruje do polarnej gwiazdy.
Starzy Litwini wiedzą o rydwanie owym,
[80] Że niesłusznie pospółstwo zwie go Dawidowym,
Gdyż to jest wóz Anielski. Na nim to przed czasy
Jechał Lucyper, Boga gdy wyzwał w zapasy,
Mlecznym gościńcem pędząc w cwał w niebieskie progi,
Aż go Michał zbił z wozu, a wóz zrzucił z drogi.
Teraz, popsuty, między gwiazdami się wala,
Naprawić go archanioł Michał nie pozwala.

I to wiadomo także u starych Litwinów
(A wiadomość tę pono wzięli od rabinów),
Że ów zodyjakowy S m o k, długi i gruby,
[90] Który gwiazdziste wije po niebie przeguby,
Którego mylnie W ę ż e m chrzczą astronomowie,
Jest nie wężem, lecz rybą. Lewiatan się zowie.

Przed czasy mieszkał w morzach, ale po potopie
 Zdechł z niedostatku wody; więc na niebios stropie,
 Tak dla osobliwości, jako dla pamiątki,
 Anieli zawiesili jego martwe szczątki.
 Podobnie pleban mirski zawiesił w kościele
 Wykopane olbrzymów żebra i piszczele.

Takie gwiazd historyje, które z książek zbadał
 [100] Albo słyszał z podania, Wojski opowiadał;
 Chociaż wieczorem słaby miał wzrok Wojski stary
 I nie mógł w niebie dojrzeć nic przez okulary,
 Lecz na pamięć znał imię i kształt każdej gwiazdy;
 Wskazywał palcem miejsca i drogę ich jazdy.

Dziś go mało słuchano, nie zważano wcale
 Na Sito ni na Smoka, ani też na Szale;
 Dziś oczy i myśl wszystkich pociąga do siebie
 Nowy gość, dostrzeżony niedawno na niebie:
 Był to k o m e t a pierwszej wielkości i mocy,
 [110] Zjawił się na zachodzie, leciał ku północy;
 Krwawym okiem z ukosa na rydwan spoziera,
 Jakby chciał zająć puste miejsce Lucypera,
 Warkocz długi w tył rzucił i część nieba trzecią
 Obwinał nim, gwiazd krocie zagarnął jak siecią
 I ciągnie je za sobą, a sam wyżej głową
 Mierzy, na północ, prosto w gwiazdę biegunową.

Charaktery-
 styka przyro-
 dy – opis ko-
 mety.

Z niewymownym przecuciem cały lud litewski
 Poglądał każdej nocy na ten cud niebieski,
 Biorąc złą wróżbę z niego tudzież z innych znaków;
 [120] Bo zbyt często słyszano krzyk złowieszczych ptaków,
 Które, na pustych polach gromadząc się w kupy,
 Ostrzyły dzioby, jakby czekając na trupy.
 Zbyt często postrzegano, że psy ziemię ryły
 I jak gdyby śmierć wietrząc, przeraźliwie wyły,
 Co wróży głód lub wojnę; a strażnicy boru
 Widzieli, jak przez smętarz szła dziewica moru,
 Która wznosi się czołem nad najwyższe drzewa,
 A w lewym ręku chustką skrwawioną powiewa.

Różne stąd wnioski tworzył stojący przy płocie
[130] Cywun, co przyszedł zdawać sprawę o robocie,
I pisarz prowentowy w szeptach z ekonomem.

Lecz Podkomorzy siedział na przyzbie przed domem.
Przerwał rozmowę gości, znać, że głos zabiera;
Błysnęła przy księżycu wielka tabakiera
(Cała z szczerego złota, z brylantów oprawa,
We środku za szkłem portret króla Stanisława);
Zadzwonił w nią palcami, zażył i rzekł: „Panie
Tadeuszu, Waścine o gwiazdach gadanie
Jest tylko echem tego, co słyszałeś w szkole.
[140] Ja o cudzie – prostaków poradzić się wolę.
I ja astronomiji słuchałem dwa lata
W Wilnie, gdzie Puzynina, mądra i bogata
Pani, oddała dochód z wioski dwiestu chłopów
Na zakupienie różnych szkielek i teleskopów;
Książdz Poczobut, człek sławny, był obserwatorem
I całej Akademii naonczas rektorem,
Przecież w końcu katedrę i teleskop rzucił,
Do klasztoru, do cichej celi swej powrócił
I tam umarł przykładowie. Znam się też z Śniadeckim,
[150] Który jest mądrym bardzo człekiem, chociaż świeckim.

Owoż astronomowie planetę, kometę,
Uważają tak jako mieszczanie karetę;
Wiedzą, czyli zajeżdża przed króla stolicę,
Czyli z rogatek miejskich rusza za granicę;
Lecz kto w niej jechał? po co? co z królem rozmawiał?
Czy król posła z pokojem, czy z wojną wyprawiał?
O to ani pytają. Pomnę, za mych czasów,
Gdy Branecki karetą swą ruszył do Jassów
I za tą niepocziwą pociągnął karetą
[160] Ogon targowiczaków, jak za tą kometą –
Lud prosty, choć w publiczne nie mieszał się rady,
Zgadnął zaraz, że ogon ów jest wróżbą zdrady.
Słysząc, że lud dał imię m i o t ł y tej komecie,
I powiada, że ona milijon wymiecie”.

Wspomnienie wydane z prze-
szłości – króla
Jana III Sobie-
skiego, wypra-
wy na Wiedeń.

- A na to rzekł z ukłonem Wojski: „Prawda, Jaśnie
Wielmożny Podkomorzy; przypominam właśnie,
Co mnie mówiono niegdyś małemu dziecięciu,
Pamiętam, choć nie miałem wówczas lat dziesięciu,
Kiedy widziałem w domu naszym nieboszczyka
- [170] Sapiehę, pancernego znaku porucznika,
Co potem był nadwornym marszałkiem królewskim,
Na koniec umarł wielkim kanclerzem litewskim,
Miawszy lat sto i dziesięć. Ten za króla Jana
Trzeciego był pod Wiedniem w chorągwi hetmana
Jabłonowskiego; owoż ów kanclerz powiadał,
Że właśnie kiedy na koń król Jan Trzeci siadał,
Gdy nuncyusz papieski żegnał go na drogę,
A poseł austrijski całował mu nogę,
Podając strzemię (poseł zwał się Wilczek hrabia),
- [180] Król krzyknął: «Patrzcie, co się na niebie wyrabia!».
Spójrzą, alic nad głowy suwał się kometa
Drogą, jaką ciągnęły wojska Mahometa:
Z wschodu na zachód; potem i ksiądz Bartochowski,
Składając panegiryk na tryumf krakowski,
Pod godłem *Orientis Fulmen*, prawił wiele
O tym komecie; także czytam o nim w dziele
Pod tytułem *Janina*, gdzie jest opisana
Cała wyprawa króla nieboszczyka Jana
I wyryta chorągiew wielka Mahometa,
- [190] I ów taki, jak dziś go widzimy, kometa”.

„Amen – rzekł na to Sędzia – ja wróżbę Waszeci
Przyjmuję, oby z gwiazdą zjawił się Jan Trzeci!
Jest na zachodzie wielki dziś bohater; może
Kometa go przywiedzie do nas, co daj Boże!”

- Na to rzekł Wojski głowę pochyliwszy smutnie:
„Kometa czasem wojny, czasem wróży klótnie!
Niedobrze, iż się zjawił tuż nad Soplicowem,
Może nam grozi jakim nieszczęściem domowem.
Mieliśmy wczoraj dosyć rozterku i zwady,
- [200] Tak w czasie polowania, jako i biesiady,
Rejent klócił się z rana z panem Asesorem,

A pan Tadeusz wyzwał Hrabiego wieczorem.
Pono spór ten ze skóry niedźwiedziej pochodził;
I gdyby mnie Dobrodziej Sędzia nie przeszkodził,
Ja bym u stołu obu przeciwników zgodził.
Bo chciałem opowiedzieć wypadek ciekawy,
Podobny do zdarzenia wczorajszej wyprawy,
Co trafił się najpierwszym strzelcom za mych czasów,
Posłowi Rejtanowi i księciu Denassów.

[210] Przypadek był takowy:

Jenerał Podolskich

Ziem przejeżdżał z Wołynia do swoich dóbr polskich,
Czy też, gdy dobrze pomnę, na sejm do Warszawy.
Po drodze zwiedzał szlachtę, już to dla zabawy,
Już dla popularności; wstąpił więc do pana
Tadeusza, dziś świętej pamięci, Rejtana,
Który był potem naszym nowogródzkim posłem
I w którego ja domu od dzieciństwa wzrosłem.
Owoż Rejtan na przyjazd księcia Jenerała
Zaprosił gości - liczna szlachta się zebrała,

[220] Było teatrum (książę kochał się w teatrze);
Fajerwerk dawał Kaszyc, który mieszka w Jatrze,
Pan Tyzenhauz tancerzy przysłał, a kapele
Ogiński i pan Sołtan, co mieszka w Zdzięciele.
Słowem, dawano huczne nad spodziw zabawy
W domu, a w lasach wielkie robiono obławy.
Wiadomo zaś Waszmościom jest, że prawie wszyscy,
Ile ich zapamiętać można, Czartoryscy,
Choć idą z Jagiellonów krwi, lecz do myślistwa
Nie są bardzo pochopni, pewno nie z lenistwa,
[230] Lecz z gustów cudzoziemskich; i książę Jenerał
Częściej do książek niżli do psiarni zazierał,
I do alkówek damskich częściej niż do lasów.

W świecie Księcia był książę niemiecki Denassów,
O którym powiadano, że w libijskiej ziemi
Goszcząc, polował niegdyś z królmi murzyńskimi
I tam tygrysa śpisa w ręcznym boju zwałił,
Z czego się bardzo książę ów Denassów chwalił.

Kolejna część
opowieści
Wojskiego
o Rejtanie
i księciu
Denassów.

U nas zaś polowano na dziki w tę porę;
Rejtan zabił ze sztucca ogromną maciorę,
[240] Z wielkim niebezpieczeństwem, bo z bliska wypalił.
Każdy z nas trafność strzału wydziwiał i chwalił,
Tylko Niemiec Denassów obojętnie słuchał
Pochwał takich, i chodząc, pod nos sobie dmuchał:
Że trafny strzał dowodzi tylko śmiałe oko,
Biała broń śmiałą rękę; i zaczął szeroko
Znowu gadać o swojej Libiji i śpisie,
O swych królach murzyńskich i o swym tygrysie.
Markotno to się stało panu Rejtanowi,
Był człek żywy, uderzył po szabli i mowi:
[250] «Mości książę! kto patrzy śmieie, walczy śmieie;
Warte dziki tygrysów, a spis karabele» -
I zaczęli z Niemcem dyskurs nazbyt żwawy.
Szczęściem, książę Jenerał przerwał te rozprawy,
Godząc ich po francusku: co tam gadał, nie wiem,
Ale ta zgoda był to popiół nad żarzewiem,
Bo Rejtan wziął do serca, okazyi czekał
I dobrą sztukę spłatać Niemcowi przyrzekał;
Tej sztuki ledwie własnym nie przypłacił zdrowiem,
A spłatał ją nazajutrz, jak to wnet opowiem”.

[260] Tu Wojski umilknąwszy prawą rękę wznosił
I u Podkomorzego tabakiery prosił;
Długo zażywa, kończyć powieści nie raczy,
Jak gdyby chciał zaostrzyć ciekawość słuchaczy.
Zaczynał wreszcie, kiedy znowu mu przzerwano
Powieść taką ciekawą, tak pilnie słuchaną!
Bo do Sędziego nagle ktoś przysłał człowieka,
Donosząc, że z niezwłocznym interesem czeka.

Sędzia, dając dobranoc, żegnał całe grono;
Natychmiast się po różnych stronach rozpierchniono:
[270] Ci spać do domu, tamci w stodole na sianie;
Sędzia szedł podróżnemu dawać posłuchanie.

Inni już śpią. Tadeusz po sieniach się zwija,
Chodząc jako wartownik około drzwi stryja,

Bo musi w ważnych rzeczach rady jego szukać
Dziś jeszcze, nim spać pójdzie; nie śmie do drzwi stukać.
Sędzia drzwi na klucz zamknął, z kimś tajnie rozmawia;
Tadeusz końca czeka, a ucha nadstawia.

Słyszysz wewnątrz szlochanie; nie trącając klamek,
Ostrożnie dziurką klucza zagląda przez zamek.
[280] Widzi rzecz dziwną! Sędzia i Robak na ziemi
Kłęczeli, objąwszy się, i łzami rzewnymi
Płakali, Robak ręce Sędziego całował,
Sędzia Księdza za szyję płacząc obejmował;
Wreszcie po ćwierćgodzinnym przerwaniu rozmowy
Robak po cichu tymi odezwał się słowy:

„Bracie; Bóg wie, żem dotąd tajemnic dochował,
Ktorem z żalu za grzechy w spowiedzi ślubował;
Że Bogu i Ojczyźnie poświęcony cały,
Nie służąc pysze, ziemskiej nie szukając chwały,
[290] Żyłem dotąd i chciałem umrzeć bernardynem,
Nie wydając nazwiska nie tylko przed gminem,
Ale nawet przed tobą i przed własnym synem!
Wszakże książdź prowincyjał dał mi pozwolenie
*In articulo mortis*² zrobić objawienie.
Kto wie, czy wrócę żywy! Kto wie, co się stanie
W Dobrzynie! Bracie! wielkie, wielkie zamieszanie!
Francuz jeszcze daleko, nim przeminie zima,
Trzeba czekać, a szlachta pono nie dotrzyma.
Możem zanadto czynnie z powstaniem się krzątał!
[300] Pono źle zrozumieli! Klucznik wszystko splątał!
Ten wariat Hrabia! słyszę, pobiegł do Dobrzyna!
Nie mogłem go uprzedzić, ważna w tym przyczyna:
Stary Maciek mnie poznał, a jeśli odkryje,
Potrzeba będzie oddać pod Scyzoryk szyję.
Nic Klucznika nie wstrzyma! Mniejsza o mą głowę,
Lecz tym odkryciem spisku zerwałbym ośnowę.

Robak wyzna-
je Sędziemu, że
jest jego bratem.

Przecież dziś tam być muszę! widzieć, co się dzieje,
Choćbym zginął; beze mnie szlachta oszaleje!
Bądź zdrów, najmilszy bracie, bądź zdrów, śpieszyć muszę.

[310] Jeśli zginę, ty jeden westchniesz za mą duszę;
W przypadku wojny tobie cała tajemnica
Wiadoma; kończ, com zaczął, pomnij, żeś Soplica!”

Tu Ksiądz łyż otarł, habit zapiał, kaptur włożył
I okiennicę tylną po cichu otworzył,
Widać było, że oknem do ogrodu skakał;
Sędzia, zostawszy jeden, siadł w krześle i płakał.

Chwilę czekał Tadeusz, nim w klamkę zadzwonił;
Otworzono mu, cicho wszedł, nisko się skłonił:
„Stryjaszku Dobrodzieju – rzekł – ledwie dni kilka
[320] Przebawiłem tu, dni te minęły jak chwilką;
Nie miałem czasu z twoim domem się nacieszyć
I z tobą, a odjeżdżać muszę, muszę śpieszyć
Zaraz, dzisiaj, Stryjaszku, a jutro najdalej:
Wszak pamiętacie, żeśmy Hrabiego wyzwali.
Bić się z nim to rzecz moja, posłałem wyzwanie,
W Litwie jest zakazane pojedynkowanie,
Jadę więc na granicę Warszawskiego Księstwa;
Hrabia, prawda, fanfaron, lecz mu nie brak męstwa,
Na miejsce naznaczone zapewne się stawi,
[330] Rozprawim się; a jeśli Bóg pobłogosławi,
Ukarzę go, a potem za Łososny brzegi
Przepłynę, gdzie mnie bratnie czekają szeregi.
Słyszałem, że mi ojciec testamentem kazał
Służyć w wojsku, a nie wiem, kto testament zmazał”.

„Mój Tadeuszu – rzekł stryj – czy Waszec kapany
W gorącej wodzie, czy też kręcisz jak lis szczwany,
Co indziej kitą wije, a sam indziej bieży?
Wyzwaliliśmy, zapewne, i bić się należy.
Ale jechać dziś, skądżeś Waszec tak się zaciął?
[340] Przed pojedyńkiem zwyczaj jest posłać przyjaciół,
Układać się, wszak Hrabia może nas przeprosić,
Deprekować; czekaj Waść, czasu jeszcze dosyć.
Chyba inny giez jaki Waści stąd wygania,
To gadaj szczerze, po co takie omawiania?
Jestem twój stryj; choć stary, znam, co serce młode;

Byłem ci ojcem (mówiąc, gładził go pod brodę).
Już w ucho szepnął o tym mnie mój palec mały,
Że Waszeć masz tu jakieś z damami kabały.
Za katy, prędko teraz młódz do dam się bierz!

[350] No, Tadeuszu, przynaj mi się Waść, a szczerze”.

„Jużci – bąknął Tadeusz – prawda, są przyczyny
Inne, kochany Stryju! Może z mojej winy!
Omyłka! cóż? nieszczęście! Już trudno naprawić!
Nie, drogi Stryju, dłużej nie mogę tu bawić!
Błąd młodości! Stryjaszku, nie pytaj o więcej,
Ja muszę z Soplicowa wyjeżdżać co prędzej”.

„Ho – rzekł stryj – pewnie jakieś miłośne zatargi!
Uważałem, że Waszeć wczoraj gryzłeś wargi,
Poglądając spode łba na pewną dziewczynkę;
[360] Widziałem, że i ona miała kwaśną minkę.
Znam ja te wszystkie głupstwa; kiedy dzieci para
Kocha się, to tam u nich nieszczęść co niemiara;
To cieszą się, to znowu trapią się i smuca;
To znowu, Bóg wie o co, do zębów się skłóca;
To stojąc w kątach jakby mruki, nie gadają
Do siebie, czasem nawet w pole uciekają.
Jeżeli na was raptus podobny napada,
Bądźcie tylko cierpliwi, już jest na to rada;
Biorę na siebie wkrótce przywieść was do zgody.
[370] Znam ja te wszystkie głupstwa, wszakże byłem młody.
Powiedz mi Wasze wszystko; ja może nawzajem
Coś odkryję i tak się oba poprzyznajem”.

„Stryjaszku – rzekł Tadeusz (całując mu rękę
I rumieniąc się) – powiem prawdę; tę panienkę,
Zosię, wychowanicę Stryja, podobałem
Bardzo, choć tylko parę razy ją widziałem;
A mówią, że Stryj dla mnie za żonę przeznacza
Podkomorzankę, piękną i córkę bogacza.
Teraz nie mógłbym z panną Różą się ożenić,
[380] Kiedy kocham tę Zosię; trudno serce zmienić!
Nieuczciwie, żeniąc się z jedną, kochać drugą,

Czas może mnie uleczy; wyjadę – na długo”.

„Tadeuszkule! – stryj przerwał – to mi dziwny sposób Kochania się – uciekać od kochanych osób!
Dobrze, żeś szczerzy; widzisz, głupstwo byś wypłatał,
Odjeżdżając: a co Waś powiesz, gdybym swatał
Sam Waci Zosię! He! cóż, nie skoczysz z radości?”

Tadeusz rzekł po chwili: „Dobroć Jegomości
Dziwi mnie! Lecz cóż? łaska Stryja Dobrodzieja
[390] Nie przyda się już na nic! Ach! próżna nadzieja!
Bo pani Telimena nie odda mi Zosi!”
„Będziem prosić” – rzekł Sędzia.

„Nikt jej nie uprosi –
Przerwał prędko Tadeusz – nie, czekać nie mogę,
Stryjaszku, muszę prędko, jutro jechać w drogę.
Daj mi, Stryjaszku, tylko twe błogosławieństwo,
Wszystko przygotowałem, jadę zaraz w Księstwo”.

Sędzia, wąż kręcąc, z gniewem na chłopca spozierał:
„To Waś tak szczerzy? takeś mi serce otwierał?
Naprzód ów pojedynek! potem znowu miłość
[400] I ten wyjazd, oj! jest tu w tym jakaś zawilość.
Już mnie gadano, jużem kroki Waści badał!
Asan bałamut i trzpiot, Asan kłamstwa gadał.
A gdzież to Asan chodził onegdaj wieczorem?
Czego Asan jak wyżeł tropił pode dworem?
O Tadeuszkule! jeśli może Asan Zosię
Zbałamucił i teraz uciekasz? młokosie,
To się Waci nie uda; lubisz czy nie lubisz,
Zapowiadam Asanu, że Zosię poślubisz.
A nie, to bizun - jutro staniesz na kobiercu!
[410] I gada mnie o czuciach! o niezmiennem sercu!
Łgarz jesteś! pfe! ja z Waści, Panie Tadeuszu,
Zrobię śledztwo, ja Waści jeszcze natrę uszu!
Dziś dość miałem kłopotów! Aż mi głowa boli!
Ten mi jeszcze spokojnie zasnąć nie dozwoli!
Idź mi Waś spać!”.

To mówiąc drzwi na wściąg otwierał

I zawołał Woźnego, żeby go rozbierał.

Tadeusz cicho wyszedł, opuściwszy głowę;
Rozbierał w myśli przykrą ze stryjem rozmowę,
Pierwszy raz połajany tak ostro!... ocenił
[420] Słuszość wyrzutów, sam się przed sobą rumienił.
Co począć? jeśli Zosia o wszystkim się dowie?
Prosić o rękę? a cóż Telimena powie?
Nie – czuł, że nie mógł dłużej zostać w Soplicowie.

Tak zadumany, ledwie zrobił kroków parę,
Gdy mu coś drogę zaszło; spojrzął, widzi marę,
Całą w bieliźnie, długą, wysmukłą i cienką.
Suwała się ku niemu z wyciągniętą ręką,
Od której odbijał się drżący blask miesięczny,
I przystąpiwszy, cicho jęknęła: „Niewdzięczny!
[430] Szukałeś wzroku mego, teraz go unikasz,
Szukałeś rozmów ze mną, dziś uszy zamykasz,
Jakby w słowach, we wzroku mym była trucizna!
Dobrze mi tak, wiedziałam, kto jesteś! - mężczyzna!
Nie znając kokieterii, nie chciałam cię dręczyć,
Uszczęśliwiłam; takżeś umiał mnie zawdzięczyć!
Tryumf nad miękkim sercem serce twe zatwardził;
Żeś je zdobył zbyt łącno, zbyt prędkoś nim wzgardził!
Dobrze mi tak! lecz straszną nauczona próbą,
Wierz mi, iż więcej niż ty - gardzę sama sobą!”

[440] „Telimeno – Tadeusz rzekł – dalbóg, nietwarde
Mam serce ani ciebie unikam przez wzgardę,
Ale uważ no sama, wszak nas widzą, śledzą,
Czyż można tak otwarcie? cóż ludzie powiedzą?
Wszak to nieprzyzwoite, to, dalbóg, jest grzechem”.
„Grzechem! – odpowiedziała mu z gorzkim uśmiechem –
Niewiniątko! baranek! Ja, będąc kobietą,
Jeśli z miłości nie dbam, choćby mnie odkryto,
Choćby mnie osławiono; a ty, ty mężczyzna?
Cóż szkodzi z was któremu, chociaż się i przyzna,
[450] Że ma romans z dziesięciu razem kochankami?
Mów prawdę: chcesz mnie rzucić?” – Zalała się łzami.

„Telimeno, cóż by świat mówił o człowieku –
 Rzekł Tadeusz – który by teraz, w moim wieku,
 Zdrow, żył na wsi, kochał się – kiedy tyle młodzi,
 Tylu żonatych od żon, od dzieci uchodzi
 Za granicę, pod znaki narodowe bieży?
 Choćbym chciał zostać, czy to ode mnie zależy?
 Ojciec mnie testamentem kazał, abym służył
 W wojsku polskim, teraz stryj ten rozkaz powtórzyl.

[460] Jutro jadę, zrobiłem już postanowienie,
 I dalbóg, Telimeno, już go nie odmienię”.

„Ja – rzekła Telimena – nie chcę ci zagradzać
 Drogi do sławy, szczęściu twojemu przeszkadzać!
 Jesteś mężczyzną, znajdziesz kochankę godniejszą
 Serca twojego, znajdziesz bogatszą, piękniejszą!
 Tylko dla mej pociechy, niech wiem przed rozstaniem,
 Że twoja skłonność była prawdziwem kochaniem,
 Że to nie był żart tylko, nie rozpusta płocha,
 Lecz miłość; niech wiem, że mnie mój Tadeusz kocha!

[470] Niech słowo „kocham” jeszcze raz z ust twych usłyszę,
 Niech je w sercu wyryję i w myśli zapiszę;
 Przebaczę łącniej, chociaż przestaniesz mnie kochać,
 Pomnąc, jakieś mnie kochał...” – I zaczęła szlochać.

Wyrzuty Te-
limeny wo-
bec Tadeusza.

Tadeusz, widząc, że tak płacze i tak błaga
 Czule, i tylko takiej drobnostki wymaga,
 Wzruszył się, przejęły go szczerzy żal i litość,
 I jeżeliby badał serca swego skrytość,
 Może by się w tej chwili i sam nie dowiedział,
 Czyli ją kochał, czy nie. – Więc żywo powiedział:

[480] „Telimeno, bogdaj mnie jasny piorun ubił,
 Jeśli nieprawda, żem cię, dalbóg, bardzo lubił
 Czy kochał; krótkie z sobą spędziliśmy chwile,
 Ale one mnie przeszły tak słodko, tak mile,
 Że będą długo, zawsze myśli mej przytomne,
 I dalibógże, nigdy ciebie nie zapomnę”.

Wymuszanie
miłosnych wy-
znań na Ta-
deuszu przez
Telimenę.

Telimena, skoczywszy padła mu na szyję:
 „Tegom się spodziewała, kochasz mnie, więc żyję!
 Bo dzisiaj miałam dni me własną ręką skrócić!

Gdy mnie kochasz, mój drogi, czy możesz mnie rzucić?
[490] Tobie oddałam serce, oddam ci majątek,
Pójdę za tobą wszędzie; każdy świata kątek
Będzie mnie z tobą miły! Z najdzikszej pustyni
Miłość, wierzaj mi, ogród rozkoszy uczyni”.

Tadeusz, wydarłszy się z objęcia przemocą:
„Jak to? – rzekł – czyś z rozumu obrana? gdzie? po co?
Jechać ze mną? Ja, będąc sam prostym żołnierzem,
Włóczyć, czy markietankę?” „To my się pobierzem” –
Rzekła mu Telimena. — „Nie, nigdy! – zawoła
Tadeusz. – Ja żenić się nie mam teraz zgoła
[500] Zamiaru, ni kochać się – fraszki! dajmy pokój!
Proszę cię, moja droga, rozmyśl się! uspokój!
Ja jestem tobie wdzięczny, ale niepodobna
Żenić się, kochajmy się, ale tak – z osobna.
Zostać dłużej nie mogę; nie, nie, jechać muszę,
Bądź zdrowa, Telimeno moja, jutro ruszę”.

Rzekł, nasuwał kapelusz, odwracał się bokiem,
Chcąc iść; lecz go wstrzymała Telimena okiem
I twarzą, jak Meduzy³ głową; musiał zostać
Mimowolnie; poglądał z trwogą na jej postać,
[510] Stała biała, bez ruchu, bez tchu i bez życia!
Aż wyciągając rękę jak miecz do przebicia,
Z palcem zmierzonym prosto w Tadeusza oczy.
„Tęgo chciałam – krzyknęła – ha, języku smoczy!
Serce jaszczurcze! To nic, żem tobą zajęta
Wzgardziła Asesora, Hrabiego i Rejenta,
Żeś mnie uwiódł i teraz porzucił sierotę,
To nie! Jesteś mężczyzną, znam waszą niecnotę,
Wiem, że jak inni, tak ty mógłbyś wiarę złamać,
Lecz nie wiedziałam, że tak podłe umiesz kłamać!
[520] Słuchałam pode drzwiami stryja! więc to dziecko?
Zosia? wpadła ci w oko? i na nią zdradziecko
Dybieś! Zaledwieś jedną nieszczęsną oszukał,
A już pod jej bokiem nowych ofiar szukał!
Uciekaj, lecz cię moje dosięgną przeklęstwa –
Lub zostań, wydam światu twoje bezeceństwa;

Kłótnia ko-
chanków, pró-
ba wymusze-
nia małżeń-
stwa przez Te-
limenę, aseku-
racja Tadeusza.

Twe sztuki już nie zwiódą innych, jak mnie zwiódły!
Precz! gardzę tobą! jesteś kłamca, człowiek podły!”

Na obelgę śmiertelną dla uszu szlachcica,
I której żaden nigdy nie słyszał Soplica,
[530] Zadrzał Tadeusz, twarz mu pobladła jak trupia,
Tupnąwszy nogą, usta przyciąwszy, rzekł: „Głupia!”

Odszedł; lecz wyraz „podłość” echem się powtórzył
W sercu, wzdrygnął się młodzian, czuł, że nań zasłużył;
Czuł, że wyrządził wielką krzywdę Telimienie,
Że go słusznie skarżyła, mówiło sumnienie;
Lecz czuł, że po tych skargach tym mocniej ją zbrzydził;
O Zosi, ach, pomyśleć nie ważył się, wstydził.
Przecież ta Zosia taka piękna, taka miła!
Stryj swatał ją! może by jego żoną była,
[540] Gdyby nie szatan, co go płacząc w grzech za grzechem,
W kłamstwo za kłamstwem, wreszcie odstąpił z uśmiechem.
Złajany, pogardzany od wszystkich, w dni parę
Zmarnował przyszłość! Uczuł słuszną zbrodni karę.

W tej burzy uczuć, jakby kotwica spoczynku,
Zabłysnęła mu nagle myśl o pojedynku,
„Zamordować Hrabiego! łotra! – krzyknął w gniewie. –
Zginać albo zemścić się!”. A za co? Sam nie wie!
I ten gniew wielki, jak się zajął w mgnieniu oka,
Tak wywietrzał; znów zdjęła go żałość głęboka.
[550] Myślił: „Jeśli prawdziwe było postrzeżenie,
Że Hrabia z Zosią jakieś miał porozumienie,
I cóż stąd? Może Hrabia kocha Zosię szczerze,
Może go ona kocha? za męża wybierze!
Jakiemże prawem chciałbym zerwać to zamęcie
I, sam nieszczęśnik, wszystkich mam zaburzać szczęście?”

Wpadł w rozpacz i nie widział innego sposobu,
Chyba ucieczkę prędką; gdzie? chyba do grobu!

Więc kułak przycisnąwszy na schylonym czole,
Biegł ku łąkom, gdzie stawy błyszczały się w dole,

[560] I stanął nad błotnistym; w zielonawe tonie
Łakomy wzrok utopił i błotniste wonie
Z rozkoszą ciągnął piersią, i otworzył usta
Ku nim: bo samobójstwo jak każda rozpusta
Jest wymyślną; on w głowy szalonym zawrocie
Czuł niewymowny pociąg utopić się w błocie.

Lecz Telimena, z dzikiej młodzieńca postawy
Zgadując rozpacz, widząc, że pobiegł nad stawy,
Chociaż ku niemu takim słusznym gniewem pała,
Przelęknęła się; w istocie dobre serce miała.
[570] Żał jej było, że inną śmiał Tadeusz lubić,
Chciała go skarać, ale nie myślała zgubić;
Więc puściła się za nim, wznosząc ręce obie,
Krzycząc: „Stój! głupstwo! kochaj czy nie! żeń się sobie
Czy jedź! tylko stój!” – Ale on już szybkim biegiem
Wyprzedził ją daleko; już – stanął nad brzegiem.

Dziwnem zrządzeniem losów, po tym samym brzegu
Jechał Hrabia na czele dżokejów szeregu,
A zachwycony wdziękiem nocy tak pogodnej
I harmoniją cudną orkiestry podwodnej,
[580] Owych chórów, co brzmiały jak arfy eolskie
(Żadne żaby nie grają tak pięknie jak polskie),
Wstrzymał konia i o swej zapomniał wyprawie,
Zwrócił ucho do stawu i słuchał ciekawie.
Oczy wodził po polach, po niebios obszarze:
Pewnie układał w myśli nocne pejzaże.

Zaiste, okolica była malownicza!
Dwa stawy pochyliły ku sobie oblicza
Jako para kochanków; prawy staw miał wody
Gładkie i czyste jako dziewicze jagody;
[590] Lewy, ciemniejszy nieco, jako twarz młodziana
Smagława i już męskim puchem osypana.
Prawy złocistym piaskiem połyskał się wkoło
Jak gdyby włosiem jasnym; a lewego czoło
Najeżone łozami, wierzbami czubate;
Oba stawy ubrane w zieloności szatę.

Z nich dwa strugi, jak ręce związane pospołu,
Ściskają się; strug dalej upada do dołu;
Upada, lecz nie ginie, bo w rowu ciemnotę
Unosi na swych falach księżycą poźłotę;
[600] Woda warstwami spada, a na każdej warście
Połyskają się blasku miesięcznego garście,
Światło w rowie na drobne drzazgi się roztrąca,
Chwyta je i w głąb niesie toń uciekająca,
A z góry znów garściami spada blask miesiąca.
Myślałbyś, że u stawu siedzi Świtezianka,
Jedną ręką zdrój leje z bezdennej dzbanka,
A drugą ręką w wodę dla zabawki miota
Brane z fartuszka garście zaklętego złota.

Dalej, z rowu wybiegłszy, strumień na równinie
[610] Rozkręca się, ucisza, lecz widać, że płynie,
Bo na jego ruchomej, drgającej powłoce
Wzdłuż miesięczne światelko drgające migoce.
Jako piękny wąż żmudzki, zwany giwojtosem,
Chociaż zdaje się drzemać, leżąc między wrzosem,
Pełźnie, bo na przemiany srebrzy się i złoci,
Aż nagle zniknie z oczu we mchu lub paproci:
Tak strumień kręcący się chował się w olszynach,
Które na widnokręgu czerniały kończynach,
Wznosząc swe kształty lekkie, niewyraźne oku,
[620] Jak duchy na wpół widne, na poły w obłoku.

Między stawami w rowie młyn ukryty siedzi;
Jako stary opiekun, co kochanków śledzi,
Podśluchał ich rozmowę, gniewa się, szamoce.
Trzęsie głową, rękami, i groźby belkoce:
Tak ów młyn nagle zatrzęsł mchem obrosłe czoło
I palczastą swą pięścią wykręcając wkoło,
Ledwo kleknął i szczęki zębówate ruszył,
Zaraz miłośną stawów rozmowę zagłuszył
I zbudził Hrabie. Hrabia, widząc, że tak blisko
[630] Tadeusz naszedł jego zbrojne stanowisko,
Krzyczy: „Do bronii! łapaj!” Skoczyli dzokeje;
Nim Tadeusz rozeznać mógł, co się z nim dzieje,

Już go chwycili; biega do dworu, w podwórze
Wpadają; dwór budzi się, psy w hałas, w krzyk stróże.
Wyskoczył wpół ubrany Sędzia; widzi zgrają
Zbrojną, myśli, że zbójcy, aż Hrabie poznaje.
„Co to jest?” – pyta. Hrabia szpadą nad nim mignął,
Lecz widząc bezbronnego, w zapale ostygął.
„Soplico! – rzekł – odwieczny wrogu mej rodziny,
[640] Dziś skarzę cię za dawne i za świeże winy,
Dziś zdasz mi sprawę z mojej fortuny zaboru.
Nim pomszczę się obelgi mojego honoru!”

Lecz Sędzia żegnając się krzyknął: „W Imię Ojca
I Syna! tfu! Mospanie Hrabia, czy waść zbrojca?
Przebóg! czy to się zgadza z Pana urodzeniem,
Wychowaniem i z Pana na świecie znaczeniem?
Nie pozwolę skrzywdzić się!” – Wtem Sędziego słudzy
Biegli, jedni z kijami, ze strzelbami drudzy;
Wojski stojąc z daleka poglądał ciekawie
[650] W oczy panu Hrabiemu, a nóż miał w rękawie.

Już mieli zacząć bitwę, lecz Sędzia przeszkodził;
Próżno było bronić się, nowy wróg nadchodził:
Postrzeżono w olszynie blask, wystrzał rusznicy!
Most na rzece zahuczał tętentem konnicy
I „Hajże na Soplicę!” tysiąc głosów wrzało:
Wzdrygnął się Sędzia, poznał Gerwazego hasło;
„Nic to – zawołał Hrabia – będzie tu nas więcej,
Poddaj się, Sędzio, to są moi sprzymierzeńcy”.

Wtem Asesor nadbiegał, krzycząc: „Areszt kładę
[660] W imię Imperatorskiej Mości; oddaj szpadę,
Panie Hrabio, bo wezwę wojskowej pomocy!
A wiesz Pan, że kto zbrojnie śmie napadać w nocy,
Zastrzeżono tysiącnym dwóchsetnym ukazem,
Że jak zło...” Wtem go Hrabia w twarz uderzył płazem.
Padł zgłuszony Asesor i skrył się w pokrzywy;
Wszyscy myśleli, że był ranny lub nieżywy.

„Widzę – rzekł Sędzia – że się na rozbój zanosi”.

Jęknęli wszyscy; wszystkich zagłuszył wrzask Zosi,
Która krzyczała, Sędzie objąwszy rękami,
[670] Jako dziecko od Żydów klute igielkami.

Tymczasem Telimena wpadła między konie,
Wyciągnęła ku Hrabii załamane dłonie:
„Na twój honor! – krzyknęła przeraźliwym głosem,
Z głową w tył wychyloną, z rozpuszczonym włosom -
„Przez wszystko, co jest świętym, na klęczkach błagamy!
Hrabio, śmiesz odmówić? proszą ciebie damy;
Okrutniku, nas pierwszej musisz zamordować!”
Padła zemdlona – Hrabia skoczył ją ratować,
Zadziwiony i nieco zmieszany tą sceną.
[680] „Panno Zofijo – rzecze – Pani Telimeno!
Nigdy się krwią bezbronnych ta szpada nie splami;
Soplicowie! jesteście moimi więźniami.
Tak zrobiłem we Włoszech, kiedy pod opoką,
Którą Sycyljanie zwą Birbante-rokką,
Zdobyłem tabor zbójców; zbrojnych mordowałem,
Rozbrojonych zabrałem i związać kazałem:
Szli za końmi i tryumf mój zdobili świetny,
Potem ich powieszono u podnoża Etny”.

Było to osobliwsze szczęście dla Sopliców,
[690] Że Hrabia, mając lepsze konie od szlachciców
I chcąc spotkać się pierwszy, zostawił ich w tyle
I biegł przed resztą jazdy przynajmniej o milę,
Ze swem dżokejstwem, które, posłuszne i karne,
Stanowiło niejako wojsko regularne,
Gdy inna szlachta była, zwyczajem powstania,
Burzliwa i nieźmiernie skora do wieszania.

Hrabia miał czas ostygnąć z zapału i gniewu,
Przemyślał, jak by skończyć bój bez krwi rozlewu;
Więc rodzinę Sopliców w domu zamknąć każe
[700] Jako więźniów wojennych: u drzwi stawia strażę.

Wtem „Hajże na Sopliców!” wpada szlachta hurmem,
Obstępuje dwór wkoło i bierze go szturmem,

Tym łacniej, że wódz wzięty i pierzchła załoga;
Lecz zdobywcy chcą bić się, wyszukują wroga.
Do domu nie wpuszczeni, biegną do folwarku,
Do kuchni.

Gdy do kuchni weszli, widok garków,
Ogień ledwie zagasły, potraw zapach świeży,
Chrupanie psów, gryzących ostatki wieczerzy,
Chwyta wszystkich za serca, myśl wszystkich odmienia,
[710] Studzi gniewy, zapala potrzebę jedzenia.
Marszem i całodziennym znużeni sejmikiem,
„Jeść! jeść!” – po trzykroć zgodnym wezwali okrzykiem,
Odpowiedziano: „Pić! pić!” Między szlachty zgrają
Stają dwa chóry: ci pić, a ci jeść wołają;
Odgłos leci echami, gdzie tylko dochodzi,
Wzbudza oskomę w ustach, głód w żołądkach rodzi.
I tak, na dane z kuchni hasło, niespodzianie
Rozeszła się armija na furażowanie.

Gerwazy, od pokojów Sędziego odparty,
[720] Ustąpić musiał przez wzgląd dla hrabiowskiej warty.
Więc nie mogąc zemścić się na nieprzyjacielu,
Myślił o drugim wielkim tej wyprawy celu.
Jako człek doświadczony i biegły w prawie,
Chce Hrabiego osadzić na nowem dziedzictwie
Legalnie i formalnie; więc za Woźnym biega,
Aż go po długich śledztwach za piecem dostrzega,
Wnet porywa za kołnierz, na dziedziniec wlecze
I zmierzwszy mu w piersi Scyzoryk, tak rzecze:
„Panie Woźny, pan Hrabia śmie Waćpana prosić,
[730] Abyś raczył przed szlachtą bracią wnet ogłosić
Intromisyją Hrabi do zamku, do dworu
Sopliców, do wsi, gruntów zasianych, ugoru,
Słowem cum gais, boris et graniciebus,
Kmetonibus, scultetis et omnibus rebus
Et quibusdam alijis. Jak tam wiesz, tak szczekaj,
Nic nie opuszczaj!”

„Panie Kluczniku, zaczekaj! –
Rzekł śmiało, ręce za pas włożywszy, Protazy –

Gerwazy do
Protazego, za-
jazd, przemoc.

Gotów jestem wypełniać wszelkie stron rozkazy,
Ale ostrzegam, że akt nie będzie miał mocy,
[740] Wymuszony przez gwałty, ogłoszony w nocy”.
„Co za gwałty? – rzekł Klucznik – tu nie ma napaści,
Wszak proszę Pana grzecznie; jeśli ciemno Waści,
To Scyzorykiem skrzeseam ognia, że Waszeci
Zaraz w ślepiach jak w siedmiu kościołach zaświeci”.

„Gerwazeńku – rzekł Woźny – po co się tak dąsać?
Jestem woźny, nie moja rzecz sprawę roztrząsać;
Wszak wiadomo, że strona woźnego zaprasza
I dyktuje mu, co chce, a woźny ogłasza.
Woźny jest posłem prawa, a posłów nie karzą,
[750] Nie wiem tedy, za co mnie trzymacie pod strażą;
Wnet akt spiszę, niech mi kto latarkę przyniesie,
A tymczasem ogłaszam: „Bracia, uciszcie się!”

I by donośniej mówić, wstąpił na stos wielki
Belek (pod płotem sadu suszyły się belki),
Wlażł na nie i zarazem, jakby go wiatr zdmuchnął,
Zniknął z oczu; słyszano, jak w kapustę buchnął;
Widziano, po konopiach ciemnych jego biała
Konfederatka niby gołąb przeleciała.
Konewka strzelił w czapkę, ale chybił celu;
[760] Wtem zatrzeszczały tyki, już Protazy w chmielu –
„Protestuję!” – zawołał; pewny był ucieczki,
Bo za sobą miał łożę i bagniska rzeczki.

Po tej protestacyi, która się ozwała
Jak na zdobytych wałach ostatni strzał działa,
Ustał już wszelki opór w Soplicowskim dworze;
Szlachta głodna plądruje, zabiera co może.
Kropiciel, stanowisko zajmwszy w oborze,
Jednego wołu i dwa cielce w łby zakropił,
A Brzytewka im szablę w gardzielach utopił.
[770] Szydełko równie czynnie używał swej szpadki,
Kabany i prosięta koląc pod łopatki.
Już rzeź zagraża ptastwu. Czujne gęsi stado,
Co niegdyś ocaliło Rzym przed Gallów zdradą,

Darmo gęga o pomoc; zamiast Manlijusza⁴
Wpada w kotuch Konewka, jedne ptaszki zdusza,
A drugie żywcem wiąże do pasa kontusza.
Próżno gęsi szyjami wywijając chrypią,
Próżno gęsiory sycząc napastnika szczypią.
On bieży; osypany iskrzącym się puchem,
[780] Unoszony jak kółmi gęsich skrzydeł ruchem,
Zdaje się być chochlikiem, skrzydlatym złym duchem.

Ale rzeź najstraszniejsza, chociaż najmniej krzyku,
Między kurami. Młody Sak wpadł do kurniku
I z drabinek, stryczkami łowiąc, ciągnie z góry
Kogutki i szurpate i czubate kury;
Jedne po drugich dusi i składa do kupy,
Ptastwo piękne, karmione perłowemi krupy.
Niebaczny Saku, jakież zapał cię unosi!
Nigdy już odtąd gniewnej nie przebłagasz Zosi.

[790] Gerwazy przypomina starodawne czasy.
Każe sobie podawać od kontuszów pasy
I niemi z Soplicowskiej piwnicy dobywa
Beczki starej siwuchy, dębniaku i piwa.
Jedne wnet odgwożdżono, a drugie ochoczo
Szlachta, gęsta jak mrowie, porywają, toczą
Do zamku; tam na nocleg cały tłum się zbiera,
Tam założona główna Hrabiego kwatery.

Nakładają sto ognisk, warzą, skwarzą, pieką,
Gną się stoły pod mięsem, trunek płynie rzeką;
[800] Chce szlachta noc tę przepić, przejeść i prześpiewać.
Lecz powoli zaczęli drzemać i poziewać;
Oko gaśnie za okiem i cała gromada
Kiwa głowami, każdy, gdzie siedział, tam pada:
Ten z misą, ten nad kuflem, ten przy wołu ćwierci.
Tak zwycięzców zwyciężył w końcu sen, brat śmierci.

KSIEGA DZIEWIĄTA

BITWA

*Treść: O niebezpieczeństwach wynikających z nieporządnego obozowania – Od-
siecz niespodziana – Smutne położenie szlachty – Odwiedziny kwestarskie są wróż-
bą ratunku – Major Płut zbytnią zalotnością ściąga na siebie burzę – Wystrzał z
króćicy, hasło boju – Czyny Kropiciela, czyny i niebezpieczeństwa Maćka – Ko-
newka zasadzką ocala Soplicowo – Posiłki jezdne, atak na piechotę – Czyny Tade-
usza – Pojedynek dowódców, przerwany zdradą – Wojski stanowczym manewrem
przechyla szalę boju – Czyny krwawe Gerwazego – Podkomorzy zwycięzca wspa-
niałomyślny.*

A chrapali tak twardym snem, że ich nie budzi
Blask latarek i wniście kilkudziesiąt ludzi,
Którzy wpadli na szlachtę, jak pająki ścienne,
Nazwane kosarzami, na muchy wpółsenne:
Zaledwie która bzyknie, już długimi nogi
Obejmuje ją wkoło i dusi mistrz srogi,
Sen szlachecki był jeszcze twardszy niż sen muszy:
Żaden nie bzyka, leżą, wszyscy jak bez duszy,
Chociaż byli chwytni silnemi rękoma
[10] I przewracani jako na przewiąsłach słoma.

Tylko jeden Konewka, któremu w powiecie
Nie znajdziesz równie mocnej głowy przy bankiecie,
Konewka, co mógł wypić lipcu dwa antały,
Nim mu splątał się język i nogi zachwiały,
Ten, choć długo ucztował i usnął głęboko,
Dawał przecie znak życia; przemknął jedno oko
I widzi! istne zmory! dwie okropne twarze
Tuż nad sobą, a każda ma wąsów po parze;
Dyszą nad nim, ust jego tykają wąsami
[20] I czworgiem rąk wokoło wiją jak skrzydłami;

Zląkł się, chciał przeżegnać się: darmo rękę chwytą,
Ręka prawa jak gdyby do boku przybita;
Ruszył lewą, niestety! czuje, że go duchy
Spowiły ciasno, jako niemowlę w pieluchy;
Zląkł się jeszcze okropniej, wnet oko zawiera.
Leży nie dysząc, stygnie, ledwie nie umiera!

Lecz Kropiciel zerwał się bronić się – po czasie!
Bo już był skrępowany we swym własnym pasie;
Przecież zwinął się i tak sprężyste podskoczył,
[30] Że padł na piersi sennych, po głowach się toczył,
Miotał się jako szczupak, gdy się w piasku rzuca.
A ryczał jako niedźwiedź, bo miał silne płuca.
Ryczał: „Zdrada!” Wnet cała zbudzona gromada
Chorem odpowiedziała: „Zdrada! gwałtu! zdrada!”

Krzyk dochodzi echami zwierciadlanej sali,
Kędy Hrabia, Gerwazy i dżokeje spali;
Przebudza się Gerwazy, darmo się wydzierają,
Związany w kij do swego własnego rapiera;
Patrzy, widzi przy oknie ludzi uzbrojonych,
[40] W czarnych krótkich kaszkietach, w mundurach zielonych;
Jeden z nich, opasany szarfą, trzymał szpadę
I ostrzem jej kierował swych drabów gromadę,
Szepcąc: „Wiąż! wiąż!”

Dokoła leżą jak barany
Dżokeje w pętach, Hrabia siedzi niezwiązany,
Lecz bezbronny; przy nim dwaj z gołemi bagnety
Stoją drabi – poznał ich Gerwazy, niestety!
Moskale!!!

Nieraz Klucznik był w podobnych trwogach,
Nieraz miewał powrozy na rękę i nogach,
A przecież się uwalniał; wiedział o sposobie
[50] Rwania więzów, był silny bardzo, ufał sobie.
Przemyślał ratować się milczkiem; oczy zmrużył,
Niby śpi, z wolną rękę i nogi przedłużył,
Dech wciągnął, brzuch i piersi ścisnął co najwięcej;
Aż jednym razem kurczy, wydyma się, pręży,

Jak wąż, głowę i ogon gdy chowa w przeguby,
Tak Gerwazy z długiego stał się krótki, gruby;
Rozciągnęły się, nawet skrzypnęły powrozy,
Ale nie pękły! Klucznik ze wstydu i zgrozy
Przewrócił się w ziemię schowawszy twarz gniewną,
[60] Zamknawszy oczy, leżał nieczuły jak drewno.

Wtem ozwały się bębny, naprzód z rzadka, potem
Coraz gęstszym i coraz głośniejszym łoskotem;
Na ten apel rozkazał oficer Moskali
Dżokejów z Hrabią zamknąć pod strażą na sali,
Szlachtę wieść na dwór, kędy stała druga rota.
Nadaremnie Kropiciel dąsa się i miota.

Sztab stał we dworze, a z nim zbrojnej szlachty wiele:
Podhajscy, Birbaszowie, Hreczechy, Biergele,
Wszyscy Sędziego krewni albo przyjaciele.
[70] Na odsiecz mu przybiegli, słysząc o napadzie,
Zwłaszcza że z Dobrzyńskimi byli z dawna w zwadzie.

Zajazd, inter-
wencja Moskali.

Kto z wiosek batalijon Moskalów sprowadził?
Kto tak prędko sąsiedztwo z zaścianków zgromadził?
Asesor-li, czy Jankiel? Różnie słychać o tem,
Lecz nikt pewnie nie wiedział ni wtenczas, ni potem.

Już też i słońce wschodzi, krwawo się czerwieni,
Brzegiem tępym, jak gdyby odartym z promieni,
Na pół widne, na pół w czerni chmur się chowa
Jak rozżarzona w węglach kowalskich podkowa.
[80] Wiatr wzmagął się i pędził obłoki ze wschodu,
Gęste i poszarpane jako bryły lodu;
Każdy obłok w przelocie deszczem zimnym prószy,
Z tyłu za nim wiatr leci i deszcz znowu suszy,
Z wiatrem znowu obłok nadbiega wilgotny:
I tak dzień na przemiany był chłodny i słotny.

Tymczasem Major belki schnące pode dworem
Każe wlec, w każdej belce wysiekać toporem
Półokrągłe otwory, w te otwory wtyka

Nogi więźniów i drugą belką je zamyka.
[90] Oba drewna goździami przebite po rogach
Ścisnęły się, jako psie paszczęki, na nogach.
Zaś powrozami mocniej sznurowano ręce
Na plecach szlachty; Major, ku większej ich męce,
Kazał pierwiej pozdzierać z głów konfederatki,
Z pleców płaszcze, kontusze, nawet taratarki,
Nawet żupany. I tak szlachta, skuta w kłodzie,
Siedziała rzędem, dzwoniąc zębami na chłodzie
I na deszczu, bo coraz wzmagą się ślota,
Nadaremnie Kropiciel dąsa się i miota.

[100] Darmo Sędzia za szlachtą instancję wnosi
I Telimena łączy prośby do łez Zosi,
Ażeby miano większy wzgląd na niewolników.
Wprawdzie oficer rotny, pan Nikita Ryków,
Moskał, lecz dobry człowiek, dał się udobruchać,
Cóż, kiedy sam majora Płuta musiał słuchać.

Ten major, Polak rodem, z miasteczka Dzierowicz,
Nazywał się (jak słyhać) po polsku Płutowicz,
Lecz przechrcił się; łotr wielki, jak się zwykle dzieje
Z Polakiem, który w carskiej służbie zmoskwicieje.

[110] Płut stał z fajką przed frontem, w boki się podpierał
I gdy mu kłaniano się, nos w górę zadzierał,
A za odpowiedź, na znak gniewnego humoru,
Wypuścił z ust kłęb dymu i poszedł do dworu.

A tymczasem Rykowa Sędzia ułagadza
I Asesora także na bok odprowadza;
Przemyślają, jak by rzecz zakończyć bez sądu,
A co jeszcze ważniejsza, bez mieszać się rządu.

Więc do majora Płuta rzekł kapitan Ryków:
„Panie Major! co nam z tych wszystkich niewolników?

[120] Oddamy pod sąd? będzie szlachcie wielka bieda,
A Panu Majorowi nikt za to nic nie da.
Wiesz co, Major? ot, lepiej tę sprawę zagodzić,
Pan Sędzia Majorowi musi trud nagrodzić,

Major Płut:
Pochodzenie
i elementy opi-
su postaci.

My powiemy, że my tu przyszli dla wizyty,
A tak i kozy całe, i wilk będzie syty.
Przysłowie ruskie: Wszystko można, lecz ostrożnie;
I to przysłowie: Sobie piecz na carskim roźnie;
I to przysłowie: Lepsza zgoda od niezgody;
Zaplątaj dobrze węzeł, końce wsadź do wody.
[130] Raportu nie podamy, tak się nikt nie dowie.
Bóg dał ręce, żeby brać, to ruskie przysłowie”.

Słyszając to, Major wstaje i od gniewu parska:
„Czy ty oszalał, Ryków? to służba cesarska,
A służba nie jest družba, stary, głupi Ryków!
Czy ty oszalał? ja mam puszczać buntowników!
W takim wojennym czasie! Ha, pany Polaki,
Ja was nauczę buntu! Ha, szlachta łajdaki,
Dobrzyńscy, oj, ja znam was! Niech łajdaki mokną!
(I zaśmiał się na całe gardło, patrząc w okno).
[140] Wszakże ten sam Dobrzyński, co siedzi w surducie –
Hej, zdjąć mu surdut! – w roku przeszłym na reducie
Zaczął ze mną tę kłótnię. Kto zaczął? on, nie ja.
On, gdy tańczyłem, krzyknął: «Precz, za drzwi złodzieja!»
Że wtenczas za pułkowej okradzenie kasy
Byłem pod śledztwem, miałem wielkie ambarasy,
A jemu co do tego? Ja tańczę mazura,
On krzyczy z tyłu: «Złodziej!» – szlachta za nim «Ura!»
Skrzywdzili mnie – a co? wpadł w me szpony szlachciura.
Mówiłem: Ej, Dobrzyński! ej, przyjdzie do woza
[150] Koza – a co? – Dobrzyński, widzisz! będzie łoża”.

Potem Sędziemu szepnął schyliwszy się w ucho:
„Jeśli chcesz, Sędzio, żeby to uszło na sucho,
Za każdą głowę tysiąc rubelków gotówką.
Tysiąc rubelków, Sędzio, to ostatnie słówko”.

Major Płut:
Łapownik,
surowszy dla
Polaków niż
rodowity
Rosjanin,
kapitan Ryków.

Sędzia chciał targować się, lecz Major nie słuchał,
Znowu biegął po izbie, dymem gęsto buchał,
Podobny do szmermelu albo do rakiety.
Chodziły za nim, prosząc i płacząc, kobiety.
„Majorze – mówił Sędzia – choć pozwiesz do prawa,

[160] Cóż wygrasz? Tu nie zaszła żadna bitwa krwawa,
Nie było ran; że zjedli kury i półgąski,
Za to wedle Statutu zapłacą nawiązki.
Ja na pana Hrabiego nie zanoszę skargi,
To tylko były zwykłe sąsiedzkie zatargi”.
„A czy Sędzia – rzekł Major –

żółtą księgę czytał?”

„Co to za żółta księga?” pan Sędzia zapytał.
„Księga – rzekł Major – lepsza niż wasze statuty,
A w niej pisze co słowo: strycek, Sybir, knuty;
Księga ustaw wojennych, teraz w Litwie całej
[170] Ogłoszonych; już pod stół wasze trybunały.
Podług ustaw wojennych za takową psotę
Pójdziecie już to najmniej w sybirną robotę”.

„Apeluję – rzekł Sędzia – do gubernatora”.
„Apeluj – rzekł Płut – choćby do Imperatora.
Wiesz, że gdy Imperator zatwierdza ukazy,
Z łaski swej często karę powiększa dwa razy.
Apelujcie, ja może wynajdę w potrzebie,
Mospanie Sędzio, dobry kruczek i na ciebie.
Wszak Jankiel, szpieg, którego już rząd dawno śledzi,
[180] Jest twoim domownikiem, w karczmie twojej siedzi.
Mogę teraz was wszystkich wziąć w areszt od razu”.
„Mnie – rzekł Sędzia – brać w areszt? jak śmiesz bez rozkazu?”
I przychodziło coraz do żywszego sporu,
Gdy nowy gość zajechał na dziedziniec dworu.

Zdrajca – major
Płut o terrorze
carskim.

Wjazd tłumny, dziwny. Przodem, niby laufer, bieży
Ogromny, czarny baran, a łeb mu się jeży
Czterema rogami, z których dwa jako kabłąki
Kręcą się koło uszu, ubrane we dzwonki,
A dwa, od czoła na bok wysuwając końce,
[190] Wstrząsają kulki krągłe, mosiężne, brzęczące.
Za baranem szły woły, trzoda owiec, kozy,
Za bydłem cztery ciężko pakowane wozy.

Wszyscy odgadli, że to wjazd księdza Kwestarza.
Więc pan Sędzia, powinność znając gospodarza,

Stał w progu, witać gościa. Ksiądz na pierwszej bryce
Jechał, kapturem na wpół zasłoniwszy lice,
Ale go wnet poznano, bo gdy więźniów minął,
Zwrócił się ku nim twarzą, palcem na znak skinął.
I drugiej bryki furman równie był poznany:
[200] Stary Maciek Rózczecka, za chłopą przebrany;
Szlachta zaczęła krzyżeć, skoro się pokazał,
On rzekł: „Głupi” – i ręką milczenie nakazał.
Na trzecim wozie Prusak w kubraku wytartym,
A pan Zan z Mickiewiczem jechali na czwartym.

A tymczasem Podhajscy i Isajewicze,
Birbasze, Wilbikowie, Biergele, Kotwicze,
Widząc szlachtę Dobrzyńskich w tej ciężkiej niewoli,
Zaczęli z dawnych gniewów ostygąć powoli.
Bo szlachta polska, chociaż niezmiernie kłótniwa
[210] I porywca do bitew, przecież nie jest mściwa.
Biegą więc do Macieja starego po radę.
On koło wozów całą ustawia gromadę,
Każe czekać.

Bernardyn wstąpił do pokoju,
Zaledwie go poznano, choć nie zmienił stroju,
Tak przybrał inną postać. Zwyczajnie ponury,
Zamyślony, a teraz głowę wzniosł do góry
I z miną rozjaśnioną, jak kwestarz rubacha,
Nim zaczął gadać, długo śmiał się:
„Cha cha cha cha,
Kłaniam, kłaniam! cha cha cha. wyśmienicie, przednie!
[220] Panowie oficerzy, kto poluje we dnie,
Wy w nocy! dobry połów, widziałem zwierzyń;
Oj, skubać, skubać szlachtę, oj, drzeć z nich łupinę!
Oj, weźcież ich na munsztuk, bo też szlachta bryka!
Winszuję ci, Majorze, żeś złowił Hrabika!
To tłusciosek, to bogacz, panicz z antenatów,
Nie wypuszczaj go z klatki bez trzystu dukatów;
A jak weźmiesz, na klasztor daj jakie trzy grosze
I dla mnie, bo ja zawždy za twą duszę proszę.
Jakem Bernardyn, bardzo myślę o twej duszy!

- [230] Śmierć i sztabsoficierów porywa za uszy!
Dobrze napisał Baka, że śmierć dżga za katy
W szkarłatą, i po suknie nieraz dobrze stuknie,
I po płótnie tak utnie, jak i po kapturze,
I po fryzurze równie, jak i po mundurze.
Śmierć matula, powiada Baka, jak cybula
Łzy wyciska, gdy ściska, a równie przytula
I dziecko, co się lula, i zucha, co hula!
Ach! ach! Majorze, dzisiaj żyjem, jutro gnijem,
To tylko nasze, co dziś zjemy i wypijem!
- [240] Panie Sędzio, wszakże to czas podobno śniadać?
Siadam za stół i proszę wszystkich ze mną siadać;
Majorze, gdyby zrazów? Panie Poruczniku,
Co myślisz? gdyby wazę dobrego ponczyku?”

„To prawda, Ojcie – rzekli dwaj oficerowie –
Czas by już zjeść i wypić Pana Sędzi zdrowie!”

- Zdziwili się domowi, patrząc na Robaka,
Skąd mu się wzięła mina i wesołość taka.
Sędzia wnet kucharzowi powtórzył rozkazy:
Wniesiono wazę, cukier, butelki i zrazy.
- [250] Płut i Ryków tak czynnie zaczęli się zwijać,
Tak łakomie połykać i gęsto zapijać,
Że w pół godziny zjedli dwadzieścia trzy zrazy
I wychylili ponczu ogromne pół wazy.

- Więc Major syt i wesół w krześle się rozwalił,
Dobry fajkę, biletem bankowym¹ zapalił
I otarłszy śniadanie z ust końcem serwety,
Obrócił śmiejące się oczy na kobiety
I rzekł: „Ja, piękne Panie, lubię was jak wety!
Na me szlify majorskie, gdy człek zjadł śniadanie,
- [260] Najlepszą jest po zrazach zakąską gadanie
Z paniami tak pięknymi jak wy, piękne Panie!
Wiecie co? grajmy w karty! w welba-cwelba? w wista?
Albo pójdźmy mazurka? he! do diabłów trzysta!
Wszak ja w jegierskim pułku pierwszy mazurzysta!”
Z czym ku damom bliżej chylił się wygięty

I puszczał na przemiany dym i komplementy.

„Tańczyć! – zawołał Robak – gdy wychyłę flaszę,
To i ja, choć ksiądz, habit czasami podkaszę
I potańczę mazurka! Ale wiesz, Majorze,
[270] My tu pijem, a jegry tam zmarzną na dworze?
Hulać to hulać! Sędzio, daj beczkę siwuchy!
Major pozwoli, niechaj piją jegry zuchy!”
„Prosiłbym – rzecze Major – lecz w tem nie ma musu”.
„Daj, Sędzio – szepnął Robak – beczkę spirytusu”.
I tak kiedy we dworze sztab wesoły łyka,
Za domem zaczęła się w wojsku pijatyka.

Ryków kapitan milczkiem kielichy wychylał,
Lecz Major pił i razem damom się przymilał,
A wzmagał się w nim coraz tańcowania zapał;
[280] Rzucił fajkę i rękę Telimeny złapał,
Chciał tańczyć, lecz uciekła; więc podszedł do Zosi,
Kłaniając się, słaniając, do mazurka prosi:
„Hej! ty Ryków, przestańże tam trąbić na fajce,
Precz fajka! wszak ty dobrze grasz na bałabajce,
Widzisz no tam gitarę, pódź no, weź gitarę,
I mazurka! ja Major idą w pierwszą parę”.
Kapitan wziął gitarę i strony przykręcał,
Płut znowu Telimenę do tańca zachęcał.

„Słowo majorskie, Panno, nie Rosyjaninem
[290] Jestem, jeżeli kłamię! chcę być sukinsynem,
Jeżeli kłamię; spytaj, a oficerowie
Wszyscy poświadczą, cała armija to powie,
Że w tej drugiej armiji, w korpusie dziewiątym,
W drugiej pieszej dywizji, w pułku pięćdziesiątym
Jegierskim, major Płut jest pierwszy mazurzysta.
Pódźże, Panienko! nie bądź taka narowista!
Bo ja po oficersku ukarzę Panienkę...”

To mówiąc, skoczył, chwycił Telimeny rękę
I szerokim całusem w białe ramię klasnął,
[300] Gdy Tadeusz, przypadłszy z boku, w twarz mu trzasnął.

I całus, i policzek ozwały się razem,
Jeden za drugim, jako wyraz za wyrazem.

Major osłupiał, oczy przetrął, z gniewu błady
Zawołał: „Bunt! buntownik!” – i dobywszy szpady,
Biegł przebić; wtem Książd dostał z rękawa króciwą:
„Pal, Tadeuszu! – krzyknął – pal jak w jasną świecę!”
Tadeusz wnet pochwycił, wymierzył, wypalił,
Chybił, ale Majora zgłuszył i osmalił.

Porywa się z gitarą Ryków: „Bunt! bunt!” woła,
[310] Wpada na Tadeusza; lecz Wojski zza stoła
Machnął ręką na odlew; nóż w powietrzu świsnął
Między głowy i pierwszej uderzył, niż błysnął.
Uderza w dno gitary, na wylot ją wierci,
Schylił się na bok Ryków i tak uszedł śmierci.
Lecz strwożył się; krzyknąwszy:

„Jegry! bunt! Jej Bogu!” –
Dobył szpady, broniąc się, zbliżał się do progu.

Wtem z drugiej strony izby wpada szlachty wiele
Przez okna, z rapierami, Różeczka na czele.

Pląt w sieni, Ryków za nim, wołają żołnierzy,
[320] Już trzech najbliższych domu na pomoc im bieży;
Już przeze drzwi włożą trzy błyszczące bagnety,
A za nimi trzy czarne schylone kaszkiety.

Maciek stał u drzwi z Różgą wzniesioną do góry,
Lgnąc do ściany, czatował jako kot na szczury,
Aż ciął okropnie; może głowy by trzy zwałił,
Lecz stary, czy nie dojrzał, czy zbyt się zapalił,
Bo nim szyje wytknęli, rąbnął po kaszkietach,
Zdarł je; Różga spadając brzękła po bagnietach.
Moskale cofają się, Maciek ich wygania

[330] Na dziedziniec. Tam jeszcze więcej zamieszania.
Tam stronnicy Sopliców pracują w zawody
Nad rozkuciem Dobrzyńskich, rozrywają kłody;
Widząc to jegry za broń porywają, biegają;
Szerżant, wpadłszy, bagnetem przebił Podhajskiego,
Dwóch drugich szlachty zranił, do trzeciego strzela,

Uciekają; było to przy kłodzie Chrzyciela.

Ten już miał ręce wolne, gotowe ku walce;
Wstał, podniósł dłoń i zwinął w kłębek długie palce,
I z góry tak uderzył w grzbiet Rosyjanina,
[340] Że twarz jego i skroń wbił w zamek karabina.
Trząsł zamek, lecz zalany krwią proch już nie spalił;
Szerżant u nóg Chrzyciela na swą broń się zwałił.
Chrzyciel schyla się, chwytając karabin za rurę
I wijąc jak kropidłem podnosi go w górę,
Robi młynka, dwóch zaraz szeregowych zwała
Po ramionach i w głowę ugadza kaprała;
Reszta złąkła od kłody cofa się z przestrachem:
Tak Kropiciel ruchomym nakrył szlachtę dachem.

Zaczem rozbito kłodę, rozcięto powrozy,
[350] Szlachta już z wolna wpada na kwestarskie wozy,
Z nich dobywa rapiery, pałasze, tasaki,
Kosy, strzelby; Konewka znalazł dwa szturmaki
I worek kul; wysypał je do swego szturmaka,
Drugi, równie nabiwszy, ustąpił dla Saka.

Jegrów więcej przybywa, mieszają się, tłuką;
Szlachta w zgiełku nie może ciąć krzyżową sztuką,
Jegry nie mogą strzelać, już walczą wręcz, z bliska –
Już stal, ząb za ząb, o stal porwawszy się, pryska,
Bagnet o szablę, kosa o gifes się łamie,
[360] Pięść spotyka się z pięścią i z ramieniem ramie.

Lecz Ryków z częścią jegrów pobiegł, gdzie stodoła
Tyka płotów; tam staje, na żołnierzy woła,
Ażeby zaprzestali bitwę tak bezładną,
Gdzie nie używszy broni, pod pięściami padną.
Gniewny, że sam nie może dać ognia, bo w tłumie
Moskalów od Polaków rozróżnić nie umie,
Woła: „Stroj się!” (co znaczy: formuj się do szyku),
Ale komendy jego nie słychać wśród krzyku.

Stary Maciek, do ręcznych zapasów niezdolny,

[370] Rejterował się, czyniąc przed sobą plac wolny
Na prawo i na lewo; tu końcem szablicy
Uciera bagnety z rury jako knot ze świecy;
Tam machnąwszy na odlew, ścina albo kole.
I tak ostrożny Maciek ustępuje w pole.

Lecz z największym na niego naciera uporem
Stary Gifrejter, co był pułku instruktorem,
Wielki mistrz na bagnety; zebrał się sam w sobie,
Skurczył się, a karabin porwał w ręce obie,
Prawą u zamka, lewą w pół rury porywa,
[380] Kręci się, podskakuje, czasem przysiadywa,
Lewą rękę opuszcza, a broń z prawej ręki
Suwa naprzód, jak żądło z węzowej paszczęki,
I znowu ją w tył cofa, na kolanie wspiera,
I tak kręcąc się, skacząc, na Maćka naciera.

Oceniał przeciwnika zręczność Maciek stary
I lewą ręką włożył na nos okulary,
Prawą rękojeść Rózgi tuż przy piersiach trzyma,
Cofa się, Gifrejtera ruch śledząc oczyma,
Sam słania się na nogach, jakby był pijany;
[390] Gifrejter bieży prędzej i, pewny wygranej,
Żeby uchodzącego tym łacniej dosięgnął,
Powstał i całą prawą rękę wzdłuż wyciągnął,
Popychając karabin, a tak się wysilił
Pchnięciem i wagą broni, że się aż pochylił;
Maciek tam, kędy bagnety wkłada się na rurę,
Podstawia swą rękojeść, podbija broń w górę,
I wnet spuszcza Rózgę, tnie Moskała w rękę
Raz, i znowu na odlew przecina mu szczękę. –
Tak padł Gifrejter, fehmistrz najpierwszy z Moskalów,
[400] Kawaler trzech krzyżyków i czterech medalów.

Tymczasem koło kłodek lewe szlachty skrzydło
Już jest bliskie zwycięstwa; tam walczył Kropidło,
Widny z dala, tam Brzytwa wił się wśród Moskali,
Ten ich wpół ciała rzeza, tamten w głowy wali;
Jako machina, którą niemieccy majstrowie

Wymyślili i która młockarnią się zowie,
A jest razem sieczkarnią, ma cepy i noże,
Razem i słomę kraje, i wybija zboże:
Tak pracują Kropideł i Brzytwa pospołu,
[410] Mordując nieprzyjacioł, ten z góry, ten z dołu.

Lecz Kropideł już pewne porzuca zwycięstwo,
Bieży na prawe skrzydło, gdzie niebezpieczeństwo
Nowe grozi Maćkowi; śmierci Gifrejtera
Mszcząc się, Proporszczyk z długim szpontonem naciera
(Szponton jest to zarazem dzida i siekiera,
Teraz już zaniedbany i tylko na flocie
Używają go – wówczas służył i piechocie).
Proporszczyk, człowiek młody, zręcznie się uwijał;
Ilekoć mu przeciwnik broń na bok odbijał,
[420] On cofał się; młodego nie mógł Maciek zgonić,
I tak, nie raniąc, musiał tylko siebie bronić.
Już mu Proporszczyk dzidą lekką ranę zadał,
Już wznosząc w górę berdysz do cięcia się składał:
Chrzciciel nie zdoła dobiec, lecz staje w pół drogi,
Okręca broń i ciska wrogowi pod nogi.
Skruszył kość; już Proporszczyk szponton z rąk upuszcza,
Ślania się; wpada Chrzciciel, za nim szlachty tłuszcza,
A za szlachtą Moskale od lewego skrzydła
Biegą zmieszani; wszczął się bój koło Kropidla.

[430] Chrzciciel, który w obronie Maćka oręż stracił,
Ledwie że tej przysługi życiem nie przypłacił,
Bo przypadło nań z tyłu dwóch silnych Moskali
I czworo rąk zarazem we włos mu wplątali;
Upiąwszy się nogami, ciągną jako liny
Sprężyste, uwiązane do masztu wiciny;
Daremnie w tył Kropiciel ciska ślepe razy,
Chwieje się – a wtem postrzegł, że blisko Gerwazy
Walczy; zawołał: „Jezus Maria! Scyzoryku!”

Klucznik, trwogę Chrzciciela poznawszy po krzyku,
[440] Odwrócił się i spuścił ostrze płytkiej stali
Między głowę Chrzciciela i ręce Moskali.

Cofnęli się, wydawszy przeraźliwe głosy,
Lecz jedna ręka, mocniej wplątana we włosy,
Została się, wisząca i krwią buchająca.
Tak orlik, jedną szponę gdy wbije w zającą,
Drugą, by wstrzymać zwierza, o drzewo uczepi,
A zając, targnąwszy się, orła wpół rozszczepi,
Prawa szpona u drzewa zostaje się w lesie,
A lewą, zakrwawioną, zwierz na pola niesie.

- [450] Kropiciel, wolny, oczy obraca dokoła,
Ręce wyciąga, broni szuka, broni woła,
Tymczasem grzmi pięściami, stojąc mocno w kroku
I pilnując się z bliska Gerwazego boku,
Aż Saka, syna swego, postrzega w natłoku.
Sak prawą ręką szturmak wymierza, a lewą
Ciągnie za sobą długie, sążniowate drzewo,
Uzbrojone w krzemienie i w guzy, i sęki
(Nikt by go nie podźwignął prócz Chrzyciela ręki).
Chrzyciel, gdy miłą broń swą, swe Kropidło zoczył,
[460] Chwycił je, ucałował, z radości podskoczył,
Zakręcił je nad głową i zaraz ubroczył.

Co potem dokazywał, jakie klęski szerzył,
Daremnie śpiewać, nikt by muzie nie uwierzył,
Jak nie wierzono w Wilnie ubogiej kobiecie,
Która, stojąc na świętej Ostrej Bramy szczycie,
Widziała, jako Dejów, moskiewski jenerał,
Wchodząc z pułkiem Kozaków, już bramę otwierał.
I jak jeden mieszczanin, zwany Czarnobacki,
Zabił Dejowa i zniósł cały pułk kozacki.

- [470] Dosyć, że się tak stało, jak przewidział Ryków:
Jegry w tłumie ulegli mocy przeciwników.
Dwudziestu trzech na ziemi wała się zabitych,
Trzydziestu kilku jęczy ranami okrytych,
Wielu pierzchło, skryło się w sad, w chmielem, nad rzekę,
Kilku wpadło do domu pod kobiet opiekę.

Zwycięska szlachta biega z okrzykiem wesela,

Ci do beczek, ci łupy rwą z nieprzyjaciela;
Jeden Robak tryumfów szlachty nie podziela.

On dotąd sam nie walczył (bo bronią kanony
[480] Księdzu bić się), lecz jako człowiek doświadczony
Dawał rady, plac boju z różnych stron obchodził,
Wzrokiem, ręką walczących zachęcał, przywodził.
I teraz woła, aby do niego się łączyć,
Uderzyć na Rykowa, zwycięstwa dokończyć.
Tymczasem przez posłańca wskazał do Rykowa,
Że jeżeli broń złoży, życie swe zachowa;
Jeżeli zaś oddanie broni będzie zwlekać,
Robak każe otoczyć resztę i wysiekać.

Kapitan Ryków wcale nie prosił pardonu;
[490] Zebrawszy koło siebie pół batalijonu,
Krzyknął: „Za broń!” – wnet szereg karabiny chwyta,
Chrząsnęła broń, a była już dawno nabita;
Krzyknął: „Cel!” – rury rzędem zabłysnęły długim,
Krzyknął: „Ognia kolej!” – grzmiały jeden po drugim;
Ten strzela, ten nabija, ten chwyta do ręki,
Słychać świsty kul, zamków chrzęsty, sztenflów dźwięki.
Cały szereg zdaje się być ruchawym płazem,
Który tysiąc błyszczących nóg wywija razem.

Prawda, że jegry byli mocnym trunkiem pjani,
[500] Źle mierzą i chybiają, rzadko który rani,
Ledwie który zabije; przecież dwóch Maciejów
Już zraniono i poległ jeden z Bartłomiejów.
Szlachta z niewiele rusznic z rzadka się odstrzela,
Chce szablami uderzyć na nieprzyjaciela,
Ale starsi wstrzymują; kule gęsto świszczą,
Rażą, spędzają, wkrótce dziedziniec oczyszczą.
Już aż po szybach dworu zaczynają dzwonić.

Tadeusz, który został w domu kobiet bronić
Z rozkazu stryja, słysząc, że coraz to gorzej
[510] Wre bitwa, wybiegł; za nim wybiegł Podkomorzy,
Któremu Tomasz wreszcie przyniósł karabelę;

Śpieszy, łączy się z szlachtą i staje na czele.
Bieży, broń wzniósłszy, szlachta rusza jego śladem,
Jegry, przypuściwszy ich, sygnęli kul gradem.
Legł Isajewicz, Wilbik, Brzytewka raniony;
Zaczem wstrzymują szlachtę, Robak z jednej strony,
A z drugiej Maciej; szlachta ostyga w zapale,
Ogląda się, cofa się, widzą to Moskale;
Kapitan Ryków myśli ostatni cios zadać,
[520] Spędzić szlachtę z dziedzica i dworem owładać.

„Formuj się do ataku! – zawołał – na sztyki!
Naprzód!” Wnet szereg, rury wytknąwszy jak tyki,
Schyla głowy, zrusza się i przyśpiesza kroku;
Darmo szlachta wstrzymuje z przodu, strzela z boku,
Szereg już pół dziedzica przeszedł bez oporu;
Kapitan, pokazując szpadą na drzwi dworu,
Krzyczy: „Sędzio! poddaj się, bo dwór spalić każę!”
„Pal – woła Sędzia – ja cię w tym ogniu usmażę”.

O dworze Soplicowski! jeśli dotąd całe
[530] Świecą się pod lipami twoje ściany białe,
Jeśli tam dotąd szlachty sąsiedzkiej gromada
Za gościnnymi stoły Sędziego zasiada,
Pewnie tam piją często za Konewki zdrowie;
Bez niego już by było dziś po Soplicowie!

Konewka dotąd małe dał męstwa dowody;
Choć najpierwszy ze szlachty uwolniony z kłody,
Choć zaraz znalazł w wozie swą miłą Konewkę,
Swoją szturmak faworytny i z nim kul sakiewkę,
Nie chciał bić się; powiadał, że sobie nie ufa
[540] Na czczo; siedł więc, gdzie stała spirytusu kufa,
Ręką jak łyżką strumień do ust sobie chylił;
Dopiero gdy się dobrze rozgrzał i posilił,
Poprawił czapkę, z kolan wziął do rąk Konewkę,
Zmacał sztenflem naboju, podsypał panewkę
I spójrzył na plac boju; widzi, że błyszcząca
Fala bagnatów szlachtę bije i roztrąca;
Przeciw tej fali płynie, schyla się do ziemi

I nurkuje pomiędzy trawami gęstemi
Środkiem dziedzińca, aż tam, gdzie rośła pokrzywa,
[550] Zasadza się, a Saka gestami przyzywa,

Sak, broniąc dworu, stanął z szturmakiem u proga,
Bo w tym dworze mieszkała jego Zosia droga,
Od której choć w zalotach został pogardzony,
Kochał ją zawsze, zginąć rad dla jej obrony.

Już szereg jegrów w marszu na pokrzywę wkracza,
Gdy Konew ruszył cyngla i z paszczy garłacza
Tuzin kul rozsiekanych puszcza wśród Moskali;
Sak puszcza drugi tuzin, jegry się zmieszali,
Przerażony zasadzką szereg w kłęb się zwija,
[560] Cofa się, rzuca rannych; Chrzciiciel ich dobija.

Stodoła już daleko; bojąc się odwodu
Długiego, Ryków skoczył pod parkan ogrodu,
Tam pierzchającą rotę zatrzymuje w biegu,
Szykuje, lecz szyk zmienia: z jednego szeregu
Robi trójkąt, klin ostry wystawując z przodu,
A dwa boki opiera o parkan ogrodu.
Dobrze zrobił, bo jazda nań od zamku wali.

Hrabia, który był w zamku pod strażą Moskali,
Gdy pierzchła straż złęczniona, dworzan na koń wsadził
[570] I słysząc strzały, w ogień jazdę swą prowadził,
Sam na czele, z żelazem nad głowę wzniesionem.
Wtem Ryków krzyknął: „Ognia pół batalijonem!”
Przeleciała po zamkach wzdłuż nitka ognista
I z czarnych rur wytkniętych świsnęło kul trzysta.
Trzech jezdnych padło rannych, jeden trupem leży.
Padł koń Hrabia, spadł Hrabia; Klucznik krzycząc bieży
Na ratunek, bo widzi: jegry na cel wzięli
Ostatniego z Horeszków, chociaż po kądzieli.
Robak był bliższy, Hrabie ciałem swym zakrywa,
[580] Dostał za niego postrzał, spod konia dobywa,
Uprowadza; a szlachcie każe się rozstąpić,
Lepiej mierzyć, postrzałów nadaremnych skąpić,

Kryć się za płoty, studnię, za ściany obory;
Hrabia z jazdą ma czekać sposobniejszej pory.

Plany Robaka pojął i wykonał cudnie
Tadeusz; stał ukryty za drewnianą studnię;
A że trzeźwy i dobrze strzelał z dubeltówki
(Mógł trafić do rzuconej w powietrze złotówki),
Okropnie razi Moskwę, starszyznę wybiera:
[590] Za pierwszym zaraz strzałem ubił feldfebera.
Potem z dwóch rur raz po raz dwóch sierżantów sprząta,
Mierzy to po galonach, to w środek trójkąta,
Gdzie stał sztab; za czym Ryków gniewa się i dąsa,
Tupa nogami, szpady swej rękojeść kąsa:
„Majorze Płucie – woła – co to z tego będzie?
Wkrótce tu nie zostanie nikt z nas przy komendzie!”

Więc Płut na Tadeusza krzyknął z wielkim gniewem:
„Panie Polak, wstydź się Pan chować się za drzewem,
Nie bądź tchórz, wyjdź na środek, bij się honorowie,
[600] Po żołniersku”. – A na to Tadeusz odpowie:
„Majorze! Jeśli jesteś tak śmiałym rycerzem,
A czegoż ty się chowasz za jęgrów kołnierzem?
Nie tchórzę ja przed tobą, wynidź no zza płotów,
Dostałeś w twarz, jam przecie bić się z tobą gotów!
Po co krwi rozlew! Między nami była zwada,
Niechajże ją rozstrzygnie pistolet lub szpada.
Daję ci broń na wybór, od działa do szpilki;
A nie, to was wystrzelam jako w jamie wilki”.
I to mówiąc wystrzelił, a tak dobrze mierzył,
[610] Że porucznika obok Rykova uderzył.

„Majorze – szepnął Ryków – wyjdź na pojedynek
I pomścij się za jego raniejszy uczynek.
Jeśli tego szlachcica kto inny zabije,
To Major widzi, Major hańby swej nie zmyje.
Trzeba tego szlachcica na pole wywabić,
Nie można z karabina, to choć szpadą zabić.
Co puka, to nie sztuka; to wolę, co kole –
Mówił stary Suwarow; wyjdź, Majorze, w pole,

Bo on nas powystrzela; patrz, bierze do celu”.
[620] Na to rzekł Major: „Ryków! miły przyjacielu,
Ty jesteś zuch na szpady, wyjdź ty, bracie Ryków,
Lub wiesz co? wysłem kogo z naszych poruczników.
Ja major, ja nie mogę odstąpić żołnierzy.
Do mnie batalijonu komenda należy”.
Słyszając to Ryków szpadę podniósł, wyszedł śmiało
Kazał ognia zaprzestać, machnął chustką białą.
Pyta się Tadeusza, jaką broń podoba;
Po ukłonach – na szpady zgodzili się oba.
Tadeusz broni nie miał; gdy szukano szpady,
[630] Wyskoczył Hrabia zbrojny i zerwał układy.

„Panie Soplico! – wołał – z przeproszeniem Pana,
Pan wyzwaleś Majora! ja do Kapitana
Mam dawniejszą urazę: on do zamku mego
(„Mów Pan – przerwał Protazy – do zamku naszego”),
On wpadł – rzekł, kończąc Hrabia – na czele złodziejów,
On, poznałem Rykova, wiązał mych dżokejów.
Skarzę go, jakom zbójców skarał pod opoką,
Którą Sycylijanie zwą Birbante-rokko”.

Uciszyli się wszyscy, ustało strzelanie,
[640] Wojska ciekawe patrzą na wodzów spotkanie;
Hrabia i Ryków idą, obróćeni bokiem,
Prawą ręką i prawem grożąc sobie okiem;
Wtem lewymi rękami odkrywają głowy
I kłaniają się grzecznie (zwyczaj honorowy:
Nim przyjdzie do zabójstwa, naprzód się przywitać).
Już spotkały się szpady i zaczęły zgrzytać;
Rycerze, wznosząc nogi, prawymi kolany
Przyklękają, w przód i w tył skacząc na przemiany.

Ale Płut, Tadeusza widząc przed swym frontem,
[650] Naradzał się po cichu z gifrejterem Gontem,
Który w rocie uchodził za pierwszego strzelca.
„Gonto – rzekł Major – widzisz ty tego wisielca?
Jeśli mu wsadzisz kulę, tam pod piątym żebrzem,
To dostaniesz ode mnie cztery ruble srebrem”.

Gont odwodzi karabin, do zamka się chyli,
Wierni go towarzysze płaszczami okryli;
Mierzy, nie w żebro, ale w głowę Tadeusza,
Strzelił i trafił – blisko, w środek kapelusza.
Okręcił się Tadeusz, aż Kropiciel wpada
[660] Na Rykowa, a za nim szlachta, krzycząc: „Zdrada!”
Tadeusz go zasłania, ledwie zdołał Ryków
Zrejterować się i wpaść we środek swych szyków.

Znowu Dobrzyńscy z Litwą natarli w zawody
I pomimo dawniejsze dwóch stronnictw niezgody
Walczą jak bracia, jeden drugiego zachęca.
Dobrzyńscy, widząc jak się Podhajski wykręca
Tuż przed szeregiem jegrów i kosą ich kraje,
Zawołali z radością: „Niech żyją Podhaje!
Naprzód, bracia Litwini! Górą, górą Litwa!”
[670] Skońbówie zaś, widząc, jak waleczny Brzytwa,
Choć ranny, leci z szablą wzniesioną do góry,
Krzyknęli: „Górą Maćki, niech żyją Mazury!”
Dodawszy wzajem serca, biegną na Moskali;
Nadaremnie ich Robak z Maćkiem wstrzymywali.

Gdy tak na rotę jegrów uderzano z przodu,
Wojski rzuca plac boju, idzie do ogrodu;
Przy boku jego stąpał ostrożny Protazy,
A Wojski mu po cichu wydawał rozkazy.

Stała w ogrodzie, prawie pod samym parkanem,
[680] O który się opierał Ryków swym trójgranem,
Wielka, stara sernica, budowana w kratki
Z belek na krzyż wiązanych, podobna do klatki.
W niej świeciły się białych serów mnogie kopy;
Wkoło zaś wahały się suszące się snopy
Szałwiji, benedykty kardy, macierzanki:
Cała zielna domowa apteka Wojszczanki.
Sernica w górze miała wszerek sążni półczwarta.
A u dołu na jednym wielkim słupie wsparta,
Niby gniazdo bocianie. Stary słup dębowy
[690] Pochylił się, bo już był wygnił do połowy,

Groził upadkiem. Nieraz Sędziemu radzono,
Aby rzucił budowę wiekiem nadwątloną;
Ale Sędzia powiadał, że woli poprawiać
Anizeli rozrzucać, albo też przestawiać.
Odkładał budowanie do sposobnej pory,
Tymczasem pod słup kazał wetknąć dwie podpory.
Tak pokrzepiona, ale nietrwała budowa
Wyglądała za parkan na trójkąt Rykowa.

Ku tej sernicy Wojski z Woźnym milczkiem idą,
[700] Każdy zbrojny ogromnym drągiem, jakby dzidą;
Za nimi ochmistrzyni dąży przez konopie
I kuchcik, małe, ale bardzo silne chłopię.
Przyszedłszy, drągi wparli w wierzch słupa nadgniły,
Sami, u końców wisząc, pchają z całej siły,
Jako flisy uwięzłą na rapach wicinę
Długimi drągi z brzegu pędzą na głębinę.

Trzasnął słup: już sernica chwieje się i wali
Z brzemieniem drzew i serów na trójkąt Moskali,
Gniecie, rani, zabija; gdzie stały szeregi,
[710] Leżą drwa, trupy, sery białe jako śniegi,
Krwia i mózgiem splamione. Trójkąt w sztuki pryska,
A już w środku Kropidło grzmi, już Brzytwa błyska,
Siecze Rózga, od dworu wpada szlachty tłuszcza,
A Hrabia od bram jazdę na rozpierzchłych puszcza.

Już tylko ośmiu jegrów z sierżantem na czele
Bronią się; bieży Klucznik, oni stoją śmieje,
Dziwięć rur wymierzyli prosto w łeb Kluczника;
On leci na strzał, kręcąc ostrze Scyzoryka.
Widzi to Ksiądz, zabiega Klucznikowi drogę.
[720] Sam pada i podbija Gerwazemu nogę.
Upadli, właśnie kiedy pluton ognia dawał;
Ledwie ołów prześwisnął, już Gerwazy wstawał,
Już wskoczył w dym; dwom jegrom zaraz głowy zmiata,
Uciekają strwożeni, Klucznik goni, płata;
Oni biegną dziedzińcem, Gerwazy ich torem;
Wpadają we drzwi gumna stojące otworem,

Kolejny
heroiczny czyn
księdza Robaka
– ocalenie życia
Gerwazemu.

I Gerwazy do gumna na ich karkach wjechał,
 Zniknął w ciemności, ale bitwy nie zaniechał,
 Bo przeze drzwi jęk słysząc, wrzask i gęste razy.
 [730] Wkrótce ucihło wszystko; wyszedł sam Gerwazy
 Z mieczem krwawym. Już szlachta odzierżyła pole,
 Porozpędzanych jęgrów ściga, rąbie, kole;
 Ryków sam został, krzyczy, że broni nie złoży,
 Biję się, gdy ku niemu podszedł Podkomorzy
 I wznosząc karabelę, rzekł poważnym tonem:
 „Kapitanie! nie splamisz czci twojej pardonem,
 Dałeś próby, rycerzu nieszczęsny, lecz mężny,
 Twojej odwagi; porzuć opór niedołężny,
 Złóż broń, nim cię naszymi szablami rozbroim;
 [740] Zachowasz życie i cześć, jesteś więźniem moim!”

Ryków, Podkomorzego zwalczony powagą,
 Skłonił się i oddał mu swoją szpadę naga,
 Skrwawioną po rękojęść, i rzekł: „Lachy braty!
 Oj, biada mnie, żem nie miał choć jednej armaty!
 Dobrze mówił Suworow: «Pomnij, Ryków kamrat,
 Żebyś nigdy na Lachów nie chodził bez armat!»
 Cóż! jegry byli pjani, Major pić pozwolił!
 Och, major Płut, on dzisiaj bardzo poswywolił!
 On odpowie przed carem, bo on miał komendę,
 [750] Ja, Panie Podkomorzy, wasz przyjaciel będę.
 Ruskie przysłowie mówi: Kto się mocno lubi,
 Ten, Panie Podkomorzy, i mocno się czubi.
 Wy dobrzy do wypitki, dobrzy do wybitki,
 Ale przestańcie robić nad jegrami zbytki”.

Podkomorzy, słysząc to, karabelę wznasza
 I przez Woźnego pardon powszechny ogłasza,
 Każe rannych opatrzyć, z trupów czyścić pole,
 A jegrów rozbrojonych prowadzić w niewolę.
 Długo szukano Płuta; on, w krzaku pokrzywy
 [760] Zarywszy się głęboko, leżał jak nieżywy;
 Wyszedł wreszcie, ujrawszy, że było po bitwie.

Taki miał koniec zajazd ostatni na Litwie.

Ryków o przebiegu bitwy, po-
 tępienie Płuta,
 poddanie wojsk,
 deklaracja przy-
 jaźni dla Po-
 laków.

Zakończenie
 walki; znaczące
 dla interpretacji
 całej epopei sło-
 wo: „ostatni”.

KSIĘGA DZIESIĄTA

EMIGRACJA. JACEK

*Treść: Narada tycząca się zabezpieczenia losów zwycięzców –
Układy z Rykowem – Pożegnanie – Ważne odkrycie – Nadzieja.*

Owe obłoki ranne, zrazu rozpierchnione
Jak czarne ptaki, lecąc w wyższą nieba stronę,
Coraz się zgromadzały; ledwie słońce zbiegło
Z południa, już ich stado pół niebios obległo
Ogromną chmurą; wiatr ją pędził coraz chyżej,
Chmura coraz gęstniała, zwieszała się niżej,
Aż jedną stroną na wpół od niebios oddarta,
Ku ziemi wychylona i wszecz rozpostarta,
Jak wielki żagiel, biorąc wszystkie wiatry w siebie,
[10] Od południa na zachód leciała po niebie.

I była chwila ciszy; i powietrze stało
Głuche, milczące, jakby z trwogi oniemiało.
I łany zbóż, co wprzód, kładąc się na ziemi
I znowu w górę trzęsąc kłosami złotemi,
Wrzały jak fale, teraz stoją nieruchome
I pogładają w niebo najeżywszy słomę.
I zielone przy drogach wierzby i topole,
Co pierwej, jako płaczki przy grobowym dole,
Biły czołem, długimi kręciły ramiony,
[20] Rozpuszczając na wiatry warkocz posrebrzony –
Teraz już martwe, z niemej wyrazem żałoby,
Stoją na kształt posągów sypilijskiej Nioby¹.
Jedna osina drżąca wstrząsa liście siwe.

Bydło, zwykłe do domu powracać leniwe,
Teraz zbiega się tłumnie, pasterzy nie czeka

I opuszczając stawę do domu ucieka.
Buhaj racicą ziemię kopie, orze rogiem
I całą trzodę straszy ryczeniem złowrogiem;
Krowa coraz ku niebu wznosi wielkie oko;
[30] Usta z dziwu otwiera i wzdycha głęboko;
A wieprz marudzi w tyle, dąsa się i zgrzyta,
I snopy zboża kradnie, i na zapas chwytą.

Ptastwo skryło się w lasy, pod strzechy, w głąb trawy;
Tylko wrony, stadami obstąpiwszy stawy,
Przechadzają się sobie poważnymi kroki,
Czarne oczy kierują na czarne obłoki;
Wytknąwszy język z suchej, szerokiej gardzieli
I skrzydła roztaczając, czekają kąpieli;
Lecz i te, przewidując nazbyt mocną burzę,
[40] Już w las ciągną, podobne wznoszącej się chmurze.
Ostatnia z ptaków, lotem nieścigłym zuchwała
Jaskółka, czarny obłok przesywa jak strzała,
Wreszcie spada jak kula.

Właśnie w owej chwili
Szlachta z Moskwą okropną walkę zakończyli
I chronią się gromadnie w domy i stodoły,
Opuszczając plac boju, gdzie wkrótce żywył
Stoczą walkę.

Na zachód jeszcze ozłocona
Ziemia świeci ponuro, żółtawo-czerwona;
[50] Już chmura, roztaczając cienie na kształt sieci,
Wyławia resztki światła, a za słońcem leci,
Jak gdyby je pochwycić chciała przed zachodem.
Kilka wichrów raz po raz prześwisnęło spodem,
Jeden za drugim lecą, miecąc krople dżdżyste,
Wielkie, jasne, okrągłe, jak grady ziarniste.

Nagle wichry zwały się, porwały się wpoły,
Borykają się, kręcą, świszczącemi koły
Krążą po stawach, mącą do dna wody w stawach;
Wpadli na łąki, świszczą po łozach i trawach,
[60] Pryskają łóz gałęzie, lecą traw przekosy
Na wiatr, jako garściami wyrywane włosy,

Zmieszane z kędziorami snopów; wiatry wyją,
Upadają na rolę, tarzają się, ryją,
Rwą skiby, robią otwór wichrowi trzeciemu,
Który wydarł się z roli jak słup czarnoziemiu,
Wznosi się, jak ruchoma piramida toczy,
Łbem grunt wierci, z nóg piasek sypie gwiazdom w oczy,
Co krok wszecz wydyma się, roztwiera ku górze
I ogromną swą trąbą otrębuje burzę.

[70] Aż z całym tym chaosem wody i kurzawy,
Słomy, liścia, gałęzi, wydartej murawy,
Wichry w las uderzyły i po głębiach puszczą
Ryknęły jak niedźwiedzie.

A już deszcz wciąż pluszczy,
Jak z sita, w gęstych kroplach; wtem rykły pioruny,
Krople zlały się razem; to jak proste struny
Długim warkoczem wiążą niebiosą do ziemi,
To jak z wiader buchają warstami całami.
Już zakryły się całkiem niebiosą i ziemia,
Noc je z burzą od nocy czarniejszą zaciemia.

[80] Czasem widnokrąg pęka od końca do końca
I anioł burzy na kształt niezmiernego słońca
Rozświeci twarz, i znowu okryty całunem,
Uciekł w niebo i drzewi chmur zatrzasnął piorunem.
Znowu wzmagą się burza, ulewa nawalna
I ciemność gruba, gęsta, prawie dotykalna.
Znowu deszcz ciszej szumi, grom na chwilę uśnie;
Znowu wzbudzi się, ryknie i znów wodą chluśnie.
Aż się uspokoiło wszystko; tylko drzewa
Szumią około domu i szemrze ulewa.

[90] W takim dniu pożądanym był czas najburzliwszy;
Bo nawalnica, boju plac mrokiem okrywszy,
Zalała drogi, mosty zerwała na rzece,
Z folwarku niedostępną zrobiła fortecę.
O tym więc, co się działo w obozie Soplicy,
Dziś nie mogła rozejść się wieść po okolicy,
A właśnie zawisł szlachty los od tajemnicy.

W izbie Sędziego ważne toczą się narady;

Bernardyn leżał w łóżku, zmordowany, błądy
 I skrwawiony, lecz całkiem zdrowy na umyśle,
 [100] Daje rozkazy, Sędzia wypełnia je ściśle.
 Prosi Podkomorzego, przyzywa Klucznika,
 Każe przywieść Rykova, potem drzwi zamyka.
 Godzinę całą trwały tajemne rozmowy,
 Aż je przerwał kapitan Ryków tymi słowy,
 Rzucając na stół kiesę ciężką dukatami:
 „Państwo Lachy, jest już ta gadka między wami,
 Że każdy Moskał złodziej; powiedzcież, kto spyta,
 Że znaliście Moskala, który zwan Nikita
 Nikitycz Ryków,rotny kapitan, miał osim
 [110] Medalów i trzy krzyże – to pamiętać prosim:
 Ten medal za Oczaków, ten za Izmaików,
 Ten za bitwę pod Nowi, ten za Prejsiż-Ilków,
 Tamten za Korsakowa sławną rejteradę
 Spod Zurich; a miał także i za męstwo szpadę,
 Także od Feldmarszałka trzy zadowolnienia,
 Dwie pochwały cesarskie i cztery wspomnienia,
 Wszystko na piśmie”.

„Ale, ale, Kapitanie –
 Przerwał Robak – i cóż się tedy z nami stanie,
 Jeśli nie chcesz zgodzić się? Wszakże dałeś słowo
 [120] Załatwić tę rzecz”.

„Prawda, słowo dam na nowo –
 Rzecze Ryków – ot, słowo! Co po waszej zgubie?
 Ja człek pocziwy, ja was, Państwo Lachy, lubię,
 Że wy ludzie weseli, dobrzy do wypitki,
 I także ludzie śmiali, dobrzy do wybitki.
 U nas ruskie przysłowie: Kto na wozie jedzie,
 Bywa często pod wozem; kto dzisiaj na przedzie,
 Jutro w tyle; dziś bijesz, jutro ciebie biją;
 Czy o to gniew? Tak u nas po żołniersku żyją.
 Skąd by się człowiekowi tyle złości wzięło
 [130] Gniewać się o przegranę? Oczakowskie dzieło
 Było krwawe, pod Zurich zbili nam piechotę,
 Pod Austerlicem całą utraciłem rotę;
 A pierwszej wasz Kościuszko pod Racławicami –

Przyjaźń Ryko-
 wa dla Polaków,
 współczucie;
 lojalność
 wobec cara.

Byłem sierżantem – wysiekl mój pluton kosami.
 I cóż stąd? To ja znowu u Maciejowiców
 Zabiłem własnym sztykiem dwóch dzielnych szlachciców:
 Jeden był Mokronowski, szedł z kosą przed frontem
 I kanonijerowi uciął rękę z lontem.
 Oj! wy Lachy! Ojczyzna! ja to wszystko czuję,
 [140] Ja Ryków; car tak każe, a ja was żałuję;
 Co nam do Lachów? Niechaj Moskwa dla Moskala,
 Polska dla Lacha; ale cóż? Car nie pozwala!”

Sędzia mu na to rzecze: „Panie Kapitanie,
 Żeś człek poczciwy, wiedzą to wszyscy ziemianie,
 U których na kwaterach stałeś od lat wielu;
 Za ten dar nie gniewaj się, dobry przyjacielu,
 Nie chcieliśmy cię skrzywdzić; te oto dukaty
 Śmieliśmy złożyć, wiedząc, żeś człek niebogaty”.

Ryków:
 Honor, skrom-
 ność, chęć po-
 mocy Polakom.

„Ach, jegry! – wołał Ryków – cała rota skłuta!
 [150] Moja rota! A wszystko z winy tego Płuta!
 On komendant, on za to przed carem odpowie.
 A wy te grosze sobie zabierzcie, Panowie.
 U mnie jest kapitański mój żołd lada jaki,
 A dosyć mnie na ponczyk i lulkę tabaki.
 A was lubię, że z wami sobie zjem, popiję,
 Pohulam, pogawędzę i tak sobie żyję;
 Otoż ja was obronię i, jak będzie śledztwo,
 Słowo uczciwe, że dam za wami świadectwo.
 Powiem, że my przyszli tu z wizytą, pili
 [160] Sobie, tańczyli, trochę sobie podchmielili,
 A Płut przypadkiem ognia zakomenderował,
 Bitwa! i batalijon tak jakoś zmarnował.
 Wy, Pany, tylko śledztwo pomazujcie złotem,
 Będzie kręcić się. Ale teraz powiem o tym,
 Co już mówiłem temu szlachcicu, co długi
 Ma rapier, że Płut pierwszy komendant, ja drugi:
 Płut został żywy, może on wam zagiąć kruczka
 Takiego, że zginiecie, bo to chytra sztuczka;
 Trzeba mu gębę zatkać bankowym papierem.
 [170] No i cóż, Panie szlachcic, ty z długim rapierem,

Czy już byłeś u Płuta? czyś się z nim naradził?”

Gerwazy obejrzał się, łysinę pogładził,
Kiwnął niedbale ręką, jak gdyby znać dawał,
Że już wszystko załatwił. – Lecz Ryków nastawał:
„Cóż, czy Płut będzie milczeć, czy słowem zaręczył?”

Klucznik zły, że go Ryków pytaniami dręczył,
Poważnie palec wielki ku ziemi nagiął,
A potem machnął ręką, jak gdyby przecinał
Dalszą rozmowę, i rzekł: „Klną się Scyzorykiem,
[180] Że Płut nie wyda! gadać już nie będzie z nikim!”
Potem dłonie opuścił i palcami chrząsnął,
Jak gdyby tajemnicę całą z rąk wytrząsnął.

Ten ciemny gest pojęli słuchacze i stali
Patrząc z dziwem na siebie, wzajem się badali.
I posępne milczenie trwało minut kilka,
Aż Ryków rzekł: „Nosił wilk, ponieśli i wilka!”
„Requiescat in pace!” – dodał Podkomorzy.
„Jużci – zakończył Sędzia – był w tym palec Boży!
Lecz ja tej krwi nie winien, jam o tym nie wiedział”.

[190] Ksiądz porwał się z poduszek i posępny siedział.
Na koniec rzekł, spojrzawszy bystro na Klucznika:
„Wielki grzech bezbronno zabić niewolnika!
Chrystus zabrania mścić się nawet i nad wrogiem!
Oj, Kluczniku! odpowiesz ty ciężko przed Bogiem.
Jedna jest restrykcja: jeśli popełniono
Nie z zemsty głupiej, ale *pro publico bono*”.
Klucznik głową i ręką kiwał wyciągniłą
I mrugając, powtarzał: „*Pro publico bono!*”.

Więcej nie było mowy o Płucie majorze;
[200] Nazajutrz daremnie go szukano we dworze,
Daremnie wyznaczano za trupa nagrodę,
Major zginął bez śladu, jak gdyby wpadł w wodę.
Co się z nim stało, różnie powiadano o tem,
Lecz nikt pewnie nie wiedział ni wtenczas, ni potem.

O zabiciu majora Płuta.

Daremnie pytaniami Klucznika dręczono;
Nic nie wyrzekł prócz tych słów: „Pro publico bono”.
Wojski był w tajemnicy, lecz słowem ujęty
Honorowym, staruszek milczał jak zakłęty.

- Po zawarciu układów wyszedł z izby Ryków,
[210] A Robak kazał wezwać szlachtę wojowników,
Do których Podkomorzy z powagą tak mówi:
„Bracia! Bóg dziś naszemu szczęścił orężowi,
Ale muszę Wać Państwu wyznać bez ogródki,
Że z tych niewczesnych bojów złe wynikną skutki;
Zbłądziliśmy i nikt tu z nas nie jest bez winy:
Książd Robak, że zbyt czynnie rozszerzał nowiny,
Klucznik i szlachta, że je pojęła opacznie.
Wojna z Rosyją jeszcze nieprędko się zacznie,
Tymczasem, kto miał udział najczynniejszy w bitwie,
[220] Ten nie może bezpieczny zostać się na Litwie;
Musicie więc do Księstwa uciekać, Panowie,
A mianowicie Maciej, co się Chrzciciel zowie,
Tadeusz, Konew, Brzytew, niech unoszą głowy
Za Niemen, gdzie ich czeka zastęp narodowy;
My na was nieobecnych całą winę zwalim
I na Płuta, tak resztę rodzeństwa ocalim.
Żegnam was nie na długo; są pewne nadzieje,
Że nam z wiosną swobody zorza zajaśnieje
I Litwa, co was teraz żegna jak tułaczy,
[230] Wkrótce jako zwycięskich swych zbawców zobaczy.
Sędzia wszystko, co trzeba, zgotuje na drogę,
I ja pieniędzmi, ile zdołam, dopomogę”.

Czuła szlachta, że mądrze Podkomorzy radził;
Wiadomo, że kto z ruskim carem raz się zwadził,
Ten już z nim na tej ziemi nie zgodzi się szczerze
I musi albo bić się, albo gnić w Sybirze.
Więc nic nie mówiąc, smutnie po sobie spojrzeli,
Westchnęli; na znak zgody głowami skinęli.

- Polak, chociaż stąd między narodami słynny,
[240] Że bardziej niżli życie kocha kraj rodzinny,

Gotów zawsze rzucić go, puścić się w kraj świata,
W nędzy i poniewierce przeżyć długie lata,
Walcząc z ludźmi i z losem, póki mu wśród burzy
Przyświeca ta nadzieja, że Ojczyźnie służy.

Oświadczyli, że zaraz wyjeżdżać gotowi.
Tylko się to nie zdało panu Buchmanowi;
Buchman, człowiek rozsądny, w bitwę się nie wmieszał,
Ale słysząc, że radzą, głosować pośpieszał,
Znajdował projekt dobrym, lecz chciał przeinaczyć,
[250] Dokładniej go rozwinać, jaśniej wytłumaczyć,
A naprzód komisją legalnie wyznaczyć,
Która by rozważała emigracji cele,
Środki, sposoby tudzież innych względów wiele;
Nieszczęściem, krótkość czasu była na zawadzie,
Że się nie stało zadość Buchmanowej radzie.
Szlachta żegna się śpiesznie i już w drogę rusza.

Ale Sędzia zatrzymał w izbie Tadeusza
I rzekł do Księdza: „Czas już, żebym ci powiedział
To, o czym-em z pewnością wczoraj się dowiedział,
[260] Że nasz Tadeusz szczerze zakochany w Zosi;
Niechajże przed odjazdem o rękę jej prosi;
Mówiłem z Telimeną; już nam nie przeszkadza.
Zosia także się z wolą opiekunów zgadza.
Jeśli dziś ślubem pary nie można uwieńczyć,
Toćby ich, Panie Bracie, przynajmniej zaręczyć
Przed odjazdem; bo serce młode i podróżne,
Wiesz dobrze, jako miewa tentacyjne różne;
A wszakże kiedy okiem rzuci na pierścionek
I przypomni młodzieniec, że już jest małżonek,
[270] Zaraz w nim obcych pokus ostyga gorączka.
Wierzaj mi, wielką siłę ma ślubna obrączka.

Ja sam przed lat trzydziestu wielki afekt miałem
Ku pannie Marcie, której serce pozyskałem;
Byliśmy zaręczeni; Bóg nie błogosławił
Związkowi temu i mnie sierotą zostawił,
Wziąwszy do chwały swojej nadobną Wojszczankę,

Przyjaciela mojego córę, Hreczeszankę.
Pozostała mi tylko pamiątka jej cnoty,
Jej wdzięków i ten oto ślubny pierścień złoty.
[280] Ilekoć nań spojrziałem, zawsze ma nieboga
Stawała przed oczyma; i tak z łaski Boga
Dotąd mej narzeczonej dochowałem wiary,
I nie bywszy małżonkiem, jestem wdowiec stary,
Chociaż Wojski ma drugą córę, dość nadobną
I do mojej kochanej Marty dość podobną!”

To mówiąc, na pierścionek z czułością spozierał
I odwróconą ręką łzy z oczu ocierał.
„Bracie – kończył – co myślisz? Zrobim zaręczyny?
On kocha, a mam słowo ciotki i dziewczyny”.

[290] Lecz Tadeusz podbiega i z żywością mówi:
„Czemże zdołam odwdziaczyć dobremu Stryjowi,
Który tak o me szczęście ustawnie się trudził!
Ach, dobry Stryju! Byłbym najszczęśliwszy z ludzi,
Gdyby mi Zosia była dzisiaj zaręczona,
Gdybym wiedział, że to jest moja przyszła żona.
Przecież powiem otwarcie: dziś te zaręczyny
Do skutku przyjść nie mogą; są różne przyczyny...
Nie pytaj więcej. Jeśli Zosia czekać raczy,
Może mnie wkrótce lepszym, godniejszym obaczy,
[300] Może stałością na jej wzajemność zarobię,
Może troszeczką sławy me imię ozdobię,
Może wkrótce w ojczyste wrócim okolice;
Wtenczas, Stryju, wspomnę ci twoje obietnice,
Wtenczas na klęczkach drogą powitam Zosienkę
I jeśli będzie wolna, poproszę o rękę;
Teraz porzucam Litwę, może na czas długi,
Może Zosi tymczasem podobać się drugi;
Więzić jej woli nie chcę; prosić o wzajemność
Na którąm nie zasłużył, byłaby nikczemność”.

Tadeusz
o swych planach
wobec Zosi.

[310] Gdy te słowa z uczuciem mówił chłopiec młody,
Zaświeciły mu, jako dwie wielkie jagody
Perek, dwie łzy na wielkich błękitnych źrenicach

I stoczyły się szybko po rumianych licach.

Ale Zosia ciekawa z głębin alkowy
Śledziła przez szczelinę tajemne rozmowy;
Słyszała, jak Tadeusz po prostu i śmiało
Opowiedział swą miłość, serce w niej zadrżało,
I widziała tych wielkich dwoje też w źrenicach.
Choć dojść nie mogła wątku w jego tajemnicach:

[320] Dlaczego ją pokochał? dlaczego porzuca?
Gdzie odjeżdża? przecież ją ten odjazd zasmuca.
Pierwszy raz posłyszała w życiu z ust młodziana
Dziwną i wielką nowość, że była kochana.
Biegła więc, gdzie stał mały domowy ołtarzyk,
Wyjęła zeń obrazek i relikwiarzyk:
Na obrazku tym była święta Genowefa,
A w relikwiji suknia świętego Józefa
Oblubieńca, patrona zaręczzonej młodzi;
I z temi świętościami do pokoju wchodzi.

[330] „Pan odjeżdżasz tak prędko? Ja Panu na drogę
Dam podarunek mały i także przestrozę:
Niechaj Pan zawsze z sobą relikwije nosi
I ten obrazek, a niech pamięta o Zosi.
Niech Pana Pan Bóg w zdrowiu i szczęściu prowadzi
I niech prędko szczęśliwie do nas odprowadzi”.

Pożegnanie Zosi
z Tadeuszem.

Umilkła i spuściła głowę; oczki modre
Ledwie stuliła, z rzęsów pobiegły łzy szczodre,
A Zosia z zamkniętymi stojąc powiekami,
Milczała, sypiąc łzami jako brylantami.

[340] Tadeusz, biorąc dary i całując rękę,
Rzekł: „Pani! Już ja muszę pożegnać Panienkę;
Bądź zdrowa, wspomnij o mnie i racz czasem zmówić
Pacierz za mnie! Zofijo!...”Więcej nie mógł mówić.

Lecz Hrabia, z Telimeną wszedłszy niespodzianie,
Uważał młodej pary czułe pożeganie,
Wzruszył się i rzuciwszy wzrok ku Telimenie:

- „Ileż – rzekł – jest piękności choć w tej prostej scenie!
 Kiedy dusza pasterki z wojownika duszą,
 Jak łódź z okrętem w burzy, rozłączyć się muszą!
- [350] Zaiste! nic tak uczuć w sercu nie rozpala,
 Jako kiedy się serce od serca oddała.
 Czas jest to wiatr: on tylko małą świecę zdmuchnie,
 Wielki pożar od wiatru tym mocniej wybuchnie.
 I moje serce zdolne mocniej kochać z dała.
 Panie Soplico! Miałem ciebie za rywala;
 Ten błąd był jedną z przyczyn naszej smutnej zwady,
 Która mię przymusiła dostać na was szpady.
 Postrzegam błąd mój, boś ty wzdychał ku pasterce,
 Ja zaś tej pięknej Nimfie oddałem me serce.
- [360] Niech we krwi wrogów nasze utoną urazy,
 Nie będziem siem zbójczymi rozpierać żelazy.
 Niech się inaczej spór nasz zalotny rozstrzygnie:
 Walczmy, kto kogo czuciem miłości wyścignie!
 Zostawim oba drogie serc naszych przedmioty,
 Pośpieszymy obadwa na miecze, na groty;
 Walczmy z sobą stałością, żalem i cierpieniem,
 A wrogów naszych mężnym ścigajmy ramieniem”.
 Rzekł i na Telimenę spojrział, ale ona
 Nic nie odpowiadała, strasznie zadziwiona.
- [370] „Mój Hrabio – przerwał Sędzia – po co chcesz koniecznie
 Wyjeżdżać? Wierz mi, w twoich dobrach siedz bezpiecznie.
 Szlachtę biedną rząd mógłby odrzeć i przechłostać,
 Ale ty, Hrabio, pewien jesteś cały zostać;
 Wiesz, w jakim rządzie żyjesz, jesteś dość bogaty,
 Wykupisz się od więzień połową intraty”.

Hrabia
– egzaltacja.

- „To niezgodna – rzekł Hrabia – z moim charakterem;
 Nie mogę być kochankiem, będę bohaterem;
 W miłości troskach – sławy zwę pocieszycielki;
 Gdy jestem nędzarz sercem, będę ręką wielki”.
- [380] Telimena pytała: „Któż panu przeszkadza
 Kochać i być szczęśliwym!” –
 „Mych przeznaczeń władza –

Rzekł Hrabia – ciemność przeczuć, które ruchem tajnym
Rwą się ku stronom obcym, dziełom nadzwyczajnym.
Wyznaję, że dziś chciałem na cześć Telimenie
U ołtarzów Hymena³ zapalić płomienie,
Ale mi dał zbyt piękny przykład ten młodzieniec,
Sam dobrowolnie ślubny swój zrywając wieniec
I biegnąc serca swego doświadczać w przeszkodach
Zmiennych losów i w krwawych wojennych przygodach.

[390] Dziś otwiera się nowa i dla mnie epoka!
Brzmiała odgłosem broni mej Birbante-rokka,
Oby ten odgłos równie w Polsce się rozszerzył!”
Skończył i dumnie szpady rękojeść uderzył.

„Jużci – rzekł Robak – trudno ganić tę ochotę;
Jedź, weź pieniądze, możesz usztyftować rotę,
Jak Włodzimierz Potocki, co Francuzów zdziwił
Dając na skarb milijon; jak ksiązę Radziwiłł
Dominik, co zastawił dobra swe i sprzęty
I dwa uzbroił nowe konne regimenty.

[400] Jedź, jedź, a weź pieniądze; ręk tam dosyć mamy,
Ale grosza brak w Księstwie; jedź, Wasze, żegnamy”.

Telimena, smutnymi rzuciwszy oczyma:
„Niestety – rzekła – widzę, że cię nic nie wstrzyma!
Rycerzu mój, w wojenne kiedy wstąpisz szranki,
Obróć czułe spojrzenie na kolor kochanki!
(Tu wstążkę oderwawszy od sukni, zrobiła
Kokardę i na piersiach Hrabi przyszpiliła).
Niech cię ten kolor wiedzie na działa ogniste,
Na kopije błyszczące i deszcze siarczyste,
[410] A kiedy się rozślawisz walecznymi czyny
I gdy nieśmiertelnemi przesłonisz wawrzyny
Skrwawiony szyszak i hełm twój zwycięstwem hardy,
I wtenczas jeszcze oko zwróć do tej kokardy.
Wspomnij, czyja ten kolor przyszpiliła ręka!”
Tu mu podała rękę.

Pan Hrabia przyklęka,
Całuje; Telimena zbliżyła do oka
Chustkę, a drugim okiem pogląda z wysoka

Telimena do
Hrabiego; poza,
egzaltacja.

Na Hrabie, który żegnał ją mocno wzruszony.
Ona wzdychała, ale ruszyła ramiony.

[420] Lecz Sędzia rzekł:

„Mój Hrabio, śpiesz się, bo już późno”.
A ksiądz Robak: „Dość tego!” – wołał z miną groźną. –
„Spiesz się Wasze!” – Tak rozkaz Sędziego i Księdza
Rozdziela czułą parę i z izby wypędza.

Tymczasem pan Tadeusz stryja obejmował
Ze łzami i Robaka w rękę pocałował;
Robak, ku piersiom chłopca przycisnąwszy skronie
I na głowie mu na krzyż położywszy dłonie,
Spójrzał ku niebu i rzekł: „Synu! z Panem Bogiem!”
I zapłakał... A już był Tadeusz za progiem.

[430] „Jak to? – zapytał Sędzia – nic mu brat nie powie
I teraz? Biedny chłopiec, jeszcze się nie dowie
O niczem! przed odjazdem?” –

„Nie – rzekł Ksiądz – o niczem
(Płacząc długo z zakrytemi rękami obliczem).
I po cóż by miał wiedzieć biedny, że ma ojca,
Który się skrył przed światem, jak łotr, jak zaboja?
Bóg widzi, jak pragnąłbym, ale z tej pociechy
Zrobię Bogu ofiarę za me dawne grzechy”.

„Więc – rzecze Sędzia – teraz czas myśleć o sobie,
Uważ, że człowiek w twoim wieku i chorobie

[440] Nie zdołałby z innymi razem emigrować;
Mówiłeś, że wiesz domek, gdzie się masz przechować;
Powiedz, gdzie? Spieszmy, czeka zaprzężona bryka.
Czy nie najlepiej w puszczę, do chaty leśnika?”

Robak, kiwając głową, rzekł: „Do jutra rana
Mam czas; teraz, mój bracie, poślij do plebana,
Aby tu jak najrychlej przybył z wijatykiem.
Oddał stąd wszystkich, zostań tylko sam z Klucznikiem.
Zamknij drzwi”. Sędzia spełnił Robaka rozkazy
I usiada na łóżko przy nim; a Gerwazy

[450] Stoi, łokieć przytwierdza na głowni rapiera,
A czoło pochylone na dłoniach opiera.

Robak, nim zaczął mówić, w Klucznika oblicze
Wzrok utkwiał i milczenie chował tajemnicze.
A jako chirurg naprzód miękką rękę składa
Na ciele chorującym, nim ostrzem raz zada,
Tak Robak wyraz bystrych oczu swych złagodził,
Długo nimi po oczach Gerwazego wodził,
Na koniec, jakby ślepym chciał uderzyć ciosem,
Zasłonił oczy ręką i rzekł mocnym głosem:

[460] „Jam jest Jacek Soplica....”

Klucznik na to słowo

Pobladnął, pochylił się i, ciała połową
Wygięty naprzód, stanął, zwiśł na jednej nodze,
Jak głąz lecący z góry, zatrzymany w drodze.
Oczy roztwierał, usta szeroko rozszerzał,
Groząc białymi zębami, a wąsy najeżał;
Rapier z rąk upuszczony przy ziemi zatrzymał
Kolanami, i głownię prawą ręką imał,
Cisnąc ją; rapier, z tyłu za nim wyciągniony,

Długim, czarnym swym końcem chwiał się w różne strony.

[470] I Klucznik był podobny rysiowi rannemu,
Który z drzewa ma skoczyć w oczy myśliwemu,
Wydyma się kłębuszkiem, mruży, krwawe ślepie
Wyiskrza, wąsy rusza i ogonem trzepie.

„Panie Rębajło – rzekł Ksiądz – już mię nie zatrwożą
Gniewy ludzkie, bo jestem już pod ręką Bożą;
Zaklinam cię na imię Tego, co świat zbawił
I na krzyżu zabójcom swoim błogosławił,
I przyjął prośbę łotra, byś się udobruchał
I to, co mam powiedzieć, cierpliwie wysłuchał;
[480] Sam przyznałem się; muszę dla ulgi sumienia
Pozyskać, a przynajmniej prosić przebaczenia.
Posłuchaj mej spowiedzi; potem zrobisz sobie
Ze mną, co zechcesz”. I tu złożył ręce obie

Początek słynnej sceny spowiedzi Jacka Soplicy uczynionej przed Gerwazym; Robak wyznaje, że jest Jackiem Soplicą.

Spowiedź Jacka Soplicy.

Jak do pacierza; Klucznik cofnął się zdumiony,
Uderzał ręką w czoło i ruszał ramiony.

A Ksiądz zaczął swą dawną z Horeszką zażyłość
Opowiadać, i swoją z jego córką miłość,
I swe z tego powodu z Stolnikiem zatargi.
Lecz mówił nieporządnie, często mięszał skargi
[490] I żale we swą spowiedź, często rzecz przecinał.
Jak gdyby już ją kończył, i znowu zaczynał.

Klucznik, dzieje Horeszków znający dokładnie,
Całą tę opowieść, chociaż splątana bezładnie.
Porządkował w pamięci i dopełniać umiał;
Lecz Sędzia wielu rzeczy zgoła nie rozumiał.
Oba pilnie słuchali, pochyliwszy głowy,
A Jacek mówił coraz wolniejszymi słowy
I często zarywał się.

*

„Wszak sam wiesz, Gerwazeńku, jak Stolnik zapraszał
[500] Często mnie na biesiady; zdrowie moje wnaszał,
Krzychał nieraz, do góry podniósłszy szklenicę,
Że nie miał przyjaciela nad Jacka Soplicę;
Jak on mnie ściszał! Wszyscy, którzy to widzieli.
Myślili, że on ze mną duszą się podzieli.
On przyjaciel? on wiedział, co się wtenczas działo
W duszy mojej!

*

Tymczasem już szeptała o tym okolica,
Jaki taki gadał mi: «Ej, panie Soplica!
Daremnie konkurujesz; dygnitarские progi
[510] Za wysokie na Jacka podczaszycą nogi».
Ja śmiałem się, udając, że drwiłem z magnatów
I z córek ich, i nie dbam o arystokratów;
Że jeśli bywam u nich, z przyjaźni to robię,
A za żonę nie pojmem, tylko równą sobie.
Przecież bodły mi duszę do żywca te żarty;

Byłem młody, odważny, świat był mnie otwarty
W kraju, gdzie, jako wiecie, szlachcic urodzony
Jest zarówno z panami kandydat korony!
Wszakże Tęczyński niegdyś z królewskiego domu
[520] Żądał córy, a król mu oddał ją bez sromu.
Sopliców czyż nie równe Tęczyńskim zaszczyty
Krwia, herbem, wierną służbą Rzeczypospolitej!

*

Jak łatwo może człowiek popsuć szczęście drugim
W jednej chwili, a życiem nie naprawi długiem!
Jedno słowo Stolnika, jakżebyśmy byli
Szczęśliwi! Kto wie, może dotąd byśmy żyli,
Może i on przy swoim kochanym dziecięciu,
Przy swojej pięknej Ewie, przy swym wdzięcznym zięciu
Zestarzałby spokojny! może wnuki swoje
[530] Kołysałby! Teraz co? nas zgubił oboje,
I sam... i to zabójstwo... i wszystkie następstwa
Tej zbrodni, wszystkie moje biedy i przestępstwa!...
Ja skarżyć nie mam prawa, ja jego morderca,
Ja skarżyć nie mam prawa, przebaczam mu z serca,
Ale i on...

Żeby już raz otwarcie był mnie zrekużował,
Bo znał nasze uczucia; gdyby nie przyjmował
Mych odwiedzin: to kto wie? może bym odjechał,
Pogniewał się, połajał, w końcu go zaniechał.
[540] Ale on, chytrze dumny, wpadł na koncept nowy:
Udawał, że mu nawet nie przyszło do głowy,
Żeby ja mógł się starać o związek takowy.
A byłem mu potrzebnym, miałem zachowanie
U szlachty i lubili mnie wszyscy ziemianie.
Więc on niby miłości mojej nie dostrzegał,
Przyjmował mnie jak dawniej, a nawet nalegał,
Abym częściej przyjeżdżał; a ilekroć sami
Byliśmy, widząc oczy me przyćmione łzami
I pierś zbyt pełną i już wybuchnąć gotową,
[550] Chytry starzec, wnet wrzucił obojętne słowo

O procesach, sejmikach, łowach...

Ach, nieraz przy kieliszkach, gdy się tak rozrzewniał,
Gdy mię tak ścisnął i o przyjaźni zapewniał,
Potrzebując mej szabli lub kreski na sejmie,
Gdy musiałem nawzajem ścisnąć go uprzejmie,
To tak we mnie złość wrzała, że ja obracałem
Ślinę w gębie, a dłonią rękojeść ścisnąłem,
Chcąc plunąć na tę przyjaźń i wnet szabli dostać;
Ale Ewa, zważając mój wzrok i mą postać,
[560] Zgadywała, nie wiem jak, co się we mnie działo,
Patrzyła błagająca, lice jej bledniało;
A był to taki piękny gołąbek, łagodny,
I wzrok miała uprzejmy taki! tak pogodny!
Taki anielski, że już nie wiem, już nie miałem
Odwagi zagniewać ją, zatrwożyć – milczałem.
I ja, zawadyjaka sławny w Litwie całej,
Co przede mną największe pany nieraz drżały,
Com nie żył dnia bez bitki, co nie Stolnikowi,
Ale bym się pokrzywdzić nie dał i królowi,
[570] Co we wściekłość najmniejsza wprawiała mnie sprzeczką,
Ja wtenczas, zły i pjany, milczał jak owieczka!
Jak gdybym Sanctissimum ujrzał!

Ileż to razy chciałem serce me otworzyć
I już się nawet przed nim do prośb upokorzyć,
Lecz spojrzawszy mu w oczy, spotkawszy wejrzenia
Zimne jak lód, wstyd mi był mojego wzruszenia;
Spieszyłem znowu jak najzimniej dyskurować
O sprawach, o sejmikach, a nawet żartować.
Wszystko to, prawda, z pychy, żeby nie ubliżyć
[580] Imieniowi Sopliców, żeby się nie zniżyć
Przed panem prośbą próżną, nie dostać odmowy,
Bo jakież by to były między szlachtą mowy,
Gdyby wiedziano, że ja, Jacek...

Soplicy Horeszkowie odmówili dziewczkę!
Że mnie, Jackowi, czarną podano polewkę!

W końcu sam już nie wiedząc, jak sobie poradzić,
Umyśliłem ze szlachty mały pułk zgromadzić
I opuścić na zawsze powiat i Ojczyznę,
Wynieść się gdzie na Moskwę lub na Tatarszczyznę
[590] I zacząć wojnę. Jadę pożegnać Stolnika,
W nadziei, że gdy ujrzy wiernego stronnika,
Dawnego przyjaciela, prawie domownika,
Z którym pił i wojował przez tak długie lata,
Teraz żegnającego i kędyś w kraj świata
Jadącego – że może starzec się poruszy
I pokaże mi przecież trochę ludzkiej duszy,
Jak ślimak rogów!

Ach! kto choć na dnie serca ma dla przyjaciela
Choćby iskierkę czucia, gdy się z nim rozdziela,
[600] Dobędzie się iskierka ta przy pożegnaniu,
Jako ostatni płomyk życia przy skonaniu!
Raz ostatni dotknąwszy przyjaciela skroni,
Częstokroć najzimniejsze oko łzę uрони!

Biedna, słysząc o moim odejździe, pobladła,
Bez przytomności, ledwie że trupem nie padła,
Nie mogła nic przemówić, aż się jej rzuciły
Strumieniem łzy – poznałem, jak jej byłem miły!

Pomnę, pierwszy raz w życiu jam się łzami zalał
Z radości i z rozpaczy, zapomniał się, szalał.
[610] Już chciałem znowu upaść ojcu jej pod nogi,
Wić się jak wąż u kolan, wołać: «Ojczy drogi,
Weź za syna lub zabij!» Wtem Stolnik posępny,
Zimny jako słup soli, grzeczny, obojętny,

Wszczął dyskurs, o czym? o czym? O córki weselu!
W tej chwili! o Gerwazy! uważ, przyjacielu,
Masz ludzkie serce!...

Stolnik rzekł: «Panie Soplica,
Właśnie przyjechał do mnie swat Kasztelanica;
Ty jesteś mój przyjaciel, cóż ty mówisz na to?
Wiesz Wasze, że mam córkę piękną i bogatą,
[620] A kasztelan witebski! wszakże to w senacie
Niskie, drążkowe krzesło. Cóż mi radzisz, bracie?»
Nie pamiętam już zgoła, co mu na to rzekłem,
Podobno nic - na konia wsiadłem i uciekłem!"

„Jacku! – zawołał Klucznik – mądre ty przyczyny
Wynajdujesz; cóż? one nie zmniejszą twej winy!
Bo wszakże zdarzało się już nieraz na świecie,
Że kto pokochał pańskie lub królewskie dziecię,
Starął się gwałtem zdobyć, przemyślał wykradać,
Mścił się otwarcie – ale tak chytrze śmierć zadać!
[630] Panu polskiemu! w Polszcze, i w zmowie z Moskałem!"

„Nie byłem w zmowie! –

Jacek odpowiedział z żalem. —
Gwałtem porwać? wszak mógłbym, zza krat i zza klamek
Wydarłbym ją, rozbiłbym w puch ten jego zamek!
Miałem za sobą Dobrzyn i cztery zaścianki.
Ach, gdyby ona była jak nasze szlachcianki,
Silna i zdrowa! gdyby ucieczki, pogoni
Nie zlekła się i mogła słuchać szczęku broni!
Lecz ona biedna! tak ją rodzice pieścili,
Słaba, lękliwa! był to robaczek motyli,
[640] Wiosenna gąsieniczka! I tak ją zagrabić,
Dotknąć ją zbrojną ręką, byłoby ją zabić,
Nie mogłem! Nie.

Mścić się otwarcie, szturmem zamek zwalić w gruzy,
Wstyd, boby powiedziano, że mścił się rekuzy!
Kluczniku, twoje serce pocziwe nie umie

Uczuć, ile jest piekła w obrażonej dumie.

Szatan dumy zaczął mi lepsze plany rać:
Zemścić się krwawo, ale powód zemsty tać,
Nie bywać w zamku, miłość z serca wykorzenić,
[650] Puścić w niepamięć Ewę, z inną się ożenić,
A potem, potem jaką wynaleźć zaczepkę,
Pomścić się.

I zdało mi się zrazu, że już serce zmienił,
I rad byłem z wymysłu, i – jam się ożenił
Z pierwszą, którą napotkał dziewczyną ubogą!
Żłem zrobił – jakże byłem ukarany stogo!
Nie kochałem jej, biedna matka Tadeusza,
Najprzywiązawsza do mnie, najpocziwsza dusza –
Ale ja dawną miłość i złość w sercu dusił,
[660] Byłem jako szalony, darmom siebie musiał
Zająć się gospodarstwem albo interesem;
Wszystko na próżno! Zemsty opętany biesem,
Zły, opryskliwy, znaleźć nie mogłem pociechy
W niczem na świecie – i tak z grzechów w nowe grzechy..
Zacząłem pić.

I tak niedługo żona ma z żalu umarła,
Zostawiwszy to dziecię, a mnie rozpacz żarła!

Jakże mocno musiałem kochać tę niebogę,
Tyle lat! gdzieś ja nie byłem! a dotąd nie mogę
[670] Jej zapomnieć i zawsze jej postać kochana
Stoi mi przed oczyma jakby malowana!
Piłem, nie mogłem zapisać pamięci na chwilę
Ani pozbyć się, chociaż przebiegłem ziem tyle!
Teraz oto w habicie jestem Bożym sługą,
Na łożu, we krwi... O niej mówiłem tak długo!
W tej chwili, o tych rzeczach mówić? Bóg wybacz!
Musicie wiedzieć, w jakim żalu i rozpacz
Popęliłem...

Spowiedź Jacka
Soplicy, miłość
romantyczna.

Było to właśnie wkrótce po jej zaręczynach;

[680] Wszędzie gadano tylko o jej zaręczynach:

Powiadano, że Ewa, gdy brała obrączkę

Z rąk Wojewody, mdlała, że wpadła w gorączkę,

Że ma początki suchot, że ustawnie szlocha;

Zgadywano, że kogoś potajemnie kocha...

Ale Stolnik, jak zawsze, spokojny, wesoły,

Dawał na zamku bale, zbierał przyjaciół,

Mnie już nie prosił – na cóż byłem mu potrzebny?

Mój bezład w domu, bieda, mój nałóg haniebny

Podążył mnie na wzgardę i na śmiech przed światem!

[690] Mnie, com niegdyś, rzecz mogę, trząsł całym powiatem!

Mnie, którego Radziwiłł nazywał: kochanku!

Mnie, com kiedy wyjeżdżał z mojego zaścianku,

To liczniejszy dwór miałem niżeli książęcy!

Kiedym szablę dostawał, to kilka tysięcy

Szabel błyszczało wkoło, strasząc zamki pańskie!

A potem ze mnie dzieci śmiały się włościańskie!

Tak zrobiłem się nagle w oczach ludzkich lichy!

Jacek Soplica! – Kto zna, co jest czucie pychy..."

Spowiedź
Jacka Soplicy,
upadek Jacka.

Tu Bernardyn osłabiał i upadł na łożo,

[700] A Klucznik rzekł wzruszony: „Wielkie sądy Boże

Prawda! prawda! więc to ty? i tyżes to, Jacku

Soplico? pod kapturem? żyłeś po żebracku!

Ty, którego pamiętam, gdy zdrowy, rumiany,

Piękny szlachcic, gdy tobie pochlebiali pany,

Gdy za tobą kobiety szalały! Wąsalu!

Nie tak to dawno, takeś zestarzał się z żalu!

Jakżem ciebie nie poznał po owym wystrzale,

Kiedys tak do niedźwiedzia trafił doskonale?

Bo nad ciebie nie miała strzelca Litwa nasza,

[710] Byłeś także po Maćku pierwszy do pałasza!

Prawda! o tobie niegdyś śpiewały szlachcianki:

«Oto Jacek wąż kręci, trzęsą się zaścianki,

A komu na swym wąsie węzełek zawiąże,

Ten zadrzy, choćby to był sam Radziwiłł książę».

Zawiązałeś ty węzeł i mojemu panu!

Gerwazy
o Jacku Soplicy,
przemiana
Jacka.

Nieszczęśniku! i tyżeś? do takiego stanu?
Jacek Wąsał kwestarzem! wielkie sądy Boże!
I teraz! ha! bezkarnie ująć tobie nie może,
Przysiągłem: kto Horeszków krwi kroplę wysączył...”

Gerwazy: chęć zemsty na Jac-ku za zabójstwo Stolnika.

- [720] Tymczasem Książd na łożu usiadł i tak kończył:
„Jeździłem koło zamku; ile biesów w głowie
I w sercu miałem, kto ich imiona wypowie!
Stolnik! zabija dziecię własne, mnie już zabił,
Zniszczył! - Jadę pod bramę, szatan mnie tam wabił.
Patrz, jak to hula! co dzień w zamku pijatyka,
Ile świec w oknach, jaka brzmi w salach muzyka!
I ten zamek na łysą głowę mu nie runie...
Pomyśl o zemście, to wnet szatan broń podsunie.
Ledwie pomyślił, szatan nasyła Moskali.
[730] Stałem patrząc; wiesz, jak wasz zamek szturmowali.

Bo fałsz, żebym był w jakiej z Moskalami znowie.

Spowiedź Jacka Soplidy, wyraźna deklaracja, że nie jest zdrajcą.

Patrzyłem; różne myśli snuły się po głowie,
Zrazu z uśmiechem głupim, jak na pożar dziecko,
Patrzyłem, potem radość uczułem zbójceją,
Czekając, rychło zacznie palić się i walić;
Czasem myśl przychodziła skoczyć, ją ocalić,
Nawet Stolnika...

- Broniliście się, ty wiesz, dzielnie i przytomnie.
Zdziwiłem się; Moskale padali wkoło mnie,
[740] Bydlęta, źle strzelają! – Na widok ich klęski
Złość mię znowu porwała. – Ten Stolnik zwycięski!
I tak-że mu na świecie wszystko się powodzi?
I z tej strasznej napaści z tryumfem wychodzi?
Odjeżdżałem ze wstydem – właśnie był poranek,
Wtem ujrzałem, poznałem: wystąpił na ganek

I brylantową szpinką ku słońcu migotał,
I wąs pokręcał dumnie, i wzrok dumny miotał,
I zdało mi się, że mnie szczególniej urągał,
[750] Że mnie poznał i ku mnie rękę t a k wyciągał,
Szydząc i grożąc. – Chwytam karabin Moskala;
Ledwie przyłożył, prawie nie mierzył – wypala!
Wiesz!...

Przekłeta broń ognista! Kto mieczem zabija,
Musi składać się, natrzeć, odbija, wywija,
Może rozbroić wroga, miecz w pół drogi wstrzymać;
Ale ta broń ognista, dosyć zamek imać,
Chwila, jedna iskierka...

Czyż uciekałem, kiedyś mierzył do mnie z góry?
Utkwiłem oczy we dwie twojej broni rury,
[760] Rozpacz jakaś! żal dziwny do ziemi mnie przybił!
Czemuż, ach, mój Gerwazy, czemuś wtenczas chybił?
Łaskę byś zrobił! Widać za pokutę grzechu
Trzeba było...”

Spowiedź Jacka
Soplicy, stan po
zabiciu Stolnika.

Tu znowu brakło mu oddechu.

„Bóg widzi – rzecze Klucznik – szczerze trafić chciałem!
Ileż ty krwi wylałeś twoim jednym strzałem,
Ileż klęsk spadło na nas i na twą rodzinę,
A wszystko to przez Waszą, Panie Jacku, winę!
A wszakże gdy dziś jegry Hrabie na cel wzięli,
Ostatniego z Horeszków, chociaż po kądzieli,
[770] Tyś go zasłonił, i gdy Moskal do mnie palił,
Tyś mnie rzucił o ziemię, tak nas dwóch ocalił.
Jeśli prawda, że jesteś księdzem zakonnikiem,
Już ci sukienka broni cię przez Scyzorykiem.
Bądź zdrów, więcej na waszym nie postanę progu,
Z nami kwita – zostawmy resztę Panu Bogu”.

Gerwazy do
Jacka Soplicy.

Jacek rękę wyciągnął – cofnął się Gerwazy:
„Nie mogę – rzekł – bez mego szlachectwa obrazy

Dotykać rękę, takim morderstwem skrwawioną
Z prywatnej zemsty, nie zaś pro publico bono”.

[780] Ale Jacek, z poduszek na łoże upadłszy,
Zwrócił się ku Sędziemu, a był coraz bladszy
I niespokojnie pytał o księdza plebana,
I wołał na Klucznika: „Zaklinam Waćpana,
Abyś został; wnet skończę, ledwie mam dość mocy
Zakończyć... Panie Klucznik!... ja umrę tej nocy!”

„Co bracie? – krzyknął Sędzia – widziałem, wszak rana
Niewielka, co ty mówisz? po księdza plebana?
Może źle opatrzone – zaraz po doktora,
W apteczce jest...”

Jacek Soplica
– przecucie
śmierci.

Ksiądz przerwał: „Bracie, już nie pora.
[790] Miałem tam strzał dawniejszy, dostałem pod Jena,
Źle zgojony, a teraz draśniono – gangrena
Już tu – znam się na ranach, patrz, jaka krew czarna
Jak sadza; co tu doktor? Ale to rzecz marna;
Raz umieramy, jutro czy dziś oddać duszę... –
Panie Klucznik, przebaczysz mnie, ja skończył muszę!

Jest w tym zasługa: nie chcieć zostać winowajcą
Narodowym, choć naród okrzyczy cię zdrajcą!
Zwłaszcza w kim taka, jaka była we mnie duma!

Imię zdrajcy przylgnęło do mnie jako dżuma.
[800] Odwracali ode mnie twarz obywatele,
Uciekali ode mnie dawni przyjaciele;
Kto był lękliwy, z dala witał się i stronił;
Nawet lada chłop, lada Żyd, choć się pokłonił,
To mię z boku szyderskim przebijał uśmiechem;
Wyraz «zdrajca» brzmiał w uszach, odbijał się echem
W domu, w polu; ten wyraz od rana do zmroku
Wił się przede mną jako plama w chorym oku.
Przecież nie byłem zdrajcą kraju!...

Posądzenie
Jacka Solicy
o zdradę.

Moskwa mnie uważała gwałtem za stronnika,
[810] Dano Soplicom znaczną część dóbr nieboszczyka,
Targowiczanie potem chcieli mnie zaszczycić
Urzędem. Gdybym wtenczas chciał się przemoskwicić!
Szatan radził – już byłem możny i bogaty;
Gdybym został Moskałem? Najpierwsze magnaty
Szukałyby mych względów; nawet szlachta braty,
Nawet gmin, który swoim tak łącznie uwłacza,
Tym, którzy Moskwie służą, szczęśliwszym – przebacza!
Widziałem to, a przecież – nie mogłem.

Spowiedź Jacka
Soplicy, tajem-
nicza biogra-
fia bohatera ro-
mantycznego.

Uciekłem z kraju!
[820] Gdzieś nie był! com nie cierpiał!

Ale Bóg raczył lekarstwo jedyne objawić.
Poprawić się potrzeba było i naprawić
Ile możliwości to...

Córka Stolnika, ze swym mężem Wojewodą
Gdzieś w Sybir wywieziona, tam umarła młodo;
Zostawiła tę w kraju córkę, małą Zosię,
Kazałem ją hodować.

Przemiana Jacka
Soplicy, pokuta
za grzechy.

Bardziej niżli z miłości, może z głupiej pychy
Zabiłem; więc pokora... wszedłem między mnichy,
[830] Ja, niegdyś dumny z rodu, ja, com był junakiem,
Spuściłem głowę, kwestarz, zwałem się Robakiem,
Że jako robak w prochu...

Zły przykład dla Ojczyzny, zachętę do zdrady,
Trzeba było okupić dobrymi przykłady,
Krwia, poświęceniem się...

Biłem się za kraj; gdzie? jak? zmilczę; nie dla chwały
Ziemskiej biegłem tylekroć na miecze, na strzały.
Milej sobie wspominam, nie dzieła waleczne
I głośne, ale czyny ciche, użyteczne,
[840] I cierpienia, których nikt...

Udało mi się nieraz do kraju przedzierać,
Rozkazy wodzów nosić, wiadomości zbierać,
Układać zmywy... znają i Galicyjanie
Ten kaptur mnisi – znają i Wielkopolanie!
Pracowałem przy taczkach rok w pruskiej fortecy,
Trzy razy Moskwa kijmi zraniła mi plecy,
Raz już wiedli na Sybir; potem Austriacy
W Szpilbergu zakopali mnie w lochach do pracy,
W *carcer durum* – a Pan Bóg wybawił mnie cudem
[850] I pozwolił umierać między swoim ludem,
Z Sakramentami.

Może i teraz, kto wie? może znowu zgrzeszy!
Możem nad rozkaz wodzów powstanie przyspieszy!
Ta myśl, że dom Sopliców pierwszy się uzbroi,
Że pierwszą Pogoń w Litwie zatkną krewni moi!...
Ta myśl... zdaje się czysta...

Chciałeś zemsty? masz! boś ty był narzędziem kary
Bożej! twoim Bóg mieczem rozciął me zamiary.
Tyś wątek spisku, tyle lat snowany, splątał!
[860] Cel wielki, który całe życie me zaprzętał,
Ostatnie moje ziemskie uczucie na świecie,
Którym tulił, hodował jak najmiłsze dziecko,
Tyś zabił w oczach ojca, a jam ci przebaczył!
Ty!..."

„Oby tylko równie Bóg przebaczyć raczył! –
Przerwał Klucznik. – Jeżeli masz przyjąć wijatyk,
Książę Jacku, toć ja nie luter, nie syzmatyk!
Kto umierającego smuci, wiem, że grzeszy.
Powiem tobie coś, pewnie to ciebie pocieszy:
Kiedy nieboszczyk pan mój upadał zraniony,

Tajemnicza biografia bohatera romantycznego; przemiana z nieśczęśliwego kochanka w bojownika o wolność ojczyzny.

Marzenie Jacka Soplicy o odkupieniu win Sopliców i wolności ojczyzny; wyrzuty sumienia z powodu przyspieszenia powstania.

Niepowodzenie powstania; przebaczenie Gerwazemu, że zainicjował zajazd i zmarnował szansę na powstanie.

Gerwazy:
Ukrywał przez lata fakt, że umierając Stoliczka nakreślił w powietrzu krzyż nad niewidzącym tego zabójcą.

[870] A ja, klęcząc nad jego piersią pochylony
I miecz maczając w ranę, zemstę zaprzysiągnął,
Pan głowę wstrząsnął, rękę ku bramie wyciągnął
W stronę, gdzie stałeś, i krzyż w powietrzu naznaczył;
Mówić nie mógł, lecz dał znak, że zbójcy przebaczył.
Ja też pojąłem, ale tak się z gniewu wściekłem,
Że o tym krzyżu nigdy i słowa nie rzekłem”.

Tu rozmowę przerwały chorego cierpienia
I nastąpiła długa godzina milczenia.
Oczekują plebana.
Podkowy zagrzmiały,

[880] Zastukał do komnaty arendarz zdyszały
List ma ważny, samemu Jackowi pokaże.
Jacek bratu oddaje, głośno czytać każe.
List od Fiszera, który był natenczas szefem
Sztabu armiji polskiej pod księciem Józefem.
Donosi, że w cesarskim tajnym gabinecie
Stała wojna; Cesarz już po całym świecie
Ogłasza ją; sejm walny w Warszawie zwołany,
I skonfederowane Mazowieckie Stany
Wyrzeką uroczyście połączenie Litwy.

[890] Jacek, słuchając, cicho odmówił modlitwy,
Przycisnąwszy do piersi święconą gromnicę,
Podniósł w niebo zatłone nadzieją źrenice
I zalał się ostatnich łez rozkosznym zdrojem:
„Teraz – rzekł – Panie, służę Twego puść z pokojem!”

Jacek Soplica
umiera szczęśli-
wy dowiedziaw-
szy się o wojnie,
sejmie w War-
szawie i połą-
czeniu Litwy
z ziemiami pol-
skimi na mocy
uchwały sejmu.

Wszyscy uklękli; a wtem ozwał się pod progiem
Dzwonek: znak, że przyjechał pleban z Panem Bogiem.

Właśnie już noc schodziła i przez niebo mleczne,
Różowe, biega pierwsze promyki słoneczne;
Wpadły przez szyby jako strzały brylantowe,
[900] Odbiły się na łożu o chorego głowę
I ubrały mu złotem oblicze i skronie,
Że błyszczał jako święty w ognistej koronie.

KSIEGA JEDENASTA

ROK 1812

*Treść: Wróżby wiosenne – Wkroczenie wojsk – Nabożeństwo – Rehabilitacja
urzędowa śp. Jacka Soplicy – Z rozmów Gerwazego
i Protazego wnosić można bliski koniec procesu – Umizgi ułana
z dziewczyną – Rozstrzyga się spór o Kusego i Sokola – Zaczynam goście zgroma-
dzać się na biesiadę – Przedstawienie wodzom par narzeczonych.*

O roku ów! kto ciebie widział w naszym kraju!
Ciebie lud zowie dotąd rokiem urodzaju,
A żołnierz rokiem wojny; dotąd lubią starzy
O tobie bając, dotąd pieśń o tobie marzy.
Z dawna byłeś niebieskim oznajmiony cudem
I poprzedzony głuchą wieścią między ludem;
Ogarnęło Litwinów serca z wiosny słońcem
Jakieś dziwne przeczucie, jak przed świata końcem,
Jakieś oczekiwanie tęskne i radosne.

Rok 1812 – rok
wkroczenia
wojsk napoleo-
ńskich i pol-
skich na Litwę.

[10] Kiedy pierwszy raz było wygnano na wiosnę,
Uważano, że chociaż zgłodniałe i chude,
Nie biegło na ruń, co już umiała grude,
Lecz kładło się na rolę i schyliwszy głowy,
Ryczało albo żuło swój pokarm zimowy.

I wieśniacy ciągnący na jarzynę pługi
Nie cieszą się, jak zwykle, z końca zimy długiej,
Nie śpiewają piosenek, pracują leniwo,
Jakby nie pamiętali na zasiew i żniwo.
Co krok wstrzymują woły i podjezdki w bronie
[20] I poglądają z trwogą ku zachodniej stronie,
Jakby z tej strony miał się objawić cud jaki,
I uważają z trwogą wracające ptaki.

Bo już bocian przyleciał do rodzinnej sosny
I rozpiął skrzydła białe, wczesny sztandar wiosny;
A za nim, krzykliwymi nadciągnawszy pułki,
Gromadziły się ponad wodami jaskółki
I z ziemi zmarzłej brały błoto na swe domki.
W wieczór słychać w zaroślach szept ciągnącej słomki,
I stada dzikich gęsi szumią ponad lasem,
[30] I znużone na popas spadają z hałasem,
A w głębi ciemnej nieba wciąż jęczą żurawie.
Słyszac to nocni stróże pytają w obawie,
Skąd w Królestwie skrzydlatym tyle zamieszania,
Jaka burza te ptaki tak wcześniej wyganiania.

Aż oto nowe stada, jakby gilów, siewek
I szpaków, stada jasnych kit i chorągiewek
Zajaśniały na wzgórkach, spadają na błonie:
Konnica! dziwne stroje, niewidziane bronie,
Pułk za pułkiem, a środkiem, jak stopione śniegi,
[40] Płyną drogami kute żelazem szeregi;
Z lasów czernią się czapki, rząd bagnetów błyska,
Roją się niezliczone piechoty mrowiska.

Wszyscy na północ! Rzekłbyś, że wonczas z wyraju
Za ptactwem i lud ruszył do naszego kraju,
Pędzony niepojętą, instynktową mocą.

Konie, ludzie, armaty, orły dniem i nocą
Płyną; na niebie gorą tu i ówdzie łuny,
Ziemia drży, słysząc, biją stronami pioruny. –

Wojna! wojna! Nie było w Litwie kąta ziemi,
[50] Gdzie by jej huk nie doszedł; pomiędzy ciemnymi
Puszczami chłop, którego dziady i rodzice
Pomarli, nie wyjrzawszy za lasu granice,
Który innych na niebie nie rozumiał krzyków
Prócz wichrów, a na ziemi prócz bestyi ryków,
Gości innych nie widział oprócz spółleśników –
Teraz widzi: na niebie dziwna łuna pała,
W puszczy łoskot, to kula od jakiegoś działa,

Zbłądziwszy z pola bitwy, dróg w lesie szukała,
Rwąc pnie, siekąc gałęzie. Żubr, brodacz sędziwy,
[60] Zadrzał we mchu, najeżył długie włosy grzywy,
Wstaje na wpół, na przednich nogach się opiera
I potrząsając brodą, zdziwiony spoziera
Na błyskające nagle między łodem zgliszczce:
Był to zbłąkany granat, kręci się, wre, świszczce,
Pękł z hukiem jakby piorun; żubr pierwszy raz w życiu
Zląkł się i uciekł w głębszym schować się ukryciu.

Bitwa! gdzie? w której stronie? – pytają młodzieńce,
Chwytają broń, kobiety wznoszą w niebo ręce;
Wszyscy, pewni zwycięstwa, wołają ze łzami:
[70] „Bóg jest z Napoleonem, Napoleon z nami!”

O wiosno! kto cię widział wtenczas w naszym kraju,
Pamiętna wiosno wojny, wiosno urodzaju!
O wiosno! kto cię widział, jak byłaś kwitnąca
Zbożami i trawami, a ludźmi błyszcząca,
Obfita we zdarzenia, nadzieją brzemienna!
Ja ciebie dotąd widzę, piękna maro senna!
Urodzony w niewoli, okuty w powiciu,
Ja tylko jedną taką wiosnę miałem w życiu.

Tęsknota emigranta za wolnością, wspomnienie jedynej wiosny – wiosny wolności w życiu; współgranie pór roku z uczuciami ludzi, wiosna budzi nadzieję, rozbudza niepodległościowe tęsknoty.

Soplicowo leżało tuż przy wielkiej drodze,
[80] Którą od strony Niemna ciągnęli dwaj wodze:
Nasz książę Józef i król westfalski Hieronim.
Już zajęli część Litwy od Grodna po Słonim,
Gdy król rozkazał wojsku dać trzy dni wytchnienia.
Ale polscy żołnierze mimo utrudzenia
Skarżyli się, że król im marszu nie dozwala,
Tak radzi by co prędzej doścignąć Moskała.

W mieście pobliskim stanął główny sztab książęcy,
A w Soplicowie obóz czterdziestu tysięcy
I ze sztabami swemi generał Dąbrowski,
[90] Kniaziewicz, Małachowski, Giedrońc i Grabowski.

Późno było, gdy weszli; więc każdy, gdzie może,

Zabierają kwatery w zamczysku, we dworze;
Skoro dano rozkazy, rozstawiono czaty,
Każdy strudzony poszedł spać do swej komnaty.
Z nocą wszystko ucichło: obóz, dwór i pole;
Widać tylko, jak cienie, błędzące patrole
I gdzieniegdzie błyskania ognisk obozowych,
Słychać kolejne hasła stanowisk wojskowych.

Spali: gospodarz domu, wodze i żołnierze;
[100] Oczu tylko Wojskiego sen słodki nie bierze;
Bo Wojski ma na jutro biesiadę wyprawić,
Którą chce dom Sopliców na wiek wieków wślawić:
Biesiadę godną miłych sercom polskim gości
I odpowiednią wielkiej dnia uroczystości,
Co jest świętem kościelnym i świętem rodziny;
Jutro odbyć się mają trzech par zaręczyny,
Zaś jenerał Dąbrowski oświadczył z wieczora,
Że chce mieć obiad polski. Choć spóźniona pora,
Wojski zebrał co prędzej z sąsiedztwa kucharzy;
[110] Pięciu ich było, służą, on sam gospodarzy.
Jako kuchmistrz białym się fartuchem opasał,
Wdział szlafmycę, a ręce do łokciów zakasał;
W rękę ma plackę muszą, owad lada jaki
Odpędza, wpadający chciwie na przysmaki;
Drugą ręką przetarte okulary włożył,
Dobył z zanadru księgę, odwinął, otworzył.

Księga ta miała tytuł: *Kucharz doskonały*.
W niej spisane dokładnie wszystkie specyjały
Stołów polskich; podług niej Hrabia na Tęczynie
[120] Dawał owe biesiady we włoskiej krainie,
Którym się Ojciec Święty Urban Ósmy dziwił;
Podług niej później Karol Kochanku – Radziwiłł,
Gdy przyjmował w Nieświżu króla Stanisława,
Sprawił pamiętną ową ucztę, której sława
Dotąd żyje na Litwie we gminnej powieści.

Co Wojski wyczytawszy pojmie i obwieści,
To natychmiast kucharze robią umiejętni.

- Wre robota, pięćdziesiąt nożów w stoły tętni,
Zwijają się kuchciki czarne jak szatany:
- [130] Ci niosą drwa, ci z mlekiem i z winem sagany,
Leją w kotły, skowrody, w rondle, dym wybucha;
Dwóch kuchcików przy piecu siedzi, w mieszkach dmucha.
Wojski, ażeby ogień tem łatwiej rozpalać,
Rozkazał stopionego masła na drwa nalać
(Zbytek ten dozwolony jest w dostatnim domu).
Kuchciki śpią w ogień suche pęki łomu.
Inni na różny sadzą ogromne pieczenie
Wołowe, sarnie, combry dzicze i jelenie;
Ci skubią stopy ptastw; lecą puchów chmury,
- [140] Obnażają się głuszcze, cietrzewie i kury.
Lecz kur niewiele było; od owej wyprawy,
Którą w czasie zajazdu Dobrzyński Sak krwawy
Zrobił na kurnik, kędy Zosi gospodarstwo
Zniszczył, nie zostawiwszy sztuki na lekarstwo –
Jeszcze nie mogło ptastwem zakwitnąć na nowo
Sławne niegdyś ze drobiu swego Soplicowo.
Zresztą zaś mięs wszelakich był wielki dostatek,
Co się zgromadzić dało i z domu, i z jatek,
I z lasów, i z sąsiedztwa, z bliska i z daleka:
- [150] Rzekłbyś, ptasiego tylko nie dostaje mleka.
Dwie rzeczy, których hojny pan do uczty szuka,
Łączą się w Soplicowie: dostatek i sztuka.

- Już wschodził uroczysty dzień Najświętszej Panny
Kwietnej. Pogoda była prześliczna, czas ranny,
Niebo czyste, wokoło ziemi obciągnięte,
Jako morze wiszące, ciche, wklęsło-wgięte;
Kilka gwiazd świeci z głębi, jako perły ze dna
Przez fale; z boku chmurka biała, sama jedna,
Podlatuje i skrzydła w błękicie zanurza,
- [160] Podobne do niknących piór Anioła Stróża,
Który nocną modlitwą ludzi przytrzymany
Spóźnił się, śpieszy wracać między spółniebiany.

Już ostatnie perły gwiazd zamierzchły i na dnie
Niebios zgaśły, i niebo środkiem czoła bladnie,

Prawą skronią złożone na wezglówiu cieni,
Jeszcze smagławe, lewą coraz się rumieni;
A dalej okrąg, jakby powieka szeroka,
Rozsuwa się i w środku widać białek oka,
Widać tęczę, źrenicę – już promień wytrysnął,
[170] Po okrągłych niebiosach wygięty przebłysnął
I w białej chmurce jako złoty grot zawisnął.
Na ten strzał, na dnia hasło, pęk ogniów wylata,
Tysiąc rac krzyżuje się po okręgu świata,
A oko słońca weszło. Jeszcze nieco sennie
Przymruża się, drżąc wstrząsa swe rzęsy promienne,
Siedmią barw błyszczy razem: szafirowe razem,
Razem krwawi się w rubin i żółknie topazem,
Aż rozłśniło się jako kryształ przezroczyste,
Potem jak brylant światłe, na koniec ogniste,
[180] Jak księżyc wielkie, jako gwiazda migające:
Tak po nieźmiernem niebie szło samotne słońce.

Dziś pospólstwo litewskie z całej okolicy
Zebrało się przed wschodem wokoło kaplicy,
Jak gdyby na nowego ogłoszenie cudu.
Zbiór ten pochodził w części z pobożności ludu,
A w części z ciekawości: bo dziś w Soplicowie
Na nabożeństwie mają być jenerałowie,
Sławni dowódcy owi naszych legijonów,
Których lud znał imiona i czcił jak patronów,
[190] Których wszystkie tułactwa, wyprawy i bitwy
Były ewangeliją narodową Litwy.

Już przyszło oficerów kilku, tłum żołnierzy;
Lud ich otacza, patrzy, ledwie oczom wierzy,
Oglądając rodaków mundury noszących,
Zbrojnych, wolnych i polskim językiem mówiących.

Wyszła msza. Nie obejmie świątynia maleńka
Całego zgromadzenia; lud na trawie klęka,
Patrząc we drzwi kaplicy, odkrywają głowy:
Włos litewskiego ludu, biały albo płowy,
[200] Pożłacał się jako łan dojrzałego żyta;

Gdzieniedzie krasna główka dziewicza wykwita,
Ubrana w świeże kwiaty albo w pawie oczy
I wstęgi rozplecione, ozdoby warkoczy,
Śród głów męskich, jak w zbożu bławat i kąkole.
Kłęzący różnobarwny tłum okrywa pole,
A na głos dzwonka, niby na wiatru powianie,
Chylą się wszystkie głowy jak kłosy na łanie.

Wieśniaczki dziś na ołtarz Matki Zbawiciela
Niosą pierwszy dar wiosny, świeże snopki ziela;
[210] Wszystko wkoło ubrane w bukiety i w wianki:
Ołtarz, obraz, a nawet dzwonica i ganki.
Czasem poranny wietrzyk, gdy ze wschodu wionie,
Zrywa wianki i rzuca na kłęzących skronie,
I rozlewa jak z mszalnej kadzielnicy wonie.

A gdy w kościele było po mszy i kazaniu,
Wyszedł przewodniczący całemu zebraniu
Podkomorzy, niedawno przez powiatu stany
Zgodnie konfederackim marszałkiem obrany.
Miał mundur województwa: żupan złotem szyty,
[220] Kontusz gredyturowy z frędzlą i pas lity,
Przy którym karabela z głównią jaszczurową;
Na szyi świecił wielką szpinką brylantową;
Konfederatka biała, a na niej pęk gruby
Drogich piórek; były to białych czapel czuby
(Na fest kładnie się tylko kitka tak bogata,
Której każde pióreczko kosztuje dukata).
Tak ubrany, na wzgórek wstąpił przed kościołem,
Wieśniacy i żołnierstwo ścisnęło się kołem.
On rzekł: „Bracia! Ogłosił wam ksiądz na ambonie
[230] Wolność, którą Cesarz-Król przywrócił Koronie,
A teraz Litewskiemu Księżtwu, Polszcze całej
Przywraca; słyszeliście rządowe uchwały
I zwołujące walny sejm uniwersały.
Ja tylko mam słów parę przemówić do gminy,
W rzeczy, która się tyczy Sopliców rodziny,
Tutejszych panów. Cała pomni okolica,
Co tu zbroił nieboszczyk – pan Jacek Soplica;

Ale kiedy o grzechach jego wszyscy wiecie,
Czas i zasługi jego ogłosić na świecie:

[240] Obecni tu są naszych wojsk generałowie,
Od których usłyszałem wszystko, co wam mówię.
Ten Jacek nie był umarł (jak głosząno) w Rzymie,
Tylko odmienił życie dawne, stan i imię;
A wszystkie przeciw Bogu i Ojczyźnie winy
Zgładził przez żywot święty i przez wielkie czyny.

Uczestnictwo
Jacka Sopicy
w ważnych dla
dziejów narodu,
historycznych
wydarzeniach.

Jacek Soplica:
Bohater-
skie czyny.

On to pod Hohenlinden, gdy Ryszpans generał
Na pół pobity już się do odwrotu zbierał,
Nie wiedząc, że Kniaziewicz ciągnie ku odsiecz,;
On to, Jacek, zwan Robak, wśród grotów i mieczy
[250] Przeniósł od Kniaziewicza listy Ryszpansowi,
Donoszące, że nasi biorą tył wrogowi.
On potem w Hiszpaniji, gdy nasze ułany
Zdobyły Samosiery grzbiet oszańcowany,
Obok Koziatulskiego był ranny dwa razy!
Następnie, jak wysłaniec, z tajnymi rozkazy
Biegał po różnych stronach ducha ludzi badać,
Towarzystwa tajemne wiązać i zakładać;
Na koniec w Soplicowie, w swym ojczystym gnieździe,
Gdy gotował powstanie, zginął na zajeździe.
[260] Właśnie o jego śmierci nadeszła wiadomość
Do Warszawy w tę chwilę, gdy Cesarz Jegomość
Raczył mu dać za dawne czyny bohaterskie
Legiji Honorowej¹ znaki kawalerskie.

Owoż te wszystkie rzeczy mając na uwadze,
Ja, reprezentujący województwa władzę,
Moją konfederacką ogłaszam wam łaską:
Że Jacek wierną służbą i cesarską łaską
Zniósł infamiji plamę, powraca do części
I znowu się w rząd prawych patrijotów mieści;
[270] Więc kto będzie śmiał Jacka zmarłego rodzinie
Wspomnieć kiedy o dawnej, zagładzonej winie,
Ten podpadnie za karę takiego wyrzutu
Gravis notae maculae, wedle słów Statutu

Karzących tak *militem*, jak i skartabela,
Co by siał infamią na obywatela;
A że teraz jest równość, więc artykuł trzeci
Obowiązuje równie i mieszczan, i kmieci.
Ten wyrok marszałkowski pan pisarz umieści
W aktach jeneralności, a woźny obwieści.

[280] Co się tycze Legiji Honorowej krzyża,
Że późno przyszedł, nic to sławie nie ubliża;
Jeśli Jackowi nie mógł służyć ku ozdobie,
Niech służy ku pamiątce, wiem go na grobie.
Trzy dni tu będzie wisiał, potem do kaplicy
Złoży się, jako wotum dla Boga Rodzicy.

To powiedziawszy, order wydobył z pokrowca
I zawiesił na skromnym krzyżyku grobowca
Uwiązaną w kokardę wstążeczkę czerwoną
I krzyż biały gwiazdzisty ze złotą koroną;
[290] Przeciw słońcu promienie gwiazdy zajaśniały
Jako ostatni odbłyśk ziemskiej Jacka chwały.
Tymczasem lud na klęczkach Anioł Pański mowi,
Upraszając o wieczny pokój grzesznikowi;
Sędzia obchodzi gości i wiejską gromadę,
Wszystkich do Soplicowa wzywa na biesiadę.

Ale na przyzbie domu usiedli dwaj starce,
Mając u kolan pełne miodu dwa półgarce;
Patrzą w sad, gdzie wśród pączków barwistego maku
Stał ułan jak słonecznik w błyszczącym kołpaku
[300] Strojnym blachą złocistą i piórem koguta;
Przy nim dziewczę w zielonej sukience jak ruta
Pozioma, wznosi oczki błękitne jak bratki
Ku oczom chłopca; dalej panny rwały kwiatki
Po ogrodzie, umyślnie odwracając głowy
Od kochanków, żeby im nie mięszać rozmowy.

Ale starce miód piją, tabakierką z kory
Częstując się nawzajem, toczą rozhowory.

„Tak, tak, mój Protazeńku” – rzekł klucznik Gerwazy.
 „Tak, tak, mój Gerwazeńku” – rzekł woźny Protazy.
 [310] „Tak to, tak!” – powtórzyli zgodnie kilka razy
 Kiwając w takt głowami; wreszcie Woźny rzecze:
 „Iż proces nasz skończy się dziwnie, ja nie przeczę;
 Wszakże były przykłady, pamiętam procesy,
 W których się działy gorsze niż u nas ekscesy,
 A intercyza cały zakończyła kłopot:
 Tak z Borzdobohatymi pogodził się Łopot,
 Krepsztulowie z Kupściami, Putrament z Pikturną,
 Z Odyńcami Mackiewicz, z Kwileckimi Turno.
 Co mówię! wszak Polacy mieswali zamieszki
 [320] Z Litwą, gorsze niżeli z Soplicą Horeszki,
 A gdy na rozum wzięła królowa Jadwiga,
 To się bez sądów owa skończyła intryga.

Dobrze, gdy strony mają panny albo wdowy
 Na wydaniu: to zawsze kompromis gotowy.
 Najdłuższy proces zwykle bywa z duchowieństwem
 Katolickiem albo też z bliskiem pokrewieństwem,
 Bo wtenczas sprawy skończyć nie można małżeństwem.
 Stąd to Lachy z Rusami w sporach nieskończonych,
 Idąc z Lecha i Rusa, dwu braci rodzonych;
 [330] Stąd się tyle procesów litewskich ciągnęło
 Długo z księżmi Krzyżaki, aż wygrał Jagiełło.
 Stąd na koniec pendebat długo przed aktami
 Sławny ów proces Rymszów z dominikanami,
 Aż wygrał wreszcie syndyk klasztorny ksiądz Dymsha,
 Skąd jest przysłowie: większy Pan Bóg niż pan Rymsza;
 Ja zaś dołożę: lepszy miód od Scyzoryka”
 To mówiąc, półgarcówką przepił do Klucznika.

„Prawda! prawda! – rzekł na to Gerwazy wzruszony. –
 Dziwneć to były losy tej naszej Korony
 [340] I naszej Litwy! Wszak to jak małżonków dwoje!
 Bóg złączył, a czart dzieli, Bóg swoje, czart swoje!
 Ach, bracie Protazeńku! że to oczy nasze
 Widzą! że znowu do nas ci Koronijasz
 Zawitali! Służyłem ja z nimi przed laty,

Pamiętam, dzielne były z nich konfederaty!
Gdyby nieboszczyk pan mój Stolnik dożył chwili!
O Jacku! Jacku! – lecz cóż będziemy kwilili?
Skoro dziś znowu Litwa łączy się z Koroną,
Toć tem samym już wszystko zgodzono, zgładzono”.

- [350] „I to dziw – rzekł Protazy – że o tej to Zosi,
O której rękę teraz nasz Tadeusz prosi
Było przed rokiem omen, jakoby znak z nieba!”
„Panną Zofiją – przerwał Klucznik – zwać ją trzeba,
Bo już dorosła, nie jest dziewczyną maluczką,
Przytem z krwi dygnitarskiej, jest Stolnika wnuczką”.
„Owoż – kończył Protazy – był to znak proroczy
O jej losie, widziałem znak na własne oczy.
Przed rokiem tu siedziała w święto czeladź nasza
Pijąc miód, alic patrzym: pęc, pada z poddasza
[360] Dwóch wróblów bijących się, oba samcy stare,
Jeden, młodszy cokolwiek, miał podgarle szare,
Drugi czarne; dalejże tłuc się po podwórzu,
Przewracać kulki, że aż zaryli się w kurzu;
My patrzym, a tymczasem szepcą sobie sługi,
Że ten czarny niech będzie Horeszko, a drugi
Soplica; więc ilekroć szary był na górze,
Krzyczą: «Wiwat Soplica! pfe, Horeszki tchórze!»
A gdy spadał, wołali: «Popraw się, Soplica!
Nie daj się magnatowi, to wstyd na szlachcica!»
[370] Tak śmiejąc się czekamy, kto kogo pokona;
Wtem Zosieńka, nad ptastwem litością wzruszona,
Podbiegła i nakryła rączką te rycerze;
Jeszcze się w ręku bili, aż leciało pierze,
Taka była zawziętość w tym małym lichu.
Baby, patrząc na Zosię, gadały po cichu,
Że pewnie przeznaczeniem będzie tej dziewczyny
Pogodzić dwie od dawna zwaśnione rodziny.
A widzę, że się dzisiaj ziścił omen babi.
Prawdać to, że naonczas myślano o Hrabi,
[380] Nie zaś o Tadeuszu”. Na to Klucznik rzecze:
„Dziwne są sprawy w świecie; kto wszystko dociecze!

Ja też powiem Waszeci rzecz, choć nie tak cudną
Jak ów omen, a przecież do pojęcia trudną.
Wiesz, iż dawniej rad bym był Sopliców rodzinę
W łyżce wody utopić; a tego chłopczynę,
Tadeusza, od dziecka nieźmierniem polubił.
Uważałem, że gdy się z chłopiętami czubił,
Zawsze ich zbił; więc ilekroć do zamku biegął,
Jam go zawsze do trudnych imprezów podzegał.
[390] Wszystko mu się udało; czy wydrzeć gołębie
Na wieży, czy jemiołę oberwać na dębie,
Czyli z najwyższej sosny złupić wronie gniazdo,
Wszystko umiał; myślałem: pod szczęśliwą gwiazdą
Urodził się ten chłopiec; szkoda, że Soplica!
Któż by zgadł, że w nim zamku powitam dziedzica,
Męża panny Zofiji, mej Wielmożnej Pani!”

Tu skończyli rozmowę, piją zadumani,
Słysząc tylko niekiedy te krótkie wyrazy:
„Tak, tak, Panie Gerwazy”. – „Tak, Panie Protazy”.

[400] Przyzba tykała kuchni, której okna stały
Otworem i dym jako z pożaru buchały,
Aż z kłębow dymu, niby biała gołębica,
Mignęła świecąca się kuchmistrza szlafmyca.
Wojski przez okno kuchni, ponad starców głowy
Wytknąwszy głowę, milczkiem słuchał ich rozmowy
I podał im nareszcie filiżanki spodek
Pełen biszkoptów, mówiąc: „Zakąście wasz miodek.
A ja wam też opowiem historią ciekawą
Sporu, który miał bitwą zakończyć się krwawą,
[410] Gdy polujący w głębi nalibockich lasów
Rejtan wypłatał sztukę książęciu Denassów.
Tej sztuki omal własnym nie przypłacił zdrowiem;
Jam kłótnię panów zgodził, jak to wam opowiem”.

Ale Wojskiego powieść przerwali kucharze,
Pytając, komu serwis ustawiać rozkaże.

Wojski odszedł, a starcy, zaczerpnąwszy miodu,

Zadumani zwrócili oczy w głąb ogrodu,
Gdzie ów dorodny ułan rozmawiał z panienką.
Właśnie ułan, ujawszy jej dłoń lewą ręką
[420] (Prawą miał na temblaku, widać, że był ranny),
Z takimi odezwał się słowami do panny:

„Zofijo, musisz to mnie koniecznie powiedzieć,
Nim zamienim pierścionki, muszę o tem wiedzieć.
I cóż, że przeszłej zimy byłaś już gotowa
Dać słowo mnie? Ja wtenczas nie przyjąłem słowa:
Bo i cóż mnie po takim wymuszonym słowie.
Wtenczas bawiłem bardzo krótko w Soplicowie;
Nie byłem taki próżny, ażebym się łudził,
Żem jednym mym spojrzeniem miłość w tobie wzbudził
[430] Ja nie fanfaron; chciałem mą własną zasługą
Zyskać twe względy, choćby przyszło czekać długo.
Teraz jesteś łaskawa twe słowo powtórzyć;
Czemże na tyle łaski umiałem zasłużyć?
Może mnie bierzesz, Zosiu, nie tak z przywiązania,
Tylko że stryj i ciotka do tego cię skłania;
Ale małżeństwo, Zosiu, jest rzecz wielkiej wagi;
Radź się serca własnego, niczyjej powagi
Tu nie słuchaj, ni stryja gróźb, ni namów cioci;
Jeśli nie czujesz dla mnie nic oprócz dobroci,
[440] Możem te zaręczyny czas jakiś odwlekać;
Więzić twej woli nie chcę, będziem, Zosiu, czekać.
Nic nas nie nagli, zwłaszcza że wczora wieczorem
Dano mi rozkaz zostać w Litwie instruktorem
W pułku tutejszym, nim się z mych ran nie wyleczę.
I cóż, kochana Zosiu?”

Na to Zosia rzecze,
Wznosząc głowę i patrząc w oczy mu nieśmiało:
„Nie pamiętam już dobrze, co się dawniej działo;
Wiem, że wszyscy mówili, iż za mąż iść trzeba
Za Pana; ja się zawsze zgadzam z wolą Nieba
[450] I z wolą starszych”. Potem, spuściwszy oczęta,
Dodała: „Przed odjazdem, jeśli Pan pamięta,
Kiedy umarł ksiądz Robak, w ową burzę nocną,

Widziałam, że Pan jadąc żałował nas mocno:
 Pan łzy miał w oczach; te łzy, powiem Panu szczerze,
 Wpadły mnie aż do serca; odtąd Panu wierzę,
 Że mnie lubisz; ilekroć mówiłam pacierze
 Za Pana powodzenie, zawsze przed oczami
 Stał Pan z tymi dużymi, błyszczącymi łzami.
 Potem Podkomorzyna do Wilna jeździła,
 [460] Wzięła mnie tam na zimę, alem ja tęskniła
 Do Soplicowa i do tego pokoiku,
 Gdzie mnie Pan naprzód w wieczór spotkał przy stoliku,
 Potem pożegnał; nie wiem, skąd pamiątka Pana,
 Coś niby jak rozsada w jesieni zasiana,
 Przez całą zimę w moim sercu się krzewiła,
 Że jako mówię Panu - ustawniem tęskniła
 Do tego pokoiku, i coś mi szeptało,
 Że, tam znów Pana znajdę, i tak się też stało.
 Mając to w głowie, często też miałam na ustach
 [470] Imię Pana – było to w Wilnie na zapustach;
 Panny mówiły, że ja jestem zakochana:
 Juźci, jeżeli kocham, to już chyba Pana”.

Zosia – wyznacznik miłości.

Tadeusz, rad z takiego miłości dowodu,
 Wziął ją pod rękę, ścisnął i wyszli z ogrodu
 Do pokoju damskiego, do owej komnaty,
 Kędy Tadeusz mieszkał przed dziesięciu laty.

Teraz bawił tam Rejent, cudnie wystrojony
 I usługiwał damie, swojej narzeczonej,
 Biegając i podając sygnety, łańcuszki,
 [480] Słoiki i flaszeczki, i proszki, i muszki;
 Wesół, na pannę młodą patrzył tryumfalnie.
 Panna młoda kończyła robić gotowalnię;
 Siedziała przed zwierciadłem, radząc się bóstw wdzięku;
 Pokojowe zaś, jedne z żelazkami w rękę
 Odświeżają nadstygłe warkoczów pierścionki,
 Drugie klęcząc pracują około falbonki.

Gdy się tak Rejent bawi ze swą narzeczoną,
 Kuchcik stuknął doń w okno: kota postrzeżono!

Spór Aseso-
ra z Rejen-
tem – finał.

Kot wykradłszy się z łoży prześmignął po łące
[490] I wskoczył w sad pomiędzy jarzyny wschodzące;
Tam siedzi, wystraszyć go łąco z rozsądniku
I uszczuć, postawiwszy charty na przesmyku.
Bieży Asesor, ciągnąc za obróż Sokoła,
Pośpiesza za nim Rejent i Kusego woła.
Wojski obu z chartami przy płocie ustawił,
A sam się z placką muszą do sadu wyprawił,
Depcąc, świszcząc i klaszcząc, bardzo zwierza trwoży:
Szczwacze, trzymając każdy charta na obroży,
Ukazują palcami, skąd zając wyruszy,
[500] Cmokają z cicha; charty nadstawiły uszy,
Wytknęły pyski na wiatr i drżą niecierpliwie,
Jak dwie strzały złożone na jednej cięciwie.
Wtem Wojski krzyknął: „Wyczha!”.

Zając smyk zza płotu

Na łąkę, charty za nim, i wnet bez obrotu
Sokół i Kusy razem spadli na szaraka
Ze dwóch stron w jednej chwili, jak dwa skrzydła ptaka.
I zęby mu jak szpony zatopili w grzbiecie.
Kot jęknął raz, jak nowo narodzone dziecko,
Żałośnie! Biegą szczwacze: już leży bez ducha,
[510] A charty mu sierć białą targają spod brzucha.

Szczwacze pogłaskali psy, a Wojski tymczasem
Dobył nożyk strzelecki wiszący za pasem,
Oderznął skoki i rzekł: „Dziś równą odprawę
Wezmą pieski, bo równą pozyskali sławę;
Równa ich była ręczość, równa była praca;
Godzien jest pałac Paca, godzien Pac pałaca,
Godni są szczwacze chartów, godne szczwaczów charty;
Otoż skończony spór wasz długi i zażarty;
Ja, któregoście sędzią zakładu obrali,
[520] Wydaję wreszcie wyrok: obaście wygrali,
Wracam fanty, niech każdy przy swoim zostanie,
A wy podpiszcie zgodę”.

Na starca wezwanie
Szczwacze zwrócili na się rozjaśnione lice

I długo rozdzielone złączyli prawice.

Wtem rzekł Rejent:

„Stawiłem niegdyś konia z rzędem,
Opisałem się także przed ziemskim urzędem,
Iż pierścień mój sędziemu w salarium złożę;
Fant, postawiony w zakład, wracać się nie może.
Pierścień niechaj Pan Wojski na pamiątkę przymie
[530] I każe na nim wyryć albo swoje imię,
Lub, gdy zechce, herbowne Hreczechów ozdoby;
Krwawnik jest gładki, złoto jedenastej próby.
Konia teraz ułani pod jazdę zabrali,
Rząd został przy mnie; każdy znawca ten rząd chwali,
Iż jest wygodny, trwały, a piękny jak cacko:
Kulbaczka wąska, modą z turecka kozacką,
Kula na przodzie, w kuli są drogie kamienie,
Poduszczyk z rubrontu wyściela siedzenie.
A kiedy na łęk wskoczysz, na tym miękkim puszkę
[540] Między kulami siedzisz wygodnie jak w łóżku;
A gdy w galop puścisz się (tu rejent Bolesta,
Który, jako wiadomo, bardzo lubił gesta,
Rozstawił nogi, jakby na konia wskakiwał,
Potem galop udając powoli się kiwał),
A gdy w galop puścisz się, natenczas z czapraka
Blask bije, jakby złoto kapało z rumaka,
Bo tabenki są gęsto złotem nakrapiane
I szerokie strzemiona srebrne pozłacane;
Na rzemieniach munsztuka i na uździenicy
[550] Połyskują guziki perłowej macicy,
U napierśnika wisi księżyc w kształt Leliwy,
To jest w kształt nowiu. Cały ten sprzęt osobliwy,
Zdobyty (jak wieść niesie) w boju podhajeckim
Na jakimś bardzo znacznym szlachcicu tureckim,
Przyjm, Asesorze, w dowód mojego szacunku”.

A na to rzekł Asesor, wesół z podarunku:

„Ja niegdyś darowane od księcia Sanguszki
Stawiłem w zakład moje prześliczne obróżki,
Jaszczurem wykładane, z kolcami ze złota,

[560] I utkaną z jedwabiu smycz, której robota
Równie droga jak kamień, co się na niej świeci.
Chciałem sprzęt ten zostawić w dziedzictwie dla dzieci;
Dzieci pewnie mieć będę, wiesz, że się dziś żenię;
Ale ten sprzęt, Rejencie, proszę uniesienie,
Bądź łaskaw przyjąć w zamian za twój rząd bogaty
I na pamiątkę sporu, co długimi laty
Toczył się i nareszcie zakończył zaszczytnie
Dla nas obu. – Niech zgoda między nami kwitnie!”

Więc wracali do domu oznajmić za stołem,
[570] Że się skończył spór między Kusym i Sokołem.

Była wieść, że zająca tego Wojski w domu
Wychodował i w ogród puścił po kryjomu,
Ażeby szczerwaczów zgodzić zbyt łatwą zdobyczą.
Staruszek tak swą sztukę zrobił tajemniczo,
Że oszukał zupełnie całe Soplicowo.
Kuchcik w lat kilka później szepnął o tym słowo,
Chcąc Asesora skłócić z Rejentem na nowo;
Ale próżno krzywdzące chartów wieści szerzył,
Wojski zaprzeczył i nikt kuchcie nie uwierzył.

[580] Już goście, zgromadzeni w wielkiej zamku sali,
Czekając uczty wkoło stołu rozmawiali,
Gdy pan Sędzia w mundurze wojewódzkim wchodzi
I pana Tadeusza z Zofiją przywodzi.
Tadeusz, lewą dłonią dotykając głowy,
Pozdrowił swych dowódców przez ukłon wojskowy.
Zofija z opuszczonym ku ziemi wejrzeniem,
Zapłoniwszy się, gości witała dygnieniem
(Od Telimeny pięknie dygać wyuczona).
Miała wianek na głowie jako narzeczona,
[590] Zresztą ubiór ten samy, w jakim dziś w kaplicy
Składała snop wiosenny dla Boga Rodzicy.
Ujęła znów dla gości nowy snopek ziela;
Jedną ręką zeń kwiaty i trawy rozdziela,
Drugą swój sierp błyszczący poprawia na głowie;
Brali ziółka, całując jej ręce, wodzowie.

Zosia znowu dygała w kolej zapłoniona.

Wtem jenerał Kniaziewicz wziął ją za ramiona
I złożywszy ojcowski całus na jej czole,
Podniósł w górę dziewczynę, postawił na stole,
[600] A wszyscy, klaszcząc w dłonie zawołali: „Brawo!” –
Zachwyceni dziewczyny urodą, postawą,
A szczególnie jej strojem litewskim, prostaczym;
Bo dla tych wodzów, którzy w swem życiu tułaczym
Tak długo błakali się w obcych stronach świata,
Dziwne miała powaby narodowa szata,
Która im wspominała i młode ich lata,
I dawne ich miłostki; więc ze łzami prawie
Skupili się do stołu, patrzyli ciekawie.
Ci proszą, aby Zosia wzniosła nieco czoło
[610] I oczy pokazała; ci, ażeby wkoło
Raczyła się obrócić; dziewczyna wstydliva
Obraca się, lecz oczy rękami zakrywa.
Tadeusz patrzył wesół i zacierał ręce.

Czy ktoś Zosi poradził wyjść w takiej sukience,
Czy instynktem wiedziała (bo dziewczyna zgadnie
Zawsze instynktem, co jej do twarzy przypadnie),
Dosyć, że Zosia pierwszy raz w życiu dziś z rana
Była od Telimeny za upór łajana,
Nie chcąc modnego stroju, aż wymogła płaczem,
[620] Że ją tak zostawiono w ubraniu prostaczém.

Zosia:

Ubrana w strój
litewski; posza-
nowanie dla tra-
dycji, pochwala
patriotyzmu
dziewczyny.

Spódniczkę miała długą, białą; suknię krótką
Z zielonego kamlotu, z różową obwódka;
Gorset także zielony, różowymi wstęgi
Od łona aż do szyi sznurowany w pręgi;
Pod nim pierś jako pączek pod listkiem się tuli.
Od ramion świecą białe rękawy koszuli,
Jako skrzydła motyle do lotu wydęte,
U dłoni skarbowane i wstążką opięte;
Szyja także koszulką obciśniona wąską,
[630] Kołnierzyk zadzierzgniony różową zawiązką;
Zauszniczki wyrzniete sztucznie z pestek wiszni,

Których się wyrobieniem Sak Dobrzyński pyszni
(Były tam dwa serduszka z grotem i płomykiem,
Dane dla Zosi, gdy Sak był jej zalotnikiem);
Na kołnierzyku wiszą dwa sznurki bursztynu,
Na skroniach zielonego wianek rozmarynu
Wstażki warkoczów Zosia rzuciła na barki,
A na czoło włożyła zwyczajem żniwiarki
Sierp krzywy, świeżym żęciem traw oszlifowany,
[640] Jasny jak nów miesięczny nad czołem Dyjany.

Wszyscy chwałą, klaskają. Jeden z oficerów
Dobył z kieszeni portefeuille z plikami papierów,
Rozłożył je, ołówek przyciął, w ustach zmoczył,
Patrzy w Zosię, rysuje. Ledwie Sędzia zoczył
Papiery i ołówki, poznał rysownika,
Choć go bardzo odmienił mundur pułkownika,
Bogate szlify, mina prawdziwie ułańska
I wąsik poczerniony, i bródka hiszpańska.
Sędzia poznał: „Jak się masz, mój Jaśnie Wielmożny
[650] Hrabio? I w ładownicy masz twój sprzęt podróżny
Do malarstwa!” – W istocie był to Hrabia młody,
Niedawny żołnierz, lecz że wielkie miał dochody
I swoim kosztem cały pułk jazdy wystawił,
I w pierwszej zaraz bitwie wybornie się sprawił,
Cesarz go pułkownikiem dziś właśnie mianował:
Więc Sędzia witał Hrabie i rangi winszował,
Ale Hrabia nie słuchał, a pilnie rysował.

Tymczasem weszła druga para narieczona:
Asesor, niegdyś cara, dziś Napoleona
[660] Wierny sługa; żandarmów oddział miał w komendzie,
A choć ledwie dwadzieścia godzin był w urzędzie,
Już włożył mundur siny z polskimi wyłogi
I ciągnął krzywą szablę, i dzwonił w ostrogi.
Obok poważnym krokiem szła jego kochanka,
Ubrana bardzo strojnie, Tekla Hreczeszanka;
Bo Asesor już dawno Telimenę rzucił

I aby tę kokietkę tem mocniej zasmucił,
Ku Wojszczance afekty serdeczne obrócił.
Panna nie nadto młoda, już pono półwieczna,
[670] Lecz gospodyni dobra, osoba stateczna
I posażna, bo oprócz swej dziedzicznej wioski
Sumką z daru Sędziego powiększała wnioski².

Trzeciej pary daremnie czekają czas długi.
Sędzia niecierpliwi się i wysyła sługi;
Wracają: powiadają, że trzeci małżonek,
Pan Rejent, szcując kota, zgubił swój pierścionek
Ślubny, szuka na łące; a Rejenta dama
Jeszcze u gotowalni; choć spieszy się sama
I choć jej pomagają służebne kobiety,
[680] Nie mogła w żaden sposób skończyć toalety;
Ledwie będzie gotowa na godzinę czwartą.

KSIĘGA DWUNASTA

KOCHAJMY SIĘ

Treść: Ostatnia uczta staropolska – Arcyserwis – Objaśnienie jego figur – Jego ruchy – Dąbrowski udarowany – Jeszcze o Syczoryku – Kniaziewicz udarowany – Pierwszy akt urzędowy Tadeusza przy objęciu dziedzictwa – Uwagi Gerwazego – Koncert nad koncertami! – Polonez – Kochajmy się!

Na koniec z trzaskiem sali drzwi na wściąg otwarto.
Wchodzi pan Wojski w czapce i z głową zadartą,
Nie wita się i miejsca za stołem nie bierze,
Bo Wojski występuje w nowym charakterze,
Marszałka dworu; laskę ma na znak urzędu
I tą laską z kolei, jako mistrz obrzędu,
Wskazuje wszystkim miejsca i gości usadza.
Naprzód, jako najpierwsza województwa władza,
Podkomorzy – Marszałek wziął miejsce zaszczytne:
[10] Ze słoniowym poręczem krzesło aksamitne;
Obok na prawej stronie generał Dąbrowski,
Na lewej siadł Kniaziewicz, Pac i Małachowski.
Śród nich Podkomorzyna, dalej inne panie,
Oficerowie, pany, szlachta i ziemianie,
Mężczyźni i kobiety na przemian po parze,
Usiadają porządkiem, gdzie Wojski ukaże.

Pan Sędzia skłoniwszy się, opuścił biesiadę;
On na dziedzińcu włościan traktował gromadę;
Zebrawszy ich za stołem na dwa staje długim,
[20] Sam siadł na jednym końcu, a pleban na drugim.
Tadeusz i Zofija do stołu nie siedli;
Zajęci częstowaniem włościan, chodząc jedli.
Starożytny był zwyczaj, iż dziedzice nowi
Na pierwszej uczcie sami służyli ludowi.

Opis staropolskich obyczajów – nowi gospodarze nie zasiadają do stołu, dopóki sami nie ugoszczą zaproszonych gości.

Tymczasem goście, potraw czekający w sali,
Z zadziwieniem na wielki serwis poglądali,
Którego równie drogi kruszec, jak robota.
Jest podanie, że ksiązę Radziwiłł – Sierota
Kazał ten sprzęt na urząd w Wenecyi zrobić
[30] I wedle własnych planów po polsku ozdobić.
Serwis, potem zabrany czasu wojny szwedzkiej,
Przeszedł, nie wiedzieć jaką drogą, w dom szlachecki.
Dziś ze skarbca dobytey zajął środek stoła
Ogromnym kręgiem na kształt karetnego koła.

Serwis ten był nalany ode dna po brzegi
Piankami i cukrami białymi jak śniegi:
Udawał przewybornie krajobraz zimowy;
W środku czerniał ogromny bór konfiturowy:
Stronami domy, niby wioski i zaścianki,
[40] Okryte zamiast śronu cukrowymi pianki;
Na krawędziach naczynia stoją dla ozdoby
Niewielkie, z porcelany wydęte osoby
W polskich strojach; jakoby aktory na scenie,
Zdawały się przedstawiać jakoweś zdarzenie;
Gest ich sztucznie wydany, farby osobliwe,
Tylko głosu im braknie, zresztą gdyby żywe.

Cóż przedstawiają? – goście pytali ciekawi,
Za czym Wojski podnosi laskę i tak prawi
(Tymczasem podawano wódkę przed jedzeniem):
[50] «Za mych Wielce Mościwych Panów pozwoleniem:
Te persony, których tu widzicie bez liku,
Przedstawiają polskiego historię sejmiku,
Narady, wotowania, tryumfy i waśnie;
Sam tę scenę odgadłem i Państwu objaśnię.

Oto na prawo widać liczne szlachty grono:
Pewnie ich przed sejmikiem na ucztę sproszone.
Czeka nakryty stolik; nikt gości nie sadza,
Stoją kupkami, każda kupka się naradza.
Patrzcie, iż w każdej kupce stoi w środku człowiek,
[60] Z którego ust otwartych, z podniesionych powiek,

Rąk niespokojnych, widać – mówca; coś tłumaczy,
I palcem eksplikuje, i na dłoni znaczy.
Ci mówcy zalecają swoich kandydatów
Z różnym skutkiem, jak widać z miny szlachty bratów.

Wprawdzie tam w drugiej kupie szlachta pilnie słucha,
Ten ręce za pas zatknął i przyłożył ucha,
Ów dłoń przy uchu trzyma i milczkiem wąs kręci,
Zapewne słowa zbiera i nize w pamięci;
Cieszy się mówca widząc, że są nawróceni,
[70] Gładzi kieszeń, bo kreski ich już ma w kieszeni.

Lecz za to w trzecim gronie dzieje się inaczej:
Tu mówca musi łowić za pasy słuchaczy,
Patrzcie! wrywają się i cofają uszy;
Patrzcie, jako ten słuchacz od gniewu się puszy,
Wzniósł ręce, grozi mówcy, usta mu zatyka,
Pewnie słyszał pochwały swego przeciwnika;
Ten drugi, pochyliwszy czoło na kształt byka,
Powiedziałbyś, że mówcę pochwyci na rogi;
Ci biorą się do szabel, tamci poszli w nogi.

[80] Jeden między kupkami szlachcic cichy stoi,
Widać, że człek bezstronny, waha się i boi,
Za kim dać kreskę? nie wie i, sam z sobą w walce,
Pyta losu, wzniósł ręce, wytknął wielkie palce,
Zmrużył oczy, paznokciem do paznokcia mierzy,
Widać, że kreskę swoją kabale powierzy:
Jeśli palce trafią się, da afirmatywę,
A jeżeli się chybią, rzuci negatywę.

Na lewej druga scena: refektarz klasztoru
Obrócony na salę szlacheckiego zboru.

[90] Starsi rzędem na ławkach siedzą, młodszy stają
I ciekawi przez głowy w środek zaglądają;
W środku marszałek stoi, wazon w rękę trzyma,
Liczy gałki, szlachta je pożera oczyma.
Właśnie wytrząsł ostatnią; woźni ręce wznoszą
I imię obranego urzędnika głoszą.

Jeden szlachcic na zgodę powszechną nie zważa.
Patrz, wytknął głowę oknem z kuchni refektarza,
Patrz, jak oczy wytrzeszczył, jak pogląda śmiało,
Usta otworzył, jakby chciał zjeść izbę całą:
[100] Łatwo zgadnąć, że szlachcic ten zawołał: «Veto!»
Patrzcie, jak za tą nagłą do kłótni podnietą
Tłoczy się do drzwi ciżba, pewnie idą w kuchnię;
Dostali szable, pewnie krwawy bój wybuchnie.

Lecz tam, na korytarzu, Państwo uważacie
Tego starego księdza, co idzie w ornacie –
To przeor; Sanctissimum z ołtarza wynosi,
A chłopiec w komży dzwoni i na ustęp prosi;
Szlachta wnet szable chowa, żegna się i klęka,
A ksiądz tam się obraca, gdzie jeszcze broń szczeka;
[110] Skoro przyjdzie, wnet wszystkich uciszy i zgodzi.

Ach! wy nie pamiętacie tego, Państwo młodzi,
Jak wśród naszej burzliwej szlachty samowładnej,
Zbrojnej, nie trzeba było policyi żadnej;
Dopóki wiara kwitła, szanowano prawa,
Była wolność z porządkiem i z dostatkiem sława!
W innych krajach, jak słyszę, trzyma urząd drabów,
Policyjantów różnych, żandarmów, konstabów;
Ale jeśli miecz tylko bezpieczeństwa strzeże,
Żeby w tych krajach była wolność – nie uwierzę”.

[120] Wtem, dzwoniąc w tabakierę rzekł pan Podkomorzy:
„Panie Wojski, niech Wasze na potem odłoży
Te historyje; prawda, że sejmik ciekawy,
Ale my głodni, każ Wać przynosić potrawy”.

Na to Wojski, skłaniając aż do ziemi łaskę:
„Jaśnie Wielmożny Panie, zróbże mi tę łaskę,
Zaraz dokończę scenę ostatnią sejmików:
Oto nowy marszałek na rękę stronników
Wyniesion z refektarza, patrz, jak szlachta braty
Rzucają czapki, usta otwarli – wiwaty!
[130] A tam po drugiej stronie pan przekreskowany,

Sam jeden, czapkę wcisnął na łeb zadumany,
Żona przed domem czeka, zgadła, co się dzieje,
Biedna! oto na ręku pokojowej mdleje.
Biedna! Jaśnie Wielmożnej tytuł przybrać miała,
A znów tylko Wielmożną na lat trzy została!”

Tu Wojski skończył opis i laską znak daje,
I wnet zaczęli wchodzić parami lokaje
Roznoszący potrawy: barszcz, królewskim zwany
I rosół staropolski sztucznie gotowany,
[140] Do którego pan Wojski z dziwnymi sekrety
Wrzucił kilka perełek i sztukę monety
(Taki rosół krew czyści i pokrzepia zdrowie).
Dalej inne potrawy, a któż je wypowie!
Kto zrozumie nie znane już za naszych czasów
Te półmiski kontuzów, arkasów, blemasów,
Z ingrediencyjami pomuchl, figatelów,
Cybetów, piżm, dragantów, pinelów, brunelów;
Owe ryby! łososie suche, dunajeckie,
Wyzyny, kawijary weneckie, tureckie,
[150] Szczuki główne i szczuki podgłówne, łokietne,
Flądry i karpie ćwiki, i karpie szlachetne!
W końcu sekret kucharski: ryba nie krojona,
U głowy przysmażana, w środku pieczona,
A mająca potrawkę z sosem u ogona.

Goście ani pytali nazwiska potrawy,
Ani ich zastanowił ów sekret ciekawy:
Wszystko prędko z żołnierskim jedli apetytem,
Kieliszki napełniając węgrzynem obfitym.

Ale tymczasem wielki serwis barwę zmienił
[160] I odarty ze śniegu już się zazielenił,
Bo lekka, ciepłym letniem powoli rozgrzana
Roztopiła się lodu cukrowego piana
I dno odkryła, dotąd zatajone oku;
Więc krajobraz przedstawił nową porę roku,
Zabłyśnąwszy zieloną, różnofarbną wiosną.
Wychodzą różne zboża, jak na drożdżach rosna,

Opis staropolskiej uczty i potraw, którymi podejmowano gości.

Pszenicy szafranowej buja kłos złocisty,
Żyto ubrane w srebra malarskiego listy
I gryka wyrabiana sztucznie z czekolady,
[170] I kwitnące gruszkami i jabłkami sady.

Ledwie mają czas goście darów lata użyć.
Darmo proszą Wojskiego, żeby je przedłużyć,
Już serwis, jak planeta koniecznym obrotem,
Zmienia porę, już zboża malowane złotem,
Nabrawszy ciepła w izbie powoli topnieją,
Już trawy pożółkniały, liścia czerwienieją,
Sypią się, rzekłbyś, iż wiatr jesienny powiewa;
Na koniec owe chwilę przedtem strojne drzewa –
Teraz, jakby odarte od wichrów i sronu,
[180] Stoją nagie; były to laski cynamonu
Lub udające sosnę gałązki wawrzynu,
Odziane zamiast kolców ziarenkami kminu.

Goście pijący wino zaczęli gałązki,
Pnie i korzenie zrywać i gryźć dla zakąski.
Wojski obchodził serwis i, pełen radości,
Tryumfujące oczy obracał na gości.

Henryk Dąbrowski udał wielkie zadziwienie
I rzekł: „Mój Panie Wojski, czy to chińskie cienie?
Czy to Pinety Panu dał w służbę swe bisy?
[190] Czy dotąd u was w Litwie są takie serwisy
I wszyscy takim starym uczują zwyczajem?
Powiedz mi, bo ja życie strawiłem za krajem”.

Wojski rzekł, kłaniając się: „Nie, Jaśnie Wielmożny
Jenerale, nie jest to żaden kunszt bezbożny!
Jest to pamiątka tylko owych biesiad sławnych,
Które dawano w domach panów starodawnych,
Gdy Polska używała szczęścia i potęgi!
Com zrobił, tom wyczytał z tej tu oto książki.

Pytasz, czy wszędzie w Litwie ten się zwyczaj chowa?
[200] Niestety! Już i do nas włązi moda nowa.

Niejeden panicz krzyczy, że nie cierpi zbyt ków,
Je jak Żyd, skąpi gościom potraw i napitków,
Węgrzyna pożałuje, a pije szatańskie
Fałszywe wino modne, moskiewskie szampańskie;
Potem w wieczór na karty tyle złota straci,
Że za nie dałbyś ucztę na stu szlachty braci.
Nawet (bo co na sercu mam, dziś powiem szczerze,
Niech tego Podkomorzy za złe mi nie bierze)
Kiedym ten serwis cudny ze skarbca dobywał,
[210] To nawet Podkomorzy, i on mnie przedrwiwał,
Mówiąc, że to machina żmudna, staroświecka,
Że to ma pozór niby zabawki dla dziecka,
Nieprzyzwoitej dla tak znakomitych ludzi!
Sędzio! i Sędzia mówił, że to gości znudzi!
A przecież, ile wnoszę z Panów zadziwienia,
Widzę, iż ten kunszt piękny godzien był widzenia!

Nie wiem, czy się podobna okazyja zdarzy
Częstować w Soplicowie takich dygnitarzy.
Widzę, że Pan Jenerał na biesiadach zna się,
[220] Niechaj przyjmie tę książkę, ona Panu zda się,
Gdy będziesz dla monarchów zagranicznych grona
Dawał ucztę, ba, nawet dla Napoleona.
Ale pozwól, nim księgę tę Panu poświęcę,
Niech powiem, jakim trafem wpadła w moje ręce”.

Wtem szmer powstał za drzwiami, razem głosów wiele
Zawołało: „Niech żyje Kurek na kościele!”
Ciżba tłoczy się w salę, a Maciej na czele.
Sędzia gościa za rękę do stołu prowadził
I wysoko pomiędzy wodzami posadził,
[230] Mówiąc: „Panie Macieju, niedobry sąsiedzie,
Przyjeżdżasz bardzo późno, prawie po obiedzie”.

„Jem wcześniej – rzekł Dobrzyński – ja tu nie dla jadła
Przybyłem, tylko, że mnie ciekawość napadła
Obejrzeć z bliska naszą armię narodową.
Wiele by gadać – jest to ani to, ni owo!
Szlachta mnie obaczyła i gwałtem tu wiedzie,

A Waszeć za stół sadzasz – dziękuję, sąsiedzie”.
To wyrzekłszy przewrócił talerz dnem do góry
Na znak, że jeść nie będzie, i milczał ponury.

- [240] „Panie Dobrzyński – rzekł mu generał Dąbrowski –
Tyż to jesteś ów sławny rębacz Kościuszkowski,
Ów Maciej, zwany Rózga! Znam ciebie ze sławy!
I proszę, takiś dotąd czerstwy, taki żwawy!
Ileż to lat minęło! Patrz, jam się podstarzał,
Patrz, i Kniaziewiczowi już się włos poszarzał,
A ty jeszcze z młodszymi mógłbyś pójść w zapasy,
I Rózga twoja kwitnie pono jak przed czasy;
Słyszałem, żeś niedawno Moskalów oćwiczył.
Lecz gdzie są bracia twoi? Niezmiernie bym życzył
[250] Widzieć te Sczoryki i te wasze Brzytwy,
Ostatnie egzemplarze starodawnej Litwy”.

„Generale – rzekł Sędzia – po owem zwycięstwie
Prawie wszyscy Dobrzyńscy schronili się w Księżstwie;
Zapewne do którego weszli legijonu!”

„W istocie – odpowiedział młodszy szef szwadronu –
Mam w drugiej kompaniji wąsate straszydło,
Wachmistrza Dobrzyńskiego, co się zwie Kropidło,
A Mazury zowią go litewskim niedźwiedziem.
Jeśli Generał każe, to go tu przywiedziem”.

- [260] „Jest – rzekł porucznik – kilku innych rodem z Litwy,
Jeden żołnierz znajomy pod imieniem Brzytwy
I drugi, co z tromblonem jeździ na flankiery;
Są także w pułku strzelców dwa grenadyjery
Dobrzyńscy”. „Ale, ale o ich naczelniku,
Rzekł Generał – chcę wiedzieć, o tym Sczoryku,
O którym mnie pan Wojski tyle prawił cudów,
Jakby o jednym z owych dawnych wielkoludów”.

„Sczoryk – rzecze Wojski – choć nie egzulował,
Ale bojąc się śledztwa, przed Moskwą się schował;

- [270] Całą zimę nieborak tułał się po lasach,
Teraz dopiero wyszedł; w tych wojennych czasach
Mógłby się na co przydać, jest rycerskim człkiem,

Szkoda tylko, że trochę przyciśniony wiekiem.
Lecz owoż on!...”Tu Wojski palcem wskazał w sieni,
Gdzie czeladź i wieśniacy stali natłoczeni,
A nad wszystkich głowami łysina błyszcząca
Ukazała się nagle jak pełnia miesiąca,
Trzykroć weszła i trzykroć znikła w głów obłoku;
Klucznik idąc kłaniał się, aż dobył się z tłoku,

[280] I rzekł:

„Jaśnie Wielmożny Koronny Hetmanie
Czy Jenerale, mniejsza o tytułowanie,
Jam jest Rębajło, stoję na twe zawołanie
Z tym moim Scyzorykiem, który nie z oprawy
Ani z napisów, ale z hartu nabył sławy,
Że nawet o nim Jaśnie Wielmożny Pan wiedział.
Gdyby on gadać umiał, może by powiedział
Cokolwiek na pochwałę i tej starej ręki,
Która służyła długo, wiernie, Bogu dzięki,
Ojczyźnie tudzież panów Horeszków rodzinie,
[290] Czego pamięć dotychczas między ludźmi słynie.
Mopanku! rzadko który pisarz prowontowy
Tak zręcznie temperuje pióra, jak on głowy.
Długo liczyć! A nosów i uszu bez liku!
A nie ma żadnej szczyrby na tym Scyzoryku
I żaden go nie splamił zbójcecki uczynek,
Tylko otwarta wojna albo pojedynek.
Raz tylko! Panie, daj mu wieczny odpoczynek,
Bezbronnego człowieka, niestety, sprzątniono!
A i to, Bóg mi świadkiem, pro publico bono”.

[300] „Pokaż no – rzekł, śmiejąc się, jenerał Dąbrowski –
A to piękny scyzoryk, istny miecz katowski!”
I z zadziwieniem wielki rapier opatrywał,
I innym oficerom w kolej pokazywał;
Próbowali go wszyscy, ale ledwie który
Z oficerów mógł podnieść ten rapier do góry.
Mówiono, że Dembiński, sławny ręki siłą,
Podźwignąłby szablę, lecz go tam nie było.
Z obecnych zaś tylko szef szwadronu, Dwernicki,

I dowódca plutonu, porucznik Różycki,
[310] Potrafił obracać tym żelaznym drągiem;
I tak rapier na próbę szedł z rąk do rąk ciągiem.

Lecz generał Kniaziewicz, wzrostem najśluszniejszy,
Pokazało się, iż był w rękę najsilniejszy.
Ująwszy rapier, lekko jakby szpadę dźwignął
I nad głowami gości błyskawicą mignął,
Przypominając polskie fechtarskie wykrety:
Krzyżową sztukę, młyńca, cios krzywy, raz cięty,
Cios kradziony i tempy, kontrpunktów, tercetów,
Które też umiał, bo był ze Szkoły Kadetów.

[320] Gdy śmiejąc się fechtował, Rębajło już klęczał,
Objął go za kolana i ze łzami jęczał
Za każdym zwrotem miecza: „Pięknie! Generale,
Czyś był konfederatem? Pięknie, doskonale!
To sztych Puławskich! Tak się Dzierżanowski składał!
To sztych Sawy! Któż Panu tak rękę układał?
Chyba Maciej Dobrzyński! A to. Generale,
Mój wynalazek, dalbóg mój, ja się nie chwale,
To cięcie znane tylko w Rębajłów zaścianku,
Od mojego imienia zwane cios m o p a n k u.
[330] Któż to Pana nauczył? To jest moje cięcie,
Moje!”

Wstał, Generała porwawszy w objęcie.
„Teraz umrę spokojnie! Jest przecie na świecie
Człowiek, który przytuli moje drogie dziecię;
Bo wszak nad tym od dawna dzień i noc boleję,
Czy po śmierci ten rapier mój nie zerdzewieje!
Otóż nie zerdzewieje! Mój Jaśnie Wielmożny
Generale, wybacz mi, porzućcie te rożny,
Niemieckie szpadki, to wstyd szlacheckiemu dziecku
Nosić ten kijek; weźmij szablą po szlachecku!
[340] Oto ten mój Scyzoryk u nóg Twoich składam,
To jest, co najdroższego na świecie posiadam.
Nie miałem nigdy żony, nie miałem dziecięcia,
On był żoną i dzieckiem; z mojego objęcia
Nigdy on nie wychodził; od rana do mroku

Pieściłem go, on w nocy sypiał przy mym boku!
A kiedyś się zestarzał, nad łóżkiem na ścianie
Wisiał, jako nad Żydem Boże przykazanie!
Myślałem zakopać go razem z ręką w grobie,
Lecz znalazłem dziedzica! – Niechaj służy Tobie!”

[350] Jenerał wpół śmiejąc się, a na wpół wzruszony:
„Kolego – rzekł – jeżeli ustąpisz mnie żony
I dziecka, to zostaniesz przez resztę żywota
Bardzo samotny, stary, wdowiec i sierota!
Powiedz, czem ci ten drogi dar mam wynagrodzić
I czem twoje sieroctwo i wdowstwo osłodzić?”

„Czy ja Cybulski? – rzecze na to Klucznik z żalem,
Co żonę przegrał, grając w mariasza z Moskałem,
Jak o tym pieśń powiada; – Ja mam dosyć na tém,
[360] Że mój Scyzoryk jeszcze zabłyśnie przed światem
W takim ręku! – Niech tylko Jenerał pamięta,
Aby tasiemka była długa, rozciągnięta,
Bo to długie; a zawsze od lewego ucha
Ciąć oburącz, to przetniesz od głowy do brzucha”.

Jenerał wziął Scyzoryk, lecz że bardzo długi,
Nie mógł nosić, w furgonie schowały go sługi.
Co się z nim stało, różnie powiadają o tém,
Lecz nikt pewnie nie wiedział ni wtenczas, ni potem.

Dąbrowski rzekł do Maćka: „A ty co, Kolego?
Zdaje się, że ty nierad z przybycia naszego?
[370] Milczysz kwaśny? I jakże, serce ci nie skacze,
Gdy widzisz orły złote, srebrne? gdy trębacze
Pobudkę Kościuszkowską trąbią ci nad uchem?
Maćku, myślałem, że ty większym jesteś zuchem;
Jeśli szabli nie weźmiesz i na koń nie siądziesz,
Przynajmniej z kolegami wesoło pić będziesz
Zdrowie Napoleona i Polski nadzieje!”

„Ha! – rzekł Maciej – słyszałem, widzę, co się dzieje!
Ale, Panie, dwóch orłów razem się nie gnieździ!

Łaska pańska, Hetmanie, na pstrym koniu jeździ!
[380] Cesarz wielki bohater! Gadać o tym wiele!
Pamiętam, że Puławscy, moi przyjaciele,
Mawiali, poglądając na Dymurjera,
Że dla Polski polskiego trzeba bohatera,
Nie Francuza, ani też Włocha, ale Piasta,
Jana albo Józefa, lub Maćka – i basta.

Wojsko! Mówią, że polskie! Lecz te fizyliery,
Sapery, grenadiery i kanonijery!
Więcej słyhać niemieckich tytułów w tym tłumie
Niżeli narodowych! Kto to już zrozumie!
[390] A muszą też być z wami Turki czy Tatarzy,
Czy syzmatyki, co ni Boga, ani wiary!
Sam widziałem: kobiety w wioskach napastują,
Przechodniów odzierają, kościoły rabują!
Cesarz idzie do Moskwy! daleka to droga,
Jeśli Cesarz Jegomość wybrał się bez Boga!
Słyszałem, że już podpadł pod klątwy biskupie;
Wszystko to jest...” Tu Maciej chleb umoczył w supie
I jedząc nie dokończył ostatniego słowa.

Nie w smak Podkomorzemu poszła Maćka mowa.
[400] Młodzież zaczęła szemrać; Sędzia przerwał swary
Głosząc przybycie trzeciej narzeczonej pary.

Był to Rejent; sam siebie Rejentem ogłosił;
Nikt go nie poznał; dotąd polskie suknie nosił,
Lecz teraz Telimena, przyszła żona, zmusza
Warunkiem intercyzy wyrzec się kontusza;
Więc się Rejent rad nierad po francusku przebrał.
Widno, że mu frak duszy połowę odebrał.
Stąpa, jakby kij połknął, prosto, nieruchawo,
Jak żuraw; nie śmie spojrzeć ni w lewo, ni w prawo;
[410] Mina gęsta, lecz z miny widać, że jest w męce,
Nie wie, jak się pokłonić, gdzie ma podziać ręce,
On, co tak gesty lubił! ręce za pas sadził –
Nie masz pasa – tylko się po żołądku gładził;
Postrzegł omyłkę; bardzo zmieszał się, spiekl raka

I ręce obie schował w jedną kieszeń fraka.
Idzie jakby przez różgi wśród szeptów i drwinek,
Wstydząc się za frak, jakby za niecny uczynek;
Aż spotkał oczy Maćka i zadrżał z bojaźni.

Maciej dotąd z Rejentem żył w wielkiej przyjaźni.
[420] Teraz wzrok nań obrócił tak ostry i dziki,
Że Rejent zbladnął, zaczął zapinać guziki,
Myśląc, że Maciej wzrokiem suknie z niego złupi;
Dobrzyński tylko dwakroć wyrzekł głośno: „Głupi!” –
I tak strasznie zgorszył się z Rejenta przebrania,
Że zaraz wstał od stołu i bez pożegnania
Wymknąwszy się, wsiadł na koń, wrócił do zaścianka.

A tymczasem Rejenta nadobna kochanka,
Telimena, roztacza blaski swej urody
I ubiór od stóp do głów co najświeższej mody.
[430] Jaką miała sukienkę, jaki strój na głowie,
Daremnie pisać, pióro tego nie wypowie,
Chyba pędzel by skreślił te tiule, ptyfenie,
Blondyny, kaszemiry, perły i kamienie,
I oblicze różane, i żywe wejrzenie.

Poznał ją zaraz Hrabia, z zadziwienia błądy,
Wstał od stołu i szukał koło siebie szpady:
„I tyżes to! – zawołał – czy mnie oczy łudzą?
Ty? w obecności mojej? ściskasz rękę cudzą?
O, niewierna istoto, o, duszo zmiennicza!
[440] I nie skryjesz ze wstydu pod ziemię oblicza?
Takeś twojej tak świeżej niepomna przysięgi?
O, łatwowierny! Po cóż nosiłem te wstęgi!
Lecz biada rywalowi, co mię tak znieważa!
Po moim chyba trupie pójdzie do ołtarza!”

Goście powstali, Rejent okropnie się zmieszał,
Podkomorzy rywalów zagodzić pośpieszał;
Lecz Telimena, wzięwszy Hrabiego na stronę:
„Jeszcze – szepnęła – Rejent nie wziął mię za żonę,
Jeżeli Pan przeskadasz, odpowiedź na to,

Rozczarowanie poetycznego Hrabiego praktyczną Telimeną zaręczoną z Rejentem.

[450] A odpowiedz mi zaraz, krótko, węzłowato:
Czy mnie kochasz, czyś dotąd serca nie odmienił,
Czyś gotów, żebyś ze mną zaraz się ożenił?
Zaraz, dziś? – Jeśli zechcesz, odstąpię Rejenta”.

Konfrontacja
Telimeny
z Hrabia; inter-
resowność Te-
limeny, Hra-
bia – fantasta.

Hrabia rzekł: „O, kobieto, dla mnie niepojęta!
Dawniej w uczuciach twoich byłaś poetyczną,
A teraz mi się zdajesz całkiem prozaiczną;
Cóż są wasze małżeństwa, jeśli nie łańcuchy,
Które związują tylko ręce, a nie duchy?
Wierzaj, są oświadczenia nawet bez wyznania,
[460] Są obowiązki nawet bez obowiązania!
Dwa serca, pałające na dwóch końcach ziemi,
Rozmawiają jak gwiazdy promieńmi drżącemi:
Kto wie! może dlatego ziemia tak do słońca
Dąży i tak jest zawsze miłą dla miesiąca,
Że wiecznie patrzą na się i najkrótszą drogą
Biegą do siebie – ale zbliżyć się nie mogą!”
„Dość już tego – przerwała – nie jestem planetą
Z łaski Bożej! Dość, Hrabio, ja jestem kobietą;
Już wiem resztę, przestań mi pleść ni to, ni owo,
[470] Teraz ostrzegam: jeśli piśniesz jedno słowo,
Ażeby ślub mój zerwać, to jak Bóg na niebie,
Że z tymi paznokciami przyskoczę do ciebie
I...”
„Nie będę – rzekł Hrabia – szczęścia Pani kłócił!”
I oczy pełne smutku i wzgardy odwrócił,
I ażeby ukarać niewierną kochankę,
Za przedmiot stałych ogniów wziął Podkomorzanekę.

Wojski pragnął młodzieńców poróżnionych zgodzić
Przykładami mądrymi, więc zaczął wywodzić
Historiją o dziku nalibockich lasów
[480] I o kłótni Rejtana z księżciem Denassów,
Ale goście tymczasem skończyli jeść lody
I z zamku na dziedziniec wyszli dla ochłody.

Tam włość już kończy ucztę, krążą miodu dzbany,
Muzyka już się stroi i wzywa na tany;

Szukają Tadeusza, który stał na stronie
I coś pilnego szeptał swojej przyszłej żonie.

- „Zofijo! muszę ciebie w bardzo ważnej rzeczy
Radzić się; już pytałem stryja, on nie przeczy.
Wiesz, iż znaczna część wiosek, które mam posiadać,
[490] Wedle prawa na ciebie powinna by spadać.
Ci chłopci nie są moi, lecz twoi poddani,
Nie śmiałbym ich urządzić bez woli ich pani.
Teraz, kiedy już mamy Ojczyznę kochaną,
Czyliż wieśniacy zyszczą z tą szczęśliwą zmianą
Tyle tylko, że pana innego dostaną?
Prawda, że byli dotąd rządzeni łaskawie,
Lecz po mej śmierci Bóg wie komu ich zostawię;
Jestem żołnierz, jesteśmy śmiertelni oboje,
Jestem człowiek, sam własnych kaprysów się boję;
[500] Bezpieczniej zrobię, kiedy władzy się wyrzekę
I oddam los włościanów pod prawa opiekę.
Sami wolni, uczynimy i włościan wolnemi,
Oddajmy im w dziedzictwo posiadanie ziemi,
Na której się zrodzili, którą krwawą pracą
Zdobyli, z której wszystkich żywią i bogacą.
Lecz muszę ciebie ostrzec, że tych ziem nadanie
Zmniejszy nasz dochód; w miernym musimy żyć stanie.
Ja przywykłem do życia oszczędnego z młodu;
Lecz ty, Zofijo, jesteś z wysokiego rodu,
[510] W stolicy przepędziłaś twoje młode lata;
Czy zgodzisz się żyć na wsi? z daleka od świata!
Jak ziemianka!” A na to Zosia rzekła skromnie:
„Jestem kobietą, rządy nie należą do mnie.
Wszakże Pan będziesz mężem; ja do rady młoda,
Co Pan urządzisz, na to całym sercem zgoda!
Jeśli włość uwalniając zostaniesz uboższy,
To, Tadeuszu, będziesz sercu memu droższy.
O moim rodzie mało wiem i nie dbam o to;
Tyle pomnę, że byłam ubogą, sierotą,
[520] Że od Sopliców byłam za córkę przybrana,
W ich domu hodowana i za męża wydana.

Tadeusz do
Zosi, uwłaszcze-
nie chłopów
– wspólna decy-
zja przyszłych
małżonków.

Wsi nie lękam się; jeśli w wielkim mieście żyłam,
To dawno; zapomniałam, wieś zawsze lubiłam;
I wierz mi, że mnie moje kogutki i kurki
Więcej bawiły niżli owe Peterburki;
Jeśli czasem tęskniłam do zabaw, do ludzi,
To z dzieciństwa; wiem teraz, że mnie miasto nudzi;
Przekonałam się zimą po krótkim pobycie
W Wilnie, że ja na wiejskie urodzona życie;
[530] Pośród zabaw tęskniłam znów do Soplicowa.
Pracy też nie lękam się, bom młoda i zdrowa,
Umiem chodzić około domu, nosić klucze;
Gospodarstwa, obaczysz, jak ja się wyuczę!"

Gdy Zosia domawiała ostatnie wyrazy,
Podszedł ku niej zdziwiony i kwaśny Gerwazy:
„Już wiem! – rzekł. – Sędzia mówił już o tej wolności!
Lecz nie pojmuję, co to ściąga się do włości!
Boję się, żeby to coś nie było z niemiecka!
Wszak wolność nie jest chłopska rzecz, ale szlachecka!
[540] Prawda, że się wywodzim wszyscy od Adama,
Alem słyszał, że chłopci pochodzą od Chama,
Żydowie od Jafeta, my szlachta od Sema,
A więc panujem jako starsi nad obiema.
Jużci pleban inaczej uczy na ambonie...
Powiada, że to było tak w Starym Zakonie,
Ale skoro Chrystus Pan, choć z królów pochodził,
Między Żydami w chłopskiej stajni się urodził,
Odtąd więc wszystkie stany porównał i zgodził.
Niech i tak będzie, kiedy inaczej nie można!
[550] Zwłaszcza że, jako słyszę, i Jaśnie Wielmożna
Pani moja, Zofija, na wszystko się zgadza;
Jej rozkazać, mnie słuchać; jużci przy niej władza.
Tylko ostrzegam, byśmy wolności nie dali
Pustej i słownej tylko, jako za Moskali,
Kiedy pan Karp nieboszczyk włościan wyswobodził,
A Moskal ich podatkiem potrójnym ogłodził.
Radzę więc, aby chłopów starym obyczajem
Uszlachcić i ogłosić, że im herb nasz dajem,

Pani udzieli jednym wioskom Półkozica,
[560] Drugim niech swą Leliwę nada Pan Soplica,
Natenczas i Rębajło uzna chłopa równym,
Gdy go ujrzy szlachcicem, wielmożnym, herbownym.
Sejm potwierdzi.

A niech się mąż Pani nie trwoży,
Iż oddanie ziem Państwo tak bardzo zuboży;
Nie da Bóg, aby rączki córy dygnitarskiej
Widział umozolone w pracy gospodarskiej.
Jest na to sposób. – W zamku wiem ja pewną skrzynię,
W której jest Horeszkowskie stołowe naczynie,
Przytem różne sygnety, kanaki, manele,
[570] Kity bogate, rzędy, cudne karabele,
Skarbczyk Stolnika, w ziemi skryty od grabieży;
Pani Zofiji jako dziedzicze należy;
Pilnowałem go w zamku jako oka w głowie,
Od Moskalów i od was, Państwo Soplicowie.
Mam także spory worek mych własnych talarów,
Uzbieranych z usługi tudzież z pańskich darów.
Myślałem, gdy nam zamek wróconym zostanie,
Obrócić grosz na murów wyreperowanie;
Nowemu gospodarstwu dziś zda się w potrzebie;
[580] A więc, Panie Soplico, wnoszę się do ciebie,
Będę żył u mej Pani na łaskawym chlebie
I kołyszac Horeszków pokolenie trzecie,
Wprawiać do Syczoryka Pani mojej dziecię,
Jeśli syn – a syn będzie, bo wojny nadchodzą,
A w czasie wojny zawždy synowie się rodzą”.

Ledwie ostatnie słowa domówił Gerwazy,
Gdy poważnymi kroki przystąpił Protazy,
Skłonił się i wydobył z zanadrza kontusza
Panegiryk ogromny w półtrzecia arkusza.
[590] Skomponował go rymem podoficer młody,
Który niegdyś w stolicy sławne pisał ody,
Potem wdział mundur, lecz i w wojsku beletrysta,
Wiersze rabiął. Już Woźny przeczytał ich trzysta,
Aż gdy przyszedł do miejsca: „O ty, której wdzięki

Budzą bolesną radość i rozkoszne męki!
Która na szyk Bellony¹ gdy zwrócisz twarz piękną,
Złamią się wnet oszczepy i tarcze rozpękną,
Zwalcz dziś Marsa Hymenem; srogiej niezgód hydrze
Niech dłoń twoja syczące z czoła żmije wydrze!”

[600] Tadeusz i Zofija ustawnie klaskali,
Niby chwając, w istocie nie chcąc słuchać dalej.

Już z rozkazu Sędziego pleban stał na stole
I ogłaszał włościanom Tadeusza wolę.
Zaledwie usłyszeli nowinę poddani,
Skoczyli do panicza, padli do nóg pani,
„Zdrowie Państwu naszemu!” – ze łzami krzyknęli;
Tadeusz krzyknął: „Zdrowie Spółobywateli,
Wolnych, równych, Polaków!”
„Wznoszę Ludu zdrowie!” –
Rzekł Dąbrowski; lud krzyknął: „Niech żyją Wodzowie,
[610] Wiwat Wojsko!” „Wiwat Lud, wiwat wszystkie Stany!”
Tysiącem głosów zdrowia grzmiały na przemiany.

Tylko Buchman radości podzielać nie raczył,
Pochwalał projekt, lecz go rad by przeinaczył,
A naprzód komisją legalną wyznaczył,
Która by... Krótkość czasu była na zawadzie,
Że nie stało się zadość Buchmanowej radzie.

Bo na dziedzińcu zamku już stali parami
Oficery z damami, wiara z wieśniaczkami:
„Poloneza!” – krzyknęli wszyscy w jedno słowo.
[620] Oficerowie wiodą muzykę wojskową;
Ale pan Sędzia w ucho rzekł do Jenerała:
„Kaź Pan, żeby się jeszcze kapela wstrzymała,
Wiesz, że dzisiaj synowca mego zaręczyny,
A dawnym obyczajem jest naszej rodziny
Zaręczać się i żenić przy wiejskiej muzyce.
Patrz, stoi cymbalista, skrzypak i kozice;
Pocziwi muzykanci – już się skrzypak zżyma,
A kobeźnik kłania się i żebrze oczyma;

Jeżeli ich odpawię, biedni będą płakać;
[630] Lud przy innej muzyce nie potrafi skakać,
Niechaj ci zaczną, niech się i lud podweseli,
Potem będziem wybornej twej słuchać kapeli”.
Dał znak. Skrzypak u sukni zakasał rękawek,
Ścisnął gryf krzepko, oparł brodę o podstawek
I smyk jak konia w zawód puścił po skrzypicy.
Na to hasło stojący obok kobeźnicy,
Jak gdyby w skrzydła bijąc, częstym ramion ruchem
Dmą w miechy i oblicza wypełniają duchem;
Myśliłbyś, że ta para w powietrze uleci,
[640] Podobna do pyzatyh Boreasza dzieci².
Brakło cymbałów. Było cymbalistów wielu,
Ale żaden z nich nie śmiał zagrać przy Jankielu
(Jankiel przez całą zimę nie wiedzieć, gdzie bawił,
Teraz się nagle z głównym sztabem wojska zjawił).
Wiedzą wszyscy, że mu nikt na tym instrumencie
Nie wyrówna w biegłości, w guście i w talencie.
Proszą, ażeby zagrał, podają cymbały;
Żyd wzbrania się, powiada, że ręce zgrubiały,
Odwykł od grania, nie śmie i panów się wstydzi;
[650] Kłaniając się umyka; gdy to Zosia widzi,
Podbiega i na białej podaje mu dłoni
Drażki, którymi zwykle mistrz we struny dzwoni;
Drugą rączką po siwej brodzie starca głaska
I dygając: „Jankielu – mówi – jeśli łaska,
Wszak to me zaręczyny, zagrajże Jankielu,
Wszak nieraz przyrzekałeś grać na mym weselu!”

Jankiel niezmiernie Zosię lubił; kiwnął brodą
Na znak, że nie odmawia; więc go w środek wiodą,
Podają krzesło, usiadł, cymbały przynoszą,
[660] Kładą mu na kolanach, on patrzy z rozkoszą
I z dumą; jak weteran w służbę powołany,
Gdy wnuki ciężki jego miecz ciągną ze ściany,
Dziad śmieje się, choć miecza dawno nie miał w dłoni,
Lecz uczuł, że dłoń jeszcze nie zawiedzie broni.

Tymczasem dwaj uczniowie przy cymbałach klęczą,

Stroją na nowo struny i próbując brzęczą;
Jankiel z przymrużonymi na poły oczyma
Milczą i nieruchome drążki w palcach trzyma.

Początek koncertu Jankiela.

[670] Spuścił je, zrazu bijąc taktem tryumfalnym,
Potem gęściej siekł struny jak deszczem nawalnym;
Dziwią się wszyscy – lecz to była tylko proba,
Bo wnet przerwał i w górę podniósł drążki oba.

Polonez.

Znowu gra: już drżą drążki tak lekkimi ruchy,
Jak gdyby zadzwoniło w strunę skrzydło muchy,
Wydając ciche, ledwie słyszalne brzęczenia.
Mistrz zawsze patrzył w niebo, czekając natchnienia.
Spojrzał z góry, instrument dumnym okiem zmierzył,
Wzniósł ręce, spuścił razem, w dwa drążki uderzył:
Zdumieli się słuchacze... Razem ze strun wiele
[680] Buchnął dźwięk, jakby cała janczarska kapela
Ozwała się z dzwonkami, z zelami, z bębenki.
Brzmi Polonez Trzeciego Maja!³ – Skoczne dźwięki
Radością oddychają, radością słuch poją,
Dziewki chcą tańczyć, chłopcy w miejscu nie dostoją –
Lecz starców myśli z dźwiękiem w przeszłość się uniosły,
W owe lata szczęśliwe, gdy senat i posły
Po dniu Trzeciego Maja w ratuszowej sali
Zgodzonego z narodem króla fetowali;
Gdy przy tańcu śpiewano: „Wiwat Król kochany!

[690] „Wiwat Sejm, wiwat Naród, wiwat wszystkie Stany!”

Mistrz coraz takty nagli i tony natęża;
A wtem puścił fałszywy akord jak syk węża,
Jak zgrzyt żelaza po szkłe – przejął wszystkich dreszczem
I wesołość pomieszał przeczuciem złowieszczem.
Zasmuceni, strwożeni, słuchacze zwątpili:
Czy instrument niestrojny? czy się muzyk myli?
Nie zmylił się mistrz taki! On umyślnie trąca
Wciąż tę zdradziecką strunę, melodyję zmaca,
Coraz głośniejsze targając akord rozdąsany,

Retrospekcje:
przypomnienie
ważnych wydarzeń
z historii
Rzeczypospolitej:
konfederacja
targowicka.

[700] Przeciwnie zgodzie tonów skonfederowany;
Aż Klucznik pojął mistrza, zakrył ręką lica
I krzyknął: „Znam! znam głos ten! to jest Targowica!”⁴

I wnet pękła ze świstem strona złowróżąca.

Muzyk bieży do prymów, urywa takt, zmaca,
Porzuca prymy, bieży z drążkami do basów.
Słysząc tysiące coraz głośniejszych hałasów,
Takt marszu, wojna, atak, szturm, słysząc wystrzały,
Jęk dzieci, płacze matek. – Tak mistrz doskonały
Wydał okropność szturm, że wieśniaczki drżały,
[710] Przypominając sobie ze łzami boleści
Rzeź Pragi, którą znały z pieśni i z powieści,
Rade, że mistrz na koniec strunami wszystkimi
Zagrzmiał, i głosy zdusił, jakby wbił do ziemi.

Ledwie słuchacze mieli czas wyjść z zadziwienia,
Znowu muzyka inna – znów zrazu brzęczenia
Lekkie i ciche, kilka cienkich strunek jęczy,
Jak kilka much, gdy z siatki wyrwą się pajęczej.
Lecz strun coraz przybywa, już rozpierzchnęły tony
Łączą się i akordów wiążą legijony,
[720] I już w takt postępują zgodzonymi dźwięki,
Tworząc nutę żalosną tej sławnej piosenki:
O żołnierzu tułacz, który borem, lasem
Idzie, z biedy i z głodu przymierając czasem,
Na koniec pada u nóg konika wiernego,
A konik nogą grzebie mogiłę dla niego.
Piosenka stara, wojsku polskiemu tak miła!
Poznali ją żołnierze, wiara się skupiła
Wkoło mistrza; słuchają, wspominają sobie
Ów czas okropny, kiedy na Ojczyzny grobie
[730] Zanucili tę piosnkę i poszli w kraj świata;
Przywodzą na myśl długie swej wędrówki lata
Po lądach, morzach, piaskach gorących i mrozie,
Pośrodku obcych ludów, gdzie często w obozie
Cieszył ich i rozrzewniał ten śpiew narodowy.
Tak rozmyślając, smutnie pochylili głowy.

Ale je wnet podnieśli, bo mistrz tony wznosi,
Natęża, takty zmienia, coś innego głosi,
I znowu spójrzył z góry, okiem struny zmierzył,

Retrospekcje:
przypomnienie
ważnych wy-
darzeń z histo-
rii Rzeczypospo-
litej: rzeź Pragi,
powstanie ko-
ściuszkowskie.

Retrospekcje,
przypomnienie
ważnych wy-
darzeń z histo-
rii Rzeczypospo-
litej: *Mazurek
Dąbrowskiego.*

[740] Złączył ręce, oburącz w dwa drążki uderzył:
Uderzenie tak sztuczne, tak było potężne,
Że struny zadzwoniły jak trąby mosiężne
I z trąb znana piosenka ku niebu wionęła,
Marsz tryumfalny: „Jeszcze Polska nie zginęła!”
„Marsz, Dąbrowski, do Polski!” – I wszyscy klasnęli,
I wszyscy „Marsz, Dąbrowski” chorem okrzyknęli!

Jankiel do ge-
nerała Dąbrow-
skiego po od-
śpiewaniu *Ma-
zurka Dą-
browskiego.*

Muzyk, jakby sam swojej dziwił się piosence,
Upuścił drążki z palców, podniósł w górę ręce,
Czapka lisia spadła mu z głowy na ramiona,
Powiewała poważnie broda podniesiona,
[750] Na jagodach miał kręgi dziwnego rumieńca,
We wzroku, ducha pełnym, błyszczał żar młodzieńca,
Aż gdy na Dąbrowskiego starzec oczy zwrócił,
Zakrył rękami, spod rąk łez potok się rzucił:
„Jenerale! – rzekł – ciebie długo Litwa nasza
Czekała... długo, jak my Żydzi Mesyjasza.
Ciebie prorokowali dawno między ludem
Śpiewaki, ciebie niebo obieściło cudem,
Żyć i wojuj, o, ty nasz!...”
Mówiąc, ciagle szlochał.
Żyd pocziwy Ojczyznę jako Polak kochał!
[760] Dąbrowski mu podawał rękę i dziękował,
On, czapkę zdjawszy, wodza rękę ucałował.

Poloneza czas zacząć. – Podkomorzy rusza
I z lekka zarzuciwszy wyloty kontusza,
I wąsa pokręcając, podał rękę Zosi,
I skłoniwszy się grzecznie, w pierwszą parę prosi.
Za Podkomorzym szereg w pary się gromadzi,
Dano hasło, zaczęto taniec – on prowadzi.

Nad murawą czerwone połyskają buty,
Bije blask z karabeli, świeci się pas suty,
[770] A on stąpa powoli, niby od niechcenia;
Ale z każdego kroku, z każdego ruszenia
Można tancerza czucia i myśli wyczytać:
Oto stanął, jak gdyby chciał swą damę pytać,

Pochyla ku niej głowę, chce szepnąć do ucha;
 Dama głowę odwraca, wstydzi się, nie słucha,
 On zdjął konfederatkę, kłania się pokornie,
 Dama raczyła spojrzeć, lecz milczy upornie;
 On krok zwalnia, oczyma jej spojrzenie śledzi
 I zaśmiał się na koniec – rad z jej odpowiedzi
 [780] Stąpa prędzej, pogląda na rywalów z góry
 I swą konfederatkę z czaplinymi pióry
 To na czole zawiesza, to nad czołem wstrząsa,
 Aż włożył ją na bakier i pokręcił wąsa.
 Idzie; wszyscy zazdroszczą, biegą w jego ślady,
 On by rad ze swą damą wymknąć się z gromady;
 Czasem staje na miejscu, rękę grzecznie wznosi
 I żeby mimo przeszli, pokornie ich prosi;
 Czasem zamyśla zręcznie na bok się uchylić,
 Odmienia drogę, rad by towarzyszków zmylić,
 [790] Lecz go szybkimi kroki ścigają natręty
 I zewsząd obwijają tanecznymi skręty;
 Więc gniewa się, prawicę na rękojęść składa,
 Jak by rzekł: „Nie dbam o was, zazdrośnikom biada!”
 Zwraca się z dumą w czole i z wyzwaniem w oku
 Prosto w tłum; tłum tancerzy nie śmie dostać w kroku;
 Ustępują mu z drogi i – zmieniawszy szyki,
 Puszczają się znów za nim.

Brzmia zewsząd okrzyki:

„Ach, to może ostatni! patrzcie, patrzcie, młodzi,
 Może ostatni, co tak poloneza wodzi!”

Scena finałowe-
go tańca; zna-
czący dla inter-
pretacji epo-
pei przymiot-
nik: „ostatni”.

[800] I szły pary po parach hucznie i wesoło,
 Rozkręcało się, znowu skręcało się koło,
 Jak wąż olbrzymi, w tysiąc łamiący się zwojów;
 Mieni się cętkowata, różna barwa strojów
 Damskich, pańskich, żołnierskich, jak ruska błyszcząca,
 Wyzłocona promieniami zachodniego słońca
 I odbita o ciemne murawy wężgłowia.
 Wre taniec, brzmi muzyka, oklaski i zdrowia!

Tylko kapral Dobrzyński Sak ani kapeli
 Nie słucha, ani tańczy, ani się weseli.

- [810] Ręce w tył założywszy, stoi zły, ponury,
Wspomina swe dawniejsze do Zosi konkury:
Jak lubił dla niej nosić kwiaty, pleść koszyczki,
Wybierać gniazda ptasie, robić zauszniczki.
Niewdzięczna! chociaż tyle pięknych darów strwonił,
Choć przed nim uciekała, choć mu ojciec bronił,
On jeszcze!... Ile razy na parkanie siadał,
By ją dojrzeć przez okna! w konopie się wkładał,
Żeby patrzeć, jak ona pleła swe ogródki,
Rwała ogórki albo karmiła kogutki.
- [820] Niewdzięczna! Spuścił głowę, i na koniec świsnął
Mazurka, potem kaszkiet na uszy nacisnął
I szedł w obóz, gdzie stała przy armatach warta;
Tam dla rozerwania się zaczął grać w drużbarta
Z wiarusami, kielichem osładzając żalność.
Taka była dla Zosi Dobrzyńskiego stałość.

- Zosia tańczy wesoło; lecz choć w pierwszej parze,
Ledwie widna z daleka; na wielkim obszarze
Zarosłego dziedzińca, w zielonej sukience,
Ustrojona w równianki i w kwieciste wieńce,
- [830] Śród traw i kwiatów krąży niewidzialnym lotem,
Rządząc tańcem, jak anioł nocnych gwiazd obrotem:
Zgadniesz, gdzie jest, bo ku niej obrócone oczy,
Wyciągnięte ramiona, ku niej zgiełk się tłoczy.
Darmo się Podkomorzy zostać przy niej sili;
Zazdroścnicy już z pierwszej pary go odbili;
I szczęśliwy Dąbrowski niedługo się cieszył,
Ustał ją drugiemu, a już trzeci śpieszył;
I ten, zaraz odbity, odszedł bez nadziei.
Aż Zosia, już strudzona, spotkała z kolei
- [840] Tadeusza, i dalszej lękając się zmiany,
I chcąc przy nim pozostać, zakończyła tany.
Idzie do stołu gościom nalewać kielichy.

Opis przyrody
– zachód
słońca.

Słońce już gasło, wieczór był ciepły i cichy;
Okrąg niebios gdzieniegdzie chmurkami zasłany,
U góry błękitnawy, na zachód różany;
Chmurki wróżą pogodę, lekkie i świecące,

Tam jako trzody owiec na murawie śpiące,
Ówdzie nieco drobniejsze, jak stada cyranek.
Na zachód obłok na kształt rąbkowych firanek,
[850] Przejrzysty, sfałdowany, po wierzchu perłowy,
Po brzegach połączany, w głębi purpurowy,
Jeszcze blaskiem zachodu tlił się i rozżarzał,
Aż powoli pożółkniał, zbladnął i poszarzał;
Słońce spuściło głowę, obłok zasunęło
I raz ciepłym powiewem westchnąwszy - usnęło.

Zachód słońca – także symbol schyłku.

A szlachta ciągle pije i wiwaty wznosi:
Napoleona, Wodzów, Tadeusza, Zosi,
Wreszcie z kolei wszystkich trzech par zaręczonych,
Wszystkich gości obecnych, wszystkich zaproszonych,
[860] Wszystkich przyjaciół, których kto żywych spamięta
I których zmarłych pamięć pozostała święta!

I ja tam z gośćmi byłem, miód i wino piłem,
A com widział i słyszał, w księgi umieściłem.

Zakończenie; wyeksponowana informacja, że narrator obserwował wydarzenia, uczestniczył w nich.

KONIEC

EPILOG

O tem że dumać na paryskim bruku,
Przynosząc z miasta uszy pełne stuku,
Przeklęstw i kłamstwa, niewczesnych zamiarów,
Za późnych żalów, potępieńczych swarów!

Biada nam, zbiegi, żeśmy w czas morowy
Łęklive nieśli za granicę głowy!
Bo gdzie stąpili, szła przed nimi trwoga,
W każdym sąsiedzie znajdowali wroga,
Aż nas objęto w ciasny krąg łańcucha
[10] I każą oddać co najprędzej ducha.

A gdy na żale ten świat nie ma ucha,
Gdy ich co chwila nowina przeraża
Bijąca z Polski jak dzwon ze smętarza,
Gdy im prędkiego zgonu życzą strażę,
Wrogi ich wabią z dala jak grabarze,
Gdy w niebie nawet nadziei nie widzą –
Nie dziw, że ludzi, świat, sobie ohydzą,
Że utraciwszy rozum w mękach długich,
Plwają na siebie i żrą jedni drugich!

* * *

[20] Chciałem pominąć, ptak małego lotu,
Pominąć strefy ulewy i grzmotu
I szukać tylko cienia i pogody,
Wieki dzieciństwa, domowe zagrody...
Jedyne szczęście, kto w szarej godzinie
Z kilku przyjaciół usiadł przy kominie,
Drzwi od Europy zamykał hałasów,
Wyrwał się z myślą ku szczęśliwszym czasom
I dumał, myślał o swojej krainie...

Ale o krwi tej, co się świeżo lała,
[30] O łzach, którymi płynie Polska cała,
O sławie, która jeszcze nie przebrzmiała –
O nich pomyśleć – nie mieliśmy duszy!...
Bo naród bywa na takiej katuszy,
Że kiedy zwróci wzrok ku jego męce,
Nawet Odwaga załamuje ręce.

Te pokolenia żałobami czarne,
Powietrze tyłu klątwami ciężarne,
Tam myśl nie śmiała zwrócić lotów,
W sferę okropną nawet ptakom grzmotów.

[40] O Matko Polsko! Ty tak świeżo w grobie
Złożona – nie ma sił mówić o tobie!

Ach, czyjeż usta śmiać pochlebiać sobie,
Że dzisiaj znajdują to serdeczne słowo,
Które rozczuła rozpacz marmorową,
Które z serc wieko podejmie kamienne,
Rozwiąże oczy tyłą łez brzemienne
I sprawia, że łza przystygła wypłynie?
Nim się te usta znajdą, wiek przeminie.
Kiedyś – gdy zemsty lwie przehuczą ryki,
[50] Przebrzmi głos trąby, przełamią się szyki,
Gdy wróg ostatni wyda krzyk boleści,
Umilknie, światu swobodę obwieści,
Gdy orły nasze lotem błyskawicy
Spadną u dawnej Chrobrego granicy,
Gdy ciało podjedzą i krwią całe spłyną,
I skrzydła wreszcie na spoczynek zwiną –
Wtenczas, dębowym liściem uwieńczeni,
Rzuciwszy miecze, siadą rozbrojeni
Rycerze nasi! Zechcą słuchać pieni!
[60] Gdy świat obecnej doli pozazdrości,
Będą czas mieli słuchać o przeszłości!
Wtenczas zapłaczą nad ojców losami
I wtenczas łza ta ich lica nie splami.

Istotny fragment: tęsknota za ojczyzną; terapeutyczna funkcja utworu dla stęsknionego poety.

- Dziś dla nas, w świecie nieproszonych gości,
W całej przeszłości i w całej przyszłości
Jedna już tylko jest kraina taka,
W której jest trochę szczęścia dla Polaka:
Kraj lat dziecinnych! On zawsze zostanie
Święty i czysty jak pierwsze kochanie,
Niezaburzony błędów przypomnieniem,
Niepodkopany nadziei złudzeniem
Ani zmieniony wypadków strumieniem.
Gdziem rzadko płakał, a nigdy nie zgrzytał,
Te kraje rad bym myślami powitał:
Kraje dzieciństwa, gdzie człowiek po świecie
Biegł jak po łące, a znał tylko kwiecie
Miłe i piękne, jadowne rzucił,
Ku pożytecznym oka nie odwrócił.
Ten kraj szczęśliwy, ubogi i ciasny,
[80] Jak świat jest boży, tak on był nasz własny!
Jakże tam wszystko do nas należało!
Jak pomnim wszystko, co nas otaczało:
Od lipy, która koroną wspaniałą
Całej wsi dzieciom użyczała cienia,
Aż do każdego strumienia, kamienia,
Jak każdy kątek ziemi był znajomy
Aż po granicę, po sąsiadów domy!
- I tylko krajów tych obywatele
Jedni zostali wierni przyjaciele,
[90] Jedni dotychczas sprzymierzeńcy pewni!
Bo któż tam mieszkał? – Matka, bracia, krewni!
Sąsiedzi dobrzy. Kogo z nich ubyło,
Jakże tam o nim często się mówiło,
Ile pamiątek, jaka żalność długa
Tam, gdzie do pana przywiązańszy sługa
Niż w innych krajach małżonka do męża;
Gdzie żołnierz dłużej żałuje oręża
Niż tu syn ojca: po psie płaczą szczerze
I dłużej niż tu lud po bohaterze.

- [100] I przyjaciele wtenczas pomogli rozmowie,

I do piosnki rzucali mnie słowo za słowem –
Jak bajeczne żurawie nad dzikim ostrowem,
Nad zaklętym pałacem przelatując wiosną
I słysząc zaklętego chłopca skargę głośną,
Każdy ptak chłopcu jedno pióro zrzucił,
On zrobił skrzydła i do swoich wrócił...

O, gdybym kiedy dożył tej pociechy,
Żeby te księgi zbłądziły pod strzechy,
Żeby wieśniaczki, kręcąc kołowrotki,
[110] Gdy odśpiewają ulubione zwrotki
O tej dziewczynie, co tak grać lubiła,
Że przy skrzypcach gąski pogubiła,
O tej sierocie, co piękna jak zorze
Zaganiać gąski szła w wieczornej porze,
Gdyby też wzięły na koniec do ręki
Te księgi, proste jako ich piosenki!

Tak za dni moich, przy wiejskiej zabawie,
Czytano nieraz pod lipą na trawie
Pieśń o Justynie, powieść o Wiesławie.
[120] A przy stoliku drzemiący pan wódarz
Albo ekonom, lub nawet gospodarz,
Nie bronił czytać i sam słuchać raczył,
I młodszym rzeczy trudniejsze tłumaczył,
Chwalił piękności, a błędom wybaczyl.

I zazdrościła młodzież wieszczów sławie,
Która tam dotąd brzmi w lasach i w polu,
I którym droższy niż laur Kapitolu,
Wianek rękami wieśniaczki osnutu
Z modrych bławatków i zielonej ruty.

Marzenie o do-
tarcu książ-
ki do szerokiego
kręgu czyteln-
ików (do ludu).

Wartość czy-
tania literatu-
ry przez lud.

OBJAŚNIENIA POETY

[W tytule utworu:]

OSTATNI ZAJAZD NA LITWIE

Za czasów Rzeczypospolitej Polskiej egzekwowanie wyroków sądowych było bardzo trudne w kraju, gdzie władza wykonawcza nie miała prawie żadnej policji pod swymi rozkazami, a obywatele możni trzymali nadworne pułki, niektórzy nawet, jak książęta Radziwiłłowie, kilkunastotysięczne wojska. Żałujący więc, uzyskawszy dekret, musiał po egzekucją udawać się do stanu rycerskiego, to jest do szlachty, przy której była także władza wykonawcza. Zbrojni krewni, przyjaciele i powiernicy ciągnęli z dekretem w rękę i w towarzystwie woźnego zdobywali, często nie bez rozlewu krwi, dobra przysądzone żałującemu, które woźny legalnie tradował lub w posesję oddawał. Taka egzekucja zbrojna dekretu nazywała się zajazdem. – W dawnych czasach, póki szanowano prawa, najmożniejsi panowie nie śmieli się opierać wyrokom, rzadko zdarzały się zbrojne napadnięcia, a gwałt prawie nigdy nie uszedł bezkarnie. Wiadomy z dziejów smutny koniec księcia Wasila Sanguszki i Stadnickiego, zwanego Diabłem. – Zepsucie publicznych obyczajów Rzeczypospolitej namnożyło zajazdów, które ciągle mieszały spokojność Litwy.

Ks. I s. 7 w. 5–6:

*Panno Święta, co jasnej bronisz Częstochowy
I w Ostrej świecisz Brami!...*

Wszyscy w Polsce wiedzą o obrazie cudownym N. P. na Jasnej Górze w Częstochowie. W Litwie słyną cudami obrazy N. P. Ostrobramskiej w Wilnie, Zamkowej w Nowogródku, tudzież Żyrowickiej i Boruńskiej.

s. 11 w. 148–9:

*...ale nie myśl wcale,
Aby w domu Sędziego służono niedbale.*

Rząd rosyjski nigdy w krajach zdobytych nie obala od razu praw i instytucji cywilnych, ale je powoli ukazami podkopuje i roztacza. W Małorosji na przykład

utrzymano aż do ostatnich czasów Statut Litewski, ukazami odmieniony. Litwie zostawiono całe dawne urządzenie sądów cywilnych i kryminalnych. Obierani więc są po dawnemu sędziowie ziemscy i grodscy w powiatach, i sędziowie główni w guberniach. Ale że apelacja idzie do Petersburga, do mnogich różnego stopnia instancji, przy sądach więc miejscowych ledwie pozostał cień dawnej powagi tradycyjnej.

s. 11 w. 150:

...nim się Pan Wojski ubierze.

Wojski (tribunus) był kiedyś z urzędu opiekunem żon i dzieci szlachty w czasie pospolitego ruszenia. Od dawnego czasu urząd ten, bez obowiązków, stał się tytularnym.

W Litwie jest zwyczajem, iż osobom poważnym nadaje się przez grzeczność jakikolwiek tytuł dawny, który używaniem uprawnia się. Mianują na przykład sąsiedzi przyjaciela swego Obożnym, Stolnikiem lub Podczaszym, zrazu w rozmowie tylko i w korespondencji, a następnie nawet w aktach urzędowych. Rząd rosyjski zabraniał podobnych tytułów i pragnąłby je śmiesznością okryć, a wprowadzić na ich miejsce tytułowanie podług rang swojej hierarchii, do której Litwini dołąd wielki wstręt mają.

s. 12 w. 178:

Podkomorzy już zjechał z żoną i córkami.

Podkomorzy, kiedyś urzędnik znakomity i poważny, Princeps Nobilitatis, za rządu rosyjskiego stał się tylko tytularnym. Sądził jeszcze niekiedy sprawy graniczne, ale na koniec i tę część jurysdykcji utracił. Teraz zastępuje czasem marszałka i mianuje komorników, czyli mierniczych powiatowych.

s. 14 w. 248:

Wojski z woźnym Protazym ze świecami w sieni...

Woźny albo jenerał, wybrany uchwałą trybunałską lub sądową, ze szlachty osiadłej, roznosił pozwy, ogłaszał intromisje, robił wizje, przywoływał aktoraty etc. Pospolicie drobna szlachta urząd ten sprawowała.

s. 19 w. 439:

Biegali wszyscy za nim jakby za rarogiem...

Raróg, ptak z gatunku jastrzębia. Wiadomo, że za jastrzębiami drobne prastwo, szczególnie jaskółki, tłumnie upędzają się. Stąd przysłowie: Latać jak za rarogiem.

s. 21 w. 525:

Że Bonapart czarował...

Mnóstwo krąży powieści między prostym ludem rosyjskim o czarach Bonapartego i Suwarowa.

s. 23 w. 576:

Asesora z Rejentem wzmogła się uparta...

Asesorowie składają policję ziemską powiatu. Wedle ukazów czasem bywają obierani przez obywateli, czasem naznaczeni od rządu; ci ostatni zowią się koronni. Sędziowie apelacyjni zowią się także asesorami, ale tu nie o nich mowa. Rejenci aktowi zarządzają kancelarią, dekreтови piszą wyroki, wszyscy zaś mianowani z ręki pisarzów sądowych.

s. 29 w. 790:

Co by rzekł wojewoda Niesiołowski stary,

Józef hrabia Niesiołowski, ostatni wojewoda nowogrodzki, był prezesem rządu rewolucyjnego w czasie powstania Jasińskiego.

s. 29 w. 796:

Białopiotrowiczowi samemu odmówił!

Jerzy Białopiotrowicz, ostatni Pisarz W. Ks. Litewskiego, czynnie należał do powstania Litwy pod Jasińskim. Sądził więźniów stanu w Wilnie. Mąż dla cnot i patriotyzmu bardzo szanowany w Litwie.

s. 30 w. 850:

Woźny pas mu odwiązał, pas słucki, pas lity.

W Słucku sławna była fabryka złotogłowu i pasów litych na całą Polskę; udoskonalona staraniem Tyzenhauza.

s. 31 w. 872:

Była to trybunalska wokanda...

Wokanda - wąska, podługowata książeczka, na której spisywano nazwiska stron procesujących wedle porządku aktoratów. Każdy adwokat i woźny musiał mieć takową wokandę.

s. 32 w. 923:

Rzucił w oczy Francuzów sto krwawych sztandarów...

Jenerał Kniaziewicz, wysłany przez armię włoską, złożył Dyrektoriatowi zdobyte chorągwie.

s. 32 w. 924:

Jak Jabłonowski zabiegł, aż kędy pieprz rośnie.

Ksiązę Jabłonowski, dowodzący Legią Naddunajską, umarł w Saint Domingo i cała prawie Legia tam zginęła. W emigracji jest kilku weteranów pozostałych z owej nieszczęsnej wyprawy, między innymi jenerał Małachowski.

Ks. II s. 41 w. 228:

I w organ, i w rozliczne instrumenta grała.

W dawnych zamkach stawiano na chorach organ.

s. 43 w. 282:

I czarną mu polewką do stołu podano.

Czarna polewka, podana u stołu paniczowi starającemu się o rękę panny, oznaczała rekuzę.

s. 49 w. 501:

Lub z wicin bierze ziarna w najlepszym gatunku

Wiciny są to wielkie statki na Niemnie, które Litwini prowadzą handel z Prusami, spławiając zboża i biorąc w zamian za nie towary kolonialne.

s. 58 w. 822:

Ksiązę Dominik, kiedym z nim razem polował.

Ks. Dominik Radziwiłł, wielki miłośnik polowania – emigrował do Księstwa Warszawskiego i wystawił własnym kosztem pułk jazdy, którym dowodził. Umarł we Francji. Na nim zgasała linia męska książąt na Ołyce i Nieświeżu, największych panów w Polsce i zapewne w Europie.

s. 58 w. 823–824:

...z jenerałem Mejenem...

Mejen odznaczył się w wojnie narodowej za Kościuszki. Dotąd pokazują pod Wilnem okopy Mejenowskie.

Ks. III s. 61 w. 264–265:

*Panienki za wysmukłym gonią borowikiem,
Którego pieśń nazywa grzybów pułkownikiem.*

Znajoma w Litwie pieśń gminna o grzybach wychodzących na wojnę pod wodzą borowika. W tej pieśni opisane są własności grzybów jadalnych.

s. 76 w. 621:

Nasz malarz Orłowski.

Znany malarz rodzajowy; na kilka lat przed śmiercią malować zaczął pejzaże. Umarł niedawno w Petersburgu.

s. 80 w. 750–751:

*Dwie pjawki...
Pies zowie się Sprawnikiem, a suka Strapczyną.*

Rodzaj psów angielskich, małych i silnych, zwanych „pijawkami”, służy do łowów na wielkiego zwierza, szczególnie niedźwiedzia.

Sprawnik, czyli kapitan sprawnik, naczelnik policji ziemskiej. - Strapczy, rodzaj prokuratora rządowego. Urzędnicy ci, mając często sposobność nadużywania władzy, w wielkim są obrzydzeniu u obywateli.

Ks. IV s. 82 w. 9:

Ukołysany, marzył o wilku żelaznym.

Podług tradycji, wielki książę Giedymin miał sen na Górze Ponarskiej o wilku żelaznym i za radą wajdeloty Lizdejki założył miasto Wilno.

s. 82 w. 20:

Ostatni król, co nosił kołpak Witoldowy.

Zygmunt August był podniesiony starożytnym obyczajem na stolicę Wielkiego Księstwa Litewskiego, przypasał miecz i koronował się kołpakiem. Lubił bardzo myślistwo.

s. 83 w. 27:

Czy żyje wielki Baublis...

W powiecie rosieńskim, w majątności Paszkiewicza, pisarza ziemskiego, rósł dąb znany pod imieniem Baublisa, niegdyś w czasach pogańskich czczony jak świętość. We wnętrzu tego wygniłego olbrzyma Paszkiewicz założył gabinet starożytności litewskich.

s. 83 w. 30:

Czy kwitnie gaj Mendoga pod farnym kościołem?

Niedaleko fary nowogrodzkiej rosły starożytne lipy, których wiele wycięto około roku 1812.

s. 83 w. 40–41:

*Wszak ów dąb gaduła
Kozackiemu wieszczowi tyle cudów śpiewa!*

Ob. poema Goszczyńskiego *Zamek Kaniowski*.

s. 89 w. 248:

Kołomyjek z Halicza...

Kołomyjki - piosenki ruskie w rodzaju mazurów polskich.

s. 89 w. 262–263:

*...znał się dobrze na handlu zbożowym,
Na wicinnym...*

Ob. przyp. do Ks. II, str. 93, w. 501.

s. 90 w. 277 i 279:

...Miejsce (...), zwane pokuciem...

Zaszczytne miejsce, gdzie dawniej stawiano bogów domowych, gdzie dotąd Rosjanie zawieszają obrazy. Tam wieśniak litewski sadza gościa, którego chce uczcić.

s. 97 w. 536–537:

*Orzeł, gdy mu dziób stary tak się w kabłąk skrzywi,
Że zamknięty na wieki już gardła nie żywi.*

Dzioby wielkich ptaków drapieżnych z wiekiem coraz bardziej zakrzywiają się i na koniec wierzchnie ostrze, zagiąwszy się, dziób zamyka, i ptak z głodu umierać musi. To mniemanie gminne przejęli niektórzy ornitologowie.

s. 97 w. 540–541:

*Stąd to w miejscach dostępnych, kędy człowiek gości,
Nie znajdują się nigdy martwych zwierząt kości.*

Rzeczywiście, nie ma przykładu, aby znaleziono kiedy szkielet zdechłego zwierza.

s. 102 w. 723:

A co, fuzyjka moja? Niewielka ptaszyna.

Ptaszynki są to strzelby małego kalibru, w które kładzie się drobna kula. Dobrzy strzelcy z takich fuzji ptaka w lot trafiają.

s. 105 w. 825:

Zaczęło złoto kapać i błyskać na słońcu.

W butelkach wódki gdańskiej bywają na dnie listki złota.

s. 109 w. 981–982:

*...taki ziemi kawał,
Który by się wołową skórą nakryć dawał*

Królowa Dydo kazała porznać na pasy skórę wołową i tym sposobem zamknęła w obrębie skóry obszerne pole, gdzie wystawiła Kartaginę. Wojski wyczytał opis tego zdarzenia nie w *Eneidzie*, ale zapewne w komentarzach scholiastów.

Nb. Niektóre miejsca w pieśni czwartej są pióra Stefana Witwickiego.

Ks. V s. 120 w. 330:

Wyrwawszy się Bóg wie skąd, jak Filip z konopi...

Raz na sejmie posel Filip ze wsi dziedzicznej Konopie, zabrawszy głos, tak dalece odstąpił od materii, że wzbudził śmiech powszechny w Izbie. Stąd urosło przyśлівie: wyrwał się jak Filip z konopi.

Ks. VI [tytuł:]

ZAŚCIANEK

Nazywają w Litwie okolicą lub zaściankiem osadę szlachecką, dla różnicy od właściwych wsi, czyli sioł, osad wiejskich.

s. 142 w. 169:

On Horeszkom dziesiąta woda po kisielu!

Kisiel, potrawa litewska, rodzaj galarety, która się robi z rozczyну owsianego;

płucze się wodą, aż póki nie oddzielią się wszystkie części mączne; stąd przysłowie.

s. 146 w. 333:

...Wołodkowicz, pan dumny, zuchwały.

Po licznych burdach pochwycony w Mińsku i za dekretem trybunału rozstrzelany.

s. 147 w. 381:

Obwołał pospolite ruszenie przez wici.

Kiedy król miał zgromadzić pospolite ruszenie, rozkazywał zatykać w każdej parafii drag wysoki z uwiązaną na wierzchu mietłą, czyli wicią. I to się nazywało: rozdać wici. Każdy człowiek dorosły stanu rycerskiego obowiązany był pod utratą szlachectwa stawić się natychmiast pod chorągiew wojewódzką.

s. 148 w. 416:

Brała również przydomki, zwane imioniska.

Imioniska są to właściwie sobrykety.

s. 151 w. 525:

Bronić pana Pocięja...

Aleksander hrabia Pocięj, wróciwszy po wojnie do Litwy, wspierał rodaków udających się za granicę i znaczne sumy przesłał do kasy Legionów.

Ks. VIII s. 173 w. 77:

Nieco wyżej Dawida wóz, gotów do jazdy.

Wóz Dawida, konstelacja zwana u astronomów: Ursa maior.

s. 174 w. 97-98:

*Podobnie pleban mirski zawiesił w kościele
Wykopane olbrzymów żebra i piszczele.*

Było zwyczajem zawieszać przy kościołach znajduwane zabytki kości kopalnych, które lud uważa za kości olbrzymów.

s. 174 w. 109:

Był to kometa pierwszej wielkości i mocy.

Pamiętny kometa roku 1811.

s. 175 w. 145:

Książd Poczobut, człek sławny, był obserwatorem.

Książd Poczobut, eks-jezuita, sławny astronom, wydał dzieło o zodiaku w Denderah i obserwacjami swymi pomógł Lalandowi do obrachowania biegów księżyca. Ob. *Żywot* przez Jana Śniadeckiego.

s. 177 w. 233:

W świecie Księcia był książę niemiecki Denassów.

Właściwie książę de Nassau-Siegen. Sławny podówczas wojownik i awanturnik. Był admirałem moskiewskim i pobił Turków na Lemanie, potem sam na głowę pobity od Szwedów. Bawił czas jakiś w Polsce, gdzie otrzymał indygenat. Pojedynek księcia de Nessau z tygrysem brzmiał wówczas po wszystkich gazetach europejskich.

Ks. IX s. 199 w. 165:

„A czy Sędzia – rzekł Major – żółtą księgę czytał”

„Żółta księga”, od okładek tak nazwana, księga barbarzyńska praw wojennych rosyjskich. Nieraz w czasie pokoju rząd ogłasza prowincje całe za będące w stanie wojny i na mocy żółtej księgi oddaje dowódcy wojskowemu zupełną władzę nad majątkami i życiem obywateli. Wiadomo, że od roku 1821 aż do rewolucji Litwa cała podlegała żółtej księdze, której egzekutorem był wielki książę, carewicz.

s. 207 w. 456-457:

*Ciągnie za sobą długie, sążniowate drzewo,
Uzbrojone w krzemienie i w guzy, i sęki.*

Maczuga litewska robi się tym sposobem: wypatruje się młody dąb i nacina się od dołu do góry siekierą tak, ażeby korę i miazgę rozerznawszy, drzewo z lekka poranić. W te karby wtykają się ostre krzemienie, które z czasem wrastają w drzewo i tworzą guzy twarde. Maczugi stanowiły za czasów pogańskich główną broń piechoty litewskiej; dotąd używają się niekiedy i zowią się nasiekami.

s. 207 w. 468-479:

*I jak jeden mieszczanin, zwany Czarnobacki,
Zabił Dejowa i zniósł cały pułk kozacki.*

Po powstaniu Jasińskiego, kiedy wojska litewskie ustępowały ku Warszawie, Moskalie zbliżyli się do opuszczonego Wilna. Jenerał Dejów na czele sztabu wjeżdżał przez Ostrą Bramę. Ulice były puste, mieszkańcy zamknęli się w domach. Jeden mieszczanin, spostrzegłszy armatę porzuconą w zaułku, kartaczami nabił, wymierzył ją w Bramę i zapalił. Ten jeden wystrzał ocalił wówczas Wilno; jenerał Dejów z kilku oficerami zginął, reszta, lękając się zasadzki, odstąpiła od miasta. Nie wiem z pewnością nazwiska onego mieszczanina.

s. 215 w. 762:

Taki miał koniec zajazd ostatni na Litwie.

Bywały i później jeszcze zajazdy, lubo nie tak sławne, dosyć jednak głośne i krwawe. Około roku 1817 obywatel U... w województwie nowogrodzkim pobił na zajęzdie cały garnizon nowogrodzki i dowódców zabrał w niewolę.

Ks. X s. 219 w. 112:

Ten za bitwę pod Nowi, ten za Prejsiż-Iłów.

Zapewne Preussisch-Eylau.

s. 240 w. 810:

Targowiczanie potem chcieli mnie zaszczyścić.

Zdaje się, że Stolnik zabity został około roku 1791, za czasów pierwszej wojny.

Ks. XI s. 243

Wróżby wiosenne.

Jeden historyk rosyjski w podobny sposób opisuje wróżby i przeczucia ludu moskiewskiego przed wojną 1812.

s. 243 w. 12:

Nie biegło na ruń...

Ruń jest to zieleniejąca się ozimina.

s. 244 w. 43:

Wszyscy na północ! Rzekłbys, że wonczas z wyraju...

Wyraj w mowie gminnej znaczy właściwie czas jesienny, kiedy ptaki wędrowne odlatują; lecieć na wyraj - jest to lecieć w kraje ciepłe. Stąd przenośnie nazywa lud wyrajem kraje ciepłe i w ogólności jakieś kraje bajeczne, szczęśliwe, za morzami leżące.

s. 246 w. 117:

Księga ta miała tytuł: Kucharz doskonały.

Książka teraz bardzo rzadka, przed stu kilkudziesiąt laty wydana przez Stanisława Czernieckiego.

s. 246 w. 121:

Którym się Ojciec Święty Urban Ósmy dziwił.

Opisywano wielokrotnie i malowano ową legację rzymską. Ob. *Kucharz doskonały*, przemowa: „Ta legacja, wszystkiemu zachodniemu państwu wielkiem będąc podziwieniem, ogłosiła w rozum nieprzebranego Pana jako i splendor domu i apparament stołu,... że jeden z książąt rzymskich rzekł: Dziś Rzym szczęśliwy, mając takiego posła”.

Nb. Czerniecki sam był kuchmistrem Ossolińskiego.

s. 249 w. 218:

Zgodnie konfederackim marszałkiem obrany.

W Litwie za wkroczeniem wojsk francuskich i polskich zawiązano po województwach konfederacje i obrano posłów na sejm.

s. 250 w. 246:

On to pod Hohenlinden...

Wiadomo, że pod Hohenlinden korpus polski pod dowództwem generała Kniaziewicza zdecydował wygranę.

Ks. XII s. 264 w. 28:

Jest podanie, że książę Radziwiłł-Sierota...

Radziwiłł-Sierota odbył dalekie podróże i wydał opis peregrynacji swojej do Ziemi Świętej.

s. 267 w. 159:

Ale tymczasem wielki serwis barwę zmieniał

W szesnastym i na początku siedemnastego wieku, w epoce kwitnienia sztuki, ucztę nawet były przez artystów urządzone, pełne symbolów i scen teatralnych. Na sławnej uczcie danej w Rzymie dla Leona X, znajdował się serwis przedstawiający z kolei cztery pory roku, który służył zapewne za wzór Radziwiłłowski-

mu – zwyczaje stołowe zmieniały się w Europie około połowy wieku ośmnastego; w Polsce najdłużej przetrwały.

s. 268 w. 189:

Czy to Pinety Panu dał w służbę swe bisy?

Pinety, sławny na całą Polskę kuglarz, kiedy u nas gościł, nie wiemy.

s. 273 w. 356-357:

*„Czy ja Cybulski? - rzecze na to Klucznik z żalem –
Co żonę przegrał, grając w mariasza z Moskałem...”*

Znajoma na Litwie pieśń żałośnie o pani Cybulskiej, którą mąż w karty przegrał Moskałom.

s. 274 w. 405:

Warunkiem intercyzy wyrzec się kontusza

Moda przebierania się w suknie francuskie grasowała na prowincjach od roku 1800 do 1812. Najwięcej młodzieży przebrało się przed ożenieniem, na żądanie narzeczonych.

s. 276 w. 480:

I o kłótni Rejtana z księżęciem Denassów

Historia sporu Rejtana z księżęciem De Nassau, przez Wojskiego nie doprowadzona do końca, wiadoma jest z tradycji. Umieszczamy koniec jej kwoli ciekawemu czytelnikowi: Rejtan, obruszony przechwałkami księcia De Nassau, stanął obok niego na przesmyku; właśnie ogromny odyniec, rozjuszony strzałami i szczwalnią, leciał na przesmyk. Rejtan wyrывa księżęciu z rąk strzelbę, swoją ciska o ziemię, a ujawszy oszczep i podając drugi Niemcowi: „Teraz – rzekł – obaczmy, kto lepiej robi spisą”. Już odyniec wpadał, kiedy Wojski Hreczecha, opodal stojący, trafny strzałem zwierza powalił. Panowie zrazu gniewali się, potem pogodzili się i hojnie wynagrodzili Hreczechę.

s. 278 w. 555:

Kiedy pan Karp nieboszczyk włościan wyswobodził

Rząd rosyjski nie uznaje ludzi wolnych - prócz szlachty. Włościanie przez właściciela uwolnieni są zaraz zapisywani w skazki dóbr stołowych cesarskich i zamiast pańszczyzny muszą opłacać podatek zwiększony.

Wiadomo, że w roku 1818 obywatele guberni wileńskiej uchwalili na sejmiku projekt uwolnienia wszystkich włościan i wyznaczyli w tym celu delegacją do cesarza; ale rząd rozkazał projekt umorzyć i nigdy więcej o nim nie wspominać. Nie ma innego sposobu uwolnić człowieka pod rządem rosyjskim, tylko przybrać go do rodziny. Jakóż wielu tym sposobem uszlachcono z łaski lub za pieniądze.

OBJAŚNIENIA PRZYPISÓW

KSIEGA I

- ¹ *Świerzop (...) gryka (...) dzięcielina (...)* – staropolskie nazwy roślin.
- ² *Jasiński* – chodzi o Jakuba Jasińskiego (1759-1794), generała i dowódcę wojsk litewskich podczas insurekcji kościuszkowskiej 1794 r.
- ³ *Kontusz* – tradycyjny staropolski strój szlachecki; długa suknia męska szyta z ozdobnego materiału.
- ⁴ *Napoleon* – chodzi o napoleona I Bonaparte (1769-1821), cesarza Francji, największego wodza i imperatora Europy w XIX wieku. Z nim właśnie Polacy wiązali nadzieję na rychłe odzyskanie niepodległości.
- ⁵ *Suwarów* – chodzi o Aleksandra Suworowa (1729-1800), generała rosyjskiego.
- ⁶ *Pas słucki* – istotny komponent tradycyjnego, staropolskiego stroju szlacheckiego. Był długi i tkany z wełny.

KSIEGA II

- ¹ *Derkacz* – gatunek ptaka brodzącego.
- ² *Surge puer !* – wstań, młodzieńcze!
- ³ *Buty stryflaste, pantalony białe* – charakterystyczne elementy stroju, służącego do jazdy konnej.
- ⁴ *Czarna polewka* – rodzaj zupy przygotowywanej zazwyczaj na bazie kaczey krwi; w dawnej Polsce ugoszczenie nią kawalera przez rodziców panny miało świadczyć o tym, że ci nie zgadzają się na ożenek młodych.

KSIEGA III

- ¹ *Elizejskie cienie* – w mitologii greckiej Elizjum było krainą, do której po śmierci trafiały dusze ludzi, którzy godnie zachowywali się za życia, zatem zwrot *elizejskie cienie* pełni funkcję porównania osób biorących udział w grybobraniu do dusz snujących się po Elizjum.

² *Estyma* – uznanie, poważanie, szacunek.

³ *Rekuzować* – nie zgadzać się na czyjś ożenek, odmawiać ręki.

⁴ *Menady* – postacie z mitologii greckiej, towarzyszeki Bakchusa.

KSIEGA IV

¹ *O wilku żelaznym* – wątek z legendy litewskiej, wedle której na Górze Ponarskiej Giedyminowi przyśnił się wilk. Za radą Lizdejki w tym właśnie miejscu założył miasto Wilno.

² *Ostatni król, co nosił kołpak Witoldowy* – chodzi o Zygmunta II Augusta (1520-1572), który był ostatnim władcą pochodzącym z dynastii Jagiellonów, a jednocześnie wielkim księciem litewskim.

³ *Driada* – postać z mitologii greckiej; nimfa zamieszkująca konary drzew.

⁴ *Arendarz* – szynkarz, karczmarz.

⁵ *Reverendissime* (z łac.) – przeczcigodny, przewielebny.

⁶ *Królowa Dydo* – postać z mitologii rzymskiej, założycielka miasta Kartagina.

KSIEGA V

¹ *Pudermanik* – nakrycie ochronne, palto.

² *Książę Denassów* – postać istniejąca faktycznie; chodzi o Karola de Nassau-Siegena (1745-1808), podróżnika pochodzenia francuskiego, bywalca na dworze księcia Karola Radziwiłła.

³ *Spolia optima* (z łac.) – łupy, trofea zdobyte podczas walki.

KSIEGA VI

¹ *Deprekować* – błagać, przepraszać.

² *Nasz Józef* – chodzi o księcia Józefa Poniatowskiego (1763-1813), naczelnego wodza Księstwa Warszawskiego.

³ *Pokój w Tylży* – porozumienie zawarte w 1807 r., na mocy którego utworzono Księstwo Warszawskie.

⁴ *Król Jan Trzeci* – chodzi o króla Jana III Sobieskiego (1629-1696), króla polskiego, wodza, hetmana, inicjatora odsieczy wiedeńskiej.

⁵ *Dawny konfederat barski* – uczestnik konfederacji barskiej 1768 r., stojącej w opozycji do wojsk rosyjskich. Niestety, konfederacja nie okazała się sukcesem, jej efektem był I rozbiór Polski w 1772 r.

KSIEGA VII

¹ *Jena* – w okolicach tego miasta wojska napoleońskie rozgromiły armię pruską w 1806 r.

KSIEGA VIII

¹ *Fortissimo* – termin muzyczny: najsilniej, najmocniej.

² *In articulo mortis* (z łac.) – w razie wystąpienia zagrożenia życia.

³ *Meduza* – postać z mitologii greckiej: pół-kobieta, pół-potwór, miała węże zamiast włosów, posiadała moc zamiany ludzi w kamień.

⁴ *Manlijusz* – postać autentyczna; wódz spod Kapitolu, obrońca Rzymu.

KSIEGA IX

¹ *Bilet bankowy* – pieniądz papierowy.

KSIEGA X

¹ *Sypilska Niobe* – postać z mitologii greckiej; żona króla Teb, matka czternaściorga dzieci. Uraziła boginię Latonę, a jej dzieci – Apollo i Diana – za karę zabiły jej potomstwo. Niobe na skutek tej tragedii zamieniła się w kamień.

² *Requiescat in pace* (z łac.) – niech spoczywa w pokoju.

³ *Hymen* – postać z mitologii greckiej; patron małżeństwa, syn Apolla i jednej z muz.

KSIEGA XI

¹ *Legia Honorowa* – odznaka nadawana przez Napoleona w dowód zasług wojennych.

² *Wniosek* – posag.

KSIEGA XII

¹ *Bellona* – postać z mitologii rzymskiej, bogini wojny.

² *Pyzate Boreasza dzieci* – postać z mitologii greckiej; bóg wiatru północnego

³ *Polonez Trzeciego Maja* – pieśń istniejąca faktycznie (ułożona na część uchwalenia Konstytucji 3 Maja).

⁴ *Targowica* – konfederacja targowicka zawiązana w Targowicy (1792 r.), atakująca konstytucję i króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Zawiazali ją konfederaci w porozumieniu z carycą Katarzyną II.

OPRACOWANIE

I. BIOGRAFIA ADAMA MICKIEWICZA

Adam Mickiewicz – jeden z trzech wieszczów polskiego romantyzmu, niewątpliwie najbardziej znany polski poeta, którego twórczość jest kopalnią rozpoznawalnych nawet dla przeciętnie wykształconego czytelnika cytatów, takich jak: *Litwo! Ojczyzno moja! ty jesteś jak zdrowie czy Kraj lat dziecinnych! On zawsze zostanie/Swięty i czysty jak pierwsze kochanie* („Pan Tadeusz”) albo *Ciemno wszędzie, głucho wszędzie,/Co to będzie, co to będzie* („Dziady”).

Niektóre z tych cytatów urosły już do rangi symboli, definicji zjawisk: *książki zbójce* („Dziady”), *czterdzieści i cztery* („Dziady”), *rząd dusz* („Dziady”), *żeby te księgi zbłądziły pod strzechy* („Pan Tadeusz”).

Mickiewicz to autor liryków, ballad, bajek, dramatów, poematów, powieści poetyckich i narodowej epepei.

Jego utwory, pisane w okresie zaborów, łączą w sobie narodową tematykę z uniwersalnymi, metafizycznymi kwestiami (zwłaszcza na wskroś oryginalny dramat romantyczny *Dziady*, interpretowany tak w duchu mesjanizmu, jak i... wampiryzmu).

Teksty Mickiewicza podejmowały najbardziej palące problemy narodowe: odzyskania niepodległości, zdrady, emigracji, konspiracji, włączenia ludu do walki, roli wybitnych jednostek w historii. Jednocześnie kreowały poetę na wieszczą, przywódcę narodu, zagrzewającego do walki (idea poezji tyrtejskiej).

Mickiewicz kreował też narodowych bohaterów: Ordona, Emilię Plater, Dąbrowskiego. Pisał wiele o romantycznej miłości i tęsknocie emigranta.

Jego poezja ma niezwykłą sprawczą moc. Podobno w pierwszych chwilach powstania listopadowego któryś ze spiskowców wypowiedział słowa: *Słowo stało się ciałem, a Wallenrod Belwederem*. W epoce komunizmu wydarzeniem, które zapoczątkowało falę antyrządowych protestów był... zdjęty z afiszów spektakl *Dziadów* wyreżyserowany przez Kazimierza Dejmka.

Sam poeta bywał bohaterem wielu skandali: uwodził kobiety, rywalizował w nie zawsze szlachetny sposób ze Słowackim (opisał np. w *Dziadach* jego ojczyzna Augusta Bécu – jako zdrajcę i potwora), emocje wzbudził też jego poetycki pojedynek na improwizacje w czasie słynnej uczty u Januszkiewicza (przeciwnikiem był rzecz jasna Słowacki).

Jego biografia do dziś budzi wiele zagadek.

Czy Mickiewicz urodził się w Zaosiu czy Nowogródku? Czy jego matka miała korzenie żydowskie? Z kim romansował? Dlaczego nie wziął udziału w powstaniu listopadowym? Dlaczego napisał w *Inwokacji* „Litwo, (nie: Polsko), ojczyzno moja”, co znaczy właściwie tajemnicza liczba „czterdzieści i cztery”? Te pytania wciąż zastanawiają i ekscytują.

Mickiewiczowi zawdzięczamy eksplozję ludowości w balladzie i dramacie, odświeżenie języka poetyckiego i wielki poetycki kunszt, a przede wszystkim kreację mitu „kraju lat dziecinnych” (mit Kresów, Litwy).

Po śmierci poety, najstarszy syn, Władysław, starał się wykreować ojca na wieszczę bez skazy, tuszował skandale z życia Mickiewicza, w tym celu niszczył nawet dokumenty. Batalię przeciw przekłamywaniu życiorysu poety wszczął w 1929 r. Tadeusz Boy-Żeleński (*Brązownicy*).

II. KALENDARIUM ŻYCIA I TWÓRCZOŚCI ADAMA MICKIEWICZA

Data	Życie i twórczość
24. 12.1798 r.	narodziny Mickiewicza w Zaosiu pod Nowogródkiem lub w Nowogródku na Litwie w rodzinie drobnoszlacheckiej
lata 1807-1815	uczęszcza do szkoły powiatowej
1812 r.	umiera ojciec Mickiewicza
lata 1815-1819	studia na Wydziale Literatury Uniwersytetu Wileńskiego (uczył go m.in. Joachim Lelewel)
1817 r.	zakłada Towarzystwo Filomatów
lata 1817-1820	wydane później przekłady, przeróbki Woltera, nieukończony poemat <i>Kartofla</i> ; pierwszy drukowany wiersz Mickiewicza w 1818 r.; słynne wiersze programowe <i>Oda do młodości</i> , <i>Pieśń filaretów</i> (<i>Hej, użyjmy żywota</i>)
lata 1819-1823	okres kowieński: praca nauczyciela historii, literatury i prawa w szkole powiatowej, z przerwą w latach 1821-22 (na urlop zdrowotny)

Data	Życie i twórczość
1820 r.	śmierć matki
1821 r.	ślub Maryli Wereszczakówny, ukochanej poety, z hrabią Puttkamerem
1822 r.	wydany w Wilnie tom 1 <i>Poezji</i> , zawierający przede wszystkim <i>Ballady i romanse</i> ; data ta jest uważana za rok przełomu romantycznego w Polsce
1823 r.	t. 2 <i>Poezji</i> , zawierający <i>Grażynę</i> oraz II i IV część <i>Dziadów</i>
4.11.1823r. do 3.05.1824 r.	aresztowany za działalność w tajnych związkach młodzieżowych (filomaci, filareci) i więziony wraz z przyjaciółmi w klasztorze ojców bazylianów w Wilnie; skazany na przymusowy wyjazd do pracy w szkole w centralnych guberniach
1824 r.	zgodnie z wyrokiem opuszcza Litwę, trzy miesiące przebywa w Petersburgu, gdzie zaprzyjaźnia się z późniejszymi dekabrystami (Rylejewem i Bestużewem) oraz malarzem Oleszkiewiczem, potem skierowany do Odessy, gdzie przebywał do listopada 1825 r.
1825 r.	jesienna wycieczka na Krym, w towarzystwie Rzewuskiego i jego siostry – Sobańskiej, z którą poeta nawiązuje romans
grudzień 1825-1828	praca w kancelarii generała-gubernatora w Moskwie; bliskie stosunki z Malewskim, przyjaźń z pianistką Szymanowską, związek z malarką i poetką Jaenisch, plany poślubienia jej; znajomości w kręgach elity intelektualnej Moskwy i Petersburga (m.in. znajomość z Puszkinem)
1826 r.	wydany w Moskwie tom <i>Sonety</i> , obejmujący <i>Sonety odeskie</i> i <i>Sonety krymskie</i>
1828 r.	wydanie <i>Konrada Wallenroda</i> w Petersburgu
1829 r.	<i>Poezje</i> t. 1 – 2 wydane w Rosji (zawierają m.in. wiersze <i>Trzech Budrysów</i> , <i>Farys</i>)
1829 r.	opuszcza Rosję, udaje się w podróż po Europie; bywa m.in. na wykładach Hegla w Berlinie i poznaje Stefana Garczyńskiego, w Dreźnie generała Kniaziewicza, w Karlsbadzie spotyka się z Odyńcem, w Weimarze bywa u Goethego (!), w Bonn poznaje Schlegla; przez Szwajcarię i Włochy udaje się do Rzymu, zostaje wprowadzony na salony arystokracji przez księżną Wołkońską, poznaje m.in. przyszłego Napoleona III; zakochuje się w hrabiance Ewie Henriecie Ankwicównie, związkowi przeciwstawia się jej rodzice; poeta zwiedza Neapol i Sycylię, wyjeżdża do Genewy

Data	Życie i twórczość
1830 r.	powrót do Rzymu, w grudniu dociera do niego wiadomość o wybuchu powstania listopadowego
czerwiec 1831 r.	budząca wiele oburzenia i kontrowersji, skłaniająca do stawiania znaków zapytania, późna data przybycia poety do Paryża (być może na polecenie polskiej legacji dyplomatycznej); przyjazd w sierpniu z fałszywym paszportem przez Lipsk i Drezno (gdzie poznał Niemcewicza) do Wielkopolski; pobyt w wielkopolskich dworach, romans z Łubieńską; bezskuteczne próby nielegalnego przedostania się do Królestwa, klęska powstania listopadowego
1832 r.	3-miesięczny pobyt w Dreźnie, okres niezwykle intensywnej pracy twórczej; w czerwcu Mickiewicz opuszcza miasto wraz z grupą emigrantów, 31. 07 przybywa do Paryża, gdzie spędzi resztę życia (nienawidzi tego miasta); udziela się w emigracyjnych towarzystwach literackich i naukowych; współdziała z ugrupowaniem politycznym Lelewela, ale nie jest na stałe związany z żadnym stronnictwem, redaktor „Pielgrzymia Polskiego”
1832 r.	tom 3 <i>Poezji</i> wydany w Dreźnie, wydanie III części <i>Dziadów</i> jako 4 tomu <i>Poezji</i> w Paryżu (tzw. dziady drezdeńskie – ponieważ właśnie w Dreźnie zostały napisane), <i>Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego</i> opublikowane w Paryżu
1833 r.	wyjeżdża pielęgnować chorego przyjaciela Garczyńskiego do Szwajcarii, po jego śmierci w Awinionie 20 IX 1833 r. wraca do Paryża
1833 r.	publicystyka w „Pielgrzymie”
1834 r.	ślub z Celiną Szymanowską, poznaną w Moskwie córką pianistki Marii
1834 r.	wydanie <i>Pana Tadeusza</i>
po 1834 r.	regres twórczy, z utworów wybitniejszych tylko bajki i liryki lozańskie (np. <i>Polaty się lży..., Nad wodą wielką i czystą...</i>)
lata 1835-1850	narodziny sześciorga dzieci poety, kłopoty finansowe
1839 r.	Mickiewicz wykłada literaturę łacińską na akademii w Lozannie
1840 r.	wraca do Paryża, obejmuje nowo utworzoną katedrę słowiańską w College de France

Data	Życie i twórczość
1841 r.	poznaje Towiańskiego, postać legendarną, mającą ogromny wpływ na jego życie (podobno wyleczył psychicznie chorą żonę poety), poglądy i twórczość; potem – po wydaleniu mistrza z Francji – zostanie przywódcą koła towiańczyków
1844 r.	Mickiewicz zostaje zawieszony w czynnościach profesora
1846-1847 r.	zakłada własne koło towiańczyków o radykalniejszym charakterze
1848 r.	przybywa do Rzymu; próbuje pozyskać papieża Piusa IX dla swych idei, wzywa go, by stanął na czele ruchu ludowego; zbiera kilkunastoosobowy własny legion, staje na jego czele i rusza do Mediolanu, gdzie zatwierdzono projekt legionu polskiego w służbie walczącej o wolność Lombardii, legion istnieje do 1849 r. w Paryżu; Mickiewicz tworzy postępowe pismo „Trybuna Ludów”, po jego zawieszeniu musi ukrywać się przed represjami
1848 r.	<i>Skład zasad</i> (tekst włoski) – program zawierający cele ideowe legionu i postulaty radykalnych reform
1849 r.	teksty publicystyczne w „Trybunie Ludów”
1851 r.	poddany nadzorowi policyjnemu po zamachu stanu i usunięty ostatecznie z katedry
1852 r.	praca na skromnym stanowisku w Bibliotece Arsenau
1855 r.	przybywa do Turcji wesprzeć swym autorytetem tworzący się legion polski; umiera nagle: podejrzewano otrucie, ale poeta zmarł raczej na cholera
1890 r.	przeniesienie zwłok pochowanego we Francji poety na Wawel asumptem do wielkiej manifestacji narodowej

III. OMÓWIENIE LEKTURY

1. JAK POWSTAŁ *PAN TADEUSZ*?

Pan Tadeusz był ostatnim wielkim dziełem Adama Mickiewicza, piętym przez trzydziestosześcioletniego wieszczą w poczuciu rozgoryczenia i rozczarowania środowiskiem emigracyjnym (świadczy o tym *Epilog*).

Utwór został napisany w Paryżu.

Pomysł powstał jednak podobno na wsi, w Poznańskim, gdzie Mickiewicz przebywał (w Łukowie u Józefa Grabowskiego – w lokalnej społeczności silna jest tradycja, że tam właśnie zrodziła się idea napisania *Pana Tadeusza*).

Utwór powstał i został wydrukowany na przestrzeni niespełna dwu lat: od września 1832 do lipca 1834 roku.

Proces pisania był przerywany przez różne ważne wydarzenia, odrywające twórcę od poematu. Były to: druk III części *Dziadów* oraz *Ksiąg narodu i pielgrzymstwa polskiego*, współpraca z czasopismem „Pielgrzym Polski”, redagowanie „Pielgrzyma”, korekta poezji Stefana Garczyńskiego i kończenie przekładu *Giaura* oraz pisanie fragmentów dalszych części *Dziadów*. Na dłużej intensywne prace literackie przerwał Mickiewicz w lipcu 1833 r., gdy pojechał pielęgnować chorego Garczyńskiego do Szwajcarii – miał wtedy gotowe 4 księgi poematu, powrócił do niego w październiku 1833 r., już po śmierci Garczyńskiego, a ukończył utwór w lutym 1834 r.

Powrót do kraju lat dziecinnych na kartach poematu miał niejako charakter terapeutyczny: *Pan Tadeusz* był **powrotem do krainy dzieciństwa**, do idealizowanej ojczyzny, której nie spodziewał się już raczej Mickiewicz oglądać; był też **pożegnaniem z odchodzącym dawnym światem szlacheckim**, pamiętką z tego świata.

Tak o powstaniu epopei pisał sam Mickiewicz w liście do Juliana Ursyna Niemcewicza:

Piszę teraz właśnie poema wiejskie, w którym staram się zachować pamiętkę dawnych naszych zwyczajów i skreślić jakkolwiek obraz naszego życia wiejskiego, łowów, zabaw, bitew, zajazdów etc. Scena dzieje się w Litwie około roku 1812, kiedy jeszcze żyły dawne podania i widać jeszcze było ostatki dawnego wiejskiego życia.

Początkowo *Pan Tadeusz* był planowany jako krótki sielankowy utwór, wzorowany na dziele Goethego *Herman i Dorothea*. Szybko jednak rozrósł się w tekst większy, ukazujący sielankową wizję Polski, ale też rodaków – skłóconych, swarliwych, niepozbawionych wad, ale też odważnych i zwyciężających w kluczowych momentach historii.

2. CZAS AKCJI

Akcja dzieje się w latach 1811-1812 – lato 1811 (5 dni) i w dzień wiosny 1812 r.

Czas fabuły powraca do młodości Jacka Soplicy, a nawet młodości Sędziego i Podkomorzego. Wspominate są wydarzenia wojny polsko-rosyjskiej 1792 roku i wcześniejsze (co najmniej 1791 r. – starania

Jacka o Ewę Horeszkównę), a nawet jeszcze wcześniejsze (młodość Sędziego, dzieciństwo Podkomorzego).

W koncercie Jankiela przywoływane zostają m.in. ogłoszenie konstytucji 3 maja czy Targowica.

3. MIEJSCE AKCJI

Podstawowymi miejscami akcji są **Soplicowo na Litwie**; sąsiadujący z nim **zamek Horeszków** i w epizodzie **zaścianek dobrzyński**.

Jeśli natomiast wliczymy jako integralną część utworu także *Epilog*, to również Paryż. W opowieściach Telimeny znajdujemy echa z „Peterburka” (wspomnienia).

4. TEMATYKA

Tematem są **dzieje związku Tadeusza Soplicy i Zosi z rodu Horeszków**: od chwili poznania się, poprzez różne perypetie aż do zaręczyn, ale także **miłosne „łowy” i perypetie opiekunki Zosi – Telimeny**, a także miłości i miłości innych osób.

Innym ważnym tematem epopei są **dzieje Jacka Soplicy**: jego szalona młodość i miłość, zemsta i wewnętrzna przemiana oraz ekspiacja za dawne winy.

Poza miłością drugim naczelnym tematem *Pana Tadeusza* jest **ojczyzna, rozumiana jako Polska niepodległa**, która stanowi marzenie bohaterów (w tym kontekście najważniejszym wydarzeniem jest wjazd wojsk polskich u boku wojsk napoleońskich do Soplicowa) oraz jako „mała ojczyzna” – Litwa, Soplicowo, kraina dzieciństwa, bezpieczne miejsce.

Trzeci naczelną temat to **odchodzący w niepamięć szlachecki świat z jego rytuałami, zwyczajami, tradycjami** (w tym kontekście centralne wydarzenie *Pana Tadeusza* to „ostatni zajazd na Litwie”), zasugerowano go nawet w podtytule poematu.

Kolejnym tematem są **kłótnie, spory, właśnie bohaterów** (np. spór Horeszków z Soplicami czy mniej istotny spór Asesora z Rejentem).

Zupełnie w cieniu tkwi **kwestia chłopska**, rozwiązana poprzez uwłaszczenie chłopów w finale utworu.

Wreszcie za temat epopei można uznać **litewską przyrodę** – tajemniczą, piękną, potężną, niezapomnianą.

Ważnym tematem utworu (a raczej *Epilogu* do niego) są **spory polskich emigrantów**, ich trudne życie na obczyźnie, z kolei w *Inwokacji* pojawiają się motywy autobiograficzne z życia poety (ciężki wypadek i cudowne ocalenie życia w dzieciństwie za sprawą Matki Boskiej Ostrobramskiej – motyw maryjny!).

5. GATUNEK

Pan Tadeusz jest **dziełem epickim napisanym wierszem, nawiązującym do starożytnych eposów**, przypominającym niekiedy poemat opisywy, niekiedy heroikomiczny.

Łączy w sobie cechy powieści, gawędy, elementy sielankowe, baśniowe, komizm i tragicizm. Jest swoistą „sumą gatunków”; najczęściej nazywamy go poematem lub epopeją.

6. TREŚĆ UTWORU

6.1. Wątki główne

6.1.1. Spór o zamek

Do Soplicowa przybywa liczne towarzystwo na sądy graniczne, które mają rozstrzygnąć ciągnący się spór o zamek, a raczej ruinę zamku, toczony pomiędzy arystokratą, Hrabią, potomkiem Horeszków a miejscowym szlachcicem – Sędzią Soplicą.

Takim sądom przewodniczy Podkomorzy (przybył już z rodziną i przebywa w Soplicowie, jest też wielu innych gości, ma też zjechać Hrabia).

Woźny Protazy – sługa Sędziego, wbrew woli swego pana, przenosi stół do zamku, by tam odbyła się uczta. Decyzję swą tłumaczy przestronnością budowli i bliskością piwnic dla służby, ale sugeruje Sędziemu, że są też inne ważne przyczyny. Uczta w zamku przebiega bez większych przeszkód (poza spóźnieniem się Telimeny i wybuchem konfliktu o Kusego i Sokoła pomiędzy Asesorem i Rejentem).

Rano Hrabia trafia w okolice zamku. Zasypia i nie bierze udziału w polowaniu na szaraki, dzięki czemu przypadkiem podjeżdża rankiem pod zamek, o który toczy spór i zachwycą się jego urodą. Przypadkiem spotyka też dawnego sługę Horeszków, Klucznika Gerwazego, który mieszka w ruinach.

Rębajło pyta go, czy to prawda, że zamierza odstąpić Soplicom zamek. Hrabia przyznaje, że tak – proces go nudzi i pochłania wielkie sumy pieniędzy.

Gerwazy oburza się postępowaniem potomka Horeszków i by skłonić go

do zmiany decyzji, opowiada straszną historię, która wydarzyła się w zamku: historię zabicia starego Stolnika Horeszki, ukochanego pana Gerwazego przez zuchwałego Jacka Soplicę podczas najazdu Moskali.

Hrabia, zafascynowany krwawą opowieścią, przypominającą mu to, co zna z lektury zagranicznych romansów, decyduje się nadal procesować o zamek; historia Stolnika nie porusza go jako autentyczna historia ludzka pana Gerwazego i własnego krewnego, lecz.... jako historia podobna do romanów angielskich.

Podczas polowania Hrabia dodatkowo nabiera niechęci do synowca Sędziego. Tadeusz Soplica wraz z Hrabią podczas łowów znalazł się najbliżej niedźwiedzia, bezpośrednio zagrożony atakiem zwierzęcia, i nie udało mu się, podobnie jak Hrabiemu, zabić zwierza, obu ocalił od śmierci wyjątkowo celnym, wspaniałym strzałem ksiądz Robak – myśliwi boczą się na siebie wzajemnie, sądząc, że przeszkadzali sobie wzajemnie w strzelaniu.

Potomkowie i stronnicy Horeszków oraz Soplicowie spotykają się na wieczery w zamku. Gerwazy prowokuje konflikt. Nakręca głośny stary zegar, czym przeszkadza gościom. Upominany przez Podkomorzego, jeszcze głośniejszym wykonuje swe obowiązki. Podkomorzy nazywa go *puszczykiem tłukącym się po nocy*, a Gerwazy z kolei sugeruje, że puszczkiem jest ten, kto wchodzi nocą na cudzy teren i może zostać przez niego – Klucznika – wystraszony. Zdenerwowany Podkomorzy domaga się wyrzucenia za drzwi Gerwazego. Klucznik odwołuje się do Hrabiego jako swego pana, który pozwala lżyć służbę w swym własnym domu.

Wówczas woźny, Protazy Brzechalski, uznaje owo zachowanie za *atak granicy*, gwałt w zamku prawnie należącym do Sędziego, jako dowód na to przytacza fakt, że *w zamku tym Soplica jada*.

Rębało wydobywa wówczas zza pasa swe klucze i rzuca nimi w Protazego, który szczęśliwie uchyla się przed ciosem i unika śmierci. Sędzia nakazuje zakuć w dyby Gerwazego, Hrabia staje w obronie Klucznika i domaga się, by do niego kierowano skargi na służbę. Podkomorzy napomina Hrabiego, że sugeruje, iż kogoś ugascza w swoim zamku, podczas gdy tak nie jest; mówi mu, że nie czeka na wyrok sądu i nie szanuje pierwszego urzędu powiatowego.

Wówczas Hrabia opuszcza zgromadzenie, oświadczając, iż w istocie nie szanuje urzędów. Podkomorzy wzywa służbę Tomasza i woła o karabelę, grożąc Hrabiemu.

Sędzia prosi Protazego o pałasza, ale Tadeusz wyręcza ich i wyzywa Hrabiego na pojedynek. Nad stołami zaczynają latać butelki, Telimena zemdlona upada wprost w objęcia Hrabiego. Atakowany Gerwazy ustępuje, zasłaniając siebie i Hrabiego przed razami. Nagle przychodzi mu do głowy zaatakować Sopliców ławą, ale spostrzega Wojskiego bawiącego się nożem i mierzącego w Hrabiego (Hreczecha posiadał rzadką sztukę rzucania nożami). Klucznik uciekając, wpada na chór i wyrywa rury przy starych organach. Goście wychodzą. Na polu boju zostaje Protazy, by wygłosić oświadczenie o stratach.

Wówczas Klucznik i Hrabia naradzają się w sprawie zemsty na Soplicach. Klucznik radzi przerwać układy i zorganizować zajazd na Soplicę.

Plan podoba się Hrabiemu jako projekt romantycznej bitwy, gdy jednak chce do niej zaangażować chłopów i lokajów, Klucznik podejmuje się zorganizować cały zajazd z lokalną szlachtą, tak by nie wyglądał na rozbój.

Gerwazy wkracza do zaścianka Dobrzyńskich, gdzie przedstawia Sędzięgo jako wroga, krewnego zdrajcy Jacka Soplicy i sugeruje, że ksiądz Robak, mówiąc o oczyszczeniu kraju ze śmieci przed wkroczeniem wojsk Napoleona, miał właśnie na myśli rozprawienie się z Soplicą. Część skłonnych do wypitki i wybitki mieszkańców zaścianka natychmiast decyduje się na zorganizowanie zajazdu, bezskutecznie hamują ich Maciek Dobrzyński czy Bartek Prusak. W kulminacyjnym momencie wjeżdża wielki pan – Hrabia. Wszyscy niemal przenoszą się do karczmy, gdzie planują zajazd i krzyczą: *hajże na Soplicę* oraz rozdają broń.

W tym czasie Sędzia pisze pozew przeciw Hrabiemu i Gerwazemu i wysłał z nim Protazego. Zagniewanego Sędzięgo zastaje ksiądz Robak i dowiaduje się o nowym konflikcie z Hrabią. Upomina szlachcica, że chodził do zamku i bierze udział w konflikcie. Przekonuje go, że szykuje się wojna, wkroczą wojska napoleońskie i nie należy kłócić się pomiędzy sobą, lecz zbroić, robić powstanie, zmyć hańbę z imienia Sopliców i nie tracić jako rzecznika sprawy narodowej potomka Horeszków, Hrabiego – bogatego pana i patriotę.

Z trudem wymaga na Soplicy obietnicę zgody. Rusza łagodzić konflikt do Hrabiego, ale zastaje tam jedynie porzucone sprzęty, pusty dom i... Protazego, który nie dotarł na czas z pozwem do potomka Horeszków.

Tymczasem Hrabia już jest w drodze na zajazd. Po drodze nad jeziorem spotyka skłóconego z Telimeną i pragnącego się topić Tadeusza i przejmuje go jako więźnia.

Hrabia i jego ludzie napadają na niczego niespodziewającego się Sędziego. Soplica napomina potomka Horeszków, twierdząc, że choćby ze względu na wysokie urodzenie powinien zaniechać takich akcji.

Wojski chce rzucać nożami, Asesor aresztować Hrabiego. Kobiety krzyczą i błagają o litość. Hrabia czyni wszystkich swymi więźniami i łagodzi konflikt, gdy szlachta zaściankowa wpada do dworu, Soplicowie są już zamknięci przez Hrabiego w domu, niejako w areszcie i napastnikom pozostaje sianie spustoszenia w ... piwnicy, kurniku, kuchni. Jedzą, piją, Sak wyrzyna drób w kurniku. W końcu zasypiają. Wówczas do dworu Soplicy wkraczają rosyjskie wojska, nie wiedzieć przez kogo wezwane. Wiążą śpiących napastników – Konewka, Kropiciel, Gerwazy budzą się już pojmani. Nie wiadomo, skąd wzięło się wojsko. Może sprowadził je Asesor, może Jan-kiel, a może kto inny. Major Płut jest surowy, Ryków łagodzony przez Sędziego. Ryków skłonny jest załagodzić sprawę, Płut jest natomiast bardzo stanowczy i bezwzględny.

Dochodzi do pijatyki, sprowokowanej przez księdza Robaka chcącego uspić czujność Moskali; do Soplicowa przyjeżdża także Maciek nad Maćkami przebrany za chłopą.

Gdy Płut zaczyna tańczyć i nazbyt śmiało poczynać sobie z kobietami, Tadeusz atakuje, za aprobatą Robaka. Zaczyna się bitwa pomiędzy rozwiązłanymi napastnikami a Rosjanami. Stronnicy Horeszków i Sopliców występują po jednej stronie. W końcu bitwę wygrywają Polacy, Ryków zostaje honorowo potraktowany, a stawiający się, podstępny Płut, skrycie zabity przez Gerwazego. Ksiądz Robak, który w czasie bitwy osłonił Hrabiego, umiera.

W czasie swej przedśmiertnej spowiedzi wyznaje Gerwazemu swą prawdziwą tożsamość (*Jam jest Jacek Soplica*), okoliczności i przyczyny zabicia Stolnika (wielka miłość do Ewy, zemsta, zabójstwo, ale bez zdrady i zmo- wy z Moskałami).

Gerwazy, początkowo bezwzględny, w pewnym sensie jedna się ze znie- nawidzonym Soplicą i wyznaje mu, że pan, Stolnik Horeszko, wybaczył przed śmiercią swemu zabójcy, kreśląc nad nim krzyż (co dotąd Rębajło taił).

Szlachta, która musiała opuścić Litwę z obawy przed represjami, powra- ca w czasie przemarszu wojsk napoleońskich przez Litwę, wśród żołnierzy są zarówno Hrabia, jak i Tadeusz, stronnicy Horeszków i Sopliców.

W dniu przybycia wojsk następują zaręczyny Tadeusza Soplicy i Zosi – wnuczki Stolnika Horeszki, Gerwazy ofiaruje swej nowej pani klejnoty

przechowane dla niej w zamku i prosi, by Tadeusz i Zosia przyjęli go pod swój dach i pozwolili cieszyć się wychowywaniem ich dzieci. Gerwazy pogodził się z Protazym, przyznaje mu, iż zawsze miał sentyment do Tadeusza, choć to Soplica.

Tadeusz i Zosia, przedstawiciele dwóch skłóconych rodów, kończą spór o zamek. Ich zaręczyny kładą kres konfliktowi.

6.1.2. Wątek miłosny

Głównym wątkiem miłosnym jest rozwijające się uczucie Tadeusza do Zosi, związek ten, popierany przez Jacka Soplicę i Sędziego, zakłóca jednak **Telimena – wątek jej amorów z Tadeuszem, Hrabią, wreszcie Rejentem wkrada się do głównego wątku.**

Tadeusz przybywa do Soplicowa i zastaje w swoim pokoju kobiece rzeczy.

Przypadkowo dochodzi do spotkania z młodą dziewczyną ubraną w nocny strój. Piękna, ale speszona obecnością mężczyzny i niekompletnym ubraniem – ucieka. Wojski, napotkany przez Tadeusza, zdradza mu, że Sędzia planuje go wyswatać, a jest aktualnie w Soplicowie sporo panien z odpowiedniego towarzystwa.

Podczas uczty Tadeusz spotyka piękną, elegancką, spóźnioną z powodu nazbyt długiej toalety Telimenę, bierze ją za napotkaną w pierwszej chwili pobytu w domu ogrodniczkę, choć zastanawia go inny kolor włosów, postawa i dojrzały wiek kobiety. Nie zaprzęta sobie tym jednak głowy, jest sąsiadką zauroczony, usługuje jej, zaniedbując Podkomorzanki – wysłuchuje nawet z tego powodu nauki o grzeczności. Złośliwemu Asesorowi, także zainteresowanemu Telimeną, niby przypadkiem wymyka się informacja, iż Telimena jest... ciotką młodzieńca.

Wkrótce młody Soplica dowie się od Telimeny (przy śniadaniu), iż ich pokrewieństwo jest bardzo dalekie, niemal żadne. Tę miłą rozmowę flirtujących kończy... packa Wojskiego, który jak zwykle poluje na muchy.

Tymczasem Hrabia napotyka w sadzie, podążając w kierunku Soplicowa, Zosię i zachwyca go jej młodość i uroda, ale razi gminność wyrażania się, rumianość lic i śmiała propozycja, by Hrabia wpędził ptactwo w zboże.

Sędzia odbywa rozmowę z Telimeną, w której próbuje zaaranżować małżeństwo Zosi z Tadeuszem, nie znajduje jednak w Telimenie zachwyconej słuchaczki. Opiekunka niechętnie myśli o wydaniu Zosi za mąż już teraz oraz twierdzi, że jest to zamykanie świata Tadeuszowi (faktycznie myśli o młodzieńcu jako o partnerze dla siebie).

Zdarza się tak, że Hrabia podgląda Telimenę podczas grzybobrania, zachwycony jej urodą i kompozycją sceny, szkicuje jej portret i oddaje do oceny damie. Gdy wymieniają grzeczności i flirtują, dołącza do nich Tadeusz, niezgadzający się z poglądami Hrabiego i Telimeny na sztukę. Telimena podaje Hrabiemu zerwaną niezabudkę, a Tadeuszowi tajemny liścik z kluczykiem do pokoju...

Tadeusz wyczekuje schadzki, zasypia po niej na polowanie, budzi go jakaś „dziecinna twarz” kobieta, która szybko umyka. Po powrocie z polowania Tadeuszowi zostaje przedstawiona Zosia, pięknie ubrana przez Telimenę i poinstruowana, że ma być miła dla Hrabiego. Na Tadeuszu dziewczyna robi wielkie wrażenie, chłopak rozpoznaje w niej ogrodniczkę, która uciekła przed nim podczas pierwszego spotkania i dziewczynę, która zbudziła go na polowanie. Wkrótce Tadeusz spotyka Telimenę w zakątku zwanym „Świątynią dumania” i tam pomaga jej otrząpywać suknię z mrówek, które ją obsiadły (słynna scena z mrówkami).

W czasie uczt w zamku Tadeusz po raz pierwszy zwraca uwagę na wiek i nazbyt mocny makijaż Telimeny i na umizgi Hrabiego wobec Zosi.

Spostrzegłszy swą pomyłkę, Tadeusz postanawia wyjechać. Usprawiedliwia wyjazd koniecznością pojedynkowania się z Hrabią poza granicami kraju. Mówi o tym stryjowi. Sędzia dostrzega jakiś podstęp kryjący się w jego postępowaniu. Chłopak wyznaje, że zależy mu na Zosi, ale żadnym wypadku teraz nie może się z nią związać.

Tymczasem Tadeusz kłóci się z Telimeną, która domaga się nowych względów jako jego kochanka, chce jechać z Tadeuszem do wojska, a nawet wyjść za niego. Soplica stanowczo odmawia, Telimena nazywa go podłym, a Tadeusz ją w odwecie – głupią. Potem urażony, biegnie nad jezioro popełnić samobójstwo, ale akurat chwytają go Hrabia i jego ludzie organizujący zajazd i traktują jako wroga – Soplicę. Podczas bitwy Tadeusz broni honoru Telimeny i Zosi, zmuszanych do tańca przez Płuta. Dzielnie walczy w obronie domu Zosi także Sak, od dawna zakochany w dziewczynie, ale niemający u niej żadnych szans.

Po bitwie Sędzia informuje Robaka, że Telimena już im nie przeszkadza, Tadeusz jest zakochany w Zosi i będzie można wyswatać tych dwoje – wszystko idzie po ich myśli. Ma zamiar nakłonić Tadeusza do poproszenia o rękę Zosi przed wyjazdem do wojska. Tadeusz jednak odmawia. Kocha Zosię, ale chce wyjechać na wojnę i na nią zasłużyć, a dziewczynie

pozostawić wolność wyboru.

Zosia żegna się z nim, wzruszonym, sama wzruszona ofiaruje mu relikwiarzyk.

Hrabia wyjaśnia, iż nie jest rywalem Tadeusza, bo wdycha ku Telimienie, podczas gdy Tadeusz kieruje swe uczucia ku Zosi. Potomek Horeszków teatralnie żegna się z Telimeną, ona oddaje mu swą wstęgę upiętą w kokardę.

Po wkroczeniu wojsk do Soplicowa ranny Tadeusz prosi o rękę Zosi. Wcześniej pyta jednak o jej uczucia, może przecież czekać na jej miłość. Okazuje się jednak, że dziewczyna tęskniła za nim i jest już w Tadeuszu zakochana. Ujęły ją jego łzy przed wyjazdem, wspominała wielokrotnie ich spotkania i miejsca, w których się spotkali. Modliła się za niego, opowiadała o nim sporo – inne panny też uznały, że jest w nim zakochana.

Tymczasem okazuje się, iż Telimena nie dochowała wierności Hrabie-mu i zaręczyła się z Rejentem (który zresztą zgubił pierścionek i na życzenie Telimeny ubrał się z cudzoziemska).

Gdy Hrabia wracający z wojskami wypomina Telimienie niestałość uczuć, ta obiecuje mu związek i zerwanie z Rejentem, ale tylko w zamian za wyraźną deklarację małżeństwa ze strony arystokraty. Przerażony praktycznością i stanowczością niegdyś poetycznej Telimeny, Hrabia-fantasta, nieskory do poważnych i sformalizowanych związków, wycofuje się.

Następują zaręczyny trzech par: Rejenta i Telimeny, bankruta Asesora i Tekli Hreczeszanki, córki Wojskiego, której część majątku zapisał Sędzia oraz Tadeusza i Zosi.

Zosia okazuje posłuszeństwo przyszłemu mężowi, godzi się na proponowane przez niego uwłaszczenie chłopów z radością, obiecuje nauczyć się pracować w gospodarstwie Gerwazy ofiaruje im przechowane skarby Horeszków i deklaruje się mieszkać z nimi i niańczyć ich dzieci.

6.1.3. Biografia Jacka Soplicy (częściowo jako biografia księdza Robaka)

Życiorys został przedstawiony chronologicznie, nie w takiej kolejności jak w eposie.

Czytelnik odtwarza sobie tę biografię z okruczeń różnych informacji, układa niejako w mozaikę. Niekiedy brakuje niektórych elementów. To powikłana i tajemnicza biografia bohatera romantycznego.

6.1.4. Wątek narodowy

Niektórzy wyróżniają jeszcze czwarty wątek: narodowy. Wiedzie on od przybycia Tadeusza do domu Sędziego, w którym szanuje się tradycje narodowe i wyczekuje niepodległości (w domu gra *Mazurek Dąbrowskiego*, wisi obraz Rejtana, Tadeusz nosi imię na część Kościuszki), poprzez niechętnie spojrzenia księdza Robaka w kierunku stacjonującego w pobliżu Soplicowa kapitana Rykowa, Rosjanina goszczonego w domu Sędziego.

Na uczcie w zamku mowa o Napoleonie.

Ksiądz Robak (człowiek o tajemniczej przeszłości) agituje w karczmie. Opowiada o zbliżających się wojskach napoleońskich, przygotowuje grunt pod powstanie na Litwie.

Potem opowiada o zbliżającej się wojnie Sędziemu, by powstrzymać go przed konfliktem z Hrabią i skierować jego myśli ku powstaniu, tworzeniu wojska.

Cały plan zostaje zniweczony przez Gerwazego: dochodzi do zajazdu, potem niespodziewanej bitwy z Moskalami. Większość jej uczestników, mimo wygranej, musi opuścić rodzinne strony i przedrzeć się do wojsk polskich.

Robak (Jacek Soplica) zaraz po swej przedśmiertnej spowiedzi dowiaduje się o wojnie francusko-rosyjskiej i uchwale sejmu warszawskiego dotyczącej planów zjednoczenia ziem polskich i litewskich. Umiera szczęśliwy.

W 1812 r. wojska polskie i ich wodzowie: Kniaziewicz, Dąbrowski, Małachowski, Giedroń i Grabowski przybywają do Soplicowa, natomiast książe Józef stacjonuje w pobliskim mieście.

Następuje rehabilitacja Jacka Soplicy, mowa o jego licznych zasługach.

Wszyscy są pełni nadziei na zwycięstwo. Gerwazy ofiaruje Kniaziewiczowi swój słynny Scyzoryk, wychwalane jest też męstwo Dobrzyńskich.

Radosny przemarsz wojsk łączy się ze świeżością wiosny, świętem maryjnym (kościelnym) i uroczystością zaręczyn Tadeusza (rannego żołnierza) i Zosi oraz dwu innych par: Telimeny i Rejenta, Tekli Hreczeszanki (Wojszczanki) i Asesora.

6.2. Wątek poboczny

Spór Asesora z Rejentem o Kusego i Sokoła.

Pojedynek Domeyki i Doweyki opisany przez Wojskiego.

Historia Podczaszyca opowiedziana przez Podkomorzego

Historia z pieskiem, czynownikiem i Wielkim Łowczym opowiedziana przez Telimenę.

7. CHARAKTERYSTYKA BOHATERÓW

7.1. Tadeusz

Tadeusz – tytułowy, choć trudno powiedzieć, czy główny bohater epopei Adama Mickiewicza (wg niektórych **głównym bohaterem utworu jest Jacek Soplica lub... szlachta – bohater zbiorowy**).

Syn Jacka Sopolicy wychowywany przez bardzo kochającego go stryja – Sędziego w Soplicowie. Nie zna swego ojca, do końca życia księdza Robaka, nie wie, że jest jego synem.

Młody, przystojny, dobrze zbudowany, wysportowany, marzący o żołnierskim życiu (wiedział zresztą, że taka jest wola ojca, którego nie zna i którego wolę poznaje jedynie przez stryja, Sędziego), kształcony w szkole pod baczным okiem księdza-opiekuna, nie ma możliwości skorzystania z uciech tego świata.

Po powrocie ze szkół ma być, zgodnie z wolą ojca, ożeniony z którąś ze szlachcianek, Sędzia początkowo przeznaczając mu Podkomorzankę, potem na życzenie ojca – swata z Zosią.

Tadeusz, zauroczony najpierw młodziutką, widzianą jedynie przez moment w porannym stroju, napotkaną przypadkiem dziewczyną (Zosią) nawiązuje romans z atrakcyjną, zachęcającą go do zbliżenia Telimeną, którą bierze za tę samą kobietę. Telimena podaje mu nawet potajemnie kluczyk, umożliwiając tajemną schadzkę.

Podczas polowania na grubego zwierza, Tadeusz i Hrabia znajdują się najbliżej groźnego niedźwiedzia, obaj nie trafiają do niego i cofają się przed zwierzęciem, czego trochę – jako zapaleni myśliwi – się wstydzą. Obu ocenia ksiądz Robak (skrywający się pod mnisim kapturem Jacek Soplica, Tadeusz absolutnie nie domyśla się, że to jego ojciec).

Niechęć Tadeusza do Hrabiego budzą też zaloty arystokraty do tych samych kobiet – Telimeny, a potem Zosi. Konflikt zostaje zaogniony, gdy Tadeusz rozpoznaje w czasie uczty prawdziwą Zosię, pojmuje swoją pomyłkę i wycofuje się z romansu z Telimeną, zaczynając już egzekwować swoje prawa jako jego kochanki.

Unika jej i oświadcza stryjowi, że musi natychmiast wyjechać, choć podobają mu się Zosia. Sędzia wyśmiewa postępowanie młodzieńca i wypytuje surowo, czy młodzieniec nie zbałamucił panny i czy przypadkiem dlatego nie chce uciekać.

Napotkana przypadkiem, unikana przez młodzieńca Telimena, usiłuje

wzbudzić w nim poczucie winy, wymóc na nim deklarację uczuć, a nawet małżeństwa, Tadeusz jednak nie kryje się z tym, że nie zamierza się z nią ożenić, nazywa ją szaloną i głupią. Potrafi być stanowczy i niegrzeczny. Ma też jednak wyrzuty sumienia.

Wzburzony, próbuje się nawet utopić, czemu usiłuje przeszkodzić Telimena. Pojmany przez Hrabiego nad jeziorem, przestaje myśleć o samobójstwie. W czasie zajazdu z powodzeniem bierze udział w bitwie z Rosjanami. Wyzywa na pojedynek majora Płuta, staje do niego w końcu Ryków, ostatecznie nie dochodzi do pojedynku, bo Tadeusza chce zastąpić Hrabia, wychodzą też na jaw podstęp Płuta, który próbuje strzelić do Tadeusza. Młodzieniec szczęśliwie uchodzi śmierci, kula przebija tylko jego kapelusz. Tadeusz wspaniałomyślnie zasłania też Rykowa.

Po bitwie Tadeusz opuszcza wraz z rodakami Litwę (i Zosię). Dostaje od ukochanej relikwiarzyk, wyjeżdża z nadzieją, że nie pozostanie Zosi obojętny, nie chce jednak narzucać się jej ze swymi uczuciami.

Wraca ranny wiosną 1812 r. wraz z wojskami napoleońskimi, a upewniwszy się o uczuciach Zosi, zaręcza się z nią. Zaręczyny łączą się ze zrękowinami Asesora z Hreczeszanką i Rejenta z Telimeną. Tadeusz i Zosia, zgodnie ze zwyczajem, jak państwo młodzi, usługują włościanom przy stole. Z inicjatywy Tadeusza postanawiają uwłaszczyć chłopów.

Tadeusz jest młodzieńcem energicznym, chętnym do walki, niezbyt chętnym do nauki. Nie zna się na sztuce. Jego atutem są szczerość uczuć, sprawność, młodość, odwaga.

Bywa bardzo lekkomyślny: wdaje się w romans z Telimeną, nie rozróżnia ciotki i siostrzenicy, zasypia na polowanie, omal nie traci w nim życia.

Jest też jednak odważny, skory do pojedynku zarówno w czasie kłótni w zamku, jak i bitwy.

Posłuszny stryjowi, okazuje mu szacunek i miłość. Jak ojciec (którego nie zna) i stryj jest człowiekiem czynny.

Jest też skłonny do uniesień Sarmatą. Patriota, walczy o niepodległość Polski i Litwy. Jednak stać go też na ludzkie odruchy wobec wrogów (broń Rykowa).

Niekiedy stanowczy i prosty w obejściu, np. w rozmowie z Telimeną, potrafi być jednak wrażliwy – ma wyrzuty sumienia wobec Telimeny, bardzo delikatnie postępuje z Zosią.

Ma postępowe poglądy: chce uwłaszczyć chłopów. Skromny i pracow-

ty, pewnie będzie dobrym gospodarzem, o ile nad pracowitością nie weźmie góry żołnierski duch.

Tadeusz to reprezentant młodego, chętnego do walki o wolność pokolenia, postać szczególnie oryginalna. Wybranie go na tytułowego bohatera powoduje, że cała szlachta – której jest typowym reprezentantem – urasta do roli głównego bohatera zbiorowego eposu.

7.2. Zosia

Zosia – szlachcianka ze znakomitego rodu Horeszków (po matce), wojewodzianka, wcześniej osierocona przez rodziców i wychowywana przez Telimenę trochę w Petersburgu, trochę w Soplicowie, wspierana finansowo przez Sopliców (przez Jacka za pośrednictwem Sędziego). Jak się potem okazało, skarby dla niej przechował także wierny sługa Horeszków, Gerwazy.

Ojciec Tadeusza i Sędzia przeznaczali ją Tadeuszowi, w wyniku intryg Telimeny i jej romansu z Tadeuszem małżeństwo to omal nie doszłoby do skutku; początkowo Telimena marzyła o wyswataniu wychowanki z Hrabią, także zresztą adoratorem Telimeny.

Zosia podobała się Hrabiemu, gdy pierwszy raz ją zobaczył wydała mu się heroiną, bohaterką romansu bądź niezwykłym zjawiskiem, nimfą, potem po prostu śliczną, młodą dziewczyną. Zarzucał jej jednak gminny sposób wystawiania się i spoufalanie z chłopstwem. Wrażenie na wielu zrobiła dopiero elegancko przebrana i przedstawiona towarzystwu przez Telimenę. Elegancka opiekunka ubolewała nad jej wiejskimi zabawami i niezbyt wykwintnym sposobem bycia.

Tadeusza urzekła młodością i świeżością, pomylił ją jednak z Telimeną, co spowodowało zawirowania w ich relacjach.

Gdy poznajemy Zosię, jest dziecinna, skromna, płochliwa, nie kieruje się uczuciami, nie podobają się jej żadni mężczyźni, po prostu słucha rad ciotki.

Potem jednak dociera do niej, że kocha Tadeusza – orientuje się w tym po wyjeździe młodzieńca na wojnę (Tadeusz wzruszył ją w noc śmierci księdza Robaka, kiedy to podczas pożegnania miał łzy w oczach).

Kiedy Tadeusz powraca, Zosia wydaje się szczęśliwa jako jego narzeczona. Planują skromne, pracowite życie: Zosia zgadza się na propozycję uwłaszczenia chłopów (pomysł Tadeusza), nie boi się uszczuplenia dochodów, zamierza nauczyć się wykonywać podstawowe prace gospodarskie.

Posłuszna Telimenie i posłuszna Tadeuszowi, niekiedy jednak wykazuje się uporem, np. wtedy, gdy wbrew woli opiekunki, wybiera na zaręczyny skromny narodowy strój, a nie szykowną suknię.

Uwielbiana przez dzieci i zwierzęta, kochana nieszczęśliwie przez Saka z Dobrzyń, lubiana bardzo przez Żyda Jankiela, który na prośbę dziewczyny zgadza się podczas jej zaręczyn zagrać na cymbałach, Zosia jest typem niewinnej polskiej dziewczyny – niebieskookiej, niewinnej blondynki. To kobieta – dziecko, polska dziewica, ucieleśnienie naiwności, prostolinijności, niewinności i młodzieńczego uroku. Może drażnić uległością i naiwnością, brakiem namiętności czy niedostatkami w wykształceniu.

Według niektórych badaczy jest postacią zwienną, idealną, postacią-mazurkiem, snem, nie realną bohaterką, znacznie różniącą się od innych kreacji z *Pana Tadeusza*.

7.3. Telimena

Telimena – daleka krewna Sędziego, przez sympatię i szacunek nazywana jego siostrą; prawna opiekunka Zosi z rodu Horeszków (córką Ewy Horeszkówny); piękna, dojrzała, elegancka kobieta, mająca opinię kokietki oraz kobiety nadmiernie dbającej o wygląd, np. podczas zwykłej kolacji na wsi, w dzień powszedni, jest ubrana wizytowo, co budzi niesmak niektórych gości.

Dość wyrachowana w swych uczuciach, początkowo zwraca je ku Hrabiemu (wielki pan) i Tadeuszowi (urok młodzieńca, świeżość uczuć), potem przerzuca się na bardziej „pewny grunt” – nudnego, ale majątnego Rejenta, który ulega wszystkim jej zachciankom.

Pozerka, udaje wykształconą, sentymentalną, romantyczną w rozmowach z Hrabią, dobrotliwą i szczerą w rozmowach z Tadeuszem (apeluje też do jego uczciwości).

Kocha Zosię, lecz dość nieoczekiwanie krzyżuje plany jej związku z Tadeuszem z powodu własnych zachcianek.

Lubi sprawiać wrażenie niepraktycznej – nie zbiera grzybów, wszędzie się spóźnia, nudzi ją wieś, kocha Petersburg.

Opowiada anegdoty, np. o łowczym i swoim piesku – obliczone zapewne na zdobycie sympatii i zainteresowania myśliwych – Asesora i Rejenta.

Często udaje skrzywdzoną: mdleje w objęciach Hrabiego lub prosi go o litość, liczy na pomoc Tadeusza w chwytności mrówek.

Piękna, elegancka, inteligentna manipulatrix, świadoma swego wdzięku i urody jest uznawana niekiedy za najciekawszą postać kobiecą polskiego romantyzmu. Pewne powinowactwa z tą postacią ma Podstolina z *Zemsty* – równie atrakcyjna i wyrachowana.

7.4. Jacek Soplica

Jacek Soplica (w czasie trwania akcji występujący jako ksiądz Robak) – według wielu głównym bohaterem *Pana Tadeusza*, postać dynamiczna, zmieniająca się w toku akcji. Bohater romantyczny, który przechodzi przemianę jak Gustaw-Konrad i który ma w swej biografii wiele zagadek, zupełnie jak bohater byroniczny (*Giaur*). Podobnie jak bohater byroniczny popełnia czyn zbrodniczy (w przypadku Jacka jest to zabójstwo Stolnika).

W młodości znakomity strzelec, piękny wąż, towarzyski i mający wielkie wpływy w województwie (dlatego przez żart nazywany wojewodą) ma wielkie powodzenie u kobiet i cieszy się szacunkiem magnatów, dla których może zebrać wiele szabel i kresek na sejmiku.

Rozpieszczany przez samego Radziwiłła czy Stolnika, staje się dumny i pyszny.

Zakochuje się w córce Horeszki, u którego często bywa w domu. Ewa podziela jego uczucia, ale nie przyznaje się do tego przed rodzicami. Stolnik zdaje się nie zauważać tych afektów, ale gdy Jacek ma już zamiar się oświadczyć, podaje mu czarną polewkę, która oznacza odmowę ręki córki.

Jacek unosi się honorem i postanawia opuścić ojczyznę, jechać na wojnę. Jedzie się pożegnać ze Stolnikiem, widzi straszne cierpienie Ewy, która płacze i omal nie mdleje, gdy dowiaduje się o wyjeździe ukochanego. Stolnik jak gdyby nigdy nic rozpoczyna rozmowę na temat swatania córki z kasztelanem witebskim.

Jacek marzy o zemście lub porwaniu córki Stolnika, co jednak jest niemożliwe, ze względu na zdrowie delikatnej i wrażliwej dziewczyny.

W końcu postanawia zapomnieć, ożenić się, może potem zemścić. Żeni się z ubogą dziewczyną, ma z nią dziecko – jednak młodzi nie są szczęśliwi, Jacek zaczyna pić, a jego żona umiera z rozpaczy.

W tym czasie wszyscy nim już pogardzają, nikt nie potrzebuje towarzyswa słabego alkoholika.

Do Jacka docierają wieści o zaręczynach córki Stolnika i o tym, że Ewa zemstała podczas ceremonii, że jest nieszczęśliwa i choruje.

Pewnego dnia Jacek jedzie pod zamek, roziskrzony światłami, balujący, jest świadkiem napadu Moskali na dom Stolnika – patrioty. Targają nim sprzeczne uczucia. To chce podpalać zamek, to ratować ukochaną, a nawet Stolnika.

Gdy widzi, że szala zwycięstwa przechyliła się na stronę Stolnika, wście-

kły wkracza na ganek, gdzie stoi Horeszko, chwytając karabin Moskale i z niego strzela do ojca Ewy. Zabija i staje jak oślepiły. Gerwazy celuje w niego, ale nie trafia.

Po tym zabójstwie i incydencie z Moskalami do Jacka przylgnie miano zdrajcy. Z łatwością może stać się służalcem Moskwy, ale się nim nie staje. Rosjanie przyznają część dóbr Horeszków Soplicom.

Jacek nie potrafi współpracować z zaborcą. Opuszcza kraj, cierpi, postanawia odkupić swe winy. Wstępuje do zakonu bernardynów, przyjmuje nazwisko księdza Robaka, sugerujące pokorę („jak robak z prochu”) – Soplica uważa bowiem, że największy grzech, który przywiódł go do zabicia Stolnika to grzech pychy.

Postanawia naprawić dawne winy. Gdy dowiaduje się o śmierci Ewy na Syberii i osieroceniu przez nią Zosi, nakazuje bratu wychowanie dziecka. Sam służy ojczyźnie i walczy w różnych bitwach, przedziera się z rozkazami jako emisariusz między zaborami. Ulega represjom zarówno ze strony Prusaków, jak i Rosjan, trafia np. na karne roboty.

W końcu wraca na Litwę, nikomu (nawet bratu i synowi, który w tym czasie już dorasta) nie zdradzając swej tożsamości. Przekazuje jedynie Sędziemu wiadomości od brata, próbuje opiekować się Tadeuszem, i wyswatać go z Zosią oraz zapobiec umizgom Telimeny (którą nazywa „kokietką i trzpiotką”) do młodzieńca. Podczas polowania zabija niedźwiedzia bezpośrednio zagrażającemu Tadeuszowi i Hrabiemu. Tym strzałem budzi niedowierzanie i powszechny podziw.

Jednocześnie pracuje nad uświadamianiem szlachty i przygotowaniem jej do udziału w powstaniu na Litwie, opowiada Polakom o Napoleonie, pokazując tabakierę z jego wizerunkiem.

Próbuje też godzić Hrabiego i Sędziego, kłócących się o zamek czy Ase-sora i Rejenta, wiodących błahy spór o chwytność swych psów. Przy okazji informuje Sędziego o możliwości wybuchu rychłego powstania na Litwie i odkupienia dawnych win Sopliców (Jacka). Ma nadzieję, że tą informacją powstrzyma konflikt pomiędzy Hrabią a Sędzią, nie udaje mu się to jednak.

Poprzez swą agitację nieświadomie przyspiesza powstanie, a raczej zajazd na Sopcicę, sprowokowany przez Gerwazego, który skłonnej do bitwy szlachcie umie wytłumaczyć, że słowa Robaka „oczyścić dom” oznaczają ukaranie brata narodowego zdrajcy – Sędziego.

Gdy usiłuje zapobiec konfliktowi, jest już za późno, w dodatku w Do-

brzynie zostaje rozpoznany przez Maćka nad Maćkami i obawia się zemsty Klucznika.

Czuając, że jego życie jest zagrożone, wyznaje Sędziemu, że jest jego bratem i prosi, by nic nie mówić o tym Tadeuszowi.

Podczas zajazdu wykazuje się niezwykłym umysłem: podstępnie upija majora Płuta i jęgrów, rozwiązuje jeńców, doprowadza do bitwy, którą też kieruje. Wkracza do niej w zdecydowanym momencie i zasłania swym ciałem Hrabiego.

Otrzymuje śmiertelny postrzał. Odnawia mu się rana spod Jeny. Umiera na gangrenę, opatrzony świętymi sakramentami, uspokojony wiadomością o tym, iż wojna francusko-rosyjska zostaje ogłoszona, a sejm w Warszawie uchwalił połączenie Polski i Litwy i niebawem do Soplicowa zawitają wojska napoleońskie. Robak (prócz tradycyjnej, katolickiej) odbywa przedśmiertną świecką spowiedź przed bezwzględny Gerwazym, który wyznaje mu wreszcie tajemnicę skrywaną przed światem – umierający Stólnik wybaczył zabójcy Jackowi i nakreślił nad nim ręką w powietrzu znak krzyża. Jacek umiera spokojny o losy syna i kraju.

Pośmiertnie zostaje mu nadany przez Napoleona order – Legia Honorowa.

Informuje o tym szlachtę zgromadzoną w kościele Podkomorzy w czasie przybycia wojsk napoleońskich na Litwę. Następuje rehabilitacja dawnego zdrajcy. Szlachta dowiaduje się, że Soplica nie umarł, jak sądzono w Rzymie, lecz spełniał tajną misję jako ksiądz Robak, również pod koniec życia, w Soplicowie. Odkupując dawne grzechy, dokonał wielu bohaterskich czynów:

*On to pod Hohenliden, gdy Ryszpans generał
Na pół pobity już się do odwrotu zbierał,
Nie wiedząc, że Kniaziewicz ciągnie ku odsieczy,
On to, Jacek, zwan Robak, wśród grotów i mieczy
Przeniósł od Kniaziewicza listy Ryszpansowi,
Donoszące, że nasi biorą tył wrogowi.
On potem w Hiszpaniji, gdy nasze ułany
Zdobyły Samosiery grzbiet oszańcowany,
Obok Koziatulskiego był ranny dwa razy!
Następnie, jak wysłaniec, z tajnymi rozkazami
Biegał po różnych stronach ducha ludzi badać,*

*Towarzystwa tajemne wiązać i zakładać;
Na koniec w Soplicowie, w swym ojczystym gnieździe,
Gdy gotował powstanie, zginął na zajeździe.*

W ten sposób uzupełnia się powikłana biografia bohatera romantycznego.

7.5. Sędzia

Sędzia – brat Jacka Soplicy, właściciel Soplicowa, świetny gospodarz, nieufający jedynie ekonomowi i sługom, ale także sam doglądający gospodarstwa, bo „pańskie oko konia tuczy”.

Dobry dla chłopów – nie dopuszcza do wyrządzenia szkody w ich uprawach, np. przerywa z powodu takiego zagrożenia polowanie, ekonom twierdzi nawet, że chłopci go wykorzystują, gdy donoszą o szkodzie, zwraca im w dwójnasób poniesione straty. Człowiek gościnny, bardzo przestrzegający zasad staropolskiej gościnności i szlacheckich obyczajów. Dbą o porządek przy posiłkach, jest odporny na nowe mody, np. wedle porządku usadza gości, punktualnie rozpoczyna wspólne posiłki, wedle starodawnych zwyczajów urządza polowania z całym ich rytuałem.

Nawet spacerzy gości odbywają się w jego domu w określonym porządku.

Wielką atencją darzy Podkomorzego (wychował się na dworze jego ojca i jest wdzięczny za odebrane wychowanie, zdobytą tam towarzyską ogłędę – wcześniej przebywał w jezuickiej szkole). Zwraca uwagę, by w jego domu szanowano ludzi ze względu na sprawowany przez nich urząd i ich wiek. Wielką wagę przywiązuje do grzeczności (wygłasza nawet mowę o grzeczności po przybyciu Tadeusza).

Dobry, serdeczny człowiek. Wychowuje syna brata (którego prawie nie pamięta) – Tadeusza i kocha go jak własne dziecko, jest bardzo wzruszony, gdy młodzieniec wraca do domu po nauce w Wilnie. Dbą o jego przyszłość, stara się znaleźć mu żonę, chętnie widzi swaty z Podkomorzanką, potem Zosią.

Mimo dobroci i hojności (zrobił też zapis dla córki pana Wojskiego), potrafi być też zapalczywy, gniewny i cechy te ujawnia w czasie konfliktu z Hrabią (hamowany przez księdza Robaką).

Patriota, w jego domu wiszą portrety Kościuszki, Rejtana, słyhać dźwięki *Mazurka Dąbrowskiego*, marzy się o wolnej Polsce i chętnie daje posłuch nowinom księdza Robaką czy Żyda Jankiela o niepodległości.

Sędzia, skłonny do zrywów, obiecuje pieniądze Robakowi na klasztor,

gdy dowiaduje się o rychłej wojnie.

Jest gościnnie. To w Soplicowie przyjmowane są wyczekiwane wojska polskie i generał Dąbrowski.

Sędzia bywa nieco naiwny, np. w rozmowach z Telimeną, nie rozpoznaje też w księdzu Robaku swego brata, dopóki ten wszystkiego mu nie wyjawia.

To typ Sarmaty – patrioty, któremu prócz ojczyzny nie podoba się nic, co nie jest związane z jego ziemią, gospodarstwem, co zarzuca mu Telimena, niewiele podróżującego. Gościnnie i serdeczny, potrafi być też dumny i zapalczywy, np. gdy Robak zwraca mu uwagę, że wchodzi w konflikt z Hrabią.

Niezbyt interesuje się polityką, przyjął część dóbr Stolnika-patrioty po Targowicy, ale gdy ksiądz Robak nakazał mu zadośćuczynienie Horeszkom, wziął na wychowanie córkę Ewy z domu Horeszków.

Jest kawalerem, nie ożenił się, ponieważ zmarła jego narzeczona, córka przyjaciela Sędziego Wojskiego, panna Marta.

7.6. Hrabia

Hrabia – wielki pan, zamożny, dobrze urodzony, krewny Horeszków po kądzieli (ze strony matki). Wiele przebywał w obcych krajach, ubiera się z angielska. Jest pod wielkim wrażeniem romansów i na ich wzór kształtuje swoje życie (stroje, uczucie do Telimeny, stosunek do ruiny zamku Horeszków, która pociąga go przede wszystkim tajemniczością i gotyckim charakterem oraz podobieństwem historii rodu do opowieści z angielskich romansów).

Ma opinię nieszkodliwego dziwaka, noszącego się z cudzoziemską, wielkiego pana, ludzkiego dla sąsiadów i dobrego dla poddanych (chłopów) czy sług (Gerwazy).

Pasją Hrabiego jest malowanie. Chętnie rysuje (wszędzie, nawet na wojnę, zabiera swój szkicownik). Jest artystą, a jeszcze bardziej – pozuje na artystę.

Ważną cechą jego zachowania jest poza – woli pozować na miłość niż kochać, dlatego, gdy konkretna i praktyczna Telimena, zaręczona z innym, w odartej z romantyzmu scenerii żąda od niego wyraźnej deklaracji małżeństwa – wycofuje się... Kocha romantyczną scenerię i sam flirt. W jego wypowiedziach znać egzaltację (w podobnie teatralny sposób jak do Telimeny próbuje przemawiać do Zosi, nie zyskuje tym jednak ani aprobaty, ani nawet zrozumienia dziewczyny). Raczej nie interesuje go trwały związek czy tym bardziej małżeństwo.

Wiele pozy dostrzeżemy także w jego procesowaniu się z Sędzią czy potem w zbrojnym konflikcie – zajeździe.

Hrabia procesuje się o nieprzedstawiający większej wartości, bo drogi w utrzymaniu i zrujnowany zamek, wyłącznie dlatego, że podoba mu się gotycka, jego zdaniem, architektura ruin i ich tajemniczość. Gdy poznaje ich historię, czuje się bohaterem swoistego romansu czy powieści awanturnicznej, dlatego decyduje się na proces i walkę z Soplicą (choć wcześniej, zanim Gerwazy opowiedział mu krwawą historię śmierci Stolnika, był zdecydowany wycofać się z procesu, który go nudził...). Historia Stolnika porusza go jako opowieść jakby wyjęta z zachodniej literatury, nie jako jego historia rodzinna, losy konkretnej, godnej współczucia osoby.

Pasją Hrabiego, poza sztuką i pozowaniem na artystę, bohatera i postać literacką jest... polowanie – jednakże w dotarciu na nie niejednokrotnie przeszkadza mu wczesna pora (lubi spać, bywa niepunktualny). Mimo myśliwskich pasji i talentów oraz odwagi, nie udaje się Hrabiemu zabić niedźwiedzia (podczas słynnego polowania, kiedy to Tadeusz i Hrabia znaleźli się najbliżej zwierza). Jest dumny i honorowy (wstydzi się, że wówczas chybił, również ze względu na honor procesuje się z Sędzią Soplicą o zamek).

Hrabia bywa lekkomyślny i naiwny – łatwo daje sobą manipulować Gerwazemu w sprawie zemsty na Soplicach i zajazdu. Nie można odmówić mu jednak odwagi (zajazd, polowanie, wojna), choć... sam Hrabia ma do siebie pretensje, że w pewnym momencie stchórzył, cofając się przed niedźwiedziem.

W zamiłowaniach Hrabiego do zagranicznej terminologii, strojów, sztuki, zwyczajów i ustaw odnajdziemy wyraźne rysy kosmopolityzmu.

A jednak, mimo to, Hrabia jest patriotą. Służy w armii polskiej u boku Napoleona. Wystawia własny pułk jazdy, wślawia się w bitwie i zostaje mianowany pułkownikiem. Wraca w glorii bohatera, która mu też odpowiada, ponieważ jest elementem pozy. Nie przestaje zresztą pozować na artystę – szkicuje również jako oficer.

Wyruszając na wojnę, teatralnie przyjmuje wstęgę od wybranki swego serca, Telimeny.

Gdy ta nie dotrzymuje mu wierności, równie teatralnie oburza się, ale chyba w istocie niezbyt przejmując się odejściem ukochanej, zaczyna (może na złość Telimienie) umizgiwać się do Podkomorzanki.

7.7. Gerwazy

Gerwazy – stary, oddany, wierny sługa Horeszków, szlachcic niewiedomego herbu, nazywany Półkożicem (od liberii Horeszków z wyszytymi klej-

notami rodowymi, którą nosił), zwany Mopankiem (od jego słynnego powiedzenia) i Szczerbcem (ponieważ całą łysinę miał w „szczerbach” – bliźnach). Naprawdę nazywał się Rębajło i tytułował siebie Klucznikiem, ponieważ ten urząd piastował na zamku Stolnika. Nosił przy sobie pęk kluczy, którymi otwierał i zamykał jedyne sprawne w zamku, na własny koszt wyremontowane, drzwi. Mieszkał w zamku, choć mógł żyć u Hrabiego – krewnego Horeszków – „na łaskawym chlebie”.

Bardzo przeżył śmierć swego pana, Stolnika Horeszki, któremu był szczerze oddany. Po stracie swego pana zmienił się, niegdyś wesoły i towarzyski, zaprzestał bywania w świecie.

Od chwili jego śmierci nienawidził Sopliców: gdy Jacek Soplica zabił Stolnika, zanurzył swój słynny rapier, zwany Scyzorykiem, we krwi pana i poprzysiągł zemstę, wiedząc, iż tylko on może wymierzyć sprawiedliwość, ponieważ Stolnik nie pozostawił po sobie syna...

Mściwy, ścigał wszystkich Sopliców na sejmach, zajazdach, jarmarkach, kilku zabił i kilku poturbował. Opowiedział historię śmierci Stolnika Hrabie mu i wpłynął na niego, by ten nie wycofywał się ze sporu z Sędzią o zamek.

Podczas uczty w zamku sprowokował konflikt: tak głośno nakręcał zegar, że wywołał ingerencję Soplicy i jego ludzi i doszło do bójki... Podczas walk osłaniał Hrabiego, ostatniego z Horeszków, miał taki zamiar także podczas polowania. Skłonił go do organizacji zajazdu na Soplicę.

On też przekonał szlachtę dobrzyńską do uczestnictwa w zajęździe. Wszystko to świadczy o odwadze, ale i warcholstwie Klucznika.

Po wygranej bitwie z Moskalami, którzy zostali wezwani w czasie zajazdu, gdy obawiano się skargi majora Płuta i wynikających z niej represji, skrycie zabił majora, nie mówiąc nikomu, w jaki sposób go zgładził i gdzie go pochował... Na wszelkie pytania o majora odpowiadał „pro publico bono” (dla dobra powszechnego).

To on stał się adresatem przedśmiertnej świeckiej spowiedzi księdza Robaka, który okazał się... jego odwiecznym wrogiem – Jackiem Soplicą, zabójcą Stolnika.

W obliczu śmierci umierającego, poznawszy motywy działań wroga i nieznane szczegóły z jego życia (np. to, że nie był z Moskalami w zмовie), przypomniawszy też sobie, że właśnie Robak-Soplica ocalił Hrabiego od śmierci podczas polowania, ugiął się i zaniechał zemsty. Wyznał też umierającemu, iż... prawdopodobnie Stolnik mu przebaczył... Zapięły w gnie-

wie Gerwazy ukrywał bowiem przez lata fakt, że umierając, Stolnik nakreślił w powietrzu krzyż nad niewidzącym tego zabójcą:

*Kto umierającego smuci, wiem, że grzeszy.
Powieм tobie coś, pewnie to ciebie pocieszy:
Kiedy nieboszczyk Pan mój upadał zraniony,
A ja, klęcząc nad jego piersią pochylony
I miecz maczając w ranę, zemstę zaprzysiągnął,
Pan głowę wstrząsnął, rękę ku bramie wyciągnął
W stronę, gdzie stałeś, i krzyż w powietrzu naznaczył;
Mówić nie mógł, lecz dał znak, że zbójcy przebaczył.
Ja też pojąłem, ale tak się z gniewu wściekłem,
Że o tym krzyżu nigdy i słowa nie rzekłem.*

Świadczy to wszystko o mściwości, zaciekłości, odwadze Gerwazego, nawet okrucieństwie, ale i jego niezwykłej konsekwencji, przywiązaniu do Horeszków.

Docenić też należy złamanie nieugiętej postawy Gerwazego podczas spowiedzi Soplicy... Wyłomem od tej bezwzględnej postawy była skrywana sympatia, którą Gerwazy żywił Tadeusza.

Ów sługa Horeszków był w odwiecznym konflikcie ze sługą Sopliców, Protazym. Po decyzji o zaręczynach Zosi z Horeszków i Tadeusza Soplicy, zaprzyjaźnił się z nim, gawędził jak z przyjacielem i przyznał się do swej sympatii dla syna Jacka Soplicy.

Okazał się też bardzo zapobiegliwym, uczciwym, rozsądnym i przywiązanym do Horeszków człowiekiem: podczas zaręczyn Tadeusza i Zosi, wyjawiał, że przechował dla dziedziczki rodu skarby Horeszków, i na pewno Zosia nie będzie musiała z konieczności plamić swych rąk pracą. Natomiast własne oszczędności postanowił przeznaczyć na remont zamku. Po ślubie Zosi i Tadeusza zamierzał przenieść się do nich i piastować ich dzieci. Jego szczęściem było szczęście Horeszków, a potem potomków ich rodu.

7.8. Protazy Brzechalski

Protazy Brzechalski – „ostatni woźny trybunału”, sługa domu Sopliców, z rozrzewnieniem wspominający dawne czasy, w których wypełniał z powagą swe służbowe obowiązki (chodził z pozwami).

Przywiązuje wielką wagę do tego, by wszystko odbywało się zgodnie z przepisami, nawet podczas bitwy w zamku, na pobojuwisku, odczytu-

je swoje oświadczenie. Jest sprytny, próbuje podstępnie, nawet wbrew woli Sędziego, organizować uczty w zamku, o który toczy się spór pomiędzy Soplicą a potomkiem Horeszków, by potem na mocy prawa móc udowodnić, iż użytkowany budynek (Sędzia przyjmuje w nim gości) faktycznie należy do gospodarza.

On też jest osobistym sługą Sędziego, pomaga mu np. zdejmować długie szlachecki pas.

Jemu także Sędzia powierza misję zaniesienia skargi przeciwko Hrabie-mu *o skrzywdzenie honoru, zelżywe wyrazy, /Zaś przeciw Gerwazemu o gwałty i razy*".

Protazy wykazuje się podczas tej misji... tchórzostwem, zbliżając się do domu Hrabiego, ukrywa się (jak podczas wielu wcześniejszych woźnieńskich misji) w konopiach, obawia się bowiem, że spotka go jakaś przykra przyгода, zastaje jednak pusty dom Hrabiego. W czasie zajazdu zostaje zmuszony siłą przez Gerwazego do spisania aktu, na który się nie zgadzał, udaje mu się jednak umknąć w zagony kapusty...

W finale epopei, gdy Zosia zaręcza się z Tadeuszem, godzi się z Horeszkami i pogodnie wspomina z Gerwazym dawne czasy.

7.9. Asesor

Asesor – był dziedzicem wielkiej schedy po ojcu, którą roztrwonił, wiele wydając na życie towarzyskie, potem zaczął służbę rządową, by stanowisko zapewniło mu oczekiwane poważanie i znaczenie w powiecie.

Z wyglądu drobny, niski, mało ruchliwy i cichy, nadrobił złośliwością, był znany z ciętego języka na balach czy sejmikach, układał żarty o różnych osobach, żartowano, że mógłby je drukować w kalendarzu, mówiono, że ma „żądło w języku”. To on złośliwie, niby przypadkiem, poinformował Tadeusza w licznym gronie gości, że podobająca mu się Telimena jest... ciocią młodzieńca.

Jego pasją było myślistwo – wspomnieniem po wielkopańskiej przeszłości były dwa charty, które zostały mu z wielkiej psiarni... Jeden z nich – Sokół – stał się przyczyną sporu z Rejentem Bolestą (wątek poboczny ciągnący się niemal przez całą epopeję). Spór długo był nierozstrzygnięty, w końcu jednak zakończył się pomyślnie dla obu stron: Kusy i Sokół równocześnie dopadły szaraka, jak twierdził kuchcik, specjalnie hodowanego i podstępnie wypuszczonego przez Wojskiego, byle tylko pogodzić skłóconych.

W dowód przyjaźni Asesor z Rejentem wymienili się podarkami i odtąd

nie wchodzili już sobie w drogę, w wersję kuchcika jednak nie uwierzyli.

Asesor był jednym z gości sędziego Soplicy w czasie sporu Soplicy z Hrabią o zamek. Być może w towarzystwie licznych gości szukał żony, podobną mu się Telimena. Ostatecznie zaręczył się z Wojską Hreczeszanką, kobietą już niemłodą, ale majątną, która miała około pięćdziesięciu lat i... zapis od Sędziego.

Asesor był realistą, potrafił „ustawić” się w życiu: gdy piękny obiekt westchnień – Telimena, okazał się niedostępny (kochał Tadeusza, romansowała z Hrabią, w końcu zaręczyła się z Rejentem), wybrał pannę niemłodą, ale majątną, która zapewne mogła rozwiązać jego problemy finansowe (zwłaszcza że dostała zapis od Sędziego), kiedy ten całkiem już roztrwonił rodzinny majątek i przeszedł na służbę państwową. Okazał się też konformistą w sprawach politycznych: *Asesor, niegdyś cara, dziś Napoleona/Wierny sługa*.

7.10. Rejent Bolesta

Rejent Bolesta – dość majątny szlachcic, zapewne znajomy Sędziego, jeden z gości w Soplicowie, gdy miały się rozstrzygać „sądy graniczne” pomiędzy Hrabią a Sędzią. Niegdyś był adwokatem.

Zapalony myśliwy, właściciel charta Kusego. W czasie pobytu w Soplicowie wszedł w poważny konflikt z Asesorem o to, który pies jest lepszy i chwytniejszy. Gdy konflikt rozstrzygnął się na korzyść obu panów, wymienił z Asesorem podarki.

Choć miał wielu rywali (zwłaszcza Hrabiego, Tadeusza i Asesora) w wyniku rozwoju wypadków, a także z powodu wyrachowania Telimeny, został jej narzeczoną (Telimena zapewne liczyła na jego majątek i spokojną starość u jego boku). To ich zaręczyny odbywają się równocześnie z zaręczynami Tadeusza i Zosi.

Bolesta jako narzeczoną stał się pantoflarzem – nieprzyzwyczajony do eleganckich strojów, ubrał się zgodnie z życzeniem narzeczonej w dziwaczny cudzoziemski strój, długo też asystował przy toalecie Telimeny.

Okazał się też roztrzepany – podczas polowania na szaraka zgubił ślubny pierścionek i gdy przedstawiano młode pary dowództwu polskich wojsk, szukał pierścionka, podczas gdy jego narzeczoną... od wielu godzin stroiła się.

7.11. Podkomorzy

Podkomorzy – szanujący tradycję patriota, sprawujący z powagą swój urząd, Sarmata skłonny do gniewu (wciąż woła do sługi Tomasza o karabelę).

Troskliwy ojciec rodziny, dba, by dobrze wydać swe córki za mąż.

Przyjaciół Sędziego, który zdobywał ogłądę na dworze jego ojca, *ostatni, co tak poloneza wodzi*. Wróg cudzoziemszczyzny, wielbiciel harmonii Soplicowa.

7.12. Kapitan Nikita Ryków

Kapitan Nikita Ryków – skromny rosyjski żołnierz, posłuszny carowi i rozkazom, ale też lubiący Polaków, krytyczny wobec majora Płuta.

Twierdzi, że Polacy są skorzy i do wybitki, i wypitki. Chętnie uczestniczy w ucztach w Soplicowie, serdecznie przyjmowany przez Sędziego.

Typ „dobrego Rosjanina”: ludzki, tolerancyjny, chce zatuszować sprawę zajazdu.

Honorowy, podczas bitwy z Polakami chce się bić do ostatniej kropli krwi. Uczestniczył w wielu bitwach, ceni odwagę Polaków. Sam jest bardzo odważny.

Jego pasją są przysłowia i anegdoty – zna ich mnóstwo na każdą okazję – i gra na bałabajce.

7.13. Major Płut

Major Płut – właściwie Płutowicz, bezpośredni przełożony Rykowa, stał na czele wojsk stacjonujących w okolicy, Polak będąc w służbie Rosjan awansował, zrusyfikowany:

*Ten Major. Polak rodem, z miasteczka Dzierowicz,
Nazywał się (jak słyhać) po polsku Płutowicz,
Lecz przechrzcił się; łotr wielki, jak zwykle się dzieje
Z Polakiem, który w carskiej służbie zmoskwicieje.*

Łapownik, surowszy dla Polaków niż rodowity Rosjanin, kapitan Ryków:

*Jeśli chcesz, Sędzio, żeby to uszło na sucho,
Za każdą głowę tysiąc rubelków gotówką.
Tysiąc rubelków, Sędzio, to ostatnie słówko.*

Skłonny do tańców i wypitki, upity podstępem wraz z całą rotą przez księdza Robaka, tchórz, wygubił całą rotę. Próbował zabić podstępem Tadeusza i nie zgodził się pojedynekować z nim. Został zabity skrycie – „pro publico bono” – przez Klucznika Gerwazego.

7.14. Jankiel

Jankiel – Żyd-patriota, dzierżawca dwóch sąsiadujących ze sobą, nie-

gdyś konkurencyjnych karczm, postawionych przez dziedzica zamku i na złość – przez Soplicę.

Dobry gospodarz. Lubił, gdy się u niego bawiono, nie tolerował pijaństwa. Świetny muzyk; najlepszy cymbalista w okolicy.

Jego koncert jest majstersztykiem poetyckim Mickiewicza i popisem mistrza muzyka. Jankiel bardzo lubił Zosię, obiecał grać na jej weselu i uświetnił koncertem jej zaręczyny.

Patriota, ze łzami w oczach grał fragmenty takie jak *Polonez 3 maja* czy *Mazurek Dąbrowskiego*.

Podobno był emisariuszem i składował broń dla powstańców. Tajemne układy łączyły go z księdzem Robakiem, którego bardzo szanował.

Niekonfliktowy, usiłował zażegnać nieporozumienie wzniecone przez Gerwazego w zaścianku Dobrzyńskich.

7.15. Szlachta dobrzyńska

Szlachta dobrzyńska – ziemianie z jednego z litewskich zaścianków, wywodzący się z ziemi dobrzyńskiej, niegdyś ród ludny i bogaty, bitny, wsławiony w walkach pod wodzą króla Jana III Sobieskiego. Z czasem Dobrzyńscy zbiednieli, osiedli na Litwie i zaczęli pracować na siebie, tak jak chłopci.

Odróżniali się jednak od chłopstwa zachowywaniem szlacheckich zwyczajów – inaczej się ubierali; niekiedy dochodziło do absurdów: kobiety przędły i pracowały w polu w rękawiczkach, pasły bydło w trzewikach.

Choć od czterystu lat mieszkali na Litwie, od reszty szlachty odróżniali się językiem („mazurską mową”), wyglądem (czarne włosy i oczy) i zwyczajami. Na chrzcie najczęściej nadawali swoim dzieciom imiona polskich świętych: Macieja, Bartłomieja, „Matyjasza”, „Kachny” i „Maryny”. Ponieważ tych imion było stosunkowo niewiele i powtarzały się, nadawano więc sobie przydomki, tzw. imioniska związane z wyglądem, zwyczajami, charakterem danej osoby.

7.16. Maciej (Matyjasz) Dobrzyński

Maciej (Matyjasz) Dobrzyński – zwany też Kurkiem na kościele (z powodu zmieniania poglądów – chciał być wierny sobie i ojczyźnie, dlatego zmieniał stronnictwa), Zabokiem (bo często sięgał do boku po broń zwaną Rózczką), Królikiem albo Maćkiem nad Maćkami.

Czerstwy, dzielny, mądry, energiczny siedemdziesięciodwuletni starzec. Patriota, cieszący się wielkim autorytetem w zaścianku, stał praktycznie na jego czele.

Nienawidził Rosjan, brał udział w konfederacji barskiej, gdzie wślawił się jako dzielny żołnierz ze swą bronią Rózczką. Był też uczestnikiem powstania kościuszkowskiego, podczas którego pod wałami Pragi uratował od niechybnej śmierci pana Pocięja, bardzo narażając swoje zdrowie. Dumny i bezinteresowny, nie przyjął od niego rekompensaty w postaci majątku, odpisał: *Niech Pocięj Macieja, /A nie Maciej Pocięja ma za dobrodzieja.*

Wszyscy w zaścianku chętnie zasięgaliby jego rady, choć nie był ani najbogatszy, ani najbardziej wykształcony, ani też nie zabiegał o popularność (która wręcz go męczyła). Szanowano go za znajomość historii, podań i legend ludowych, odwagę, pewność sądów, znajomość spraw gospodarskich i prawa. Podejrzewano go nawet o znajomość rzeczy tajemnych.

Maciej nie dbał o sławę, po radę zwracano się do niego i w kwestiach dotyczących np. uprawy roli, i wojny np. gdy Gerwazy rozpętał akcję przeciw Soplicy, do niego udali się posłowie z pytaniem, czy wszczynać powstanie. Okazał się opanowany i rozważny. Nie pozwolił podejmować walki, dopóki nie pozna się szczegółów planu. Łagodny, gdy dopiekli mu krewni i sąsiedzi, złażał ich za pieniactwo, prywatę i warcholstwo:

*A głupi! A głupi!
A głupi wy! Na kim się mleło, na was skrupi.
(...)
Precz stąd! Bo jakem Maciek, was, do milionów
Kroćset kroci tysięcy fur beczek furgonów
Diabłów!!!*

7.17. Bartek Prusak

Bartek Prusak – pływał na wielkich barkach do Królewca, z powodu swej nienawiści do Prusaków był złośliwie przezywany Prusakiem. Bywały w świecie, znał historię i sławne dokonania Napoleona.

Jest jednak rozsądny i choć jest zwolennikiem powstania, powstrzymuje szlachtę przed bezmyślnym atakiem na Soplicę bez porozumienia z księdzem Robakiem. Szanuje Sędziego za patriotyzm. To on wypowiada znaczące słowa:

*Ilekróć z Prus powracam, chcąc zmyć się z niemczyzny,
Wpadam do Soplicowa jak w centrum polszczyzny:
Tam się człowiek napije, nadysze Ojczyzny.*

7.18. Maciej Kropiciel

Maciej Kropiciel, zwany też Chrzycielem (przydomek od wielkiej maczugi, którą zwał Kropidełkiem) – silny, odważny, brawurowy wręcz krzykacz, skłonny do bitki i zaczepki, awanturnik.

Złośliwie i zaczepnie polemizuje z rozsądnymi radami Bartka i Maćka nad Maćkami:

*Ja w Prusach nie bywałem; rozum królewiecki
Dobry dla Prus, a u mnie jest rozum szlachecki.
To wiem, że kto chce bić się, niech Kropidło chwyta,
Kto umierać, ten księdza niech woła, i kwita!*

Wślawia się jednak bardzo w walkach wojsk polskich u boku Napoleona.

7.19. Bartek Brzytewka

Bartek Brzytewka – chętny do walki, samowolny pieniacz, bardzo dzielny w bitwach.

7.20. Buchman

Buchman – komisarz z Klecka, ubrany z niemiecka, biurokrata patriotą, niewiadomego pochodzenia, wielką wagę przywiązujący do procedur.

7.21. Sak

Sak – syn Chrzyciela, zakochany nieszczęśliwie w Zosi, stracił resztki jej sympatii, gdy wyrznął w czasie zajazdu jej ukochane kury – drób z jej kurnika.

7.22. Osoby znane wyłącznie z retrospekcji

Ewa Horeszkówna (znana ze wspomnień Jacka Soplicy i Gerwazego) – piękna, młoda, delikatna, pochodząca z arystokratycznego rodu, córka Stolnika. Kochał ją szaloną miłością Jacek Soplica, a ona odwzajemniała te uczucia, lecz tała je przed rodzicami, wiedząc, że są one nie po ich myśli.

Jacek sądził, że jest zbyt delikatna, by mogła przeciwstawić się woli rodziców bądź przeżyć np. porwanie przez kochanka.

Bardzo dotknęło ją rozstanie z Jackiem. Została wydana za kogo innego. Urodziła córkę Zosię i niedługo potem zmarła.

Jacek wspominał ją ciepło nawet na łożu śmierci.

Stolnik Horeszko (znany ze wspomnień księdza Robaka-Jacka Soplicy oraz Gerwazego) – wielki i dumny pan, arystokrata, właściciel okazałego zamku. Ojciec Ewy, patriotą.

Przyjaźnił się z Jackiem Soplicą, faktycznie wykorzystując jego wpływy i popularność wśród miejscowej szlachty. Podał dumnemu młodzieńcowi czarną polewkę, gdy zrozumiał, że ten zabiega o względy Ewy i zamierza prosić o jej rękę. Okazał się na tyle gruboskórny i niedelikatny, że opowiedział niedoszłemu zięciowi o planach wydania za mąż Ewy za kogoś innego.

Dzielny i odważny w walce, patriota, bronił swego zamku przed najazdem Moskali. Odparł ten atak przy pomocy niewiast i służby. Zginął, zabity przez niebędącego w zмовie z Moskalami, ale obserwującego napad i targanego sprzecznymi uczuciami Jacka (który wahał się pomiędzy ocaleniem rodziny Stolnika a zabiciem niedosłego teścia).

Stolnik przed śmiercią nakreślił nad Jackiem krzyż w powietrzu (czego zabójca nie zauważył) – prawdopodobnie wybaczył mordercy i tuż przed śmiercią wykazał się prawdziwie chrześcijańską postawą. Gerwazy ukrywał przed światem ów akt przebaczenia, prawdę wyznał dopiero tuż przed śmiercią Jacka, podczas jego przedśmiertnej świeckiej spowiedzi – przed najbliższym sługą Stolnika.

Zdaniem Gerwazego Stolnik był prawym, dobrym, ludzkim wielkim panem; pielęgnował jego pamięć i poprzysiągł zemstę za jego śmierć; pilnował też skarbów przeznaczonych dla jego wnuczki.

Zdaniem Jacka był bezdusznym człowiekiem, kpiącym sobie z całego świata, nawet z nieszczęścia własnego dziecka.

7.23. Bohaterowie epizodyczni

- ★ Domeyko – bohater opowiadania Wojskiego,
- ★ Dowejko,
- ★ Podczaszyk,
- ★ Córka Wojskiego – Marta Hreczeszanka,
- ★ Łowczy,
- ★ Czynnownik.

8. KOMPOZYCJA

Jak już wspomnieliśmy, **fabuła jest splotem trzech (lub czterech) wątków głównych i jednego pobocznego, humorystycznego.**

Utwór podzielony jest na **12 ksiąg napisanych 13-zgłoskowcem** (13 sylab każdym wersie), księga I rozpoczyna się **inwokacją**, a utwór kończy się **epilogiem** – zwłaszcza inwokacja i podział na księgi przywołuje na myśl eposy starożytne, takie jak *Iliada* czy *Odyseja*.

Zauważano wielokrotnie, że konstrukcja *Pana Tadeusza* jest spójna, klarowna, symetryczna: zasadniczą część poematu stanowi 10 pierwszych ksiąg, 2 ostatnie są jakby zamknięciem, „koroną nad całością”.

10 pierwszych ksiąg dzieli się natomiast symetrycznie na połowy. Pod koniec *Księgi V* następuje punkt kulminacyjny. To moment najważniejszy, zwrotny zarówno w wątku miłosnym (zmienia się stosunek Tadeusza do Telimeny, młodzieniec powraca do pierwotnego zauroczenia Zosią), jak i w sporze o zamek (powstaje plan zajazdu).

Warto też zauważyć, że w pierwszych pięciu księgach na ogół opisywany jest „obóz soplicowski”, w księgach VI-X raczej obóz przeciwny, zbliżony do Hrabiego i rodu Horeszków.

Stanisław Pigoń porównał konsekwentną i zwartą konstrukcję *Pana Tadeusza* do konstrukcji klasycystycznej tragedii (w której także bardzo ważnym był m.in. punkt kulminacyjny).

9. NARRACJA

Przyjmuje się, że w *Panu Tadeuszu* **narratorów jest dwóch: narrator wszechwiedzący**, który relacjonuje wydarzenia i odczucia bohaterów, opisuje przyrodę, zna najtajniejsze myśli i przeżycia oraz **drugi narrator**, będący **wyrazicielem opinii i przekonań ogółu, przyznający się do swej niewiedzy** (np. w kwestii księdza Robaka).

Zwracano też uwagę na to, iż narrator często odwołuje się do słuchaczy, zwraca się do nich bezpośrednio, kogoś chwali lub gani, jest świadkiem, sędzią, komentatorem, bardzo bliskim wydarzeniom, czyni go podobnym do **narratora gawędy**.

10. JĘZYK

Podkreślano **prostotę języka** *Pana Tadeusza*; to, iż oparty jest na metaforach utrwalonych już niekiedy w języku, ale odświeżonych przez hiperbolizację.

Bardzo częste są **animizacje i antropomorfizacje natury**, która poprzez upodobnienie do człowieka, **staje się mu niejako bliższa**, bardziej oswojona i łaskawa, lepiej rozumiała (to dlatego stawy przypominają kochanków, a słońce ma oblicze gospodarza).

Cechą *Pana Tadeusza* są rozbudowane **porównania**, tzw. **homeryckie**.

Charakterystyczne dla utworu Mickiewicza jest także **charakteryzowanie postaci poprzez język, różnicowanie języka w zależności od tego, kto i jak do kogo mówi** (Hrabia pozuje na artystę, Telimena na wykształconą kobietę, Tadeusz, Zosia, Sędzia mówią „prosto z mostu”).

Częste jest wplatanie do tekstu **mowy potocznej**, ze znacznym udziałem **archaizmów i regionalizmów**. Pojawiają się też **przysłowia i powiedzenia**, np.

Grzeczność nie jest nauką łatwą ani małą.

Wygraj w polu, a wygrasz i w sądzie.

Przysłowie ruskie: Wszystko można, lecz ostrożnie

I to przysłowie: Sobie piecz na carskim rożnie;

I to przysłowie: Lepsza zgoda od niezgody;

Zaplątaj dobrze węzeł, końce wsadź do wody.

Bóg dał ręce, żeby brać, to ruskie przysłowie.

Według niektórych badaczy *Pan Tadeusz* jest utworem o **szczególnych walorach muzycznych**, zarówno dlatego, że opisuje różne fakty mające wiele wspólnego z muzyką (koncert Jankiela, gra Wojskiego na rogu, opis muzyki wieczoru), jak i dlatego że sam **wiersz poematu jest niezwykle muzyczny, melodyjny**.

11. WIERSZ

Pan Tadeusz został napisany **13-zgłoskowcem ze średniówką pod siódmej sylabie**.

Taki format wiersza był używany w przekładach z literatury starożytnej: Homera, Ajschylosa, Wergiliusza, Owidiusza jako **odpowiednik antycznego heksametru**.

Tym metrum pisane były nie tylko eposy, ale także poematy opisowe o tematyce ziemiańskiej.

Wybór takiego wzorca nie oznaczał jednak powrotu do poetyki klasycystycznej – wierszem takim napisane zostały już także dialogi III części *Dzia-*

dów czy *Reduta Orzona*, również *Maria* Malczewskiego. Ponadto Mickiewiczowski wzorzec wykraczał poza klasycystyczne reguły: **składnia i rozkład akcentów nie są stałe, lecz uzależnione od tego, kto i jak do kogo mówi**. Majstersztykiem pod tym względem jest **spowiedź Jacka Soplica, w której naśladuje się sposób mówienia umierającego – występuje wiersz nieregularny**.

12. TEMATY DO PRZEMYSŁENIA

- ★ idylla, sielskość w *Panu Tadeuszu* (Soplicowo),
- ★ idealizacja świata, opisów,
- ★ motyw Arkadii (Litwa, Soplicowo),
- ★ mała ojczyzna (Litwa, Soplicowo),
- ★ powrót do kraju lat dziecińczych,
- ★ obraz domu polskiego (Soplicowo),
- ★ motywy autobiograficzne (*Inwokacja, Epilog*),
- ★ historia w *Panu Tadeuszu*,
- ★ tradycje patriotyczne (Soplicowo, postaci Sędziego, Robaka, ale i Hrabiego, Dobrzyńskich),
- ★ motywy napoleońskie w utworze,
- ★ natura w poemacie (harmonia),
- ★ pożegnanie ze światem szlacheckim (rola słowa: *ostatni* w tytule i nie tylko – *ostatni, co tak poloneza wodzi, ostatni woźny trybunału, ostatni Klucznik Horeszkowa* itd.),
- ★ zwyczaje, tradycje, rytuały szlacheckie w *Panu Tadeuszu* (posiłki, uczyty, picie kawy, polowanie, mowy, tańce, pojedynki, zajazdy, procesy sądowe, sejmiki, zaręczyny),
- ★ stroje (kontusze, pas słucki, stroje Hrabiego, stroje kobiece),
- ★ obraz dworu szlacheckiego (Soplicowo),
- ★ pochwała żywota ziemianina (nawiązanie do J. Kochanowskiego),
- ★ wizja zaścianka (Dobrzyńskich),
- ★ rozwarstwienie szlachty (rody arystokratyczne, senatorskie, średnia szlachta, szlachta zaściankowa),
- ★ sarmacki świat,
- ★ ocalająca funkcja literatury (wspomnienie ojczyzny),
- ★ miłość (Zosia i Tadeusz, Telimena i Tadeusz, Telimena i Hrabia, Telimena i Rejent i zwłaszcza Jacek Soplica i Ewa Horeszkówna),

- * bohater romantyczny (Jacek Soplica),
- * przemiana bohatera (bohater dynamiczny, Jacek Soplica),
- * motyw przedśmiertnej spowiedzi (Jacek Soplica),
- * zbrodnia i kara (Jacek Soplica),
- * motyw ekspiacji (Soplica),
- * rehabilitacja bohatera (Jacek Soplica),
- * motyw zemsty (Soplica, Gerwazy),
- * przebaczenie (Gerwazy, ksiądz Robak),
- * zazdrość (Telimena, Tadeusz, Jacek Soplica, Hrabia, Asesor),
- * postaci kobiece (wyrachowana, dojrzała kokietka Telimena; Zosia – niewinny anioł),
- * kokieteria (Telimena),
- * obraz artysty, pozy artystycznej (Hrabia),
- * kosmopolityzm (Hrabia, Telimena, opowieści Podkomorzego),
- * rodzina,
- * uczta, biesiada,
- * wieś,
- * dojrzewanie, młodość (Tadeusz, Zosia),
- * Rosjanie w utworze (kapitan Ryków, Moskale),
- * obraz Żyda (Jankiel),
- * motyw zdrady,
- * kwestia chłopska (Sędzia a chłopię; uwłaszczenie przez Zosię i Tadeusza),
- * obraz emigracji w *Panu Tadeuszu* (epilog),
- * motyw tęsknoty emigranta za ojczyzną (zwłaszcza *Inwokacja*, ale też wtręty w całym utworze),
- * spory, kłótnie i waśnie (np. Asesora i Rejenta o Kusego i Sokoła; opowieść o Domeyce i Dowejce),
- * mowy w *Panu Tadeuszu* (Podkomorzy, Sędzia),
- * motyw zaręczyn,
- * motyw polowania,
- * motyw tańca (zwłaszcza polonez),
- * motyw burzy,
- * wschody i zachody słońca,
- * animizacje i antropomorfizacje (w opisach przyrody),
- * motywy muzyczne,

- ★ motywy antyczne (forma epepei, nawiązania do mitologii, porównania homeryckie),
- ★ *Pan Tadeusz* jako epepeja,
- ★ baśniowość dzieła,
- ★ mityczność (Soplicowo jest mityczne; mit szlachecki, mit napoleoński, mit Litwy, mit Arkadii, mit agrarny),
- ★ humor w *Panu Tadeuszu*,
- ★ motywy maryjne (Matka Boska Ostrobramska w *Inwokacji*),
- ★ utwór literacki a jego adaptacja (*Pan Tadeusz* Mickiewicza a *Pan Tadeusz* Wajdy).

13. POWINOWACTWA PANA TADEUSZA Z INNYMI TEKSTAMI KULTURY

Gatunkowy kształt dzieła Mickiewicza można z jednej strony wiązać z epepeją – u jego źródeł leżą starożytne eposy Homera: *Iliada* i *Odyseja* czy *Jerozolima wyzwolona* Tassa, której XVII-wieczny przekład Piotra Kochanowskiego romantycy uznawali za doskonały, z drugiej zaś z powieściami Waltera Scotta. Podobnie jak w angielskich powieściach Scotta, w epepei Mickiewicza osoby fikcyjne biorą udział w ważnych historycznych wydarzeniach (wkroczenie wojsk napoleońskich na Litwę).

Dzieło wieszca ma też wiele wspólnego z sielankowym utworem Goethego *Herman i Dorothea*.

Nawiązuje także *Pan Tadeusz* do gatunku gawędy szlacheckiej. Jest podobny do poematów opisowych, np. klasycystycznego poematu opisowego *Ogrody* Jacquesa Delille’a i *Sofiówki* Stanisława Trembeckiego.

Zwracano również uwagę na pokrewieństwa z komedią XVIII-wieczną. Łączy go z nią nie tylko wiersz, ale i galeria postaci: Sarmaci (Sędzia, Jacek Soplica przed przemianą), bohaterowie nowocześniejsi, tacy jak Telimena i Hrabia czy Tadeusz. Bohaterowie przypominają postaci z komedii oświeceniowych Juliana Ursyna Niemcewicz i Franciszka Zabłockiego, a także z satyr obyczajowych (*Żona modna* Ignacego Krasickiego). Tylko Zosia jest zupełnie inną, świeżą postacią, przypominającą raczej sen o dziewczynie niż realną bohaterkę.

14. CECHY EPOPEI NA PRZYKŁADZIE PANA TADEUSZA

- ★ Panoramiczność (ukazanie przekroju całego społeczeństwa, tu

pełen przekrój społeczności szlacheckiej: służba i szlachta zaściankowa, średnia szlachta i arystokraci, tacy jak hrabia; w tle chłopci, Żydzi, Rosjanie).

- * Istotny bohater zbiorowy (szlachecka brać).
- * Ukazanie społeczności w ważnej chwili dziejowej na tle istotnych przemian (tu: wojny napoleońskie, 1812 r., wkroczenie wojsk napoleońskich na Litwę).
- * Wszechwiedzący narrator, obiektywny, zachowujący dystans do zdarzeń, ujawniający swą obecność w bezpośrednich zwrotach do czytelnika (może wyprzedzać bieg wydarzeń), szczególnie obecny w *Inwokacji*.
- * Specyficzna konstrukcja na wzór eposu starożytnego (obecność *Inwokacji* – oryginalnej, bo skierowanej do ojczyzny; liczba ksiąg podzielona przez sześć – dwanaście).
- * Patoz w opisie rzeczywistości (środki: antyczne aluzje, zarezerwowany dla literatury wysoki 13-zgłoskowiec).
- * Epicki rozmach.
- * Rozbudowane opisy (przyrody, stroju bohaterów, zwyczajów – ważnym środkiem porównanie homeryckie); retardacja (słynny opis serwisu).
- * Bogactwo detali, plastyczność.
- * Obecność sfery mitycznej (matecznik, mit Arkadii, mit agrarny, mity historyczne: Litwy, szlachecki, napoleoński).

15. OPINIE WSPÓŁCZESNYCH I BADACZY LITERATURY O PANU TADEUSZU

Pan Tadeusz – dziś jedno z najbardziej znanych dzieł literatury, kojarzące się z absolutną polską klasyką, nie spotkało się z uznaniem współczesnych ani w kraju, ani na emigracji. Nie identyfikowali się z nim ani demokraci, ani konserwatyści. Krytykowano zaściankowość poematu. Mówiono o „zniżeniu tonu” wieszczą po *Dziadach*. Nie podobało się też czytelnikom „humorystyczne przedrzeźnianie” szlacheckiej przeszłości.

Zwracano uwagę, że w poemacie brak „bohatera wielkiej miary”, nie dostrzeżono, że bohaterem *Pana Tadeusza* jest barwna szlachecka zbiorowość.

Docenił natomiast oryginalność i epicki rozmach epepei (choć nie od razu) Zygmunt Krasiński.

Walory językowe i niezwykle kunszt poematu, a zarazem jego prostotę dostrzegł też Juliusz Słowacki, odwieczny adwersarz Mickiewicza, którego

raziły jednak idee zapisane w *Panu Tadeuszu*.

Zachwycił się natomiast dziełem radykał-utopista Stanisław Worcell. Bardzo krytykował *Pana Tadeusza* (za gnuśność myślową) Cyprian Kamil Norwid.

Kariera dzieła zaczęła się w epoce pozytywizmu. Szczególnie zachwycał się nim Chmielowski, który uznawał *Pana Tadeusza* za największe dzieło nie tylko samego Mickiewicza, ale i całej minionej epoki. Poemat wieszczka patronował także *Panu Balcerowi w Brazylii* Marii Konopnickiej, zachwycał się zapewne *Panem Tadeuszem* Henryk Sienkiewicz, skoro w *Latarniku* przypisał jego lekturze tak wielką moc.

Jako arcydzieło narodowe zaczął być traktowany *Pan Tadeusz* w latach osiemdziesiątych XIX wieku i przekonanie to trwa do dziś.

Inwokacja zawiera chyba najbardziej znane cytaty z polskiej literatury, do niezapomnianych scen należą opis koncertu Jankiela, gra Wojskiego na rogu, grzybobranie, scena z Telimeną i mrówkami. I choć utwór wydaje się coraz bardziej nieaktualny i baśniowy, odświeżyły go między innymi poetycko-muzyczne interpretacje Michała Żebrowskiego (płyta *Zakochany pan Tadeusz*), adaptacja filmowa Andrzeja Wajdy czy akcja czytania *Pana Tadeusza* w „Polskim Radiu” przez najbardziej znanych aktorów.

A oto niektóre opinie na temat dzieła:

Żaden europejski lud dziś nie ma takiej epopei jak Pan Tadeusz (...). Don Kichot tam się złął z Iliadą.

(Zygmunt Krasiński)

Adama nowy poemat obudził we mnie także wiele dźwięków przeszłości. Bardzo piękny poemat – podobny do romansu W. Scotta, wierszem napisanego. Dom szlachcica – maluje się wybornie; heroina poematu, choć gęsi pa-sie, ma jakąś w sobie świeżość dawnych opisów – coś dziwnie zachwycającego prostotą... Wiele opisów miejsc – nieba – stawów – lasów jego mistrzowską ręką skreślonych. Natura cała żyje i czuje. Poemat raczej żartobliwy niż smutny – a jednak często z najweselszych na pozór miejsc smutek ujmuje człowieka. Jest to poemat zupełnie innego rodzaju niż wszystkie dotąd Adama utwory. Nade wszystko jest w tym poemacie opis łowca dmącego w róg myśliwski, cu-downy opis (...) i drugi opis Żyda grającego na cymbałach, także prześliczny...

(Juliusz Słowacki w liście do matki)

Jednak się przed tym poematem wali

Jakaś ogromna ciemności stolica...

(Juliusz Słowacki, *Beniowski*)

(...) jedzą, piją, grzyby zbierają i czekają, aż Francuzi przyjdą zrobić im Ojczyznę.

(Cyprian Kamil Norwid)

Cały Tadeusz jest ubóstwieniem wieprzowatości życia wiejskiego.

(Juliusz Słowacki, *Raptularz*)

Pisarze komedii-romansów, jak Don Kiszot i Pan Tadeusz – którzy ubóstwiają zdrowy rozsądek – są to bardzo dobrzy ludzie, którzy w duchach zabijają przyszłe królestwo Boże.

(Juliusz Słowacki w dzienniku pisanym pod koniec życia)

Pozwolili mi wydawcy (...) napisać (...) artykuł o twoim Tadeuszu, o owym kamieniu grobowym, położonym ręką geniusza na starej Polsce naszej, który tak uderzający obraz przed oczami jej synów nieboszczki matki ich przedstawia, że nie tylko całą jej duszę wyczytać w nim mogą, ale jeszcze i te rozeznają rysy rodzinne, które w nichże samych przelała, i które stanowią przejście ze zmarłego do żyjącego pokolenia, bratając tym sposobem przeszłość z przyszłością, a z grobu wydobywając zaród przyszłego naszego życia.

(Stanisław Worcell w liście do Adama Mickiewicza)

W tym dziele narodowość polska nigdy nie umrze.

(Julian Ursyn Niemcewicz)

Jest bowiem Pan Tadeusz dziełem, które autor zarówno na tradycjach chwali wojennej, jak na zwyczajności codziennego życia oparł i przekazał czytelnikowi przekonanie, że urzeczywistnią się powtarzane w poemacie słowa Mazurka Dąbrowskiego: „będziem Polakami”.

(Zofia Stefanowska)

... tajemnicą świetności opisów Mickiewicza jest nie tylko ruch, ale także światło i barwa. Te trzy elementy współgrają ze sobą w każdym obrazie, a do

tego dochodzi nieustanne przenikanie się przyrody i świata ludzkiego (...)

Z prostotą nie pozostaje w sprzeczności bogactwo metaforyki (...) Mickiewicz nie cofa się przed metaforami tradycyjnymi, ale je odświeża wyraźną hiperbolizacją (...)

Dziedzictwo staropolszczyzny zaciążyło bardzo silnie na języku, którym napisane zostały dzieła Mickiewicza (...) Nie będzie więc zbyt przesady w stwierdzeniu, że Mickiewicz jest ostatnim wielkim pisarzem staropolskim.

(Konrad Górski)

Obejmuje on dwa kręgi spraw zestawione współśrodkowo i dzięki temu raz jeszcze pozwalające mówić o doskonałej jednolitości poematu. Do pierwszego należy człowiek w stosunku do społeczeństwa, do drugiego człowiek wobec przyrody.

(Julian Krzyżanowski)

W miarę jak oddalamy się od czasów ostatniego zajazdu na Litwie, poemat Mickiewicza będzie dziwniał i zamieni się w baśń tak nierzeczywistą jak Odyseja. Czymże już dzisiaj, w epoce bomby atomowej, jest bitwa, w której używano maczug i szpontonów, w której rozstrzyga – tak zabawnie wprowadzona do bitwy – sernica, jak nie ucieśzną bajką dla dorosłych.

(Julian Przyboś)

W raju równocześnie kwitną kwiaty wiosenne i dojrzewają owoce jesieni. W tym samym czasie fiołki i astry zdobią jakiś idealny sezon, w którym makami żrenicę wielością farb żywych, różnych i w którym dojrzewa harbuz, żniwiarze kończą żniwo i kosi się trawę, a święto Matki Boskiej Zielnej przypada na Niedzielę Palmową. W tym raju rosną drzewa, krzewy i trawy niby takie same jak w rzeczywistości, podobne, ale jednak inne, piękniejsze, ubarwione i obwiedzione rysunkiem i ugrupowane w szczególnym porządku perspektywnym, jak na obrazie malarskim.

(Julian Przyboś)

Pana Tadeusza uważałem wtedy za utwór błahy i słaby; przede wszystkim można było tę historię krócej opisać.

(Julian Tuwim, wspomnienie z dzieciństwa)

...czytając Pana Tadeusza, krążymy wokół czegoś tajemniczego, dotykamy jakiejś tajemnicy, nawet wchodzimy (możemy wejść, jeśli się trochę postaramy)

do wnętrza tajemnicy, w głąb jej tajemniczości. Ale kiedy próbujemy się w tej tajemniczości rozejrzeć, i już, już tajemnica ma nam objawić swoją tajemnicę, to nagle okazuje się, że ucale nie ma ona na to ochoty, i że nadal – mimo wszystkich naszych pytań i prób sformułowania na nie odpowiedzi – pozostanie dla nas, bo tak jej się podoba (tak podoba się temu poematowi i jego poecie) tajemnicą. Na tym też właśnie (moim zdaniem) polega wielka atrakcyjność Pana Tadeusza, a także jego wielka duchowa potęga.

(Jarosław Marek Rymkiewicz)

Mickiewiczowska „historia szlachecka” to w jakiejś mierze literacki trud odkopywania polskich Pompejów, leżących gdzieś przy „wielkiej drodze” prowadzącej z Grodna na Smoleńsk i zwanych się Soplicowo. Próba absolutnego utrwalenia w sztuce znikającego kształtu życia i wyjęcia go spod władzy czasu.

(Alina Witkowska)

Pan Tadeusz swym potężnym tonem idyllicznym przywrócił niegdyś równowagę szatom polskiego życia, niebezpiecznie przechylonym ku grożącemu zatarcią chaosowi historii. Ale jako prawda o losie człowieka i jako filozofia istnienia, które musi mieć także swój biegun idylli, jest Pan Tadeusz księgą otwartą ku każdej społeczności i właściwie jest pisany dla każdego z nas. Budzi bowiem pragnienie, a więc daje też szansę nieustannego budowania życiotwórczego ładu Soplicowa, odmiennego w realiach, nie w swej duchowej istocie: bytu życzliwego człowiekowi.

(Alina Witkowska)

Pan Tadeusz (...) to poemat, który rozgrywa się w „centrum polszczyzny” – na polskiej ziemi, wśród polskiego języka przedstawia polski wzór istnienia.

(Dorota Siwicka)

Mickiewicz (...) tworzył obraz życia w Soplicowie, który mógłby być idealnym w o r c e m p o l s k i e g o i s t n i e n i a, polską utopią. W poetyckiej soczewce skupiał wtedy cechy polskości dla niego najcenniejsze. Przedstawiał swoją wizję polskości, jej ponadczasowy sens i piękno, mające stać się p r o j e t e m także przyszłego życia w wolnej już Polsce. Ten sen o dzieciństwie i zarazem marzenie o przyszłości ostro zostały przeciwstawione chwili teraźniejszej w Epilogu – wierszu, który poeta pozostawił w brulionie. I Epilog ów czy-

ni z *Pana Tadeusza* również dzieło wielkiej rozpaczy.
(Dorota Siwicka)

Doskonałość artystyczna Pana Tadeusza sprawiła, że przedstawione w nim obrazy opanowały wyobraźnię wielu pokoleń czytelników, patrzących na Litwę tak, jak nauczył ich Adamas Mickevičius (tak nazywa się go po litewsku).
(Dorota Siwicka)

Najwybitniejsi badacze *Pana Tadeusza*:

Stanisław Pigoń, Juliusz Kleiner, Julian Krzyżanowski, Kazimierz Wyka, Maria Żmigrodzka, Maria Janion, Julian Przyboś, Jarosław Marek Rymkiewicz.

16. NAWIĄZANIA I KONTYNUACJE

Gatunek, zwany epopeją, zapoczątkowany w literaturze polskiej przez *Pana Tadeusza*, miał co najmniej kilka kontynuacji w rodzimych utworach.

Za epopeję, podobnie jak *Pana Tadeusza*, można uznać powieściowe arcydzieło polskiego pozytywizmu *Nad Niemnem* Elizy Orzeszkowej, ukazujące dwór, zaścianek i polską społeczność, na tle głębokich społecznych przemian po powstaniu styczniowym.

Epopeją są też *Chłopi* – młodopolska powieść Władysława Stanisława Reymonta o wsi, która przyniosła autorowi Literacką Nagrodę Nobla.

Pana Tadeusza nazywamy niejednokrotnie „księgą domu polskiego”. W takim znaczeniu kontynuacją epopei Mickiewicza jest również saga Marii Dąbrowskiej – napisane w dwudziestolecie międzywojennym *Noce i dnie*.

Także wiele tekstów nawiązuje pojedynczymi scenami lub tematyką do Mickiewiczowskiego arcydzieła.

Na przykład podjęty w *Panu Tadeuszu* motyw dworku szlacheckiego pojawia się w komediach Aleksandra Fredry, *Nad Niemnem* Elizy Orzeszkowej (dwór Korczyńskich), powieściach Henryka Sienkiewicza, *Przedwiośni* Stefana Żeromskiego (Nawłoc – szlachecka sielanka), *Pannach z Wilka* Jarosława Iwaszkiewicza i polemicznie w *Bożej podszewce* Teresy Lubkiewicz-Urbanowicz, w krzywym zwierciadle w *Ferdydurce* czy *Pornografii* Witolda Gombrowicza, a także np. w *Prawieku i innych czasach* Olgi Tokarczuk oraz w ekranizacjach większości z tych utworów.

Motyw zaścianka odnajdziemy w *Potopie* Henryka Sienkiewicza (np. zaścianek Butrymów) czy w *Nad Niemnem* Orzeszkowej (Bohatyrowicze).

Motyw domu rodzinnego pojawi się *Nocach i dniach* Dąbrowskiej, *Gra-nicy* Nałkowskiej, *Kronice wypadków miłosnych* Konwickiego i w krzywym zwierciadle (np. w *Tangu* Mrożka).

Bardzo nośna tematyka Kresów Wschodnich wystąpi między innymi w *Szczenięcych latach* Melchiora Wańkowicza, *Dolinie Issy* Czesława Mił-sza (sfilmowanej przez Tadeusza Konwickiego), *Bohini* i *Kronice wypadków miłosnych* Konwickiego (sfilmowanej przez Andrzeja Wajdę), a w polemicznej wersji w *Bożej podszezwce* Teresy Lubkiewicz-Urbanowicz (sfilmowanej przez Izabellę Cywińską).

Magicznie przemienione Kresy Wschodnie – mała ojczyzna (Droho-bycz) – wystąpią też w prozie Brunona Schulza (*Sklepy cynamonowe*).

Z kolei temat wsi podejmą i potraktują inaczej, mniej sielankowo i bar-dziej od wewnątrz *Chłopi* Reymonta, a także naturalistyczne i impresjoni-styczne utwory Żeromskiego (*Rozdziobią nas kruki, wrony*, *Wierna rzeka*, *Zmierzch*, *Zapomnienie*) i nowele oraz obrazki pozytywistów, wiersze Ka-sprowicza, *Noce i dnie* Dąbrowskiej, a po wojnie tzw. nurt prozy chłop-skiej – *A jak królem, a jak katem będziesz* Tadeusza Nowaka, *Tańczący ja-strząb* Juliana Kawalca, proza Wiesława Myślińskiego (*Kamień na kamie-niu*) czy Edwarda Redlińskiego (*Konopielka*). To jednak już bardzo odległe od *Pana Tadeusza* portrety wsi.

Motywy napoleońskie, podobnie jak w *Panu Tadeuszu* odnajdziemy np. w *Popiołach* Stefana Żeromskiego czy w *Trzy po trzy* Fredry.

Motyw żydowski, zasygnalizowany w postaci Jankiela, powróci w twór-cości pozytywistów: *Mendlu Gdańskim* Konopnickiej, *Meirze Ezofowiczu* Orzeszkowej, *Lalce* Prusa, w młodopolskim dramacie Wyspiańskiego *Wese-le* pojawi się postać Racheli, córki starego karczmarza. Motywy żydowskie powrócą w dramatycznym kontekście w powojennej literaturze holokaustu.

Z kolei kwestia rosyjska (w *Panu Tadeuszu* postaci Rykowa i Płuta) po-wróci w *Przedwiośniu*, *Wiernej rzece* czy *Echach leśnych* Żeromskiego, w *Glo-rii victis* Orzeszkowej, wreszcie w powojennej literaturze lagrowej (Grudziń-ski, Lipski, Watowa).

Nawiązaniem do postaci Jacka Soplicy – bohatera romantycznego, skom-plikowanego wewnętrznie, przechodzącego duchową przemianę, zrehabili-towanego za straszny grzech zabicia patrioty Stolnika i domniemaną zdra-dę – jest choćby Andrzej Kmicic, bohater romantyczny z historycznej po-wieści pozytywisty – Sienkiewicza (Kmicic pod przybranym nazwiskiem

Babinicza odkupi dawne winy).

W niektórych utworach literackich znajdziemy też kalki scen i wątków z *Pana Tadeusza*, np. w *Lalce* Bolesława Prusa scena spaceru w majątku prezesowej Zasławskiej, kiedy to goście wracają do domu gospodyni w określonym porządku, zupełnie przypomina Mickiewiczowską scenę powrotu do Soplicowa. Prezesowa Zasławska, podobnie jak Sędzia dobrze traktuje chłopów, jest wielką społecznicą i w jej majątku chłopom nie dzieje się krzywda.

Znacząca jest również ostatnia scena *Pana Tadeusza* – scena tańca (poloneza). Również kilka innych znaczących dla literatury narodowej utworów zawiera taką scenę. Tańcem kończy się także *Wesele*, ale w odróżnieniu od dumnego, ożywczego, radosnego poloneza z epopei Mickiewicza, to taniec tańczony w letargu przez nieświadomych, niezdolnych do czynu gości – przy muzyce Chochola, taniec bezwładu i klęski. Kaleki, tańczony przez zmęczonych ludzi, przy fałszywych dźwiękach polonez, wystąpi także jako parodia polskiego tańca w *Popiele i diamentach* Jerzego Andrzejewskiego, sfilmowanym przez Andrzeja Wajdę.

Również sztuka Sławomira Mrożka *Tango*, kończy się tańcem – taniec *La Cumparsita*. Taniec ten to symbol zniewolenia domowników-inteligentów przez prymitywa Edka, a także... symbol wszechobecnej kultury masowej.

Jeśli idzie o wątek sporu o zamek, konflikt przedstawiony w *Zemście* Aleksandra Fredry (spór o mur graniczny) można uznać za parodię Mickiewiczowskiego wątku. Też mamy do czynienia z konfliktem sąsiadów o niewiele wart przedmiot sporu i z miłością młodych ze zwaśnionych rodów – ślub Wacława z Klarą pogodzi Cześnika z Rejentem, tak jak zaręczyny Zosi i Tadeusza położą kres konfliktowi rodzin Horeszków i Sopliców. W roli wyrachowanej ciotki (w *Panu Tadeuszu* Telimena), w *Zemście* wystąpi uroczą, wyrachowana wdowa Podstolina. Czaić się z pozwem, zupełnie jak Papkin z listem, będzie Protazy. Scena walki o mur graniczny – komiczna, bo nikt nie poniesie śmierci, trudno nawet o drażnienie szablą, to swoista parodia ostatniego zajazdu na Litwie.

Ewidentna, bezpośrednia aluzja do *Pana Tadeusza* występuje w noweli Henryka Sienkiewicza *Latarnik*. Dla jej tytułowego bohatera, latarnika Skawińskiego, przysłana z drugiego końca świata książka Mickiewicza – *Pan Tadeusz* jest symbolem łączności z krajem. Jako czytelnik Skawiński – dłu-goletni tułacz, wzrusza się i zachwyca lekturą, podchodzi do dzieła emo-

cjonalnie, ale i docenia jego kunszt. *Pan Tadeusz* staje się też dla niego jednak utworem przeklętym, który doprowadza go do utraty pracy zdobytej z trudem i wykonywanej z wielką radością... (zmęczony i wzruszony nocną lekturą bohater zasnął, nie zapalił o czasie latarni – nie dopełnił swych obowiązków, za co został zwolniony i... znów musiał zostać tułaczem).

Wiele sensacji budziła i budzi tzw. trzynasta księga *Pana Tadeusza*, pikantna i tchnąca erotyzmem oraz inne przeróbki i trawestacje dzieła.

Epopeja Mickiewicza zainspirowała nie tylko pisarzy, także twórców innych tekstów kultury.

Do poematu rysownik Andriolli przygotował szereg ilustracji. Dziełem Mickiewicza były też inspirowane obrazy Gierymskiego. *Pana Tadeusza* wystawiano w teatrze, filmowano (powojenna, niedawno nakręcona adaptacja Andrzeja Wajdy, w której zagrał kwiat aktorów polskich: Jacka Soplicę – Bogusław Linda, Gerwazego – Daniel Olbrychski, Sędziego – Andrzej Seweryn, Tadeusza – Michał Żebrowski, Hrabiego – Marek Kondrat, Teli-menę – Grażyna Szapołowska).

IV. NAJWAŻNIEJSZE CYTATY

*Litwo! Ojczyzno moja! ty jesteś jak zdrowie.
Ile cię trzeba cenić, ten tylko się dowie,
Kto cię stracił. Dziś piękność twą w całej ozdobie
Widzę i opisuję, bo tęsknię po tobie.*

(*Księga I*, pierwsze słowa *Pana Tadeusza*, najbardziej znany fragment *Inwokacji*, wyrażający tęsknotę za ojczyzną i miłość do niej)

*Panno Święta, co jasnej bronisz Częstochowy
I w Ostrej świecisz Bramie! Ty, co gród zamkowy
Nowogródzki ochraniasz z jego wiernym ludem!
Jak mnie dziecko do zdrowia powróciłaś cudem
(Gdy od płaczącej matki pod Twoją opiekę
Ofiarowany, martwą podniosłem powiekę
I zaraz mogłem pieszo do Twych świątyń progu
Iść za wrócone życie podziękować Bogu),
Tak nas powrócisz cudem na ojczyznę łono.*

(*Księga I*, dalszy fragment *Inwokacji*; kult maryjny, motywy autobiograficzne)

*Tymczasem przenoś moję duszę utęsknioną
Do tych pagórków leśnych, do tych łąk zielonych,
Szeroko nad błękitnym Niemnem rozciągnionych;
Do tych pól malowanych zbożem rozmaitem,
Wyzłaczanych pszenicą, posrebrzanych żytem;
Gdzie bursztynowy świerzop, gryka jak śnieg biała,
Gdzie panińskim rumieńcem dzięcielina pała,
A wszystko przepasane jakby wstęgą, miedzą
Zieloną, na niej z rzadka ciche grusze siedzą.*

(*Księga I*, dalszy fragment *Inwokacji*; tęsknota za ojczyzną; terapeutyczna funkcja utworu dla tęsknionego poety; opis przyrody litewskiej; idealizacja, animizacja, personifikacja; przywiązanie do detali)

*Śród takich pól przed laty, nad brzegiem ruczaju,
Na pagórku niewielkim, we brzozowym gaju,
Stał dwór szlachecki, z drzewa, lecz podmurowany;
Świeciły się z daleka pobielane ściany...*

(*Księga I*, opis typowego dworu szlacheckiego, elementy sielanki, motyw Arkadii)

*Widać, że okolica obfita we zboże,
(...) widać z liczby pługów
Orzących wczesnie łąny ogromne ugoru,
Czarnoziemne, zapewne należne do dworu,
Uprawne dobrze na kształt ogrodowych grządek:
Że w tym domu dostatek mieszka i porządek.*

(*Księga I*, opis Soplicowa, zamożność, dostatek, porządek, harmonia, elementy sielanki)

*Brama na wciąż otwarta przechodniom ogłasza,
Że gościnna i wszystkich w gościnę zaprasza.*

(*Księga I*, opis Soplicowa, staropolska gościnność)

*Nawet stary stojący zegar kurantowy
W drewnianej szafie poznał u wniescia alkowy
I z dziecinną radością pociągnął za sznurek,*

By stary Dąbrowskiego usłyszeć mazurek.

(*Księga I*; powrót Tadeusza do domu; tradycje i patriotyzm domu Sopliców)

*Stała młoda dziewczyna. – Białe jej ubranie
Wysmukłą postać tylko aż do piersi kryje,
Odślaniając ramiona i łabędzią szyję.
W takim Litwinka tylko chodzić zwykła z rana,
W takim nigdy nie bywa od mężczyzn widziana:
Więc choć świadka nie miała, założyła ręce
Na piersiach, przydając zastony sukience.
Włos w pukle nie rozwity, lecz w węzłki małe
Pokręcony, schowany w drobne strączki białe*

(*Księga I*, Zosia – uroda, skromność, młodość; pierwsze wrażenie Tadeusza)

*Tymczasem na folwarku nie uszło baczności,
Że przed ganek zajechał któryś z nowych gości.
Już konie w stajnie wzięto, już im hojnie dano,
Jako w porządnym domu i obrok, i siano*

(*Księga I*, Soplicowo – wspaniałe, świetnie zorganizowane gospodarstwo, Sędzia – świetny i gościnny gospodarz)

*Słońce ostatnich kresów nieba dochodziło,
Mniej silne, ale szerzej, niż we dnie świeciło,
Całe zaczerwienione, jak zdrowe oblicze
Gospodarza, gdy prace skończywszy rolnicze,
Na spoczynek powraca.*

(*Księga I*, opis przyrody; słynne rozbudowane porównanie, personifikujące świat przyrody i przez to osławiające ją; słońce porównane do oblicza wiejskiego gospodarza stwarza poczucie bezpieczeństwa, wytwarza w czytelniku silne przekonanie, że nic się złego w Soplicowie stać nie może, że dobrze, spokojnie i bezpiecznie tu się żyje)

*....tak pan Sędzia każe,
U niego ze dniem kończą pracę gospodarze.*

*Pan świata wie, jak sługom pracować potrzeba;
Słońce, Jego robotnik, kiedy znidzie z nieba,
Czas i ziemianinowi ustępować z pola.*

(*Księga I*, ludzkie oblicze Sędziego – świetnego gospodarza, niewyzyskującego chłopów, dobrego pana)

*Właśnie z lasu wracało towarzystwo całe
Wesoło, lecz w porządku; naprzód dzieci małe
Z dozorcą, potem Sędzia szedł z Podkomorzyną,
Obok pan Podkomorzy otoczony rodziną;
Panny tuż za starszymi, a młodzież na boku;
Panny szły przed młodzieżą o jakie pół kroku
(Tak każe przyzwoitość); nikt tam nie rozprawiał
O porządku, nikt mężczyzn i dam nie ustawiał,
A każdy mimowolnie porządku pilnował.
Bo Sędzia w domu dawne obyczaje chował
I nigdy nie dozwalał, by chybiano względu
Dla wieku, urodzenia, rozumu, urzędu.
„Tym ładem – mawiał – domy i narody słyną,
Z jego upadkiem domy i narody giną”.*

(*Księga I*, porządek, poszanowanie obyczajów w domu Sędziego)

Krótkie były Sędziego z synowcem witania.

(*Księga I*, powitanie Sędziego z panem Tadeuszem, powściągliwość ze względu na obecnych gości, obyczaje w Soplicowie)

*Sędzia, choć utrudzony, chociaż w gronie gości,
Nie chybił gospodarskiej ważnej powinności:
Udał się sam ku studni: najlepiej z wieczora
Gospodarz widzi, w jakim stanie jest obora;
Dozoru tego nigdy sługom nie poruczy,
Bo Sędzia wie, że oko pańskie konia tuczy.*

(*Księga I*, Sędzia – dobry gospodarz)

*Goście weszli w porządku i stanęli kołem;
Podkomorzy najwyższe brał miejsce za stołem;*

*Z wieku mu i z urzędu ten zaszczyt należy
Idąc kłaniał się damom, starcom i młodzieży.*
(*Księga I, grzeczność, uprzejmość, porządek, etykieta*)

*Nikt nigdy nie zarzuci, bym uchybił komu
W uczciwości, w grzeczności; a ja powiem śmiało:
Grzeczność nie jest nauką łatwą ani małą.
Niełatwą, bo nie na tym kończy się, jak nogą
Zręcznie wierzgnać, z uśmiechem witać lada kogo;
Bo taka grzeczność modna zda mi się kupiecka,
Ale nie staropolska ani też szlachecka.
Grzeczność wszystkim należy, lecz każdemu inna;
Bo nie jest bez grzeczności i miłość dziecinna,
I wzgląd męża dla żony przy ludziach, i pana
Dla sług swoich, a w każdej jest pewna odmiana.
Trzeba się długo uczyć, ażeby nie zbłądzić
I każdemu powinna uczciwość wyrządzić.*
(*Księga I, słynna nauka Sędziego o grzeczności*)

*Ach, ja pamiętam czasy, kiedy do Ojczyzny
Pierwszy raz zawitała moda francuszczyzny!
Gdy raptem paniczki młode z cudzych krajów
Wtargnęły do nas hordą gorszą od Nogajów!
Prześladując w Ojczyźnie Boga, przodków wiarę,
Prawa i obyczaje, nawet suknie stare.*
(*Księga I, mowa Podkomorzego; krytycznie o dawnej modzie na francuszczyznę*)

*He! Ojczyzna! Ja nie szpieg, a po polsku umiem –
Ojczyzna! Ja to czuję wszystko, ja rozumiem!
Wy Polaki, ja Ruski, teraz się nie bijem,
Jest armistycjum, to my razem jemy, pijem
(...)
Ruskie przysłowie: z kim się biję, tego lubię.*
(*Księga I, Rosjanin – kapitan Ryków o swych stosunkach z Polakami i ich
tęsknocie za niepodległością*)

*Kibić miała wysmukłą, kształtną, pierś powabną,
Suknię materyjalną, różową, jedwabną,
Gors wycięty, kołnierzyk z koronek, rękawki
Krótkie, w reku kręciła wachlarz dla zabawki
(Bo nie było gorąca)
(...)*

*Słowem, ubiór galowy; szeptali niejedni,
Że zbyt wykwinął na wieś i na dzień powszedni.*
(*Księga I, o Telimienie, kokieteria, uroda*)

*O, jak mnie starego to smuci, i dziwi!
Cóż by to o tym starzy mówili myśliwi,
Widząc, że w tylu szlachty, w tylu panów gronie
Mają sądzić się spory o charcim ogonie.*

(*Księga I, Wojski o bezsensowności organizowania polowania na zające*)

*Marząc i kończąc pacierz wieczorny, pomału
Usnął ostatni w Litwie woźny trybunału.*

(*Księga I, o Protazym, znaczący w Panu Tadeuszu, przymiotnik: „ostatni”*)

*Takie były zabawy, spory w one lata
Śród cichej wsi litewskiej, kiedy reszta świata
We łzach i krwi tonęła, gdy ów mąż, bóg wojny,
Otoczon chmarą pułków, tysiącem dział zbrojny,
Wprzągłszy w swój rydwan orły złote obok srebrnych,
Od puszczy libijskich latał do Alpów podniebnych,
Ciskając grom po gromie...*

(*Księga I, kontrast spokojnej wsi litewskiej i niespokojnego świata, motyw napoleoński, Napoleon jako bóg wojny*)

Takim kwestarzem tajnym był Robak podobno.

(*Księga I, o misji księdza Robaka*)

*... Postać bernardyna
Wydawała, że mnich ten nie zawsze w kapturze
Chodził i nie w klasztorzym zestarzał się murze.*

(*Księga I, o księdzu Robaku*)

*Kto z nas tych lat nie pomni, gdy, młode pacholę,
Ze strzelbą na ramieniu świszcząc, szedł na pole.*
(Księga II, pochwała przyrody, polowania i... dzieciństwa)

*Hrabia lubił widoki niezwykle i nowe,
Zwał je romansowemi; mawiał, że ma głowę
Romansową; w istocie był wielkim dziwakiem.*
(Księga II, charakterystyka Hrabiego)

*„Zgoda i Soplicowie! Mopanku Panisko
Pan żartuje, co? Zamek, Horeszków siedlisko,*

Ma pójść w ręce Sopliców?
(Księga II, nienawiść Gerwazego do Sopliców, podgrzewanie konfliktu)

*Nie masz zgody, Mopanku, pomiędzy Soplicą
I krwią Horeszków! W panu krew Horeszków płynie.*
(Księga II, nienawiść Gerwazego do Sopliców, podgrzewanie konfliktu)

*Śluchaj Pan historyi swej własnej rodzinnej,
Która się stała właśnie w tej izbie, nie innej.*
(Księga II, Gerwazy uświadamia Hrabiemu przeszłość rodu Horeszków i wartość zamku)

*Nieboszczyk pan mój, Stolnik, pierwszy pan w powiecie,
Bogacz i familijant, miał jedyne dziecko,
Córkę piękną jak anioł...*
(Księga II, Gerwazy o Stolniku i Ewie)

*Między szlachtą był jeden wielki paliwoda,
Kłótnik, Jacek Soplica, zwany „Wojewoda”
Przez żart; w istocie wiele znaczył w województwie,
Bo rodzinę Sopliców miał jakby w dowództwie,
I trzystu ich kreskami rządził wedle woli,
Choć sam nic nie posiadał prócz kawałka roli,
Szabli i wielkich wąsów od ucha do ucha.*
(Księga II, Gerwazy o Jacku Soplicy)

*Wąsał tak wzbił się w dumę łaskawym przyjęciem,
Ze mu się uroiło zostać Pańskim zięciem.
Do zamku nie proszony coraz częściej jeździł,
W końcu u nas jak w swoim domu się zagnieździł
I już miał się oświadczać, lecz pomiarkowano
I czarną mu polewkę do stołu podano.*

(Księga II, miłość Jacka do Ewy i odrzucenie konkurów Jacka według Gerwazego)

*Podobno Stolnikównie wpadł Soplica w oko,
Ale przed rodzicami tała głęboko.*

(Księga II, Gerwazy o uczuciach Ewy)

*Było to za Kościuszki czasów, Pan popierał
Prawo trzeciego maja i już szlachtę zbierał,
Aby konfederatom ciągnąć ku pomocy,
Gdy nagle Moskwa zamek opasała w nocy.*

(Księga II, Gerwazy o patriotyzmie Stolnika)

*Poznałem tego łotra Soplicę! Poznałem!
Po wzroście i po wąsach! Jego to postrzałem
Zginął Stolnik, widziałem! Łotr jeszcze do góry
Wzniesioną trzymał strzelbę, jeszcze dym szedł z rury!
Wziąłem go na cel, zbójca stał jak skamieniały!
Dwa razy dałem ognia, i oba wystrzały
Chybiły; czym ze złości, czy z żalu źle mierzył...
Usłyszałem wrzask kobiet, spojrzałem – Pan nie żył.*

(Księga II, śmierć Stolnika według Gerwazego)

Tak zginął pan potężny, pobożny i prawy.

(Księga II, Gerwazy o Stolniku)

*...i nie miał po sobie
Syna, który by zemstę poprzysiągł na grobie!
Ale miał sługi wierne; ja w krew jego rany
Obmoczyłem mój rapier, Scyzorykiem zwany*

*(Zapewne Pan o moim słyszał Scyzoryku,
Sławnym na każdym sejmie, targu i sejmiku).
Przysięgłem wyszczerbić go na Sopliców karkach;
Ściągałem ich na sejmach, zajazdach, jarmarkach.*
(Księga II, Gerwazy – zemsta)

*....Jeden tylko został,
Który dotąd ode mnie pamiątki nie dostał!
Rodzoniutki braciszek owego wásala
Żyje dotąd i z swoich bogactw się przechwala,
Zamku Horeszków tyka swych kopców krawędzią,
Szanowany w powiecie, ma urząd, jest sędzią!
I Pan mu zamek oddasz? Niecne jego nogi
Mają krew Pana mego zetrzeć z tej podłogi?
O nie! Póki Gerwazy ma choć za grosz duszy
I tyle sił, że jednym małym palcem ruszy
Scyzoryk swój, wiszący dotychczas na ścianie,
Póty Soplica tego zamku nie dostanie!”*

(Księga II, Gerwazy – niechęć do Sędziego, pragnienie zemsty na Soplicach, wpływanie na decyzję Hrabiego, gra na emocjach)

*O! – krzyknął Hrabia, ręce podnosząc do góry –
Dobre miałem przeczucie, żem lubił te mury!
Choć nie wiedziałem, że w nich taki skarb się mieści,
Tyle scen dramatycznych i tyle powieści!
Skoro zamek mych przodków Soplicom zagrabię,
Ciebie osadzę w murach jak mego burgrabię;
Twoja powieść, Gerwazy, zajęła mię mocno.
Szkoda, żeś mię nie przywiódł tu w godzinę nocną;
Udrapowany płaszczem siadłbym na ruinach,
A ty byś mi o krwawych opowiadał czynach;
Szkoda, że masz niewielki dar opowiadania!”*

(Księga II, Hrabia – artystyczna poza, sentymentalizm, dziwactwo, emocjonalność, kosmopolityzm, zapatrzenie w zagraniczne wzorce)

*Czuje, że we mnie mężnych krew Horeszków płynie!
Wiem, co winienem sławie i mojej rodzinie.
Tak! Muszę zerwać wszelkie z Soplicą układy,
Choćby do pistoletów przyszło lub do szpady!
Honor każe.*

(*Księga II*, Hrabia – emocjonalna decyzja, honor)

*Szkoda, że ten Soplica stary nie ma żony
Lub córki pięknej, której ubóstwiałbym wdzięki;
Kochając i nie mogąc otrzymać jej ręki,
Nowa by się w powieści zrobiła zawilość;
Tu serce, tam powinność! Tu zemsta, tam miłość!*

(*Księga II* – Hrabia, sentymentalizm, poza, uleganie wzorcom literackim)

*O ty! – rzekł – jakimkolwiek uczczę cię imieniem,
Bóstwem jesteś czy nimfą, duchem czy widzeniem!
Mów! własna-li cię wola na ziemię sprowadza,
Obca-li więzi ciebie na padole władza?
Ach, domyślam się – pewnie wzgardzony miłośnik,
Jaki pan możny albo opiekun zazdrośnik
W tym cię parku zamkowym jak zakłętą strzeże!
Godna, by o cię walczyli rycerze,
Byś została romansów heroiną smutnych!*

(*Księga III*, Hrabia do Zosi; teatralizacja rzeczywistości)

*....jeśli nie jest heroiną
Romansów, jest młodziuchną, prześliczną dziewczyną.*

(*Księga III*, Hrabia o Zosi, konfrontacja literackich wyobrażeń z rzeczywistością)

*...Czy też Pan nie może
Rozbiegłe me ptactwo wpędzić nazad w zboże?
„Ja ptactwo pędzać?” – krzyknął Hrabia z zadziwieniem.*

(*Księga III*, kontrast bezpośredniej, prostej Zosi i potocznego sposobu wysławiania się dziewczyny z wyobrazeniami i marzeniami skłonnego do teatralizacji Hrabiego)

Po cóż się łudzić? – krzyknął – zgaduję po czasie!

Moja nimfa tajemna pono gęsi pasie!

(*Księga III, Hrabia o Zosi, czar pryska*)

Był gaj...

(*Księga III, początek opisu grzybobrania*)

Głęboko zadumani, w sobie pogrążeni.

Hrabia widział w nich obraz elizejskich cieni.

(*Księga III, złudzenia Hrabiego, teatralizacja rzeczywistości, Hrabia o grzybobraniu*)

Takiej kawy jak w Polsce nie ma w żadnym kraju:

W Polsce, w domu porządnym, z dawnego zwyczaju,

Jest do robienia kawy osobna niewiasta,

Nazywa się kawiarka; ta sprowadza z miasta

Lub z wicin bierze ziarna w najlepszym gatunku

I zna tajne sposoby gotowania trunku,

Który ma czarność węgla, przejrzystość bursztynu,

Zapach moki i gęstość miodowego płynu.

Wiadomo, czem dla kawy jest dobra śmietana;

Na wsi nie trudno o nią, bo kawiarka z rana,

Przystawiwszy imbryki, odwiedza mleczarnie

I sama lekko świeży nabiału kwiat garnie

Do każdej filiżanki w osobny garnuszek,

Aby każdą z nich ubrać w osobny kożuszek.

(*Księga III, słynny opis kawy*)

Telimena ni wilczych, ni ludzkich nie zbiera.

Roztargniona, znudzona, dokoła spoziera,

Z głową w górę zadartą. Więc pan Rejent w gniewie

Mówił o niej, że grzybów szukała na drzewie;

Asesor ją złośliwiej równał do samicy,

Która miejsca na gniazdo szuka w okolicy.

(*Księga III, o obliczonym na efekt „zadumaniu” Telimeny*)

*Miejsce piękne i ciche, tu się często schrania
Telimena, zowiąc je Ś w i ą t y n i ą d u m a n i a.*
(Księga III, sentymentalność, poza Telimeny)

Bo serce nie jest sługa, nie zna, co to pany,

I nie da się przemocą okuwać w kajdany.
(Księga III, Telimena do Sędziego w sprawie swatania Tadeusza z Zosią, przeciwna ze względu na widoki na własny romans z młodzieńcem)

*„Pani – rzekł Hrabia – racz mej śmiałości darować,
Przychodzę i przepraszać, i razem dziękować.
Przepraszać, że jej kroków śledziłem ukradkiem;
I dziękować, że byłem jej dumania świadkiem;
Tyle ją obraziłem! Winienem jej tyle!
Przerwałem chwilę dumań: winienem ci chwile
Natchnienia! Chwile błogie! Potępiaj człowieka,
Ale sztukmistrz twójego przebaczenia czeka!
Na wiele się odważył, na więcej odważe!
Sądź!!” – tu ukląkł i podał swoje peizaże.*
(Księga III, umizgi Hrabiego do Telimeny)

*... O, szczęśliwe nieba
Krajów włoskich! Różowe Cezarów ogrody!
Wy, klasyczne Tyburu spadające wody
I straszne Pauzylipu skaliste wydroże!
Ta, Hrabio, kraj malarzów! U nas, żal się Boże!
Dziecko muz, w Soplicowie oddane na mamki,
Umrze pewnie.*
(Księga III, Telimena do Hrabiego, zachwyt nad obcymi ziemiami i ob-
cym malarstwem, pogarda dla Soplicowa)

*A przecież wokoło nich ciągnęły się lasy
Litewskie! Tak poważne i tak pełne krasy!*
(Księga III, pochwałą przyrody ojczystej przez narratora)

*Czyż nie piękniejsza nasza pocziwa brzezina,
Która jako wieśniaczka, kiedy płacze syna,
Lub wdowa męża, ręce załamie, roztoczy
Po ramionach do ziemi strumienie warkoczy!
Niema z żalu, postawą jak wymownie szlocha!
Czemuż pan Hrabia, jeśli w malarstwie się kocha,
Nie maluje drzew naszych, pośród których siedzi?
Prawdziwie, będą z Pana żartować sąsiedzi,
Że mieszkając na żyznej litewskiej równinie,
Malujesz tylko jakieś skały i pustynie”.*

(Księga III, Tadeusz do Hrabiego o pięknie rodzinnego krajobrazu)

*Co się tycze malarstwa: do obrazu trzeba
Punktów widzenia, grupy, ansamblu i nieba,
Nieba włoskiego! Stąd też w kunszcie pejzażów
Włochy były, są, będą, ojczyzną malarzów.*

(Księga III, Hrabia – pochwała obcych pejzaży)

*(Trzeba wiedzieć, że to jest Sopliców choroba,
Że im oprócz Ojczyzny nic się nie podoba)*

(Księga III, Telimena o Soplicach; patriotyzm, a zarazem zaściankowość Sopliców)

*Te Państwa niebo włoskie, jak o nim słyszałem,
Błękitne, czyste, wszak to jak zamarzła woda!
Czyż nie piękniejsze stokroć wiatr i niepogoda?
U nas dość głowę podnieść: ileż to widoków!
Ileż scen i obrazów z samej gry obłoków!*

(Księga III, Tadeusz o pejzażach obcych i ojczystych)

*„Tak to na świecie wszystko los zwykł kończyć dzwonem.
Rachunki myśli wielkiej, plany wyobraźni,
Zabawki niewinności, uciechy przyjaźni,
Wylania się serc czułych! – gdy śpiż z dala ryknie,
Wszystko miesza się, zrywa, mąci się i niknie!”
Tu obróciwszy czuły wzrok ku Telimienie:*

„Cóż zostaje?” – a ona mu rzekła: „Wspomnienie!”
(*Księga III, sentymentalizm Hrabiego i Telimeny*)

Ja ileż wam winienem, o domowe drzewa!
(*Księga IV, zachwyt narratora nad ojczystą przyrodą*)

Karczma z przodu jak korab, z tyłu jak świątynia.
(*Księga IV, opis karczmy*)

*Któż zbadał puszczy litewskich przepastne krainy
Aż do samego środka, do jądra gęstwiny.*
(*Księga IV, opis przyrody*)

*Głupi niedźwiedziu! Gdybyś w mateczniku siedział,
Nigdy by się o tobie Wojski nie dowiedział.*
(*Księga IV, polowanie*)

*Natenczas Wojski chwycił na taśmie przypięty
Swoją róg bawoli, długi, cętkowany, kręty
Jak węży boa, oburącz do ust go przycisnął,
Wzdął policzki jak banię, w oczach krwią zabłysnął,
Zasunął wpół powieki, wciągnął w głąb pół brzucha
I do płuc wysłał z niego cały zapas ducha
I zagrał (...)*
(*Księga IV, słynny koncert Wojskiego*)

Bo w graniu była łowów historia krótka.
(*Księga IV, słynny koncert Wojskiego*)

*Tu przerwał, lecz róg trzymał; wszystkim się zdawało,
Że Wojski wciąż gra jeszcze, a to echo grało.*
(*Księga IV, słynny koncert Wojskiego*)

*W kociolkach bigos grzano; w słowach wydać trudno
Bigosu smak przedziwny, kolor i woń cudną;
Słów tylko brzęk usłyszysz i rymów porządek,*

Ale treści ich miejski nie pojmie żółdek.
(Księga IV, słynny bigos)

Nareszcie – użyć świata, póki służą lata!
(Księga V, plany Telimeny)

*Goście weszli w porządku i stanęli kołem;
Podkomorzy najwyższe brał miejsce za stołem;
Z wieku mu i z urzędu ten zaszczyt należy.
Idąc, kłaniał się damom, starcom i młodzieży.*
(Księga V, staropolska grzeczność, obyczaje)

*Mówiłem Panu zawsze: procesów zaniechać,
Mówiłem Panu zawsze: najechać, zajechać!
Tak było po dawnemu: kto raz grunt posiadzie,
Ten dziedzic; wygraj w polu, a wygrasz i w sądzie.*
(Księga V, Gerwazy do Hrabiego, tradycja sarmackich zajazdów)

*„Brawo! – rzekł Hrabia – plan twój gotycko-sarmacki
Podoba mi się lepiej niż spór adwokacki.
Wiesz co? Na całą Litwie narobim hałasu
Wyprawą niesłychaną od dawnego czasu.
I sami się zabawim. Dwa lata tu siedzę,
Jakąż bitwę widziałem? z chłopami o miedzę.*
(Księga V, Hrabia do Gerwazego, plan zajazdu, motywacje Hrabiego –
pozera i fantasty)

*Wtem ciężka marzeniami na pierś spadła głowa,
I tak usnął ostatni Klucznik Horeszkowa.*
(Księga V, o Gerwazym, znaczące dla interpretacji całej epopei słowo:
„ostatni”; zmierzch pewnej epoki)

*Wiedz wasze, że Soplice nie zwykli się godzić;
Gdy pozwą, muszą wygrać: nieraz w ich imieniu
Trwał proces, aż wygrali w szóstym pokoleniu.*
(Księga VI, Sędzia do księdza Robaka; zawziętość Sopliców, sarmackie
zwyczaje: procesowanie się przez kilka pokoleń)

Od dzisiaj nie ma zgody: nie ma, nie ma, nie ma.

(*Księga VI*, Sędzia do księdza Robaka; zawziętość Sopliców, skłonność do pieniactwa i kłótni)

Ważne rzeczy, mój bracie! Wojna tuż nad nami!

Wojna o Polskę! Bracie! Będziem Polakami!

(*Księga VI*, Robak do Sędziego o zbliżającej się wojnie i nadchodzącym Napoleonie)

Uważ tylko: Francuzi uderzają z przodu?...

A gdyby z tyłu zrobić powstanie narodu?

(....)

Ciagniemy! Napoleon, widząc nasze lance,

Pyta: „Co to za wojsko?”, My krzyczymy: „Powstańce

Najjaśniejszy cesarzu! Litwa ochotnicy!”

Pyta: „Pod czyją wodzą?” – Sędziego Soplicy!”

Ach, któż by potem pisać śmiał o Targowicy?

Bracie, póki Ponarom stać, Niemnowi płynąć,

Póty w Litwie Sopliców imieniowi słynąć.

(*Księga VI*, ksiądz Robak do Sędziego; plany wzniecenia powstania na Litwie i zmycia hańby z nazwiska Sopliców)

Słynie szeroko w Litwie Dobrzyński zaścianek

Męstwem swoich szlachciców, pięknością szlachcianek.

(*Księga VI*, opis zaścianku Dobrzyńskich)

Było dość w Dobrzynie

Starych ludzi roztropnych, którzy po łacinie

Umieli i w palestrze ćwiczyli się z młodu;

Było dość majątniejszych; a z całego rodu

Maciek, prostak ubogi, był najwięcej czczony,

Nie tylko jako rębacz Rózczką wstawiony,

Lecz jako człek mądrego i pewnego zdania.

(*Księga VI*, sława Maćka Dobrzyńskiego, autorytet starca)

*Bernardyńska kwestować, a moja rzecz: kropić,
Kropić, kropić i kwita!*

(Księga VII, głupota, zaczepność Maćka Kropiciela)

„Hejże! – krzyknęli wszyscy – hajże na Soplicę!”

(Księga VII, wezwanie do zajazdu, bezmyślność, warcholstwo szlachty)

*Ilekoż z Prus powracam, chcąc zmyć się z niemczyzny,
Wpadam do Soplicowa jak w centrum polszczyzny:
Tam się człowiek napije, nadszyje Ojczyzny.*

(Księga VII, Bartek Prusak o Soplicowie; patriotyzm Sędziego)

„To nie fraszka – zawołał Klucznik – łotrów wieszać!”

(Księga VII, warcholstwo Gerwazego)

*Nu, Panowie Dobrzyńscy, ja sobie żydzisko;
Mnie Sędzia ni brat, ni swat szanuję Sopliców,
Jak panów bardzo dobrych i moich dziedziców;
Szanuję też Dobrzyńskich Bartków i Maciejów
Jako dobrych sąsiadów, panów dobrodziejów;
A mówię tak: jeżeli Państwo chcą gwałt zrobić
Sędziemu, to bardzo źle, możecie się pobić,
Zabić – a asesory? a sprawnik? a turma?*

(Księga VII, rozsądek, lojalność, sprawiedliwość Jankiela)

*Gdzie ty, Gerwazeńku,
Tam i ja, póki ręka, póki plusk plask w ręku.
Co dwaj, to dwaj! Dalibóg, mój Gerwazy! Ty miecz,
Ja mam Kropistol dlabóg! Ja kropię, a ty siecz,
I tak szach amch, plusk i plask; oni niech gawędzą!”
Toć i Bartka – rzekł Brzytwa – bracia nie odpędzą;
Już co wy namydlicie, to ja wszystko zgolę”.*

(Księga VII, warcholstwo Dobrzyńskich)

A głupi! A głupi!

A głupi wy! Na kim się mleło, na was skrupi.

*To póki o wskrzeszeniu Polski była rada,
O dobru pospolitym, głupi, u was zwada?
Nie można było, głupi, ani się rozmówić,
Głupi, ani porządku, ani postanowić
Wódza nad wami, głupi! a niech no kto podda
Osobiste urazy, głupi, u was zgoda!
Precz stąd! Bo jakim Maciek, was, do milionów
Kroćset kroci tysięcy fur beczek furgonów
Diabłów!!!*

(Księga VII, mądrość Maćka nad Maćkami)

*Może zanedo czynniem z powstaniem się krzątał,
Pono źle zrozumieli! Klucznik wszystko splątał!
Ten wariat Hrabia! Słysz, pobiegł do Dobrzyna!
Nie mogłem go uprzedzić, ważna w tym przyczyna;
Stary Maciek mnie poznał, a jeśli odkryje,
Potrzeba będzie oddać pod Scyzoryk szyję.
Nic Klucznika nie wstrzyma! Mniejsza o mą głowę,
Lecz tym odkryciem spisku zerwałbym ośnowę.*

(Księga VIII, Robak wyznaje Sędziemu, że jest jego bratem)

*„Niewdzięczny!
Szukałeś wzroku mego, teraz go unikasz,
Szukałeś rozmów ze mną, dziś uszy zamykasz,
Jakby w słowach, we wzroku mym była trucizna!
Dobrze mi tak, wiedziałam, kto jesteś! – mężczyzna!
(Księga VIII, wyrzuty Telimeny wobec Tadeusza)
Ja – rzekła Telimena – nie chcę ci zagrażać
Drogi do sławy, szczęściu twojemu przeszkadzać!
Jesteś mężczyzną, znajdziesz kochankę godniejszą
Serca twojego, znajdziesz bogatszą, piękniejszą!
Tylko dla mej pociechy, niech wiem przed rozstaniem,
Że twoja skłonność była prawdziwym kochaniem.*

(Księga VIII, wymuszanie miłosnych wyznań przez Telimenę)

*„Telimeno, bogdaj mnie jasny piorun ubił,
Jeśli nieprawda, żem cię, dla bóg bardzo lubił
Czy kochał; krótkie z sobą spędziliśmy chwile,
Ale one mnie przeszły tak słodko, tak mile,
Że będą długo, zawsze myśli mej przytomne
I dalibógże, nigdy ciebie nie zapomnę”*

(Księga VIII, wymuszone przez Telimenę wyznanie Tadeusza)

*Tadeusz, wydartszy się z objęcia przemocą:
„Jak to? – rzekł – czyś z rozumu obrana? gdzie? po co?
Je chać za mną? Ja, będąc sam prostym żołnierzem,
Włóczyć, czy markietankę?” „To my się pobierzem” –
Rzekła mu Telimena. – „Nie, nigdy! – zawoła
Tadeusz. Ja żenić się nie mam teraz zgola
Zamiaru, ni kochać się.*

(Księga VIII, kłótnia kochanków, próba wymuszenia małżeństwa przez Telimenę, asekuracja Tadeusza)

*Co za gwałty? – rzekł Klucznik – tu nie ma napaści,
Wszak proszę Pana grzecznie, jeśli ciemno Waści,
To Scyzorykiem zskrzესam ognia, że Waszeci
Zaraz w ślepiach jak w siedmiu kościołach zaświeci.*

(Księga VIII, Gerwazy do Protazego, zajazd, przemoc)

*Kto z wiosek batalijon Moskali sprowadził?
Kto tak prędko sąsiedztwo z zaścianków zgromadził?
Asesor-li czy Jankiel? Różnie słychać o tem,
Lecz nikt pewnie nie wiedział ni wtenczas, ni potem.*

(Księga IX, zajazd, interwencja Moskali)

*(...) czy ty oszalał, Ryków, to służba cesarska,
A służba nie jest družba, stary, głupi Ryków!
Czy ty oszalał? ja mam puszczać buntowników!
W takim wojennym czasie! Ha, pany Polaki,
Ja was nauczę buntu! Ha, szlachta łajdaki.*

(Księga IX, o majorze Płucie)

*Księga – rzekł Major – lepsza niż wasze statuty,
A w niej pisze co słowo: stryczek, Sybir, knuty.*
(*Księga IX, zdrajca major Płut o terrorze carskim*)

*Lachy braty!
Oj, biada mnie, żem nie miał choć jednej armaty
Dobrze mówił Suworow: „Pomnij, Ryków kamrat,
Żebyś nigdy na Lachów nie chodził bez armat!”
Cóż! jegry byli pijani, major pić pozwolił!
Och, major Płut, on dzisiaj bardzo poswywolił!
On odpowie przed carem, bo on miał komendę,
Ja, Panie Podkomorzy, wasz przyjaciel będę.
Ruskie przysłowie mówi: Kto się mocno lubi,
Ten, Panie Podkomorzy, i mocno się czubi.
Wy dobrzy do wypitki, dobrzy do wybitki,
Ale przestańcie robić nad jegrami zbytki.*

(*Księga IX, Ryków o przebiegu bitwy, potępienie Płuta, poddanie wojsk, deklaracja przyjaźni dla Polaków*)

Taki miał koniec zajazd ostatni na Litwie.

(*Księga IX, zakończenie walki, znaczące dla interpretacji całej epopei słowo „ostatni”*)

*Oj! Wy Lachy! Ojczyzna! Ja to wszystko czuję,
Ja Ryków; car tak każe, a ja was żałuję!
Co nam do Lachów? Niechaj Moskwa dla Moskala,
Polska dla Lacha; ale cóż? Car nie pozwala!”*

(*Księga X, przyjaźń Rykova dla Polaków, współczucie; lojalność wobec cara*)

*„Ach jegry! – wołał Ryków – cała rota skłuta!
Moja rota! A wszystko z winy tego Płuta!
On komendant, on za to przed carem odpowie.
A wy te grosze sobie zabierzcie, Panowie.
U mnie jest kapitański mój żołd lada jaki,
A dosyć mnie na ponczyk i lulkę tabaki.*

*A was lubię, że z wami sobie zjem, popiję,
Pohulam, pogawędzę i tak sobie żyję.*

(Księga X, Ryków – honor, skromność, chęć pomocy Polakom)

*Ksiądz porwał się z poduszek i posepny siedział.
Na koniec rzekł, spojrzawszy bystro na Klucznika:
„Wielki grzech bezbronnego zabić niewolnika!
Chrystus zabrania mścić się nawet i nad wrogiem!
Oj, Kluczniku! odpowiesz ty ciężko przed Bogiem.
Jedna jest restrykcja: jeśli popełniono
Nie z zemsty głupiej, ale pro publico bono”.
Klucznik głową i ręką kiwał wyciągnioną,
I mrugając powtarzał: „Pro publico bono!”*

(Księga X, o zabiciu majora Płuta)

*Ach, dobry stryju! Byłbym najszcześniejszy z ludzi,
Gdyby mi Zosia była dzisiaj zaręczona,
Gdybym wiedział, że to jest moja przyszła żona.
Przecież powiem otwarcie: dziś te zaręczyny
Do skutku przyjść nie mogą: są różne przyczyny.*

(Księga X, Tadeusz o swych planach wobec Zosi)

*Pan odjeżdżasz tak prędko? Ja Panu na drogę
Dam podarunek mały i także przestrozę:
Niechaj Pan zawsze z sobą relikwije nosi
I ten obrazek, a niech pamięta o Zosi.*

(Księga X, pożegnanie Zosi z Tadeuszem)

*To niezgodna – rzekł Hrabia – z moim charakterem;
Nie mogę być kochankiem, będę bohaterem;
W miłości troskach sławy zwę pocieszycielki;
Gdy jestem nędzarz sercem, będę ręką wielki”.*

(Księga X, Hrabia – egzaltacja)

*Telimena, smutnymi rzuciwszy oczyma:
Niestety – rzekła – widzę, że cię nic nie wstrzyma!*

*Rycerzu mój, w wojenne kiedy wstąpisz szranki,
Obróć czule spojrzenie na kolor kochanki!
(Tu wstążkę oderwawszy od sukni, zrobiła
Kokardę i na piersiach Hrabiego przyszpiliła).*
(Księga X, Telimena do Hrabiego; poza, egzaltacja)

Jam jest Jacek Soplica...
(Księga X, początek słynnej sceny spowiedzi Jacka Soplicy, uczynionej przed Gerwazym; Robak wyznaje, że jest Jackiem Soplicą)

*Panie Rębajło – rzekł ksiądz – już mię nie zatrwożą
Gniewy ludzkie, bo jestem już pod ręką Bożą;
Zaklinam cię na imię Tego, co świat zbawił
I na krzyżu zabójcom swoim błogosławił,
I przyjął prośbę łotra, byś się udobruchał
I to, co mam powiedzieć, cierpliwie wysłuchał
Sam przyznałem się; muszę dla ulgi sumienia
Pozyskać, a przynajmniej prosić przebaczenia.
Postuchaj mej spowiedzi: potem zrobisz sobie*

Ze mną, co zechcesz.
(Księga X, spowiedź Jacka Soplicy)

*Jakże mocno musiałem kochać tę niebogę,
Tyle lat! Gdziem ja nie był! a dotąd nie mogę
Jej zapomnieć, i zawsze jej postać kochana
Stoi mi przed oczyma jakby malowana!*
(Księga X, spowiedź Jacka Soplicy, miłość romantyczna)

*Mnie, którego Radziwiłł nazywał: kochanku!
Mnie, com kiedy wyjeżdżał z mojego zaścianku,
To liczniejszy dwór miałem niżeli książęcy!
Kiedym szablę dostawał, to kilka tysięcy
Szabel błyszczało wkoło, strasząc zamki pańskie!
A potem ze mnie dzieci śmiały się włościańskie!
Tak zrobiłem się nagle w oczach ludzkich lichy!*

Jacek Soplica! – Kto zna, co jest czucie pychy...
(Księga X, spowiedź Jacka Soplicy, upadek Jacka)

*Wielkie sądy Boże!
Prawda! Prawda! Więc to ty? I tyżes to, Jacku
Soplico? pod kapturem? żyłeś po żebracku!
Ty, którego pamiętam, gdy zdrowy, rumiany,
Piękny szlachcic, gdy tobie pochlebiały pany,
Gdy za tobą kobiety szalały! Wąsalu!
Nie tak to dawno, takeś się zestarzał z żalu!
(...)*

*Nieszczęśniku! i tyżes? Do takiego stanu?
Jacek Wąsal kwestarzem wielkie sądy Boże!
(Księga X, Gerwazy o Jacku Soplicy, przemiana Jacka)
I teraz! ha! bezkarnie ujść tobie nie może,
Przysiągłem: kto Horeszków krwi kroplę wysączył...
(Księga X, Gerwazy, chęć zemsty na Jacku za zabójstwo Stolnika)*

Bo fałsz, żebym był w jakiej z Moskalami zmowie.
(Księga X, spowiedź Jacka Soplicy, wyraźna deklaracja, że nie jest zdrajcą)

*Czemuż, ach, mój Gerwazy, czemuś wtenczas chybił?
Łaskę byś zrobił! Widać za pokutę grzechu
Trzeba było...
(Księga X, spowiedź Jacka Soplicy, stan po zabiciu Stolnika)*

*Jeśli prawda, że jesteś księdzem zakonnikiem,
Jużci sukienka broni cię przed Scyzorykiem.
Bądź zdrow, więcej na waszym nie postanę progu,
Z nami kwita – zostawmy resztę Panu Bogu”.
(Księga X, Gerwazy do Jacka Soplicy)*

Panie Klucznik... ja umrę tej nocy!
(Księga X, spowiedź Jacka Soplicy; Jacek – przeczucie śmierci)

Imię zdrajcy przyłgnęło do mnie jako dżuma.
(Księga X, spowiedź Jacka Soplicy, posądzenie o zdradę)

Uciekłem z kraju!

Gdziem nie był! com nie cierpiał!

(*Księga X*, spowiedź Jacka Soplicy, tajemnicza biografia bohatera romantycznego)

Bardziej niżli z miłości, może z głupiej pychy

Zabiłem, więc pokora... wszedłem między mnichy.

(*Księga X*, spowiedź Jacka Soplicy; przemiana, pokuta za grzechy)

Biłem się za kraj: gdzie? jak? zmilczę?

(*Księga X*, spowiedź Jacka Soplicy, tajemnicza biografia bohatera romantycznego; przemiana z nieszczęśliwego kochanka w bojownika o wolność ojczyzny)

Może i teraz, kto wie? może znowu zgrzeszyłem!

Możem nad rozkaz wodzów powstanie przyspieszyć!

Ta myśl, że dom Sopliców pierwszy się uzbroi,

Że pierwszą Pogoń w Litwie zatkną krewni moi!...

(*Księga X*, spowiedź Jacka Soplicy, marzenie o odkupieniu win Sopliców i wolności ojczyzny; wyrzuty sumienia z powodu przyspieszenia powstania)

Chciałeś zemsty? masz! boś ty był narzędziem kary

Bożej! twoim Bóg mieczem rozciął me zamiary.

Tys wątek spisku, tyle lat snowany, splątał!

Cel wielki, który życie całe me zaprzętał,

Ostatnie moje ziemskie uczucie na świecie,

Którem tulił, hodował, jak najmiłsze dziecię,

Tys zabił w oczach ojca, a jam ci przebaczył!

(*Księga X*, spowiedź Jacka Soplicy, niepowodzenie powstania, przebaczenie Gerwazemu tego, że zainicjował zajazd i zmarnował szansę na powstanie)

Kto umierającego smuci, wiem, że grzeszy.

Powiem tobie coś, pewnie to cię pocieszy:

Kiedy nieboszczyk Pan mój upadał zraniony,

A ja, klęcząc nad jego piersią pochylony

I miecz maczając w ranę, zemstę zaprzysięgnął,

*Pan głowę wstrząsnął, rękę ku bramie wyciągnął
W stronę, gdzie stałeś, i krzyż w powietrzu naznaczył:
Ja też pojąłem, ale się tak z gniewu wściekłem,
Że o tym krzyżu nigdy ni słowa nie rzekłem.*

(*Księga X*, Gerwazy o tym, że Stolnik przebaczył Jackowi)

Teraz – rzeź – panie, służę Twego puść z pokojem!

(*Księga X*, Jacek umiera szczęśliwy dowiedziawszy się o wojnie, sejmie w Warszawie i połączeniu Litwy z ziemiami polskimi na mocy uchwały sejmowej)

O roku ów! kto ciebie widział w naszym kraju!

Ciebie lud zowie dotąd rokiem urodzaju.,

A żołnierz rokiem wojny; dotąd lubią starzy

O tobie bając, dotąd pieśń o tobie marzy

(*Księga XI*, o roku 1812, roku wkroczenia wojsk napoleońskich i polskich na Litwę)

O wiosno! kto cię widział wtenczas w naszym kraju,

Pamiętna wiosno wojny, wiosno urodzaju!

O wiosno! kto cię widział, jak byłaś kwitnąca

Zbożami i trawami, a ludźmi błyszcząca,

Obfita we zdarzenia, nadzieją brzemienna!

Ja ciebie dotąd widzę, piękna maro senna!

Urodzony w niewoli, okuty w powiciu,

Ja tylko jedną taką wiosnę miałem w życiu.

(*Księga XI*, tęsknota emigranta za wolnością, wspomnienie jedynej wiosny – wiosny wolności w życiu; współgranie pór roku z uczuciami ludzi, wiosna budzi nadzieję, współgra z oczekiwaniami na niepodległość)

Cała pomni okolica,

Co tu zbroił nieboszczyk – pan Jacek Soplica;

Ale kiedy o grzechach jego wszyscy wiecie,

Czas i zasługi jego ogłosić na świecie:

(...)

Ten Jacek nie umarł (jak głoszą) w Rzymie,

Tylko odmienił życie dawne, stan i imię;

*A wszystko przeciw Bogu i Ojczyźnie winy
Zgładził przez żywot święty i przez wielkie czyny.*

*Przed odjazdem, jeśli Pan pamięta
Kiedy umarł ksiądz Robak, w ową burzę nocną,
Widziałam, że Pan jadąc żałował nas mocno:
Pan łzy miał w oczach, te łzy, powiem Panu szczerze,
Wpadły mnie aż do serca, odtąd Panu wierzę,
Że mnie lubisz; ilekroć mówiłam pacierze
Za Pana powodzenie, zawsze przed oczami
Stał Pan z tymi dużymi, błyszczącymi łzami.
(...) jako mówię Panu – ustawniem tęskniła
Do tego pokoiku, i coś mi szeptało,
Że tam znów Pana znajdę i tak się też stało.
(...)*

*Panny mówiły, że ja jestem zakochana:
Jużci, jeżeli kocham, to już chyba Pana.*

(Księga XI, Zosia – wyznanie miłości)

*Tymczasem goście, potraw czekający w sali,
Z zadziwieniem na wielki serwis poglądali.*

(Księga XII, słynny serwis)

*Hrabia rzekł: „O kobieto, dla mnie niepojęta!
Dawniej w uczuciach twoich byłaś poetyczną,
A teraz mi się zdajesz całkiem prozaiczną;
Cóż są wasze małżeństwa, jeśli nie łańcuchy,
Które związują tylko ręce, a nie duchy?*

(Księga XII, rozczarowanie poetycznego Hrabiego praktyczną Telimeną, zaręczoną z Rejentem)

*„Już wiem resztę, przestań mi pleść ni to, ni owo,
Teraz ostrzegam: jeśli piśniesz jedno słowo,
Ażeby ślub mój zerwać, to jak Bóg na niebie,
Że z tymi paznokciami przyskoczę do ciebie
I...”*

„Nie będę – rzekł Hrabia – szczęścia pani kłócił.

(*Księga XII*, konfrontacja Telimeny z Hrabią; interesowność Telimeny, Hrabia – fantasta)

*Sami wolni, uczynimy i włościan wolnemi,
Oddajmy im w dziedzictwo posiadanie ziemi,
Na której się zrodzili, którą krwawą pracą*

Zdobyli, z której wszystkich żywią i bogacą.

(*Księga XII*, Tadeusz do Zosi, uwłaszczenie chłopów – wspólna decyzja przyszłych małżonków)

*Było cymbalistów wielu,
Ale żaden z nich nie śmiał zagrać przy Jankielu.*

(*Księga XII*, początek koncertu Jankiela)

*Jenerale! – rzekł – ciebie Litwa nasza
Czekała... długo jak mu Żydzi Mesyjasza.
Ciebie prorokowali dawno między ludem
Śpiewaki, ciebie niebo obwieściło cudem,
Żyj i wojuj, o, ty nasz!...”*

(*Księga XII*, Jankiel do generała Dąbrowskiego po odśpiewaniu *Mazureka Dąbrowskiego*)

*Poloneza czas zacząć. – Podkomorzy rusza
I z lekka zarzuciwszy wyloty kontusza,
I wąsa podkręcając, podał rękę Zosi,
I skłoniwszy się grzecznie, w pierwszą parę prosi
(...)*

*Ustępują mu z drogi i – zmieniwszy szyki,
Puszczają się znów za nim.
Brzmią zewsząd okrzyki:*

*„Ach, to może ostatni! Patrzcie, patrzcie, młodzi,
Może ostatni, co tak poloneza wodzi!”*

(*Księga XII*, scena finałowego tańca; znaczący dla interpretacji całej epopei przymiotnik „ostatni”)

*Słońce spuściło głowę, obłok zasunęło
I raz ciepłym powiewem westchnąwszy – usnęło*
(*Księga XII*, zachód słońca, także symbol schyłku)

*I ja tam byłem, miód i wino piłem,
A com widział i słyszał, w księgi umieściłem*
(zakończenie, wyeksponowana informacja, że narrator obserwował wydarzenia, uczestniczył w nich)

*O tem że dumać na paryskim bruku,
Przynosząc z miasta uszy pełne stuku.*
(*Epilog*, wspomnienie ucieczką od paryskiej rzeczywistości)

*Biada nam, zbiegi, żeśmy w czas morowy
Łęklive nieśli za granice głowy!*
(*Epilog*, los emigrantów)

*Chciałem pominąć, ptak małego lotu,
Pominąć strefy ulewy i grzmotu
I szukać tylko cienia i pogody,
Wieki dzieciństwa, domowe zagrody...
Jedyne szczęście, kto w szarej godzinie
Z kilku przyjaciół usiadł przy kominie,
Drzwi od Europy zamykał hałasów,
Wyrwał się z myślą ku szczęśliwsiemu czasom
I dumał, myślał o swojej krainie.*
(*Epilog*, idealizacja wspomnień, funkcja terapeutyczna wspomnienia)

*O, gdybym kiedy dożył tej pociechy,
Żeby te księgi zbłądziły pod strzechy,
Żeby wieśniaczki, kręcąc kołowrotki,
Gdy odśpiewają ulubione zwrotki
(...)
Gdyby też wzięły na koniec do ręki
Te księgi, proste jako ich piosenki.*
(*Epilog*, marzenie o dotarciu książki do szerokiego kręgu czytelników, do ludu)

*I zazdrościła młodzież wieszczów sławie,
Która tam dotąd brzmi w lasach i w polu,
I którym droższy niż laur Kapitolu,
Wianek rękami wieśniaczki osnuty
Z modrych bławatków i zielonej ruty.*

(Epilog, wartość czytania literatury przez lud)

V. SPIS KOMENTARZY DO TEKSTU

Zosia:

- ★ uroda, skromność, młodość; pierwsze wrażenie Tadeusza po spotkaniu z dziewczyną – s. 10;
- ★ Hrabia po raz pierwszy widzi Zosię – s. 46;
- ★ Hrabia do Zosi: teatralizacja rzeczywistości – s. 62;
- ★ Hrabia o Zosi, konfrontacja literackich wyobrażeń z rzeczywistością – s. 63;
- ★ kontrast bezpośredniej, prostej Zosi i potocznego sposobu wyśławiania się dziewczyny z wyobrażeniami i marzeniami skłonnego do teatralizacji Hrabiego – s. 64;
- ★ Hrabia o Zosi, czar pryska – s. 64;
- ★ Telimena do Sędziego w sprawie swatania Tadeusza z Zosią: przeciwna ze względu na nadzieję na własny romans z młodzieńcem – s. 73;
- ★ Zosia oczyma Telimeny (wiek, pouczenia dotyczące wyglądu, sposobu zachowywania się, manier) – s. 114;
- ★ Telimena o przeszłości Zosi – s. 115;
- ★ spotkanie Tadeusza i Zosi, oczarowanie Tadeusza dziewczyną – s. 117;
- ★ Tadeusz o swych planach wobec Zosi – s. 224;
- ★ pożegnanie Zosi z Tadeuszem – s. 225;
- ★ Zosia – wyznanie miłości – s. 256;
- ★ Zosia: Ubrana w strój litewski; poszanowanie dla tradycji, pochwała patriotyzmu dziewczyny – s. 260;
- ★ Tadeusz do Zosi, uwłaszczenie chłopów – wspólna decyzja przyszłych małżonków – s. 277.

Sędzia:

- ★ świetny i gościnny gospodarz – s. 11;
- ★ świetny gospodarz, niewyzyskujący chłopów, dobry pan – s. 12;
- ★ porządek, poszanowanie obyczajów w domu Sędziego – s. 13;

- ★ powitanie Sędziego z panem Tadeuszem, powściągliwość ze względu na obecnych gości; obyczaj w Soplicowie – s. 13;
- ★ dobry gospodarz – s. 13;
- ★ słynna nauka Sędziego o grzeczności – s. 16;
- ★ opis jednego z elementów stroju szlacheckiego – pasa słuckiego – s. 30;
- ★ Gerwazy – niechęć do Sędziego, pragnienie zemsty na Soplicach, wpływ na decyzję Hrabiego, gra na emocjach – s. 45;
- ★ o obyczajach – s. 53;
- ★ Telimena do Sędziego w sprawie swatania Tadeusza z Zosią: przeciwna ze względu na nadzieję na własny romans z młodzieńcem – s. 73;
- ★ Sędzia do księdza Robaka; zawziętość Sopliców, sarmackie zwyczaje – procesowanie się przez kilka pokoleń; skłonność do pieniactwa i kłótni – s. 141;
- ★ Robak do Sędziego o zbliżającej się wojnie i nadchodzącym Napoleonie – s. 142;
- ★ ksiądz Robak do Sędziego; plany wzniesienia powstania na Litwie i zmycia hańby z nazwiska Sopliców – s. 143;
- ★ Robak wyznaje Sędziemu, że jest jego batem – s. 179;
- ★ o zabiciu majora Płuta – s. 221.

Podkomorzy:

- ★ mowa Podkomorzego – krytycznie o dawnej modzie na francuszczyznę – s. 18.

Tadeusz:

- ★ powitanie Sędziego z panem Tadeuszem, powściągliwość ze względu na obecnych gości; obyczaj w Soplicowie – s. 13;
- ★ lata młodzieńcze – s. 24;
- ★ Jacek Soplica na temat przyszłości Tadeusza – s. 69;
- ★ Telimena do Sędziego w sprawie swatania Tadeusza z Zosią: przeciwna ze względu na nadzieję na własny romans z młodzieńcem – s. 73;
- ★ Tadeusz do Hrabiego o pięknie rodzinnego krajobrazu – s. 76;
- ★ Tadeusz o pejzażach obcych i ojczystych – s. 77;
- ★ wyrzuty Telimeny wobec Tadeusza – s. 184;
- ★ wymuszanie miłosnych wyznań na Tadeuszu przez Telimenę – s. 184;
- ★ kłótnia kochanków, próba wymuszenia małżeństwa przez Telimenę, asekuracja Tadeusza – s. 185;
- ★ Tadeusz o swych planach wobec Zosi – s. 224;

- * pożegnanie Zosi z Tadeuszem – s. 225;
- * Tadeusz do Zosi, uwłaszczenie chłopów – wspólna decyzja przyszłych małżonków – s. 277.

Rosjanin, kapitan Ryków:

- * rosjanin, kapitan Ryków, o swych stosunkach z Polakami i ich tęsknocie za niepodległością – s. 21;
- * major Płut: Łapownik, surowszy dla Polaków niż rodowity Rosjanin, kapitan Ryków – s. 198;
- * Ryków o przebiegu bitwy, potępienie Płuta, poddanie wojsk, deklaracja przyjaźni dla Polaków – s. 215;
- * przyjaźń Rykowa dla Polaków, współczucie; lojalność wobec cara – s. 219;
- * Ryków: Honor, skromność, chęć pomocy Polakom – s. 220.

Telimena:

- * kokieteria, uroda, wrażenie, które uczyniła – s. 22;
- * o przygodzie petersburskiej – s. 51;
- * „zadumanie” Telimeny – s. 67;
- * sentymentalność, poza – s. 68;
- * humorystyczne porównanie Telimeny do gąsienicy – s. 68;
- * Telimena do Sędziego w sprawie swatania Tadeusza z Zosią: przeciwna ze względu na nadzieję na własny romans z młodzieńcem – s. 73;
- * umizgi hrabiego do Telimeny – s. 74;
- * Telimena do Hrabiego, zachwyt nad obcymi ziemiami i obcym malarstwem, pogarda dla Soplicowa – s. 74;
- * Telimena o Soplicach – patriotyzm, a zarazem zaściankowość Sopliców – s. 76;
- * sentymentalizm – s. 77;
- * plany Telimeny – s. 112;
- * Zosia oczyma Telimeny (wiek, pouczenia dotyczące wyglądu, sposobu zachowywania się, manier) – s. 114;
- * Telimena – piegi – s. 122;
- * wyrzuty Telimeny wobec Tadeusza – s. 184;
- * wymuszanie miłosnych wyznań na Tadeuszu przez Telimenę – s. 184;
- * kłótnia kochanków, próba wymuszenia małżeństwa przez Telimenę, asekuracja Tadeusza – s. 185;
- * Telimena do Hrabiego; poza, egzaltacja – s. 227;

- ★ rozczarowanie poetycznego Hrabiego praktyczną Telimeną zaręczoną z Rejentem – s. 275;
- ★ konfrontacja Telimeny z Hrabią; interesowność Telimeny, Hrabia – fantasta – s. 276.

Wojski:

- ★ Wojski o bezsensowności organizowania polowania na zające – s. 22;
- ★ słynny koncert Wojskiego – s. 100;
- ★ kolejna opowieść Wojskiego: o Rejtanie i księciu Denassów – s. 125;
- ★ kolejna część opowieści Wojskiego o Rejtanie i księciu Denassów – s. 177.

Ksiądz Robak:

- ★ o misji księdza Robaka – s. 33;
- ★ o księdzu Robaku – s. 33;
- ★ o planach powstania na Litwie – s. 94;
- ★ Gerwazy z uznaniem o celnym strzale księdza Robaka, wspomnienie Jacka Soplicy – s. 104;
- ★ Sędzia do księdza Robaka; zawziętość Sopliców, sarmackie zwyczaje – procesowanie się przez kilka pokoleń; skłonność do pieniactwa i kłótni – s. 141;
- ★ Robak do Sędziego o zbliżającej się wojnie i nadchodzącym Napoleonie – s. 142;
- ★ ksiądz Robak do Sędziego; plany wzniesienia powstania na Litwie i zmycia hańby z nazwiska Sopliców – s. 143;
- ★ Robak wyznaje Sędziemu, że jest jego batem – s. 179;
- ★ ksiądz Robak ratuje Hrabiego – s. 210;
- ★ kolejny heroiczny czyn księdza Robaka – ocalenie życia Gerwazemu – s. 214;
- ★ początek słynnej sceny spowiedzi Jacka Soplicy uczynionej przed Gerwazym; Robak wyznaje, że jest Jackiem Soplicą – s. 229.

Hrabia:

- ★ charakterystyka – s. 39;
- ★ nienawiść Gerwazego do Sopliców, podgrzewanie konfliktu. Gerwazy uświadamia Hrabiemu przeszłość rodu Horeszków i wartość zamku – s. 42;
- ★ Gerwazy – niechęć do Sędziego, pragnienie zemsty na Soplicach, wpływ na decyzję Hrabiego, gra na emocjach – s. 45;

- * artystyczna poza, sentymentalizm, dziwactwo, emocjonalność, kosmopolityzm, zapatrzenie w zagraniczne wzorce – s. 45;
- * emocjonalna decyzja, honor – s. 45;
- * sentymentalizm, poza, uleganie wzorcom literackim – s. 45;
- * Hrabia po raz pierwszy widzi Zosię – s. 46;
- * Hrabia do Zosi: teatralizacja rzeczywistości – s. 62;
- * Hrabia o Zosi, konfrontacja literackich wyobrażeń z rzeczywistością – s. 63;
- * kontrast bezpośredniej, prostej Zosi i potocznego sposobu wyśławiania się dziewczyny z wyobrażeniami i marzeniami skłonnego do teatralizacji Hrabiego – s. 64;
- * Hrabia o Zosi, czar pryska – s. 64;
- * złudzenia Hrabiego, teatralizacja rzeczywistości – s. 66;
- * Hrabia o grzybobraniu – s. 66;
- * umizgi Hrabiego do Telimeny – s. 74;
- * Telimena do Hrabiego, zachwyt nad obcymi ziemiami i obcym malarstwem, pogarda dla Soplicowa – s. 74;
- * Tadeusz do Hrabiego o pięknie rodzinnego krajobrazu – s. 76;
- * Hrabia – pochwała obcych pejzaży – s. 76;
- * sentymentalizm – s. 77;
- * Gerwazy do Hrabiego, tradycja sarmackich zajazdów – s. 134;
- * Hrabia do Gerwazego, plan zajazdu, motywacje Hrabiego – pozera i fantasty; opowieść Hrabiego o przygodzie na Sycylii – s. 134;
- * ksiądz Robak ratuje Hrabiego – s. 210;
- * Hrabia – egzaltacja – s. 226;
- * Telimena do Hrabiego; poza, egzaltacja – s. 227;
- * rozczarowanie poetycznego Hrabiego praktyczną Telimeną zaręczoną z Rejentem – s. 275;
- * konfrontacja Telimeny z Hrabią; interesowność Telimeny, Hrabia – fantasta – s. 276.

Gerwazy:

- * nienawiść Gerwazego do Sopliców, podgrzewanie konfliktu – s. 41;
- * nienawiść Gerwazego do Sopliców, podgrzewanie konfliktu. Gerwazy uświadamia Hrabiemu przeszłość rodu Horeszków i wartość zamku – s. 42;
- * Gerwazy o Stolniku i Ewie – s. 42;

- * Gerwazy o Jacku Soplicy. – s. 42;
- * miłość Jacka do Ewy i odrzucenie konkurów Jacka (według Gerwazego) – s. 43;
- * Gerwazy o uczuciach Ewy – s. 43;
- * Gerwazy o patriotyzmie Stolnika – s. 43;
- * śmierć Stolnika według Gerwazego – s. 44;
- * Gerwazy o Stolniku – s. 44;
- * Gerwazy – zemsta – s. 44;
- * Gerwazy – niechęć do Sędziego, pragnienie zemsty na Soplicach, wpływanie na decyzję Hrabiego, gra na emocjach – s. 45;
- * Gerwazy z uznaniem o celnym strzale księdza Robaka, wspomnienie Jacka Soplicy – s. 104;
- * Gerwazy do Hrabiego, tradycja sarmackich zajazdów – s. 134;
- * Hrabia do Gerwazego, plan zajazdu, motywacje Hrabiego – pozera i fantasty; opowieść Hrabiego o przygodzie na Sycylii – s. 134;
- * Gerwazy do Protazego, zajazd, przemoc – s. 192;
- * kolejny heroiczny czyn księdza Robaka – ocalenie życia Gerwazemu – s. 214;
- * początek słynnej sceny spowiedzi Jacka Soplicy uczynionej przed Gerwazym; Robak wyznaje, że jest Jackiem Soplicą – s. 229;
- * Gerwazy o Jacku Soplicy, przemiana Jacka – s. 236;
- * Gerwazy: chęć zemsty na Jacku za zabójstwo Stolnika – s. 237;
- * Gerwazy do Jacka Soplicy – s. 238;
- * marzenie Jacka Soplicy o odkupieniu win Sopliców i wolności ojczyzny; wyrzuty sumienia z powodu przyspieszenia powstania. Niepowodzenie powstania; przebaczenie Gerwazemu, że zainicjował zajazd i zmarnował szansę na powstanie – s. 241;
- * Gerwazy: Ukrywał przez lata fakt, że umierając Stolnik nakreślił w powietrzu krzyż nad niewidzącym tego zabójcą – s. 241.

Stolnik:

- * Gerwazy o Stolniku i Ewie – s. 42;
- * Gerwazy o patriotyzmie Stolnika – s. 43;
- * śmierć Stolnika według Gerwazego – s. 44;
- * Gerwazy o Stolniku – s. 44;
- * Gerwazy: chęć zemsty na Jacku za zabójstwo Stolnika – s. 237;
- * spowiedź Jacka Soplicy, stan po zabiciu Stolnika – s. 238;

- ★ Gerwazy: Ukrywał przez lata fakt, że umierając Stolnik nakreślił w powietrzu krzyż nad niewidzącym tego zabójcą – s. 241.

Ewa:

- ★ Gerwazy o Stolniku i Ewie – s. 42;
- ★ miłość Jacka do Ewy i odrzucenie konkurów Jacka (według Gerwazego) – s. 43;
- ★ Gerwazy o uczuciach Ewy – s. 43.

Jacek Soplica:

- ★ miłość Jacka do Ewy i odrzucenie konkurów Jacka (według Gerwazego) – s. 43;
- ★ charakterystyka postaci – s. 56;
- ★ Jacek Soplica na temat przyszłości Tadeusza – s. 69;
- ★ Gerwazy z uznaniem o celnym strzale księdza Robaka, wspomnienie Jacka Soplicy – s. 104;
- ★ początek słynnej sceny spowiedzi Jacka Soplicy uczynionej przed Gerwazym; Robak wyznaje, że jest Jackiem Soplicą – s. 229;
- ★ spowiedź Jacka Soplicy – s. 229;
- ★ spowiedź Jacka Soplicy, miłość romantyczna – s. 235;
- ★ spowiedź Jacka Soplicy, upadek Jacka – s. 236;
- ★ Gerwazy o Jacku Soplicy, przemiana Jacka – s. 236;
- ★ Gerwazy: chęć zemsty na Jacku za zabójstwo Stolnika – s. 237;
- ★ spowiedź Jacka Soplicy, wyraźna deklaracja, że nie jest zdrajcą – s. 237;
- ★ spowiedź Jacka Soplicy, stan po zabiciu Stolnika – s. 238;
- ★ Gerwazy do Jacka Soplicy – s. 238;
- ★ Jacek Soplica – przeczcucie śmierci – s. 239;
- ★ posądzenie Jacka Solicy o zdradę – s. 239;
- ★ spowiedź Jacka Soplicy, tajemnicza biografia bohatera romantycznego. – s. 240;
- ★ przemiana Jacka Soplicy, pokuta za grzechy – s. 240;
- ★ tajemnicza biografia bohatera romantycznego; przemiana z nieszczęśliwego kochanka w bojownika o wolność ojczyzny – s. 241;
- ★ marzenie Jacka Soplicy o odkupieniu win Sopliców i wolności ojczyzny; wyrzuty sumienia z powodu przyspieszenia powstania. Niepowodzenie powstania; przebaczenie Gerwazemu, że zainicjował zajazd i zmarnował szansę na powstanie – s. 241;
- ★ Jacek Soplica umiera szczęśliwy dowiedziawszy się o wojnie, sejmie

w Warszawie i połączeniu Litwy z ziemiami polskimi na mocy uchwały sejmu – s. 242;

- ★ uczestnictwo Jacka Soplicy w ważnych dla dziejów narodu, historycznych wydarzeniach – s. 250;
- ★ Jacek Soplica: Bohaterskie czyny – s. 250.

Jankiel:

- ★ prezentacja postaci – s. 88;
- ★ początek koncertu Jankiela – s. 282;
- ★ Jankiel do generała Dąbrowskiego po odśpiewaniu *Mazurka Dąbrowskiego* – s. 284.

Maciek Dobrzyński:

- ★ sława Maćka Dobrzyńskiego, autorytet starca – s. 151;
- ★ mądrość Maćka nad Maćkami – s. 169.

Bartek Prusak:

- ★ charakterystyka postaci – s. 155;
- ★ mądrość, doświadczenie życiowe – s. 159.

Maciej Kropiciel:

- ★ charakterystyka postaci – s. 157;
- ★ Maciej rozpoznaje Jacka Soplicę – s. 158;
- ★ głupota, zaczepność Maćka Kropiciela – s. 158.

Buchmann:

- ★ patriotyzm – s. 158.

Major Płut:

- ★ major Płut: Pochodzenie i elementy opisu postaci – s. 197;
- ★ major Płut: Łapownik, surowszy dla Polaków niż rodowity Rosjanin, kapitan Ryków – s. 198;
- ★ zdrajca – major Płut o terrorze carskim – s. 199;
- ★ Ryków o przebiegu bitwy, potępienie Płuta, poddanie wojsk, deklaracja przyjaźni dla Polaków – s. 215.

Asesor:

- ★ spór Asesora z Rejentem – finał – s. 257.

Rejent:

- ★ spór Asesora z Rejentem – finał – s. 257;
- ★ rozczarowanie poetycznego Hrabiego praktyczną Telimeną zaręczoną z Rejentem – s. 275.

Inne:

- * najbardziej znany fragment Inwokacji wyrażający tęsknotę za ojczyzną i miłość do niej – s. 7;
- * kult maryjny, motywy autobiograficzne – s. 7;
- * tęsknota za ojczyzną; terapeutyczna funkcja utworu dla stęsknionego poety; opis przyrody litewskiej; idealizacja, animizacja, personifikacja; przywiązanie do detali – s. 7;
- * opis typowego dworu szlacheckiego, elementy sielanki, motyw Arkadii – s. 8;
- * opis Soplicowa, zamożność dostatek, porządek, harmonia, elementy sielanki, staropolska gościnność – s. 8;
- * powrót Tadeusza do domu; tradycje i patriotyzm domu Sopliców – s. 9;
- * Soplicowo – wspaniałe, świetnie zorganizowane gospodarstwo – s. 11;
- * słynne rozbudowane porównanie personifikujące świat przyrody i przez to osławiające ją; słońce porównane do oblicza wiejskiego gospodarza stwarza poczucie bezpieczeństwa, wytwarza w czytelniku silne przekonanie, że nic złego się w Soplicowie stać nie może, że dobrze, spokojnie i bezpiecznie się tu żyje – s. 12;
- * zamek Horeszków – s. 14;
- * grzeczność, uprzejmość, porządek, etykieta – s. 15;
- * kontrast spokojnej wsi litewskiej i niespokojnego świata; motyw napoleoński; Napoleon jak bóg wojny – s. 31;
- * pochwała przyrody, polowania i dzieciństwa – s. 35;
- * śniadanie w Soplicowie, m.in. opis parzenia kawy – s. 48;
- * opis grzybobrania – s. 65;
- * przyroda: opis grzybobrania, gatunki grzybów – s. 66;
- * pochwała przyrody ojczystej przez narratora – s. 74;
- * zachwyt narratora nad ojczystą przyrodą – s. 83;
- * opis karczmy – s. 87;
- * narada w karczmie – s. 90;
- * opis przyrody – matecznik – s. 96;
- * polowanie – s. 98;
- * opowieść o Domejce i Dowejce – s. 103;
- * charakterystyka staropolskich potraw, obyczajów (m.in. opis przygotowywania bigosu) – s. 105;
- * ciąg dalszy opowieści o Domejce i Dowejce – s. 106;

- ★ znaczące dla interpretacji całej epopei słowo: ostatni. Zmierzch pewnej epoki – s. 136;
- ★ opis zaścianku Dobrzyńskich – s. 147;
- ★ wspomnienie bitwy pod Jeną – s. 156;
- ★ przywary szlachty: warcholstwo, nadużywanie zasady liberum veto – s. 161;
- ★ wezwanie do zajazdu, bezmyślność, warcholstwo szlachty – s. 166;
- ★ krytyka zachowania szlachty – s. 169;
- ★ charakterystyka przyrody – przed burzą – s. 171;
- ★ charakterystyka przyrody – literacki opis dwóch stawów – s. 172;
- ★ charakterystyka przyrody – opis komety – s. 174;
- ★ wspomnienie wydarzeń z przeszłości – króla Jana III Sobieskiego, wyprawy na Wiedeń – s. 176;
- ★ zajazd, interwencja Moskali – s. 196;
- ★ zakończenie walki; znaczące dla interpretacji całej epopei słowo „ostatni” – s. 215;
- ★ rok 1812 – rok wkroczenia wojsk napoleońskich i polskich na Litwę – s. 243;
- ★ tęsknota emigranta za wolnością, wspomnienie jedynej wiosny – wiosny wolności w życiu; współgranie pór roku z uczuciami ludzi, wiosna budzi nadzieję, rozbudza niepodległościowe tęsknoty – s. 245;
- ★ opis staropolskich obyczajów – nowi gospodarze nie zasiadają do stołu, dopóki sami nie ugoszczą zaproszonych gości – s. 263;
- ★ opis staropolskiej uczyty i potraw, którymi podejmowano gości – 267;
- ★ polonez – s. 282;
- ★ retrospekcje: przypomnienie ważnych wydarzeń z historii Rzeczypospolitej: konfederacja targowicka – s. 282;
- ★ retrospekcje: przypomnienie ważnych wydarzeń z historii Rzeczypospolitej: rzeź Pragi, powstanie kościuszkowskie – s. 283;
- ★ Retrospekcje, przypomnienie ważnych wydarzeń z historii Rzeczypospolitej: *Mazurek Dąbrowskiego* – s. 284;
- ★ scena finałowego tańca; znaczący dla interpretacji epopei przymiotnik: „ostatni” – s. 285;
- ★ opis przyrody – zachód słońca – s. 286;
- ★ zachód słońca – także symbol schyłku – s. 287;
- ★ zakończenie; wyeksponowana informacja, że narrator obserwował wy-

- darzenia, uczestniczył w nich – s. 287;
- ★ istotny fragment: tęsknota za ojczyzną; terapeutyczna funkcja utworu dla stęsknionego poety – s. 290;
 - ★ marzenie o dotarciu książki do szerokiego kręgu czytelników (do ludu) – s. 291;
 - ★ wartość czytania literatury przez lud – s. 291.

OBJAŚNIENIA KOMENTARZY DO TEKSTU

Najważniejsze
momenty akcji

Miejsce akcji

Charakterystyka postaci

Opis przyrody

Ważne fragmenty

Historia

Obyczaje

OBJAŚNIENIA KOMENTARZY DO OPRACOWANIA

Biografia autora

Najważniejsze cytaty

Kalendarium życia
i twórczości autora

Spis komentarzy do tekstu

Omówienie lektury

Ważne fragmenty

Spis treści:

PAN TADEUSZ	5
OPRACOWANIE	309
I. BIOGRAFIA ADAMA MICKIEWICZA	311
II. KALENDARIUM ŻYCIA I TWÓRCZOŚCI	
ADAMA MICKIEWICZA	312
III. OMÓWIENIE LEKTURY	315
1. JAK POWSTAŁ <i>PAN TADEUSZ</i> ?	315
2. CZAS AKCJI	316
3. MIEJSCE AKCJI	317
4. TEMATYKA	317
5. GATUNEK	318
6. TREŚĆ UTWORU	318
6.1. Wątki główne	318
6.1.1. Spór o zamek	318
6.1.2. Wątek miłosny	322
6.1.3. Biografia Jacka Soplicy (częściowo jako	
biografia księdza Robaka)	324
6.1.4. Wątek narodowy	325
6.2. Wątek poboczny	325
7. CHARAKTERYSTYKA BOHATERÓW	326
7.1. Tadeusz	326
7.2. Zosia	328
7.3. Telimena	329
7.4. Jacek Soplica	330
7.5. Sędzia	333
7.6. Hrabia	334
7.7. Gerwazy	335
7.8. Protazy Brzechalski	337
7.9. Asesor	338
7.10. Rejent Bolesta	339
7.11. Podkomorzy	339
7.12. Kapitan Nikita Ryków	340
7.13. Major Płut	340

7.14. Jankiel	340
7.15. Szlachta dobrzyńska	341
7.16. Maciej (Matyjasz) Dobrzyński	341
7.17. Bartek Prusak	342
7.18. Maciej Kropiciel	343
7.19. Bartek Brzytewka	343
7.20. Buchman	343
7.21. Sak	343
7.22. Osoby znane wyłącznie z retrospekcji	343
7.23. Bohaterowie epizodyczni	344
8. KOMPOZYCJA	344
9. NARRACJA	345
10. JĘZYK	345
11. WIERSZ	346
12. TEMATY DO PRZEMYŚLENIA	347
13. POWINOWACTWA <i>PANA TADEUSZA</i> Z INNYMI TEKSTAMI KULTURY	349
14. CECHY EPOPEI NA PRZYKŁADZIE <i>PANA</i> <i>TADEUSZA</i>	349
15. OPINIE WSPÓŁCZESNYCH I BADACZY LITERATURY O <i>PANU TADEUSZU</i>	350
16. NAWIĄZANIA I KONTYNUACJE	355
IV. NAJWAŻNIEJSZE CYTATY	358
V. SPIS KOMENTARZY DO TEKSTU	386
OBJAŚNIENIA KOMENTARZY	397